Pogány György

A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről

KOSSUTH

AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

Pogány György

A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1979

ISBN 963 09 1260 0

© Pogány György, 1979

TARTALOM

Bevezető – 7

I. A MUNKAMEGOSZTÁS KIALAKULÁSA ÉS FOGALMA. – – – 11

1. A munkamegosztás kialakulása és fejlődése – – – – – – – – – 11
2. Kiindulási alapok. A munkamegosztás fogalmához – – – – – – 22
3. A munkamegosztás specifikumai – – – – – – – – – – – – 26
Természetadta és ösztönös munkamegosztás – – – – – – – – 26
A munka megosztása és egyesítése – – – – – – – – – – – 28
A társadalmi munkamegosztás – – – – – – – – – – – – – 34
4. A technikai és a társadalmi munkamegosztás kapcsolata – – – – 44
5. A munkamegosztás fogalma – – – – – – – – – – – – – 49

II. A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSE ÉS A MUNKAMEGOSZTÁS 55

1. A termelési eszközök fejlődési tendenciáinak hatása a munkamegosztásra 55
2. A munkaerő képzettségének változása és a munkamegosztás – – – 62
A munkaerő képzettségének eddigi alakulása – – – – – – – 64
A munkaerő képzettségének várható alakulása – – – – – – – 72
3. A termelési eszközök várható fejlődésének követelményei és a képzés szerkezete – – – – – – – – – – – – – – – – – 77
4. Nemzetközi tendenciák a munkások szakmai képzésében és továbbképzésében – – – – – – – – – – – – – – – – – – 83
5. A munkások képzése és továbbképzése Magyarországon – – – – 87

III. A MUNKAMEGOSZTÁS HATÁSA A MUNKA TARTALMÁRA ÉS KÖRÜLMÉNYEIRE – – – – – – – – – – – – – – – – 94

1. A munkamegosztás szintjének, mértékének és módjának társadalmi meghatározottsága – – – – – – – – – – – – – – – – – 95
2. A munkamegosztás hatása a személyiségre – – – – – – – – – 103
3. A munka tartalmi változásának útjai és módjai – – – – – – – 110
4. Törekvések a munkamegosztás káros hatásának csökkentésére – – – 116

IV. KORUNK MUNKAMEGOSZTÁSA – – – – – – – – – – 131

1. A munka maximális megosztása – – – – – – – – – – – – 131
2. A munka nemzetközi megosztása – – – – – – – – – – – – 143
3. A munkamegosztás szervezeti formái – – – – – – – – – – 150
4. A munkamegosztás társadalmi megjelenése – – – – – – – – 157

V. A DOLGOZÓK HELYE KORUNK MUNKAMEGOSZTÁSÁBAN 173

1. Tulajdonviszonyok és munkamegosztás – – – – – – – – – – 174
2. A dolgozók helye a társadalom tagozódásában – – – – – – – 182
3. A tevékenység szerinti munkamegosztás – – – – – – – – – 192
A dolgozók képzettségi szintjei – – – – – – – – – – – – 193

Képzettség, beosztás, egyéni foglalkozás, munkakör – – – – – 195
Vezetők és beosztottak – – – – – – – – – – – – – – 204

VI. A MUNKAMEGOSZTÁS OKOZTA KÜLÖNBSÉGEK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON – – – – – – – – – – – – – 206
1. A mai magyar osztálystruktúra és kialakulása – – – – – – – 207
2. Az osztályok közeledésének néhány megnyilvánulása – – – – – 214
3. A nem és kor szerinti munkamegosztás tendenciái – – – – – – 229
4. Változások a mezőgazdaság – nem mezőgazdaság közötti munkamegosztásban – – – – – – – – – – – – – – – – – – 240
5. A város és a falu közötti munkamegosztás tartalma és változása – – 247

VII. AZ ÉPÜLŐ FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM MUNKAMEGOSZTÁSA – – – – – – – – – – – – – – – – 258
1. A foglalkoztatottság szerkezetének alakulása a század végéig – – – 259
2. A szocialista munkaszervezés specifikumai – – – – – – – – 264
3. A munkamegosztás okozta ellentét csökkentésének további lehetőségei 272

VIII. MUNKAMEGOSZTÁS A KOMMUNISTA TÁRSADALOMBAN 283
1. Nézetek a munkamegosztás jövőjéről – – – – – – – – – 283
2. A munkamegosztás változásának tendenciái – – – – – – – – 288
A nem osztálytípusú munkamegosztás két formájának változása – – 289
A munkaköri, a szakmai és a foglalkozási munkamegosztás perspektivája 293
Gondolatok az osztálytagozódás megszűnésének folyamatáról – – – 299
A társadalmi munkamegosztás jövője – – – – – – – – – 303
3. Munkamegosztás, munkaváltás, munkaelosztás – – – – – – – 308

IRODALOMJEGYZÉK – – – – – – – – – – – – – – 321

BEVEZETŐ

A munkamegosztás az emberiség társadalmi, technikai és gazdasági fejlődésének feltétele, következménye és egyben mutatója. E kategória megjelenésében a termelés, a termelékenység növelésének eszköze, tartalmilag viszont közvetlenül kapcsolódik az emberek egymás közötti viszonyához, és így – legalábbis ez ideig – az osztálymegoszláshoz.

A munkamegosztás napjainkban nemcsak végigkísérte az emberi társadalom szakaszait, hanem annak fejlődésével együtt változott, emiatt a mai társadalmi-gazdasági élet egyik legjellemzőbb és legáltalánosabb megnyilvánulása. Ezt a nézetet támasztja alá az is, hogy a gazdasági-műszaki fejlődés mind ez ideig együtt járt a munkamegosztás bővülésével. Ez a laikusok és a szakemberek igen széles körében megingathatatlanná tette a munkamegosztás állandó bővülésébe vetett hitet és a kategória teljes mértékű vagy túlnyomórészt technikai meghatározottságát. Ezzel szemben e kategória változása kapcsolatban van mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok fejlődésével, átfogja a tőkés és a szocialista társadalom szinte minden szféráját és megnyilvánulását, bár elsődlegesen a termelő és a nem termelő munkát uralja. Ez az oka annak, hogy ha a mai valóságban – de különösen, ha a jövőben – el akarunk igazodni, akkor elengedhetetlen a munkamegosztás igazi természetének megértése.

A munkamegosztás lényegének feltárása alapján *Marx* és *Engels* felállították azt a tételt, hogy a munkamegosztás fejlődésében korlátok is vannak. Ezen elméleti tétel bizonyos mértékben már ellenőrizhető, mivel hat évtizede együtt létezik a két típusú társadalom. Ebből következőleg a mi feladatunk az, hogy megvizsgáljuk a munkamegosztás alakulását, azonosságát és különbségét az eltérő társadalmi-gazdasági formációk keretében és az eddigi fejlődés ismeretében keressük a választ a munkamegosztás jövőjére. Ennek során

válaszolni kell arra a kérdésre, hogy a munkamegosztás fejlődésének eddigi iránya a jövőben is folytatódik-e, hogy a munka felaprózása, részekre bontása és e jelenség társadalmi-gazdasági következményei az osztály nélküli társadalomnak is kísérő, illetve meghatározó jelenségei lesznek-e. E kérdésre ma még nincs egységes válasz. Márpedig mind elméletileg (pl. a társadalom jövőbeni struktúrájának, emberi kapcsolatainak feltárása, illetve a változások kívánatos irányának megismerése és elősegítése céljából), mind történelmileg rövidebb távon gyakorlatilag (pl. az általános – és a szakképzés iránya és aránya megismerése miatt) elengedhetetlen, hogy a jövő várható munkamegosztásáról már ma viszonylag megbízható képünk legyen.

E szükségesség felismerése késztette e sorok íróját arra, hogy belekezdjen e nagy jelentőségű kérdés feltárásába, bár nyilvánvaló, hogy e célkitűzés megvalósítása csak egymást kiegészítő, továbbfejlesztő tanulmánysorozatok feladata lehet. A kitűzött cél megvalósítását segíti, hogy támaszkodni lehet a klasszikusok útmutatásaira, és – esetenként – a kérdés egyes vonatkozásait tárgyaló marxista, és a csupán elvétve előforduló, illetve a kérdéshez csak közvetve kapcsolódó polgári szerzők által készített munkákra. A vázolt feladat következtében a tanulmány elsődleges célja a munkamegosztás jelenlegi formájának és tartalmának, illetve társadalmi-gazdasági hatásának, valamint a várható fejlődési tendenciáknak megismerése és elemzése útján a közelebbi és a távolabbi jövőben várható munkamegosztás jellegének, terjedelmének, az emberekre való hatásának lehetséges mértékű feltárása. Ez a feladat egyben szükségessé tett egy elvi, általánosító megközelítést is. Szükséges azonban hangsúlyozni, hogy az e kérdést tárgyaló első fejezetben nem a munkamegosztás elvont, általános fogalma teljességének a feltárása, hanem természetének, társadalmi szerepének, az emberekre kifejtett hatásának megértése, és a kategória – történelmi értelemben – közeli és távoli jövője szempontjából lényeges kérdések kiemelése volt az elsődleges cél.

Hasonlóképpen a feladatválasztás következménye, hogy a tanulmány a vizsgált kategóriát komplex módon igyekszik megközelíteni. A komplexitás szükségessé tette, hogy a szerző olyan tudományágak – pl. a pszichológia – eredményeit is hasznosítsa, amelyeket értelemszerűen maga nem művel, hanem csak felhasznál. Ezt a téma megközelítése elkerülhetetlenné tette.

Ugyanakkor teljesen nyilvánvaló, hogy a komplexitás – jó esetben is – csak részlegesen valósítható meg. A téma terjedelme miatt sem lehetett számos lényeges kérdéssel foglalkozni. Így például az elvi megközelítés igénye mellett is háttérbe szorult a téma filozófiai jellegű vizsgálata (pl. a munkamegosztás elidegenítő hatása és ennek jövője). Csak vázlatosan lehetett érinteni a szociológiai jellegű kapcsolódó kérdéseket (pl. az egyhangúságnak vagy a munka szétdaraboltságának nemkívánatos emberi következményeit). A tanulmány nem érdemének megfelelő mélységben és terjedelemben tárgyalja például a területi és a nemzetközi munkamegosztást. Nehezítette a munkát, hogy a vizsgált témával kapcsolatban használt terminológia sem tekinthető kialakultnak, illetve egyes kategóriák, fogalmak értelmezésében nagyfokú bizonytalanság tapasztalható; esetenként a használatos fogalmak is szűkebbek a kívánatosnál. Ezért elkerülhetetlen bizonyos mértékben új vagy az eddigiektől eltérő módon értelmezett kategóriák és fogalmak alkalmazása. Nyilvánvaló, hogy ezek részint fokozzák a tévedés lehetőségét, illetve szükségszerűen csak első megfogalmazási kísérletnek tekinthetők, még akkor is, ha erre nincs mindig konkrét utalás.

A szerző

„A munka minden emberi élet első alapfeltétele, mégpedig olyan fokban, hogy bizonyos értelemben azt kell mondanunk: a munka teremtette meg magát az embert."

(Engels)

„Minden eddigi termelés alapformája a munka megosztása, egyrészt a társadalmon belül, másrészt minden egyes termelési intézményen belül."

(Engels)

I. A munkamegosztás kialakulása és fogalma

1. A MUNKAMEGOSZTÁS KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE

Az ember egy adott társadalomba születve, hajlamos annak struktúráját, berendezkedését egyszer s mindenkorra adottnak venni. Így az emberek túlnyomó többsége természetesnek veszi, hogy vannak kovácsok, pékek, kertészek, állattenyésztők, bírák, orvosok, fizikusok és utcaseprők. Fel sem vetődik bennük, hogy a létező munkamegosztás – mint annyi más társadalmi kategória – több ezer, sőt több tízezer év alatt kialakult fejlődés következménye.

A munkamegosztás elsődleges formái messze megelőzik az írásos történelmet, és első nyomai szükségszerűen összekapcsolódnak az emberi munka, ezen belül különösen a *szerszámkészítés* megjelenésével. A szerszámhasználat, majd a -készítés nemcsak jellemző tulajdonsága az ember munkájának, hanem egyben mutatója is fejlettségének, a természettől való függésének. A régészek éppen a szerszámok anyagának és készítési módjának segítségével bontják szakaszokra az eddig megtett utat.

A készen talált és alkalmilag használt husángoktól és kődaraboktól hosszú volt az út a megmunkált – tehát tudatosan készített – szerszámokig. Az antropológusok nemrég még úgy vélték, hogy az emberiség történelme 600 000–700 000 éves, amelyből 600 000–650 000 év a legősibb időkhöz tartozik, és az ősember csak e kor vé-

gén tért át a megmunkálatlan, az alkalomszerűen szerzett hegyes kődarabok, csontok, dorongok használatáról a tudatosan készített szerszámok használatára. A legújabb kutatások azonban már arról tanúskodnak, hogy az emberiség történetét csak millió évekkel lehet mérni.

A természetadta munkamegosztás – mint az „ösztönös munkamegosztás" egy magasabb foka – már a legősibb periódusban kialakult. Ennek nemcsak élettani, hanem fizikai alapja is volt. *Vértes László* szerint a Peking mellett talált Shinantropusnak minősített „... hím és nőneműek között a nemi kétalkatúság sokkal kifejezettebb volt, mint a mai embernél."[1] A *Bartholomew–Birdsell* szerzőpár e jelenség igen szellemes magyarázatát is megadja: „az ivari kiválogatódás jellemző módon olyan hímek kialakulására vezet, amelyek nagyobbak és agresszívabbak a nőstényeknél... Fellállítjuk azt a hipotézist, hogy az ivari kétalakúság elősegíthette az *Australopithecus-félék* hímjeinél egy, az agresszív viselkedéssel összefüggő származékos, másodlagos működés kialakulását, nevezetesen a nagyvadra – ezen belül akár más *Australopithecus-félék*re – való vadászatot. (Dart, 1949). Ilyenformán lehetséges, hogy az a nemek közötti munkamegosztás, mely valamennyi ismert vadásznépnél megtalálható a *Hominida*-fejlődésnek ezen a korai szintjén már felcsillant."[2]

A természetadta munkamegosztás százezer éveken át fennmaradt és működött, közben a hordákból törzsek és nemzetségek fejlődtek. A természetadta munkamegosztás fennmaradása és fejlődése, másrészt a nagyvadakra való kollektív vadászat, valamint általában a megnövekedett termelékenység szükségszerűen bonyolultabbá tette a társadalmat. „Az őshordának nemzetiségi társadalommá való átalakulásában döntő szerepet játszott az a gazdasági szükség, hogy tervszerűen és szervezetten szabályozni kellett a megnövekedett termelési folyamatot, s ugyanilyen tervszerűen és szervezetten kellett elosztani annak termékeit is, hiszen ezek most már túllépték az előállításuk pillanatában való elfogyasztás lehetőségét, s így szükségessé vált tartós őrzésük, közös birtoklásuk és bonyolultabb elosztásuk."[3]

[1] *Vértes László:* Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1965. 23. old.

[2] *G. A. Bartholomew, Jr.–J. B. Birdsell:* Az ökológia és a protohominidák. Munka és emberréválás. Kossuth Könyvkiadó 1972. 81. old.

[3] *A. Szpirkin:* A tudat eredete. Gondolat 1963. 120. old.

E bonyolultabb feladatsorozat létrehozta a *tevékenységek szerinti munkamegosztást*, amely a természetadta munkamegosztáson belül alakult ki, de ez már minőségileg új forma volt, mivel nem volt, vagy legalábbis nem volt jelentős a természeti meghatározottsága.

A mai típusú ember közvetlen elődjének megjelenése, a föld nagy részén való elterjedése mintegy 40 000–50 000 évvel ezelőtt kezdődött, és mintegy 14 000 évvel ezelőtt fejeződött be. Ebben a szakaszban a termelőerők fejlődése következtében még pontosabban elhatárolódott egymástól a férfi és a nő, illetve az egyes személyek munkája, és ezek az alkalmi különbségek egyre állandóbbakká váltak. A tevékenység szerinti munkamegosztás megszilárdítása magában hordta a „kigondoló" és a „végrehajtó" feladat elkülönülését és megszilárdítását. Ez eleinte csak alkalmilag történt meg (pl. egy sikeres vagy gyakorlott vadász vezetésével való vadászaton), majd ebből rendszer lett. Nyilvánvaló, hogy ehhez már viszonylag fejlett kommunikációs kultúrára (beszédre) volt szükség. A tevékenység szerinti munkamegosztás eredményeként a törzs tagjai közül némelyek állandóan vadászattal foglalkoztak, mások (általában a nők) a kialakuló letelepedett, vagy félig letelepedett életmód körülményei között több időt töltöttek a szálláshelyen, s a csoport egyre fejlődő gazdaságát vezették. Megjelent a „művészet" is az ember életében. Az ősember ránk maradt művészeti alkotásainak első emlékei e periódusból származnak, és a legrégebbi ismert példányait 20 000–30 000 évesre becsülik. Ezek barlangfestmények, sziklafalra karcolt ember- és állatalakok, csontból, fából vagy kőből faragott állat- és emberalakok, valamint használati tárgyak díszítései voltak. Ezen alkotások nyilvánvalóan a törzs egyes tagjainak, vagy kisebb csoportjainak munkái voltak és egyben a munka termelékenységének növekedésére, a munkamegosztás minőségi kiszélesedésére utalnak. (Arra, hogy a törzsnek már volt ideje nem közvetlen létfenntartási tevékenység folytatására is.) E minőségi változás megjelenése teljesen független attól, hogy a vázolt, mai értelemben művészinek nevezett tevékenység az ezzel foglalkozónak teljes vagy csak részmunkaidejét vette igénybe. Hasonlóan erre a periódusra – egyesek szerint még azt megelőző periódusra – tehető az ember vallásos tudatának kezdete is.

E kor vége felé a vadászat – és ezzel párhuzamosan a munkamegosztás – fejlődéséhez nagyban hozzájárult a mintegy 10 000–12 000 évvel ezelőtt megjelent bonyolult „termelési eszköz", az íj

és a nyíl, amely a mintegy 8000–12 000 évvel ezelőtti szakaszban terjedt el. Ez a „termelési eszköz" azonban nemcsak a vadászatot, hanem a háborút is hatékonyabbá tette, és a háborúskodások valóban ebben a periódusban kezdődtek. Ebben az időben kezdődött el a törzsek közötti vagyoni és életmódbeli differenciálódás is.

A kőkorszak vadászainak, halászainak és gyűjtögetőinek élete még igen nagy mértékben függött a természettől. A vegetációs idő elmúlásával a bőség hónapjait az éhség hónapjai követték. A 600 000 évig – vagy még hosszabb ideig – tartó természettel szembeni kiszolgáltatottságból 8000–10 000 évvel ezelőtt – az újabb kőkorszakban, majd a fémkorszakban – a földművelés és az állattenyésztés nyitotta meg a kivezető utat. „... az első földművelők megszelídítették a juhot, a sertést, a kecskét, a szarvasmarhát, majd később – már a fémkorszakban – a lovat és a tevét. ... bebizonyított dolognak tekinthetjük, hogy szarvasmarhát, juhot, kecskét és sertést tenyésztettek a neolit kori Egyiptomban (i. e. VI–V. évezred), Elő- és Közép-Ázsiában, továbbá Indiában (i. e. V–IV. évezred), valamint Kínában és Európában (i. e. III. évezred)."[4] Ebben az időben Kínában, Japánban és Indiában már cserépedényeket tudtak készíteni. A fejlődés e szakaszában az emberi társadalom már túllépte a természetadta munkamegosztás fejlődési fokát. „Pásztortörzsek váltak ki a barbárok egyéb tömegéből: ez volt *a munka első nagy társadalmi megosztása.* A pásztortörzsek nemcsak több, hanem más létfenntartási eszközt is termeltek, mint a többi barbár. ...Ezzel első ízben vált lehetővé rendszeres csere."[5] A csere növelte a termékek iránti és ezen keresztül a munkaerő-szükségletet. Ezért a legyőzött ellenséget már nem falták fel, hanem az rabszolga lett. „A munka első nagy társadalmi megosztása, amellyel velejárt a munka termelékenységének, tehát a vagyonnak a megnövekedése és a termelés területének kibővülése, az adott történelmi feltételek összessége mellett szükségszerűen maga után vonta a rabszolgaságot. Az első nagy társadalmi munkamegosztásból kialakult a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra."[6]

[4] Világtörténet. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962. 105. old.

[5] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest 1970. 141. old.

[6] Ugyanott, 143. old.

Az első nagy munkamegosztás kialakulása, amely a vadász- halász és gyűjtögető társadalomról leválasztotta a földművelést és az állattenyésztést, egyben alapvető társadalmi változást tett lehetővé, az osztálytársadalom létrejöttét. A barbárság felső fokán a termelési eszközök fejlődése következtében – amelyet a vagyoni polarizáció és a kézművesség termékeivel szemben egyre növekvő igény ösztönzött –: „A vagyon gyorsan gyarapodott, de már egyesek vagyonaként; a szövés, a fémfeldolgozás és a többi, egyre inkább elkülönülő kézművesség a termelést mind többrétűvé és kiműveltebbé tette; a földművelés már nemcsak gabonát, hüvelyeseket és gyümölcsöt hozott, hanem olajat és bort is, amelynek készítését megtanulták. Ilyen sokrétű tevékenységet már nem űzhetett egy és ugyanaz az egyes ember; bekövetkezett *a munka második nagy megosztása:* a kézművesség különvált a földműveléstől."[7]

Az i. e. III. évezred Egyiptomában már fejlett munkamegosztás alakult ki, és megtörtént a társadalmi munkamegosztás második szétválása is. „Az Óbirodalom sírfalain számtalan szántóvetőt és kertészt, pásztort és vadászt, madarászt és halászt, réz- és aranyművest, fazekast és kőfaragót, ácsot és asztalost, takácsot és sarukészítőt, péket és serfőzőt találhatunk ... Közvetlen főnökeik maguk is a beosztottakkal együtt dolgoznak: felügyelnek a szántóvetőkre, vagy irányítják a rézművesek, ácsok, tímárok és más kézművesek munkáját."[8] Természetesen a kézműveseken és a munkafelügyelőkön kívül e sírfestményeken szerepelnek még katonák, írnokok, papok és fáraók is. A független kézművesek mellett – akikről keveset tudunk – részletes beszámoló található az uralkodó osztály legvagyonosabb tagjai udvarában dolgozó kézművesekről, akik már nagymértékben specializálódva dolgoztak: „A nagyurak gazdaságaiban kézműves műhelyek is működtek. A kézműveseket közös műhelyben, »műhelyházban« vonták össze, ahol egyidejűleg rézművesek, aranyművesek, kőfaragók, drágaköveket megmunkáló vésnökök, kőedényt készítő fazekasok, szobrászok, asztalosok, ácsok, hajóépítők és más mesteremberek dolgozhattak együtt. De voltak különálló műhelyek is – például famegmunkáló műhelyek, melyek a famegmunkálás minden ágát egyesítették, kezdve a hajóépítéstől egészen az asztalosmunkákig; tímárműhelyek, kőedénykészítő műhelyek, rézműves-

[7] Ugyanott, 144. old.
[8] Világtörténet. I. köt. 159. old.

műhelyek, szobrászműhelyek; mindegyik műhelynek és műhelyrészlegnek megvolt a maga főnöke, »művezetője«.

Az egyes készítmények gyakran több különféle kézműves kezén mentek keresztül... A közös műhelyektől elkülönítve dolgoztak a takácsműhelyek. Míg az előbbiekben kizárólag csak férfiak dolgoztak, addig a takácsműhelyekben túlsúlyban voltak a nők. Az ilyen műhelyt »takácsnők házának« (és nem takácsok házának!) nevezték. Viszont a takácsnők házának vezetői – tehát a legjobb szakemberek – férfiak voltak. Volt még a műhelyeknek egy harmadik fajtája is, ahol az élelmiszereket készítették; ... A készítmények mindig több kézen mentek keresztül, ... az egyik megdagasztotta a kenyeret, a másik felvette és átadta a harmadiknak, aki bevetette a negyedik által fűtött kemencébe. A képeken a gabonaőrlő mellett láthatók a lisztet szitáló munkások és egyéb személyek."[9]

Bár a munkás kifejezés használata itt korainak tűnik (a dolgozók e csoportját inkább cselédeknek kellene nevezni), a lényeg mégis az igen fejlett munkamegosztás, melynek e kifejlett formája – néhány évezred különbséggel – valamennyi földművelő társadalomban – így Mezopotámiában, Kínában, Palesztinában, majd Európában is – kialakult.

Egyes társadalmak fejlődése azonban csak viszonylag későn ért el e szakaszba, Bizánc például 3500–4000 éves késéssel sem érte el teljesen az Egyiptomban kifejlett munkamegosztást. „A források a bizánci városokban különféle iparosokat: takácsokat, tímárokat, ötvösöket, szappan- és gyertyafőzőket, mészárosokat, pékeket stb. említenek. A konstantinápolyi műhelyekben igen finom ékszereket, luxuscikkeket és elefántcsont tárgyakat készítettek. A kézművesség a VIII–IX. században még nem vált el a mezőgazdaságtól. Iparosokat nemcsak a városokban, hanem a kolostorok és a világi földesurak birtokain is találunk. Ugyanakkor pedig a városlakók gyakran földművelést űztek a város környéki földeken."[10] A mezőgazdaságon belüli termelőerők fejlődése Európában csak a X–XI. században érte el azt a szintet, hogy elsősorban a feudális földesuraknak, esetenként a parasztoknak is maradt feleslege, amit a piacra tudtak vinni iparcikkek megszerzése érdekében. A bővülő piac növelte a specializáció lehetőségét és szükségességét. A megnövekedett termelési lehe-

[9] Ugyanott, 162–163. old.

[10] Világtörténet. III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 211. old.

tőséget kihasználva a falusi lakosságból kiemelkedő kézművesek a függőségük csökkentése érdekében elmenekültek a falvakból, és védettebb, illetve csere szempontjából előnyösebb földrajzi helyre települtek. Általában az ilyen településekből fejlődtek ki az idő folyamán a városok. Erről a folyamatról írja *Engels:* „A civilizációt a munka megosztásának újabb haladása nyitja meg,"[11] amelynek során: „A civilizáció mindezeket a készen talált munkamegosztásokat megszilárdítja és fokozza, nevezetesen azzal, hogy kiélezi az ellentétet a város és a falu között (amikor is vagy a város uralkodhatik gazdaságilag a falu felett, mint az ókorban, vagy pedig a falu a város felett, mint a középkorban), és hozzátesz egy harmadik, a civilizációra sajátságos, döntő fontosságú munkamegosztást: létrehoz egy olyan osztályt, amely már nem a termeléssel foglalkozik, hanem csak a termékek cseréjével: – a *kereskedőket.*"[12] A kereskedők általában a kézművesek közül váltak ki. Az első időben a kézműves kereskedő is volt, és csak később jelent meg az áruk cseréjére szakosodott társadalmi réteg: „... az európai városokban a XI–XII. század folyamán megjelenő kereskedők, szemben az előző korok feudális társadalmában működő, szinte kizárólag külkereskedelemmel foglalkozó vándorkereskedőkkel, már jelentős mértékben a helyi piacokon lebonyolódó belső kereskedelmet, azaz a város és a falu közti árucsere lebonyolítását intézték."[13]

A harmadik nagy társadalmi munkamegosztás – a kereskedők különválása – új minőségi ismérvet jelent, mivel „az osztályalakulás összes addigi kezdeményei még kizárólag a termeléssel voltak kapcsolatosak; a termelésben részt vevő embereket szétválasztották vezetőkre és kivitelezőkre, vagy pedig nagyobb és kisebb szintű termelőkre. Itt lép fel első ízben egy olyan osztály, amely anélkül, hogy bárhogyan is részt venne a termelésben, nagyjában és egészében magához ragadja a termelés irányítását és gazdaságilag aláveti magának a termelőket" ... és így alakul ki az „... igazi társadalmi élősdiek osztálya ..."[14]

A munkamegosztás azonban nem maradt meg azon a fokon, amit

[11] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 146. old.

[12] Ugyanott.

[13] Világtörténet. III. köt. 316. old.

[14] *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. 146. old.

az ún. „nagy társadalmi munkamegosztás" szabott meg. További részekre, majd csoportokra, alapcsoportokra bomlott a termelésben és az elosztásban, a végrehajtásban és az irányításban egyaránt.

A munkamegosztás rendjét a középkorban törvények segítségével is meg kívánták szilárdítani. Így például *Marx* „A tőké"-ben megemlíti, hogy „Avignonban törvény volt, hogy »minden inas mindig csak egy gyártásfajtának szentelhette magát és egyidejűleg több szövetfajta készítését tanulnia nem volt szabad«."[15] Hasonló megkötés található a magyarországi céheknél is: „... két vagy több mesterséget egy kézműves se gyakoroljon, hanem ha közülök valamelyik több mesterséghez is ért, azok közül azt, melyet gyakorolni akar, válassza ki, a többi mesterséget ... örökre elhagyja."[16] Mennyivel emberségesebb *Morus* államának berendezése, ahol – nyilvánvalóan az előbbiekben ismertetett szabály ellentmondásai miatt – „ha valaki egy mesterséget már jól megtanult és másikat is szeretne még, megengedik neki ...Ha pedig mindkét mesterséget elsajátította, azt gyakorolhatja közülük, amelyiket akarja ..."[17]

A munkamegosztás magyarországi első írásos emlékei azonban nem a céhlevelekhez fűződnek. A pécsváradi apátság alapításakor I. István király által adományozott birtokon már 6 kádárról, 12 esztergályosról, 3 fazekasról és 6 viaszöntőről, 5 aranyművesről, 8 kocsigyártóról, 4 molnárról és 10, közelebbről nem meghatározott mesteremberről esett szó. A tihanyi apátság 1055-ben kelt alapítólevelében pedig a mezőgazdaságon belüli munkamegosztásról is képet kapunk, mivel az I. András által adományozott földbirtokhoz 60 földműves, vagyis szántó szolga, 20 szőlőműves, 20 lovasszolga, 5 lovász, 3 gulyás, 3 juhász, 2–2 kanász, méhész, szakács, varga, kovács, kádár és molnár is járt. Ezen túl az apátság kapott még egy-egy „ház" arany-művest, esztergályost, mosót és szűcsöt.[18]

A munkamegosztás a középkorban már hazánkban is viszonylag fejlett volt. Ennek nyomait a céhlevelek és a törvények őrzik meg számunkra. Zsigmond uralkodása idején Buda város törvénykönyveiben már szó van az ötvös céhről, patikáriusokról, kalmárokról

[15] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1973. 331. old.

[16] Az erdélyi szászok hét széke czéhszabályzata ... *Dr. Szádeczky Lajos:* Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. II. köt. Budapest 1913. 9. old.

[17] *Morus:* Utópia. Magyar Helikon 1963. 53–54. old.

[18] Lásd *Dr. Szádeczky Lajos:* Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. I. köt. Budapest 1913. 13–14. old.

(kiskereskedőkről), mészárosokról, halászokról, kovácsokról, kötélverőkről, talpbőrkészítőkről, molnárokról, pékekről, pénzváltókról, aranyverőkről, de szerepelnek a törvénykönyvben sebészek, vadhúsárusok, halárusok, harangöntők, lakatosok, sarkantyúsok, vasöntők, tűcsinálók, ácsok, kőfaragók, kőművesek, téglavetők, utcakövezők, kocsigyártók, bodnárok, nyíl- és íjkészítők, esztergályosok, asztalosok, nyereggyártók, tímárok, vargák, irhakészítők, kesztyűsök, tarsolyosok, erszény- és övkészítők, posztósok, takácsok, posztónyírók, szabók, ócskaruha-kereskedők, ruhafestők, vászonfehérítők, kerékgyártók, takarmányárusok, olaj- és heringárusok.[19] Tehát összesen 48 szakma, illetve céh, mely utóbbin belül gyakran több rokonszakma egyesült.

Ebben az időben azonban – és még jó néhány száz évig – Európa falvaiban igen fejletlen volt a munkamegosztás, ritkák voltak a piaci kapcsolatok. Még a városokban sem vált teljesen szét az ipar és a mezőgazdaság. Érdekes dokumentuma ennek a periódusnak egy angol posztós, földműves és kereskedő naplója:

„okt. 22. Én és G. Town 3 meszelyt szitáltunk délután.
okt. 23. Esett délelőtt, délután 3 óráig dolgoztam a mezőn. Napnyugtáig 2 yardot szőttem.
okt. 24. 10 óráig barkácsoltam. Aztán 6 1/2 yardot szőttem.
okt. 25. Egész nap esett, 8 1/2 yardot szőttem.
okt. 26. Igen szeles idő. 54 birkát nyírtam.
okt. 29. Tettem-vettem, aztán bementem Halifaxba. 3/4 yardot szőttem.
okt. 30. Enyhe délelőtt, esős délután és éjszaka 4 yardot szőttem és a véget bevittem a városba."[20]

Az ipari és a mezőgazdasági munka elválása a magyarországi falvakban még a XX. század elején is igen kezdeti stádiumban volt. „A földműveléshez járul egy teljesen különálló és szintén közismert foglalkozási ág Csicséren, ti. a szőlőmunka, továbbá sokaknál az erdei munka és még ezenfölül a férfiaknál a kosárfonás és a nőknél a fonás és szövés tudása általános. A munkamegosztás még oly fejlet-

[19] Ugyanott, 37–39. old.

[20] *F. Alkinson:* Some aspects of the Eighteenth Century Woollen and Worsted Trade in Halifax. Halifax 1956.

len, hogy úgyszólván minden iparághoz, melyre szükségük van, valamit értenek, és vannak köztük olyanok, akik némely mesterséget jobban tudnak, mint egy gyöngébb iparos. A tanulásra nemcsak az ad alkalmat, hogy némelyfajta iparos nincs a faluban, továbbá, hogy a paraszt csak végső esetben fordul egyáltalában iparoshoz, hanem hogy nagyon sok ipari munka végzésénél (pl. ha lovat patkoltat) maga van jelen, másoknál (pl. a házépítésnél) a napszámosmunkát maga teljesíti."[21]

A tőkés termelési mód azonban felbomlasztotta ezeket az állapotokat és megnyitotta a munkamegosztás gyors fejlődésének útját. Ugyanakkor amíg a kézművesség a szakosodás útján fejlesztette a munkamegosztást, a korai tőkés termelés létrehozta a kooperáló (a műveleti) munkamegosztás egyik csúcspontját, a manufaktúrát.

A manufaktúra *lényege* az egy helyre koncentrált megosztott kézi (gép nélkül végzett) munka. Eredete – mint azt *Marx* A tőkében részletesen kifejti – kettős. Az egyik út, hogy „... különböző fajta, önálló kézművességek munkásait – akiknek kezén a terméknek át kell futnia végső megéréséig – egyesítik egy műhelybe egyazon tőkés parancsnoklása alatt. Például a hintó nagyszámú független kézműves munkájának összterméke volt ... Ennyiben még az egyszerű kooperáció talaján állunk ... De csakhamar lényeges változás következik be. ... aki csak hintókészítésben van foglalkoztatva, a gyakorlattal együtt apránként elveszti a képességét is arra, hogy a régi mesterségét teljes terjedelmében űzze. Másrészt egyoldalúvá lett cselekvése most a megszűkült hatásterület szempontjából a legcélszerűbb formára tesz szert."[22] „A manufaktúra azonban ezzel ellenkező módon is ered. Sok olyan kézművest, akik egy munkát, vagy egyenlő fajta munkát végeznek, például papírt, vagy betűket, vagy tűt készítenek, egyazon tőke egyidejűleg egyazon műhelyben foglalkoztat. Ez a legegyszerűbb formájú kooperáció. E kézművesek mindegyike (talán egy vagy két legénnyel) az egész árut készíti ... Külső körülmények azonban hamarosan azt eredményezik, hogy ... Ahelyett, hogy a különböző műveleteket egyazon kézművessel időbeli egymásutánban végeztetnék el, egymástól elválasztják, elszigetelik, térbelileg egymás mellé helyezik ..."[23] *Marx* hangsúlyozza, hogy a munka

[21] *Braun Róbert:* A falu lélektana. Huszadik század. 1913. 5–6. sz. A szociológia első hazai műhelye. II. köt. Gondolat 1973. 351. old.

[22] *Marx:* A tőke. I. köt. 315. old.

[23] Ugyanott, 316. old.

manufaktúrabeli megosztásának a kézművesség marad a bázisa, és „a munkának a megosztása a kooperáció különös fajtája, és jó néhány előnye a kooperáció általános lényegéből, nem pedig e különös formájából ered".[24]

A munka manufaktúrabeli megosztása a munkást részmunkássá nyomorította, specializálta és differenciálta a tudásukat, létrehozta a tanulatlan munkást. „A kombinált összmunkás azonban, aki a manufaktúra élő mechanizmusát alkotja, csupa ilyen egyoldalú részmunkásból áll. Az önálló kézművességhez képest ezért kevesebb idő alatt többet termelnek, vagyis a munka termelőerejét fokozzák."[25]

A manufaktúra szerinti szervezet figyelemre méltó jellemzője, hogy az csupán az ipari termelés területére tudott behatolni. A gépesített termelési móddal ellentétben nem terjedt el a mezőgazdaság, de még az építőipar területén sem, nem is szólva a nem termelő ágazatokról. Kézműves jellege a termelékenység-növekedés elé is korlátot szabott. Ez is oka annak, hogy a termelés kézi és gépi korszaka között nem alkot önálló szakaszt, megmarad az első korszak speciális fokának. A gépi nagyipar viszont minőségileg új szakaszt jelentett. Már a kezdet felszámolta a manufaktúrabeli termelés alapvető korlátját, kézműves jellegét. „A termelési mód forradalmasodásának a manufaktúrában a munkaerő a kiindulópontja, a nagyiparban a munkaeszköz."[26]

A gépek feltalálása és elterjedése – aminek feltételét a munkamegosztás manufaktúrán belüli kiszélesedése hozta létre – „növelte a munkamegosztást a társadalmon belül, leegyszerűsítette a munkás feladatát az üzemen belül, egyesítette a tőkét és még jobban széttagolta az embert"[27] – olvashatjuk *Marx* egyik kiemelkedő fiatalkori munkájában. A gépi termelésben *Marx* megkülönbözteti a sok egyenlő fajta gép kooperációját és a géprendszert. „Tulajdonképpeni géprendszer azonban csak ott lép az egyes önálló gép helyébe, ahol a munkatárgy különböző lépcsőfokfolyamatok összefüggő során fut át, amelyeket különböző fajta, de egymást kiegészítő szerszámgépek láncolata visz véghez. Itt újra megjelenik a manufaktúrára jellemző, munkamegosztás útján megvalósuló kooperáció, de most már rész-

[24] Ugyanott, 317. old.
[25] Ugyanott, 317–318. old.
[26] Ugyanott, 346. old.
[27] *Marx:* A filozófia nyomorúsága. *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 148. old.

munkagépek kombinációjaként."[28] „A manufaktúrában – folytatja *Marx* – a társadalmi munkafolyamat tagozódása tisztán szubjektív, részmunkások kombinációja; a géprendszerben a nagyiparnak egészen objektív termelési organizmusa van, amelyet a munkás mint meglevő anyagi termelési feltételt, készen talál. . . . A munkafolyamat kooperatív jellege most tehát technikai szükségességgé lesz, amelyet magának a munkaeszköznek a természete diktál."[29]

Ezzel elérkeztünk a gépesített nagyipar korszakába, amikorra a tőkés társadalom a munkamegosztás soha nem ismert mértékű minőségi és mennyiségi fejlődését hozta létre, de ennek vázolása már a „Korunk munkamegosztása" című IV. fejezet feladata.

2. KIINDULÁSI ALAPOK. A MUNKAMEGOSZTÁS FOGALMÁHOZ[30]

A munkamegosztás kialakulásának és fejlődésének vázolását követően még mindig nyitott kérdés, hogy valójában mit is nevezünk munkamegosztásnak. Nyilvánvaló, ha munkamegosztásról beszélünk, akkor munkáról is szó van, munkamegosztás nem lehetséges munka nélkül.

A munka természetének vizsgálatánál abból kell kiindulnunk, hogy ez a kategória mást jelent a természettudomány, és mást a társadalomtudomány számára. A munkát a természettudományi lexikonok erőhatásként határozzák meg. *Erdey-Grúz Tibor* akadémikus magasabb szinten általánosít, amikor kijelenti: „A munka . . .egyik energiafajtájának másik fajtává való átalakulásának közti terméke. Munkavégzés csak energia *átalakulása* révén lehetséges."[31] A munka közismert marxi definíciója viszont a következőket tartalmazza: „A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, . . . az ember . . . testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, . . . A munkafolyamat végén olyan eredmény jön létre, amely megkezdése-

[28] *Marx:* A tőke. I. köt. 353. old.

[29] Ugyanott, 359–360. old.

[30] E fejezet kovetkező részének előmunkálata megjelent a Társadalomtudományi Közlemények 1976. 3. számában.

[31] Interjú *Erdey-Grúz Tibor* akadémikussal. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 12–2. sz. 45. old.

kor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt. . . . a célszerű tevékenység . . . maga a munka."[32] *Engels* pedig a munka kezdeti stádiumát ragadta meg, amikor a táplálékszerzésről kimondta: „Mindez azonban még nem volt tulajdonképpeni munka. A munka szerszámok készítésével kezdődik."[33]

Teljesen nyilvánvaló, hogy e két típusú meghatározás nem független egymástól, de a társadalomtudományi kategória szűkebb a természettudományinál, mivel az előbbi – a tudományterülete miatt – csak az emberi munkára vonatkozik. Ugyanakkor a természettudományi definíció – mint általánosabb – vonatkozik az emberi munkára is. Ez azért lényeges, mert így feleletet kapunk arra a kérdésre, hogyan lehet az, hogy a munkának szerepe van az ember kialakulásában, és a munka mégiscsak a szerszámkészítéssel – tehát az ember specifikus tevékenységével – kezdődik. Nyilvánvaló, ez csak úgy lehetséges, hogy a társadalomtudományi értelemben vett munkát megelőzte a természettudományi értelemben vett munka néhány formája, mégpedig úgy, hogy a kétféle munkának közös jellemző vonása is van, és az emberi munka kialakulása óta együtt léteznek.

A munka természettudományi és társadalomtudományi értelmezése közötti *minőségi* különbség egyben indokolja, hogy e tanulmányban – *Marx* szavaival élve – a munkát olyan formában tételezzük, amely kizárólag az ember sajátja.

A munka – tanítja *Marx* és *Engels* – közvetlen kiváltója az ember állatvilágból való kiemelkedésének. Az emberi munkaerő-kifejtés, az agy, az idegek, az izmok összehangolt, céltudatos cselekvése. *A munka végzése során azonban az emberek egymáshoz viszonyítva szükségszerűen alá-, fölé- vagy mellérendeltségi viszonyba kerülnek. Mindez azzal jár, hogy az emberi munka egyszerre fiziológiai és társadalmi jelenség.* A munka célja, hogy az ember a környezetét a maga számára átalakítsa, hogy biztosítsa anyagcseréjét a természettel. A munka – a természet kincsestárára támaszkodva – az emberi gazdagság létrehozója, az emberi szükségletek kielégítésének eszköze, és egyben új szükségletek kialakítója.

A munkamegosztás feltételezi, hogy a munkák között minőségi és (vagy) mennyiségi különbség legyen. Jól érzékelhetően különböző

[32] *Marx:* A tőke I. köt. 168–169. old.

[33] *Engels:* A természet dialektikája. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1963. 453. old.

minőségű munkát végez például a fazekas és a csizmadia. A munkájukat egymástól függetlenül végzik, és annak eredménye egymástól mind a termelés, mind a felhasználás szakaszában jól elhatárolható. A munkák közötti minőségi különbség azonban viszonylagos kategória. Egy konkrét termék – például az asztal – elkészítése egyféle munka is, különféle munka is. Ha csak az asztalt nézem, akkor az asztalkészítés egyféle munka. Ha azonban az asztalkészítés egyes szakaszait is figyelembe veszem, akkor az már különféle munkák összessége, mivel meg kell tervezni az asztal anyagát, formáját, méretét. Ha az asztal például fából készül, a fát, illetve a deszkát be kell juttatni a raktárból a műhelybe, le kell gyalulni és méretre kell vágni, el kell készíteni a lábait (gyalulva, fűrészelve). Az asztallapot össze kell enyvezni, helyet hagyva (vagy csinálva) a lábaknak. El kell készíteni az esetleges fiókokat, ezt követően össze kell állítani az egész asztalt, majd csiszolni, festeni vagy fényezni kell stb. A falusi asztalosmester mindezt egyedül csinálja, manufaktúra vagy nagyipari jellegű munkamegosztás esetén ezt a munkát 15–20, esetleg több műveletre bontva lehet végezni.

Ugyanakkor – részleteiben nézve – a tevékenység mindhárom esetben ugyanazokat a műveleteket (szállítás, gyalulás, fűrészelés, vésés, összeszerelés, fényezés stb.) foglalja magába. Azt lehet tehát mondani, hogy *az asztalkészítés – mint minden használati érték előállítása – különböző számú és egymástól részben eltérő, részben azonos műveletek időben egymás után vagy egymás mellett megvalósított sorozatából áll.* A tőkés manufaktúrák, illetve a futószalagos munkaszervezés megjelenéséig egy-egy művelet viszonylag összetett volt. Ma már azonban a munkások tíz- és százezrei végeznek perceket vagy csak másodperceket igénylő műveleteket.

Nyilvánvaló, hogy a különböző használati értékek termelésére történő specializálódásnak, illetve egy-egy termék sok műveletre való bontásának csak akkor van értelme és lehetősége, ha nem egy vagy két asztalra van szükség, hanem asztalok százaira, illetve nagy tömegű másféle használati értékekre. Azaz, *a munkamegosztás mértéke függ a szükséglet (a piac) nagyságától, és ezzel összefüggésben, a különböző tevékenységet végző csoportok (személyek) számától.*[34]

[34] „A munka valamelyest fejlett megosztása előfeltételezi, hogy mindenkinek a szükségletei nagyon sokoldalúvá váltak, terméke pedig nagyon egyoldalúvá." *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/I. kot. Budapest 1972. 111. old.

A munkamegosztás *kiváltója* pedig az, hogy az emberek a létük fenntartásához már ősidők óta egymásra utaltak, illetve *különböző* használati értékekre (élelemre, szerszámokra, fegyverekre, ruházatra) volt és van szükségük. Mivel az egyik területen a vadászszerszám készítésére alkalmas kövek voltak, a másik helyen a vadak; később az egyik helyen gabonát termesztettek, a másikon állattenyésztés alakult ki stb., a közösségek közötti egymásrautaltság viszonylag régen kialakult. (A közösségeken belüli egymásrautaltságról pedig – amiben nagy szerepet játszott az ősembereknek a nagy ragadozókkal szembeni kiszolgáltatottsága – azt mondhatjuk, hogy az – bár az előbbinél alacsonyabb szinten – megelőzte azt az állapotot, amikor már emberi közösségről lehet beszélni.) Mindezek következtében a munkamegosztás előbb-utóbb túllépte az adott közösségek kereteit. A munkamegosztás eredménye pedig a munka hatékonyságának (termelékenységének) és a termék használati értékének növekedése, mivel az emberek előbb a gyakorlatban tapasztalták, de elméletileg is igen régen tudják, hogy a munkamegosztást feltételező specializáció használhatóbbá, jobbá, illetve szebbé teszi a terméket, és jelentősen lerövidíti az adott termék termelésére fordított időt.[35] A kifejtetteket összegezve megállapítható, hogy *a munkamegosztást a szükségletek egy meghatározott és időben változó minimuma teszi lehetővé, kiváltója és alapvető jellemzője pedig a „nem saját szükségletre" – tehát a kisebb-nagyobb közösség számára – való termelés,* ami a munka hatékonyságának növekedésével jár. Mindezek egyben feltételezik a különböző módon együttműködő személyeket és azok változó (általában növekvő) nagyságrendjét. Az együttműködést azonban itt nemcsak szűken, hanem tágan is értelmezni kell, mivel mind az azonos, mind a különböző használati értéket előállító személyek esetében kialakul a munkamegosztás valamilyen formája.

[35] *Marx* azonban felhívta a figyelmet arra, hogy amíg a klasszikus ókor írói jól látták, hogy „A társadalmi termelési ágak elválása következtében az árukat jobban készítik el, az emberek különböző törekvései és tehetségei megfelelő működési területeket választanak maguknak; és korlátozódás nélkül sehol sem lehet jelentős dolgot művelni. A munka megosztása tehát tökéletesebbé teszi a terméket és a termelőt", addig csak a kialakuló tőkés termelés közgazdászai vették észre, hogy ily módon többet és olcsóbban lehet termelni. (*Marx:* A tőke. I. köt. 342–343. old.)

3. A MUNKAMEGOSZTÁS SPECIFIKUMAI

Természetadta és ösztönös munkamegosztás

A munkamegosztás formái nem egyszer s mindenkorra adottak, hanem a társadalmi és gazdasági fejlődéstől függően – tehát időben és térben – változnak, módosulnak. *Marx* nyomán ismert a *természetadta,* valamint az *ösztönös* munkamegosztás kategóriája. Nyilvánvaló az is, hogy a munkamegosztás e két formájának kialakulása megelőzi – de egyben át is fogja – az emberré válás szakaszát, mivel ezek a kategóriák már az állatvilágban is fellelhetők. Ennek alapján viszont jogos a kérdés: hogyan kell e kategóriákat értelmezni, illetve van-e közöttük eltérés, és ha van, mi az.

A természetadta munkamegosztás – *Marx* értelmezése szerint – az, hogy „Nemi és korkülönbségek, valamint a munkának az évszakok váltakozásával változó természeti feltételei szabályozzák a munkának a családon belüli elosztását és az egyes családtagok munkaidejét."[36] *Marx* a „természetadta munkamegosztás" kifejezést azonban igen gyakran tágabb értelemben is használja, amennyiben a munkamegosztás természettudományos törvényszerűséggel sorolja be az embert meghatározott tevékenységi körbe, aminek következtében a társadalom nem képes a munkamegosztás következményeit, hatását szabályozni, kényszer jellegét ellensúlyozni. Ilyenkor: „Az a furcsa helyzet áll elő, hogy bár minden társadalmi képződmény emberi tevékenység eredménye, mégis önállósul az emberrel szemben, és így a még el nem sajátított természet jellegét viseli magán."[37] A szűkebb értelemben vett természetadta munkamegosztásnál a természet az ok, a munkamegosztás adott formája a következmény. A tágabb értelemben vett kategóriánál a munkamegosztás jellege a meghatározó, és az ember társadalmi helyzete a következmény. Ilyen értelemben a szűkebben értelmezett természetadta munkamegosztás része a tágabban értelmezett kategóriának is, mivel az ember helyzetére mindkét esetben a külső kényszer a meghatározó.

A természetadta munkamegosztás e kettős értelmezésével szemben nem találunk viszont választ az *ösztönös* munkamegosztás fogalmára. Nyilvánvaló azonban, hogy a szűkebben értelmezett természet-

[36] Ugyanott, 80. old.

[37] *Licskó György:* A marxi munkafelfogás. Akadémiai Kiadó 1969. 43. old.

adta és az ösztönös munkamegosztás fogalmai egymáshoz közel állóak, egymásból levezethetők. Ezt elsődlegesen az bizonyítja, hogy a természetadta munkamegosztás – legalábbis az állatvilágban, de gyakran az emberi társadalomban is – ösztönös munkamegosztás formájában jelenik meg.

E kétféle munkamegosztás közötti határt nem lehet az emberi és az állati társadalmak határánál meghúzni, mivel az állatvilágban mindkét fajtájú „munkamegosztás" fellelhető. Ezért – Marx meghatározására támaszkodva[38] – azt lehet mondani, hogy *az a munkamegosztás minősíthető természetadtának, melyet biológiai és fiziológiai tényezők determinálnak.* Tehát a madárvilágban a tojó és a hím esetében a párzásban és a tojás megtojásában eltérő szerep természetadta, de a kiköltésben kialakult szerep már *ösztönös,* mivel itt nincs biológiailag egyértelműen determinált szerepe a hímnek vagy a tojónak (gyakori, hogy a tojás kikeltésében a hím közvetlenül is részt vesz, és – ami még lényegesebb – szinte mindig részt vehet). Ugyanakkor az állatvilágban kialakult munkamegosztás – legyen az akár természetadta, akár nem – ösztönös formában jelenik meg. Lényeges jellemzője a két kategória közti különbségnek, hogy az ösztönös munkamegosztás – ha igen lassan is, de – megváltozhat, a természetadta viszont nem. Az emberi társadalomban a szűkebben értelmezett természetadta munkamegosztás is fennmarad, így elsődlegesen a nem és a kor, valamint a fizikai képesség szerinti és ezek időben meghatározott formái. (Pl. az évszakok szerinti munkamegosztás különösen jelentős volt a gyűjtögető és vadászó szakaszban de – gondoljunk csak a mezőgazdaságra vagy az építőiparra – még ma sem vesztette el jelentőségét.) Hasonlóképpen nem tűnt el teljesen az ösztönös munkamegosztás maradványa az ember életéből sem (pl. a kisgyermek ápolásában és nevelésében), bár az e téren fellelhető ösztönösség – mivel felismert – jóval magasabb rendű, mint az állatvilágban. Mindezek ellenére a munkamegosztás említett – zömében nem tudatos – formáinak jelentősége a társadalmi és gazdasági fejlődéssel párhuzamosan csökken.

[38] „... a törzsön belül a munka természetadta megosztása jön létre nemi és korkülönbségekből, tehát tisztán fiziológiai alapzaton." *Marx:* A tőke. I. köt. 329–330. old.

Egy-egy ember a képességeinél, ismereteinél fogva, illetve a naturálgazdálkodási környezetben, sokféle termék előállítására képes, és valamikor – a mainál sokkal nagyobb mértékben – ez is volt a jellemző. A természetadta és az ösztönös munkamegosztás talaján idővel kialakult a tevékenység szerinti munkamegosztás, amely eleinte alkalmi volt, később – igen hosszú idő alatt – állandósult. Ez a folyamat, illetve a naturálgazdálkodás felbomlása nagyfokú specializálódással járt együtt, és egy-egy termékcsoport előállításával kapcsolatos technológiai hasonlóság és (vagy) azonos nyersanyag-felhasználás, esetenként a termék azonossága alapján alakultak ki a céhek, a termelési ágak és ágazatok. Kezdetben azonban a munkamegosztás nagyon korlátozott volt, zömében az eltérő természeti feltételektől függött. Ugyanakkor mind az azonos, mind az egymástól különböző emberi munkát már az emberiség őskorában is csak kivételesen végezhették el a kisebb-nagyobb közösségek tagjai egymástól függetlenül, amennyiben a közösség ténylegesen funkcionált. Ez azt is jelenti, hogy az *emberi közösség egymásrautaltság nélkül el sem képzelhető.* Ez az egymásrautaltság, illetve ez az eltérő természeti-gazdasági adottság a fejlődés további szakaszában nemcsak nem csökkent, hanem fokozódott. Az egymásrautaltság és a munkamegosztás kapcsolatának tényéből is érzékelhető, hogy a munkamegosztás nem jelenti önmagában az emberi tevékenységeknek a munkamegosztás tagozódásához hasonló mérvű elszigeteltségét, mivel *a munkamegosztás megjelenése és szélesedése együtt jár az emberek közötti együttműködés (kooperáció) és kombináció megjelenésével és fejlődésével.*

Adam Smith a munkamegosztást mint a termelékenység megsokszorozódásának eszközét ünnepelte. Híres könyvének már az első mondatában kijelenti: „A munka termelőereje terén mutatkozó fejlődés a legnagyobb mértékben, a munka irányításában és elvégzésében megnyilvánuló gyakorlottság, szakszerűség és értelmesség pedig jórészt, nyilván a munkamegosztás hatására jött létre."[39] Azt is jól tudja, hogy az általa leírt gombostű-manufaktúra termelékenységnövelő hatása a munkamegosztás és a kooperáció együttes hatásának eredménye. Mert hiába egyenesít ki egy munkás naponta

[39] *Adam Smith:* A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959. 55. old.

48 000 gombostűre elegendő drótot, ha nincs egy másik munkás, aki ezeket elvágja, és egy harmadik, aki kihegyezi, egy tizedik vagy huszadik, aki a tű fejét kialakítja, és így tovább. Tehát a munkamegosztás (legalábbis a technikai munkamegosztás) nem alakulhat ki közvetlen kooperáció nélkül. Közvetett kooperáció (más számára való termelés és más termékének fogyasztása) nélkül pedig semmiféle munkamegosztás nem jöhet létre. A csizmadia nyilván csak azért készíthet egész nap csizmát, mert van egy másik ember, aki munkaidejét gabona- vagy hústermelésre, és egy harmadik, aki saját munkaidejét cserépedény-készítésre stb. fordítja.

A munkamegosztás és a kooperáció[40] egy jelenség két oldala, mivel kooperáció nem képzelhető el valamilyen módon megosztott munka nélkül, ugyanakkor a munkamegosztás fejlődése szükségszerűen kiváltja a kooperáció szélesedését. „Ha a munkafolyamat bonyolult, az együtt dolgozók puszta tömege megengedi, hogy a különböző műveleteket különböző kezek között osszák el, ennélfogva egyidejűleg végezzék . . ."[41] De ez azt is jelenti, hogy *a munkamegosztás által felszabdalt emberi tevékenység egységét a kooperáció azonos vagy magasabb szinten helyreállítja.* Ez lényeges hozzájárulás ahhoz, hogy a munkamegosztás ne atomizálja véglegesen a társadalmat. De a kooperáció – ha csak nem értelmezzük túl szélesen e kategóriát – csak a megosztott munka egy részének, általában meghatározott használati értékek termelésének az egységét állítja helyre. A valóságban azonban egyre nő azon termékfajták száma, amelyek valaha egységes termelése a munkamegosztás következtében egymástól elszakadt. Ezért egyre általánosabb, hogy a munkamegosztás csak közvetett, általában a piac segítségével realizált kooperációt hoz létre. Ez az oka annak, hogy az emberi tevékenység egységének azonos vagy magasabb szinten történő helyreállítása csak a társadalom egészére igaz. Az egyes osztályok, rétegek vagy személyek esetében a helyreállított egység – legalábbis az eddigi fejlődésben – legfeljebb azonos, de általában alacsonyabb szinten valósult meg, mint amilyen szinten az a megbontás előtt volt. (Ezért, ha egy termék termelését két vagy több munkás között megosztják, szinte törvény-

[40] „A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják." *Marx:* A tőke I. köt. 305. old.

[41] Ugyanott, 307. old.

szerű, hogy a feladat egy része szellemi munkává válik, és így kikerül a munkásosztály köréből.) Bizonyos mértékben emiatt okoz ez a látszólag csak technikai jellegű kategória társadalmi ellentmondásokat.

A munkamegosztás azonban esetenként – általában az azonos termékek párhuzamos termelésekor – egyáltalán nem vált ki közvetlen kooperációt. (Amikor pl. több kőműves épít egyidejűleg és egy helyen több épületet, vagy a szövödében a munkások egyidejűleg azonos fajtájú terméket termelnek.) Hasonló helyzet alakul ki a nagyiparban, amikor esetenként a munkások százai végzik egymás mellett (vagy egymástól több száz kilométer távolságra) ugyanazt a tevékenységet, azonos típusú géppel és anyaggal, és azonos – szabvány jellegű – eredménnyel. Ezeket a termékeket esetleg még össze kell szerelni más termékkel, esetenként nem, de egymást mindig képesek teljes értékűen helyettesíteni (pl. tömegcikkek, illetve általában a szabványosított termékek termelésekor). Munkamegosztás ezekben az esetekben is megvalósul, mivel az adott közösség szükségletét együttesen elégítik ki, de az egymás mellett dolgozók egymással nem kooperálnak (nincs közöttük műveleti munkamegosztás). Ebben az esetben *a munka kombinálása* jelenti a munkamegosztás ellenpólusát (hozza létre a termék teljes tömegét).

Ezek után meg lehet különböztetni a *tevékenység szerinti munkamegosztás* három alapvető típusát, a *kooperáló* (műveleti), a *tevékenységcserélő* és a *mennyiségi* munkamegosztást. Kooperáló típusú munkamegosztásról akkor beszélhetünk, amikor *egyféle használati értéket többen hoznak létre.* Ennek jellemző példája a műveleti munkamegosztás (pl. az asztalkészítés, de erről van szó egy modern gépkocsigyártó üzemben is). A tevékenységcserélő formára az *egymástól különböző használati értékek termelésekor kerül sor,* tehát amikor az egyik ember csizmát, a másik pedig nadrágot készít, vagy az egyik ember verset ír, a másik kenyeret süt, és ezeket „egymással" – általában a piac közbejöttével – elcserélik. A harmadik formájú (a mennyiségi) munkamegosztás *egyféle terméket műveleti munkamegosztás nélkül előállítók* (pl. szegkovácsok, téglapréselők, sertéshizlalók) *között valósul meg,* alapjában azért, mert a feladat egészét csak többen, kombinált munkaerőként képesek ellátni.

Történelmileg elsőként a tevékenységcserélő munkamegosztás alakult ki, amikor még egyféle terméket, esetenként a nyersanyagtermeléstől a feldolgozásig, egy ember állított elő. De mivel gyakran

csak több ember volt képes egy meghatározott termékből az adott közösség (pl. egy falu) teljes szükségletét kielégíteni, létrejött a mennyiségi munkamegosztás. A fejlődés azonban (alapjában a manufaktúrákban) kialakította, és ezt követően egyre szélesítette a kooperáló (a műveleti) munkamegosztást.

A kooperáló és a mennyiségi, illetve a tevékenységcserélő munkamegosztás ma már szinte teljes mértékben a munkamegosztás két szintjét jelenti. A kooperáló munkamegosztás tipikus és leggyakoribb formája az üzemen belüli munkamegosztás, ahol nincs csere, nincs árukapcsolat sem. Gyakran ugyanez a helyzet a mennyiségi munkamegosztás esetében is. Amikor viszont a termék kilép a gyár kapuján, a munkamegosztásnak egy magasabb szintjébe kapcsolódik be, a tevékenységcserébe, amely ma zömmel árutermelés formájában valósul meg. Ez azt jelenti, hogy a kooperáló munkamegosztási formában dolgozók egy-egy csoportja (a termék egészét előállítók) éppúgy, mint a mennyiségi munkamegosztás formájában dolgozók tevékenységcserélő munkamegosztásban is részt vesznek, ami fordítva (pl. a kisárutermelők, illetve a mennyiségi munkamegosztás formájában dolgozók esetében, mivel ezeknél nem szükségszerű a kölcsönös kooperáció) nem feltétlenül valósul meg.

A tevékenységcserélő munkamegosztás egyben átfogóbb is a kooperáló, illetve a mennyiségi munkamegosztásnál, mivel ez végső soron minden olyan munkát magába foglal, amelyet mások számára végeznek.

A munkamegosztás – mint az eddigiekből is érzékelhető – számos módon csoportosítható. Így a tevékenység szerinti munkamegosztás más metszetének alapvető és a mindennapi életben is igen jelentős formája a *munkajelleg*, a *szakma* és a *szakképzettség* szerinti megosztás. A munka jellege szerinti munkamegosztás elsődlegesen a munkakörülményekre utal (könnyű, nehéz, egészségre ártalmas munka, fizikai, szellemi, képzettséget igénylő vagy nem igénylő munka), de ide tartozik az is, hogy beosztott, végrehajtó vagy irányító tevékenységről van-e szó.

A munka jellege szerinti munkamegosztás különböző formái egyes esetekben egymással párhuzamosan haladnak, más esetekben ellentétes irányban. A szellemi-fizikai munka gyakran azonos az irányító és a végrehajtó munkával, de nem fedik teljesen egymást, mivel vannak beosztott szellemi dolgozók, és irányító feladatot ellátó fizikai dolgozók. Hasonlóképpen van kapcsolat – csak még lazább –

a képzett és a képzetlen, illetve a szellemi és a fizikai munka között, sőt még az előbbiek és a munka fizikai nehézsége között is.

A szakma szerinti munkamegosztás a feldolgozott nyersanyagnak és a feldolgozás technológiájának a hasonlóságán alapul (pl. a vasipari, illetve a faipari szakmacsoportok és ezek tagozódása). Előfordul azonban, hogy a két tényező közül csak az egyik dominál (pl. a gabonaőrlő molnár és a paprikaőrlő molnár, illetve a fa- és a fémesztergályos esetében). A képzettség szerinti munkamegosztás viszont társadalmilag meghatározott szintű ismerettömeget tételez fel. Azaz az előbbi a képzettség tartalmát, az utóbbi pedig annak szintjét határozza meg.

A szakmai és a képzettség szerinti munkamegosztás a munkamegosztás egyik legnyíltabb megjelenése. Létezését az indokolja, hogy az eltérő tevékenységhez különböző színvonalú és tartalmú szakismeret szükséges. A használati értékek, illetve a különböző tevékenységek nagy száma viszont azzal jár, hogy a társadalomnak sokféle – meghatározott képzettségű, illetve foglalkozású – dolgozóra van szüksége. Ezért vannak segéd-, betanított és szakmunkások, közép- és felsőfokú végzettségű szakemberek. De az azonos képzettségtípusú csoportokon – pl. a szakmunkásokon – belül is van eltérés. Ugyanakkor a jelzett képzettség léte vagy hiánya az embereket meghatározott helyzetbe juttatja, ami számukra lehet kedvező, de lehet kedvezőtlen is. A képzettség szerinti munkamegosztás nem független az osztályok közötti munkamegosztástól, de nem is alcsoportja annak, mivel azonos szakképzettségű dolgozók különböző osztályokhoz tartozhatnak (pl. a tőkés társadalomban egy orvos lehet önálló, vagy alkalmazott, sőt esetenként az egészségügyi vagy más területen akár tőkés is. Hasonló eset a műszaki szakképzettségűek között még gyakrabban fordul elő).

A munkamegosztás azonban nem csak tevékenység szerint tagolható. Meghatározott termelői tevékenységekre gyakran meghatározott időben kerül sor. Ezt az időbeliséget esetenként a természeti feltételek, esetenként a termelési, technológiai vagy a termék iránti szükséglet, illetve annak jellege határozza meg. Gyakori például, hogy az egyes termelési műveletek sorrendjét csak időben egymás után lehet megvalósítani (pl. építkezésen vagy a vegyiparban), de közismert a mezőgazdasági munkák időnyszerűsége is. A tejet, a kenyeret naponta, sőt meghatározott időre kell az üzletbe szállítani, a lisztet, a cukrot, az iparcikkeket már szakaszosabban lehet

eljuttatni a kereskedelmi hálózatba. Általában minden termelésnek, tevékenységnek van időbeli szakaszossága, ezért a munkák *időben is megosztva* készülnek el. A gyakorlatban az időbeli és a tevékenység szerinti munkamegosztás különböző formái együtt valósulnak meg, például a futószalagon, ahol a különböző szalagok és az azonos műveletet végzők között mennyiségi, a különböző műveletet végzők között kooperáló és a különböző műszakok között időbeli munkamegosztás valósul meg. Ezzel párhuzamosan jön létre a szakmai és szakképzettségi munkamegosztás is. Az időbeli és a tevékenység szerinti munkamegosztás összehangolása gyakran azonos a munka szervezésével, ami esetenként (pl. egy beruházásnál) csak bonyolult matematikai apparátus – pl. az ún. hálótervezés – segítségével valósítható meg hatékonyan.

Nyilvánvaló az is, hogy azonos használati értékkel bíró terméket egyidőben különböző földrajzi területeken hoznak létre (így pl. mind vidéken, mind Budapesten több házgyár működik), illetve a különböző földrajzi területeken folyó termelés gyakran (részben vagy egészében) specializált. Ezáltal a már vázolt különféle munkamegosztás kiegészül a *földrajzi területek* (ide értve az egyes országrészeket, országokat, sőt a földrészeket is) *közötti munkamegosztással.*

A munkamegosztás e formái elsődlegesen a *technikai munkamegosztás* részei, mivel itt a *termelés közvetlen követelményei* játsszák a meghatározó szerepet, illetve azért, mert a *technikai feltételek* változása közvetlenül és nyilvánvalóan módosítja a munkamegosztás formáját és terjedelmét. Ugyanakkor a vizsgált munkamegosztási formák többségének közvetve társadalmi hatása is van. Így jelentős és közvetlen társadalmi hatása van a szellemi és a fizikai dolgozók, illetve azok egyes csoportjai közötti – pl. a szakmunkások és a betanított munkások közötti – vagy a képzett (szak- és betanított), illetve a képzetlen (a segéd-) munkások közötti munkamegosztásnak. Ez utóbbi esetben a dolgozók kapcsolatában nyíltan vagy burkoltan már megjelenik az alá- és fölérendeltség is. Hasonlóan számottevő társadalmi hatása lehet a területi munkamegosztásnak (ilyen pl. a fejlődő és a tőkésországok közötti munkamegosztás). Ez azonban már átvezet bennünket a következő kérdéscsoporthoz.

Annak ellenére, hogy a munkamegosztás tényét a filozófusok, illetve a közgazdászok igen régen[42] feltárták, csak szűkebb körben ismert, hogy a munkamegosztásnak nemcsak technikai, hanem egyéb vetülete is van.

A munkamegosztás, illetve a munkamegosztás okozta termelékenységnövekedés, valamint az emberek közti kommunikáció – a fejlődés meghatározott szakaszában – lehetővé tette, hogy az ember fejében különböző részletezettségben elképzelt fizikai és szellemi tevékenységet ne saját maga, hanem más végezze el. Az elképzelés és a megvalósítás különválása következtében létrejött egyrészt a fizikai és a szellemi munka ténye és különválása, másrészt (sokszor az előbbit is átfedve) a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közti munkamegosztás lehetősége és ténye. „... a *munka megosztásával* adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység – hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson ..."[43] Szinte ennek folytatásaként olvasható *Engelsnek* az a mintegy harminc évvel később írt megállapítása, hogy: „Tehát a munkamegosztás törvénye az, ami az osztálymegoszlás alapjául szolgál."[44] A társadalmi-gazdasági élet minden területén, így a termelésben és az elosztásban, az igazgatásban és az ideológiai életben stb. minden egyes osztálynak és rétegnek megvan a maga jól körülhatárolt funkciója. Teljesen nyilvánvaló a munkásosztály és a tőkések, vagy a fizikai és a szellemi dolgozók közötti munkamegosztás. Még egyértelműbbé válik ez a munkamegosztás, ha például a tőkésosztály egyes rétegei (kereskedelmi, ipari vagy banktőkés, tőkés bérlő stb.), vagy az értelmiséget alkotó csoportok közötti munkamegosztást is figyelembe vesszük. Hasonlóan elhatárolható funkciót

[42] A munkamegosztás elméletével a társadalomtudomány már legalább 2500 éve foglalkozik. Így például *Platon* már elvileg is kifejti a munkamegosztás létrejöttének okát, mások inkább a hatását jellemzik. *Arisztotelész* például már tudta, hogy „... kire csak egy munka van bízva, azt jobban és gyorsabban végzi". *Dr. Gerlóczy Gyula:* A munkamegosztás társadalmi és közgazdasági jelentősége. Pest 1869. 6. old. Talán nem érdektelen, hogy Gerlóczy – *Adam Smith* lelkes híve – e több mint 100 évvel ezelőtt megjelent munkájában használta először magyarul a „munkamegosztás" kifejezést a mai értelemben.

[43] *Marx–Engels:* Német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1976. 34–35. old.

[44] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1974. 277. old.

tölt be a munkásosztályon belül az ipari, a kereskedelmi vagy a mezőgazdasági munkásság stb. A munkamegosztás ilyen típusa tehát egyidejűleg közvetlenül kapcsolódik az osztályok és a rétegek kialakulásához és működéséhez, valamint a technikai jellegű munkamegosztáshoz. A társadalomtudomány ezt a kategóriát – *Marx* nyomán – *társadalmi munkamegosztásnak nevezi.* Az osztályok léte azonban önmagában annak ellenére sem jellemzi teljesértékűen a társadalmi munkamegosztást, azt, hogy – történelmileg hosszú szakaszban – az előbbi az utóbbinak kísérő jelensége, illetve következménye. Nem jellemzi teljesértékűen azért, mert a társadalmi munkamegosztás létezésének osztályokhoz való kötése a valósággal ellentétben történelmileg indokolatlanul leszűkítené a jelenség létezésének időtartamát (hiszen, mint azt a későbbiekben e tanulmány igazolni igyekszik, a társadalmi munkamegosztás kategóriája túlmutat az osztályok létezésének szakaszán), továbbá azért sem, mivel az osztályok létezésével távolról sincs kimerítve a munkamegosztás társadalmi hatása.

A munkamegosztás egyik lényeges társadalmi következménye az általa elért nagyfokú termelékenységnövekedés, amiért az emberiség (valójában a dolgozó osztályok tagjai) nagy árat fizetett: „Míg az egyszerű kooperáció az egyesek munkamódját nagyjában és egészében változatlanul hagyja, a manufaktúra a munkamódot alapjaiban forradalmasítja és az egyéni munkaerőt gyökerében ragadja meg. A munkást abnormissá nyomorítja, mert részletügyességét melegházszerűen érleli azáltal, hogy a termelő törekvések és adottságok egész világát elnyomja benne, mint ahogy a La Plata államokban azért vágják le az egész állatot, hogy bőrét vagy faggyúját megszerezzék."[45] A manufaktúra a céhbeli szakképzett munkással szemben létrehozza az egy műveletre betanított, azaz gyakorlatilag a szakképzetlen munkás típusát. Ezáltal a manufaktúrákban kialakított képességbeli egyoldalúságban nemcsak a szakismeret vagy legalábbis annak túlnyomó többsége veszett el, hanem elveszett – mint azt *Marx* és *Engels* számtalan esetben hangsúlyozta – egyrészt a *munkások szellemi képessége,* és ennek következtében az önálló funkciót megtestesítő *szellemi dolgozó fizikai képessége.* Ezzel egyidejűleg: „A termelés szellemi potenciái az egyik oldalon kibővítik méretüket,

[45] *Marx:* A tőke I. köt. 338. old.

mert sok oldalon eltűnnek. Amit a részmunkások elveszítenek, az koncentrálódik velük szemben a tőkében."[46]

A munka megosztása és a munka szervezete – a manufaktúra, a nagyüzem stb. – tehát társadalmi tényezővé váltak, és hatásukban túlmutatnak a gazdasági élet területein, így pl. a munkamegosztás betört a művészetbe is.

A XV. század végéig a művészeti munkafolyamat általában kollektív volt. A középkor művészetében műhelyjellegű munkamegosztás formájában dolgoztak, gyakran még a művész nevét sem ismerjük. Gyakori volt, hogy a nagy mesterek – így például *Rubens* – festményeiknek csak a legkritikusabb részeit festették saját kezűleg, a mű többi részét a tanítványok készítették. Kialakultak a „háttérfestők", a „ruházat-festők" és más specialisták. A reneszánsz művészei viszont igen sokoldalúak voltak. „*Giotto, Orcagna, Brunelleschi, Benedetto de Maiano, Leonardo da Vinci* szobrászok és festők *Pisanello, Antonio Pollaiuolo, Verrocchio* szobrászok, festők, aranyművesek és éremmetszők, . . .*Raffaello* még festő és szobrász, *Michelangelo* még szobrász, festő és építész egy személyben . . ."[47] De *Michelangelo* volt az első olyan művész is, aki önállóan, segédek és tanoncok közreműködése nélkül dolgozott.

Ezt követően más úton – az ágazati és tematikai szakosodás útján – fejlődött a munkamegosztás a művészetben. Kialakultak a portré, a tájkép, a csendélet és más témát művelő festők, de szakosodtak a szobrászok is. Munkások szövik meg a művész tervezte gobelint. A szobrászok nem maguk öntik bronzba szobraikat, gyakori, hogy a szobrász által kis méretben elkészített szobrot kőfaragók faragják – az alkotó által elkészített mintának megfelelő –, nagyobb formában. Hasonlóképpen a munkamegosztás terméke az intrikus és a hősszerelmes, az énekes és a prózai színész is. Megtalálható a munkamegosztás az egyházon belül is, ahol gyógyító és tanító szerzeteseket, világi papokat különböztetnek meg, sőt egyes országokban például már jó ideje fellelhetők az ún. munkáspapok is. Sőt az Indiában működő jezsuiták között vannak, akik a páriák között, és vannak, akik a felsőbb kasztokba tartozók között tevékenykednek.

Lényeges jellemzője az antagonisztikus osztálytársadalmakban ki-

[46] Ugyanott, 338. old.

[47] *Arnold Hauser:* A művészet és az irodalom társadalomtörténete. I. köt. Gondolat Könyvkiadó 1968. 265. old.

alakult munkamegosztás társadalmi vetületének az is, hogy annak előnyét a kizsákmányolók élvezik. „A tőkés ... megfizeti a 100 önálló munkaerő értékét, de nem fizeti meg a 100-nak kombinált munkaerejét. ...A termelőerő, amelyet a munkás mint társadalmi munkás fejleszt ki, ezért a tőke termelőereje."[48] Ezt az tette lehetővé, hogy a tőkés társadalom a kézműves egyedi használatára szabott termelési eszközét átváltoztatta csak *az embereknek egy összessége* által alkalmazható kollektív termelési eszközzé, aminek legkirívóbb példája az egy gőzgép által meghajtott berendezések tucatja. Ezért írta *Engels:* „És ahogy a termelési eszközök, úgy alakult át maga a termelés is egyedi cselekvések sorozatából társadalmi aktusok sorozatává, és a termékek egyesek termékeiből társadalmi termékekké. A fonal, a szövet, a fémáruk, amelyek most a gyárból kikerültek, sok munkás közös terméke voltak, akiknek kezén sorjában át kellett menniök, amíg el nem készültek. Senki egyes ember sem mondhatja róluk: Ezt én csináltam, ez az *én* termékem."[49] Kialakult, pontosabban általánossá vált a társadalmi termelés és a társadalmi munkamegosztás.

Mit is értünk e Marx által is sokat használt fogalmon? „A különböző fajta használati értékek, illetve árutestek összességében éppoly sokféle, egymástól nem, faj, család, alfaj, változat szerint különböző hasznos munkák összessége jelenik meg – a munka társadalmi megosztása. Ez létezési feltétele az árutermelésnek, bár fordítva az árutermelés nem létezési feltétele a társadalmi munkamegosztásnak. Az ősi indiai közösségben a munkát társadalmilag megosztják, anélkül, hogy a termékek árukká válnának. Vagy vegyünk egy közelebbi példát: minden gyárban a munka rendszeresen meg van osztva, de ezt a megosztást nem közvetíti az, hogy a munkások egyéni termékeiket kicserélik."[50]

Marx az e témában talán legismertebb megállapításában egyértelműen kijelenti egyrészt, hogy a munka társadalmi megosztása mint a használati értékek különbsége jelenik meg, másrészt, hogy a társadalmi munkamegosztásnak nem feltétele az árutermelés. E második megállapítás részben azt jelenti, hogy a társadalmi munkamegosztás megelőzte és túllépi az árutermelést, részben azt, hogy e

[48] *Marx:* A tőke. I. köt. 312. old.
[49] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 264. old.
[50] *Marx:* A tőke. I. köt. 47–48. old.

kategória az árutermelő társadalmakban is szélesebb, mint az árutermelés. (Elsődlegesen – mint arra *Marx* is rámutatott – ilyen az üzemen belül végzett munka. Ide sorolható továbbá minden olyan áruformát nem öltő tevékenység, amely nem a munkát végző szükségletét elégíti ki, pl. a társadalmi munkák a szocializmusban, a családon belül más családtag részére végzett tevékenység, a térítésmentes szolgáltatások és az ezekhez hasonlóak.)

Miért válik azonban a munkamegosztás társadalmi munkamegosztássá? Egyrészt „mihelyt az emberek valamilyen módon egymásnak dolgoznak, munkájuk társadalmi formát is ölt"[51]. Másrészt (ami csak az árutermelő munkára jellemző) azért, mert a piacon: „Árubirtokosaink tehát felfedezik, hogy a munkának ugyanaz a megosztása, amely őket független magántermelőkké teszi, a társadalmi termelési folyamatot és az ő viszonyaikat ebben a folyamatban tőlük maguktól függetlenné teszi, hogy a személyek egymástól való függetlenségét kiegészíti egy minden irányú dologi függőség rendszere."[52] Más szóval a munka megosztása a termelőket egy társadalmi kapcsolatrendszerbe helyezi, ami a társadalmi viszony alkotójává válik.

Mindennek eredményeként az emberek különböző – méghozzá a termelési módtól függően specifikus – viszonyba kerülnek egymással. E specifikus viszony oka, hogy a munkamegosztás társadalmivá válásának további szükségszerű következménye a tulajdon megoszlása is. „A munka megosztásával már eleve adva van a *munkafeltételeknek*, a szerszámoknak és anyagoknak a megosztása is és ezzel a felhalmozott tőke szétforgácsolódása különböző tulajdonosok között, ezzel pedig a tőke és munka szétforgácsolódása és magának a tulajdonnak különböző formái. Minél inkább kialakul a munka megosztása és minél inkább növekszik a felhalmozás, annál élesebben kialakul ez a szétforgácsolódás is."[53]

A társadalmi munkamegosztás kifejezést tehát legalább négyféle értelemben használjuk.

a) Ezzel a fogalommal jelezzük az emberi társadalom által termelt és használt termékek nagy változatát. (Ez termékek szerinti munkamegosztásként jelenik meg.)

b) A társadalmi munkamegosztás azt jelenti, hogy a társadalom

[51] Ugyanott, 74. old.
[52] Ugyanott, 107. old.
[53] *Marx–Engels:* Német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. 70. old.

által elvégzendő feladatot termelőegységek és aggregátumaik szerint megosztva valósítják meg. (Megjelenési formája az ágazati, vállalati, területi munkamegosztás.)

c) Mint majd látni fogjuk, a valóságot némileg leszűkítve, ezt a kategóriát gyakran a technikai munkamegosztás ellenpontjának értelmezik.

d) Végül e fogalom általában jelenti az emberek közti munkamegosztást, tehát azt, hogy a társadalom által elvégzendő elkülöníthető tevékenységet (feladatot) többen és egymással valamilyen módon megosztva végzik, méghozzá úgy, hogy ezáltal a megosztott munkát végző emberek maguk is meg vannak osztva, hogy a munkájuk, amelynek a társadalom egésze által végzendő feladat szerves része kellene hogy legyen, nem feltétlenül, hanem – részben még a szocialista társadalomban is – csak a piac közbejöttével, illetve esetenként a munkájuk egyáltalán nem is válik a társadalom tevékenysége egészének a részévé. A társadalmi munkamegosztás ezen utóbbi értelmezésének lényeges része, hogy közvetlenül kapcsolódik a tulajdonviszonyokhoz, illetve ezen utóbbi tényező meghatározó az embereknek a társadalmi munkamegosztáson belül elfoglalt helyére vonatkozóan, különösen a kizsákmányoló társadalmakban.[54]

A munkamegosztás első értelmezését nem mindenki fogadja el, a második értelmezését viszont sokan csak technikai munkamegosztásnak tekintik. Az első értelmezés társadalmi jellegét a kölcsönösség, az egymás számára való termelés, a kielégítendő társadalmi szükséglet adja meg. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a termékstruktúra és a termelőhelyek megoszlása, átlagos nagyságrendje sem csupán technikai kérdés. Ez is függ a fennálló társadalmi-gazdasági rendszertől. (Érthetően más termékstruktúra felel meg egy szélsőséges, és más egy kiegyensúlyozott jövedelemeloszlású társadalomnak.) A termelőerők koncentráltsága és nagyságrendje is függ az adott gazdaság színvonalától és társadalmi berendezkedésétől. Ezért e két értelmezés egyértelműen jellemzi a társadalmi munkamegosztás meghatározott oldalát. A fogalom harmadik, de különösen a negyedik értelmezése viszont már általánosan elfogadott jelentése a társadalmi munkamegosztás kategóriájának. A társadalmi munkamegosztás nem technikai munkamegosztásként való felfogása azonban indoko-

[54] Ez egyben feltételezi a nem árutermelő társadalomban a munka és így a munkamegosztás társadalmi voltának más módon való realizálását.

latlanul csak a társadalmi és a technikai munkamegosztás ellentétére utal, anélkül, hogy egységét érzékeltetné. Ezért ez az értelmezés nem fogadható el teljes értékűnek. A negyedik értelmezés helytálló volta abból adódik, hogy *az embereknek a sokféle használati érték termelése folyamatában fellépő kölcsönös kapcsolata alkotja annak a társadalmi viszonynak az alapját, amit termelési viszonynak nevezünk.*

A fogalom különböző értelmezései mögött elsősorban az található, hogy *a munkamegosztás igen sok formában jelenik meg,* miközben a társadalmi munkamegosztásnak *van tartalmi oldala is, a munka végzése során keletkező emberi viszony.*

Teljesen nyilvánvaló, hogy a társadalmi munkamegosztás valamennyi értelemben változik. Egyrészt a termelőerők fejlődésével együtt növekszik – legalábbis eddig együtt növekedett – a használati értékek választéka és mennyisége. Másrészt az említett tényezővel szükségszerűen módosul a szükséges szakismeret jellege, szintje és struktúrája, a termelés szervezete, koncentrációja, illetve területi megoszlása. Végül, a társadalmi formáktól függő módon változik az embereknek a termelés folyamán kialakuló kapcsolata a teljes alá- és fölérendeltségtől az együttműködő, egyenlő partnerek viszonyáig.

A társadalmi munkamegosztás hatóköre is rendszeresen bővül. Ezt a tényt jól mutatja, hogy az emberi társadalom és annak kisebb-nagyobb csoportjai – kivételes esetektől eltekintve – egyre többet termelnek. Ugyanakkor az árutermelés fejlődési üteme meghaladja a termelés növekedésének ütemét. Ez az állítás annak ellenére a társadalmi munkamegosztás bővülését igazolja, hogy a társadalmi munkamegosztás hatóköre szélesebb, mint az árutermelésé, mivel az utóbbi mindenképpen alkotója az előbbinek. A kiterjedés tendenciáját igazolja az is, hogy korunkban – az elszigetelt naturálgazdálkodást folytató termelőtől eltekintve – valamennyi termelés része a társadalmi termelésnek, s így a társadalmi munkamegosztásnak. A társadalmi munkamegosztás tehát már a termelés pusztán mennyiségi növekedése miatt is bővül. De valójában ez a bővülés jelentősebb a termelés mennyiségi növekedésénél. Az emberi társadalom az elszigetelt kis csoportokból – sokszor anélkül, hogy ezek megszűnnének – mind nagyobb és nagyobb közösségek felé fejlődik. Ez távolról sem azonos a jogi vagy hatalmi közösségekkel, itt sokkal inkább a gazdaságilag együttműködő közösségekről van szó, amelyek mind nagyobb és bonyolultabb termelési eszközöket működtetnek (pl. az ipar, a mezőgazdaság vagy akár a kereskedelem országon

belüli, sőt országok közötti koncentrálódása, illetve kooperálása). Ez a folyamat természetszerűen megsokszorozza az emberek közötti árujellegű és más gazdasági kapcsolatokat. Ily módon viszont a munka társadalmi jellegének is szükségszerűen fejlődnie kell. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a munka társadalmi jellegének fejlődése nem azonos a munkamegosztás fejlődésével, de a két kategória fejlődése között igen szoros a kapcsolat. „A csere szükséglete és a terméknek mérő csereértékké változása ugyanolyan mértékben halad előre, mint a munka megosztása, azaz a termelés társadalmi jellegével együtt."[55]

A társadalmi munkamegosztás említett vetületeinek, illetve mindegyik megközelítésének megvan a sajátossága, önálló működésterülete, de ezek egyben egyazon munkamegosztás különböző metszeteiként jelennek meg, és így közöttük nyilvánvalóan meghatározott kapcsolat alakul ki. Így például az emberek között kialakuló munkamegosztás lehetséges termékek szerinti munkamegosztás nélkül (különböző személyek termelhetnek azonos terméket). Hasonlóképpen szoros, de nem kizárólagos kapcsolat van az emberek és a termelőegységek között. A vállalatok közötti munkamegosztás gyakran meghatározza az emberek között kialakult munkamegosztást is. Meghatározott munkát például általában csak meghatározott ágazatban lehet végezni. Nyilvánvaló, hogy a vájárok túlnyomó többsége a szénbányászatban dolgozik, a szarvasmarha-tenyésztők pedig a mezőgazdasági üzemben. Ugyanakkor – egyes esetekben – a vájár dolgozhat a metróépítésnél, a szarvasmarha-tenyésztő pedig egy kutatóintézet tehenészetében. Az is közismert, hogy a vájár mindkét területen lehet vágathajtó, feltáró vájár stb., de csak a szénbányászatban lehet omlasztó vájár; a szarvasmarha-tenyésztő szintén mindkét helyen dolgozhat a tehenészetben, gondozhatja a növendékállatokat stb. Nyilvánvaló az is, hogy az azonos népgazdasági ágakban, sőt szakmákban, különböző társadalmi osztályokba tartozók tevékenykedhetnek, mint ahogy a különböző ágazatokhoz, szakmákhoz tartozó személyek azonos osztályhoz tartozhatnak stb.

Számunkra a társadalmi munkamegosztás vázolt felosztása azért is lényeges, mivel a vizsgált formák közül elsődlegesen az emberek közötti munkamegosztással foglalkozunk.

[55] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/I. köt. 65. old.

Itt célszerű megvizsgálni azt az egyesek által vitatott kérdést is, hogy az üzemen belüli munkamegosztás a társadalmi munkamegosztás része vagy önálló kategória-e. A társadalmi munkamegosztás egyik megjelenése a különböző használati értékek léte, amelyeket valahol létrehoznak. Azaz, a munkamegosztás mindig meghatározott szervezeti formát is jelent. Így beszélünk manufaktúrán belüli és üzemen belüli munkamegosztásról, amely utóbbin általában a nagyüzemi formát értjük. Ezt annak ellenére tesszük, hogy a tőkés és szocialista nagyüzemen belüli munkamegosztás több szempontból eltérő. Így például a szocialista nagyüzemből hiányzik a tőkés, illetve annak megbízottja, ezzel szemben jelen van a kollektív tulajdonos megbízottja. Alapjaiban különbözik a kétféle üzemen belül a dolgozók egymás közti, valamint az egyes dolgozó csoportok – például a fizikai és a szellemi dolgozók – közötti, illetve a dolgozók és a vezetők közötti munkamegosztás és az ebből adódó kapcsolat. Ugyanakkor a két típusú üzemen belüli munkamegosztásban sok a hasonlóság is. Mindezek miatt, illetve mindezek ellenére az üzemen belüli munkamegosztás – mint arra *Marx* rámutat – nem kicsinyített mása a társadalmi munkamegosztásnak, még az azonos társadalmi rendszeren belül sem. „De a számos analógia és ama összefüggések ellenére, amelyek a munkának a társadalmon belüli és az egy műhelyen belüli megosztása között megvannak, e két dolog nemcsak fokozatilag, hanem lényegileg is különbözik egymástól... A munka társadalmon belüli megosztását különböző munkaágak termékeinek vétele és eladása közvetíti, a részmunkák manufaktúrabeli összefüggését viszont különböző munkaerők ugyanazon – őket kombinált munkaerőként alkalmazó – tőkésnek való eladása."[56]

Annak ellenére, hogy az üzemen belüli munkamegosztás nem a társadalmi munkamegosztás kicsinyített mása, mégis az üzemen belüli munkamegosztás – az áruforma kivételével – ha nem is teljes mélységében, de tartalmazza a társadalmi munkamegosztás legfontosabb vetületeit. (A közös feladat közös elvégzését, különböző használati értékek termelését, és az emberek közötti olyan viszonyt, amely a termelésben alakul ki.) Ez az oka annak, hogy *Marx* sehol sem mondja, hogy az üzem a társadalmon kívül létezik, hogy az üzemen belül az emberek között csak technikai viszony létezik.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy *az üzemen belüli munka-*

[56] *Marx:* A tőke. I. köt. 332–333. old.

megosztás annak ellenére része a társadalmi munkamegosztásnak, hogy a társadalmi munkamegosztás nem az üzemen belüli munkamegosztás analógiájára épül fel.

A társadalmi és az üzemen belüli munkamegosztás közötti különbséget egyes szerzők helytelenül abszolutizálják, és kijelentik, hogy: „... a klasszikusok a munkamegosztás két minőségileg elkülönült formáját különböztették meg: a társadalomban és az üzemben meglevő munkamegosztást".[57]

A valóságban azonban a kétféle munkamegosztás együtt, és nem egymás mellett létezik. Ezt az együtt létezést jól bizonyítja, hogy a társadalmi munkamegosztás túlnyomó többségében üzemen belüli munkamegosztásként is megjelenik. Az ösztönös, a természetadta, az üzemen belüli és a többi munkamegosztás mind az emberek közötti munkamegosztás egy meghatározott metszetét jelöli. A társadalmi munkamegosztás fogalma azonban e jelenségek egészét átfogja. Azt a tényt, hogy az üzemen belüli munkamegosztás a társadalmi munkamegosztás része, legvilágosabban az üzemen belül létező osztály- és hierarchiastruktúra és az egyes lépcsőfokokhoz tartozó csoportok külső és belső kapcsolata igazolja. A két kategória szerves egységét sugallja az is, hogy ha a társadalmi munkamegosztásból kirekesztjük az üzemen belüli munkamegosztást, akkor az előbbi kategória valójában csak az emberek közti viszonyra, sőt csak az emberek közti társadalmi viszonyra szűkül le, mivel az emberek közti technikai viszony (amivel a későbbiekben még foglalkozunk), illetve a használati értékek különbözősége nyilvánvalóan az üzemen belüli munkamegosztás szerves része, bár ezzel annak tartalma egyáltalán nem merül ki.

Ha az üzemen belüli munkamegosztás is része a társadalmi munkamegosztásnak, úgy a munkamegosztás csak akkor nem társadalmi, ha a termelés sem társadalmi. Korunkban ez csak kivételesen, a saját szükségletre való termelés körülményei között fordulhat elő.

[57] *L. D. Logvinov:* Vszeobscsaja zanyatosztyi razgyelenyije truda pri szocializme. Miszl Moszkva 1972. 13. old.

4. A TECHNIKAI ÉS A TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS KAPCSOLATA

Az emberek közötti munkamegosztás szűkebb területet ölel fel, mint a társadalmi munkamegosztás; ugyanakkor a technikai jellegű munkamegosztás elsődlegesen az emberek között alakul ki. Éppen ez az oka, hogy a technikai munkamegosztásnak igen gyakran közvetlen társadalmi következménye van. Azt, hogy a technikai munkamegosztás léte nem zárja ki a társadalmi munkamegosztást, jól igazolja az a már említett tény, hogy a manufaktúrán belüli munkamegosztás alakította ki – az addigi alapjában egységesen szakképzett típussal szemben – a különböző képzettségű munkáscsoportokat. Az említett állítást igazolja az is, hogy a különböző szakmáknak, foglalkozásoknak, munkakörülményeknek igen eltérő a társadalmi megbecsültségük. Így a szellemi munkának általában nagyobb a társadalmi megbecsülése, de a szellemi munkák között is határozott rangsor alakult ki, amely, ha nem is túl gyakran, de változik. Hasonló skála jött létre a fizikai munkakörök között is. Ez mutatkozik meg abban, hogy távolról sem azonos a munka társadalmi megítélése, ha az utcát seprűvel, vagy motoros járművel kell takarítani, bár itt a különbség nyilvánvalóan *csak* technikai.

A vázoltak igazolására megemlíthető az is, hogy a különböző földrajzi területek, illetve termelőegységek közötti munkamegosztás jól érzékelhető példájának tekinthető az azonos országon belüli gazdaságilag fejlett és fejletlen – zömében ipari és mezőgazdasági – területek közti munkamegosztás (pl. Észak- és Dél-Olaszország), de még inkább ilyen a nyersanyagtermelő vagy egy-két mezőgazdasági termék termelésére berendezkedett gyarmati és volt gyarmati, valamint függő országok és a fejlett tőkésországok – zömében volt gyarmattartók – közötti munkamegosztás. Ezek a megosztások formájukat tekintve technikai jellegűek, tartalmilag azonban társadalmiak.

Ugyanakkor – mint említettük – technikai munkamegosztás emberek között is kialakul. Akár az *Adam Smith* által leírt gombostűmanufaktúrára, akár egy modern gépgyárra gondolunk, találhatók egyrészt egymás mellett dolgozó munkások, például ugyanazt a műveletet párhuzamosan végző esztergályosok (horizontális, vagy mennyiségi munkamegosztás), és találhatók öntők és esztergályosok (vertikális, illetve technológiai, egyben kooperáló munkamegosztás).

Mindkét esetben egyaránt technikai munkamegosztás alakul ki.[58] Hasonlóképpen technikai a munkamegosztás a kooperáló vállalatok között. Ennek ellenére mindig jelen van a társadalmi oldal is, többek között azért, mivel a kapcsolatuk lehet egyenlő, de lehet egyenlőtlen is. Azaz itt is ugyanaz a helyzet alakul ki, mint amit a területi munkamegosztással kapcsolatban vázoltunk.

Ugyanakkor *Marx, Engels* és *Lenin* a társadalmi munkamegosztást több ízben és egybehangzóan árutermelés nélkül is megvalósíthatónak tekintették.[59] Már ez is arra utal, hogy a munkamegosztás hatóköre a lehető legszélesebb, hogy minden közösség határán igyekszik túllépni. Ez abból következik, hogy valamilyen fokon a használati értékek előállítása mindig több ember munkája. Legalább azzal lehet számolni, hogy más ember készíti a szerszámokat és más használja azokat. Ez azt jelenti, hogy a termelő és szolgáltató ember által létrehozott termékeknek, szolgáltatásoknak elsődlegesen nem a saját, hanem a társadalmi szükséglet kielégítése a célja (vagy – a tőkés társadalomban – a céljához vezető eszköze). Tehát a más számára való termelés – az árutermelés közbejöttével vagy anélkül – a legszűkebb értelemben vett saját célra történő termelésen kívül, valójában minden termelést átfog.

[58] Mind a horizontális, mind a vertikális, illetve a technológiai munkamegosztásnak a munkaerő tervezésében is nagy szerepe van. A horizontális munkamegosztás esetén a dolgozók száma, termelékenysége és a termelés volumene között van olyan összefüggés, hogy két adat ismeretében megkapjuk a harmadikat. A vertikális munkamegosztás mennyiségi összefüggései segítségével viszont a dolgozók szükséges struktúrája is megállapítható, mivel, ha egységnyi idő alatt egy magkészítő két öntőt tud kiszolgálni, és egy öntő által elkészített öntvényből csak négy esztergélyos tudja a megfelelő alkatrészeket elkészíteni, akkor a magkészítőknek, öntőknek és esztergályosoknak 1:2:8 arányban kell dolgozni. Hasonlóképpen meghatározott arányban dolgoznak megfelelő hatékonysággal az orvosok és ápolók, a mérnökök és technikusok, a szakmunkások és az őket kiszolgáló segédmunkások stb. Az így kialakult arányokat a szakemberszükségleti tervekben feltétlenül figyelembe kell venni, illetve ezeknek az arányoknak az ismerete nagymértékben elősegíti a szakemberszükségleti és fedezeti tervek, illetve mérlegek készítését mind a vállalatoknál, mind ágazati vagy népgazdasági szinten.

[59] Például *Engels* az „Anti-Dühring"-ben kifejti, hogy „Az árutermelés azonban semmiképpen sem kizárólagos formája a társadalmi termelésnek. Az ó-indiai közösségben, a délszláv családközösségben a termékek nem változnak át árukká. A közösség tagjai közvetlenül termelésre társadalmasultak... A közvetlenül társadalmi termelés és az egyenes elosztás minden árucserét kizárnak..." *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 302. old.

Ha pedig – legalábbis valamilyen mértékben – mindenki bekapcsolódott a társadalmi munkamegosztásba, akkor az emberek között nem létezhet ezen kívül munkamegosztás. Ez egyben azt is jelenti, hogy „a munkamegosztás" és a „mindenféle munkamegosztás" hatóköre ugyanaz, mint a társadalmi munkamegosztásé. Felvetődhet azonban, hogy csak a hasznos munkát tekintsük a társadalmi munkamegosztás részének. Tudjuk azonban azt is, hogy valaminek a hasznossága egyrészt szubjektív kategória (méghozzá a fogyasztó és nem a termelő szubjektuma dönt), másrészt – legalábbis az árutermelő társadalomban – utólag és a piacon derül ki, hogy az adott munkát a társadalom hasznosnak tekinti-e. Ezért ez a megszorítás nem vezetne valami minőségileg más eredményre, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az ember időnként látszólagosan vagy valóságosan felesleges munkát is végez. Sőt, a tőkés társadalomban az emberi munkával való pazarlás különböző formája nemcsak gyakori, hanem a társadalom lényegéből fakadó szükségszerű jelenség.

A társadalmi munkamegosztás – mint arról már szó volt – a szakirodalomban többek között egyidejűleg jelenti a „nem technikai" munkamegosztást és a munkamegosztást általában. Ez viszont szükségessé teszi, hogy a két kategória egyértelműbb megkülönböztetése érdekében az egyiknek valami ettől eltérő elnevezést találjunk. Erre – több megoldási kísérlet után – az általában vett munkamegosztás minden jelző nélküli alkalmazása látszott a megfelelőnek. (Tehát a „munkamegosztás", amelyen belül megkülönböztetjük a társadalmi és a technikai munkamegosztást.) Ez a megoldás azért látszik célszerűnek, mivel az ilyen általánosan ismert és alkalmazott kategória egyik értelmezésének teljesen új módon való elnevezése, illetve annak széles körű elfogadtatása nagyon nehezen valósítható meg. A javasolt módosítás mellett szól az is, hogy a „társadalmi munkamegosztás" kifejezést – általában nem tudatosan – egyes szerzők eddig is szűkebb értelemben használták. A javaslat további előnye, hogy formailag is különbözik mind a társadalmi, mind a technikai munkamegosztás kifejezésektől. Hasonlóképpen e megoldás mellett szól az a tény is, hogy enélkül ezt követően mindig közölni kellene, hogy a társadalmi munkamegosztás kategóriát milyen értelmezésben használjuk. Természetesen a javasolt megoldás sem tökéletes, ellene szól a megszokáson kívül az, hogy egyes szerzők a munkamegosztás kifejezést is különböző értelemben használják. Ezért esetenként a későbbiekben is elkerülhetetlenül jelezni, esetenként értelmezni kell,

hogy adott helyen általában van-e szó a munkamegosztásról. A vázoltaknak megfelelően ebben a könyvben a továbbiakban a „munkamegosztás" és a „munkamegosztás általában" azonos tartalmú kifejezések, és – mint arról szó volt – magukba foglalják mind a társadalmi, mind a technikai munkamegosztást.

Magának az általában vett munkamegosztásnak igen sok metszete van, így a társadalmi és a technikai metszeten túl van ágazati, szakmai, területi, nemek szerinti vonatkozása, de vannak olyan metszetei is, amelyek nem fogják át a munkamegosztás teljességét (ilyen pl. az üzemen belüli munkamegosztás). A vázoltakból következik az is, hogy – egyes szerzőkkel ellentétben – nem lehet azt állítani, hogy a társadalmi munkamegosztásnak a munkamegosztás ilyen vagy olyan változata az adekvát formája.[60] A munkamegosztásnak valójában nincs adekvát formája, a munkamegosztás minden formája a társadalmi és a technikai munkamegosztás egysége, bár a két összetevő az egyes formákban nem egyenlő súllyal jelentkezik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a munkamegosztás egyszerre „társadalmi" és „technikai". Itt alapjában nem a „vagy-vagy", hanem az „is-is" jellemzi a tényleges helyzetet. Hangsúlyozni kell azonban, hogy „a munkamegosztás" nem a technikai és a társadalmi munkamegosztás matematikai összege. Ez egy egységes egész és alkalmanként nézőpont kérdése, hogy az adott esetben társadalmi vagy technikai munkamegosztásról van-e szó. Ennek az együtt létezésnek, illetve a társadalmi oldal létének a felismerése – és így megkülönböztetése – *Marx* munkásságának eredménye. *Marx* előtt még egy olyan nagy gondolkodó is, mint *Adam Smith,* technikai jelenségnek tekintette a munkamegosztást, és nem érzékelte, hogy az üzemen belüli munkamegosztás és „a munkamegosztás" – éppen a társadalmi és a technikai oldal eltérő aránya miatt – minőségileg más kategória. *Adam Smith* kijelentette: „A munkamegosztásnak a társadalom egészére gyakorolt hatását könnyebben értjük meg, ha működését bizonyos manufaktúrákon belül vizsgáljuk."[61]

[60] Így például *Logvinov* szerint „... az ágazati munkamegosztás a társadalmi munkamegosztás fő és kiinduló formája". Majd így folytatja: „A társadalomban a munkamegosztási fajták és változatok túlnyomó többsége a társadalmi termelés ágazati formájában lép fel, s magában foglalja az anyagi-szellemi javak és szolgáltatások össztermelését." *L. D. Logvinov:* Vszeobscsaja zanyatoszty i razgyelenyije truda pri szocializme. 14. old.

[61] *Adam Smith:* A nemzetek gazdagsága. 55. old.

A munkamegosztás társadalmi és technikai oldala közötti szoros kapcsolat azonban nem jelenti a két oldal azonosságát. A kiinduló a technikai oldal változása, de *a meghatározó a társadalmi vetület, sőt ezen belül is az emberek közötti viszonyban megtestesülő munkamegosztás.* Ha ez elfogadott, akkor nyilvánvaló, hogy a munkamegosztásnál – bár az sem másodlagos – mégsem az a lényeg, hogy van mezőgazdasági, ipari és más ágazatbeli tevékenység, és az ipari tevékenységen belül van fémmegmunkálás, azon belül forgácsolás, és a forgácsolók egy része esztergályos, más része köszörűs és marós, hanem az, hogy vannak-e tőkések és bérmunkások, hogy elkülönülnek-e fizikai és szellemi dolgozók stb. Ugyanakkor a két kategória között szoros egység van, mivel technikai vonatkozások nélkül nincs társadalmi munkamegosztás, és minden technikai indítékú vagy technikai jellegű munkamegosztásnak van valamilyen társadalmi következménye, illetve minden technikai jellegű munkamegosztás a társadalomban zajlik le, és az adott közösség társadalmi, gazdasági, illetve technikai fejlettségét tükrözi.

A társadalmi és a technikai munkamegosztás kapcsolatának vizsgálatakor tehát az egységük és az ellentétük létezéséből kell kiindulni, csak így érthető e két kategória kapcsolatának lényege.

A munkamegosztás ezen dialektikája húzódik meg a munkamegosztás és a kooperáció már kifejtett kapcsolata, valamint a társadalmi munkamegosztás már említett többféle értelmezése mögött is. Az ellentétre elsődlegesen a különféle értelmezés utal, az egységre viszont többek között az, hogy az árutermelés viszonyai között a negyedik értelmezés valójában híd az első és a második értelmezés között, és ezáltal lehet e sok-sok elszigetelt munkából társadalmi munka. Ebből az állításból az is következik, hogy a társadalmi munkamegosztás negyedik pontként kifejtett értelmezésének jogosultsága leszűkül az árutermelés, vagy legalábbis a nem szocialista árutermelés viszonyaira. Az egységnek ez az értelmezése felveti azt a kérdést, hogy a jövőben hogyan válik a magánmunka társadalmi munkává (más szóval, hogyan alakul ki, illetve egyáltalán kialakulhat-e az említett egység) a piac segítsége nélkül. Anélkül, hogy ennek részleteibe belemennénk, joggal feltételezhető az egység létrejötte, méghozzá nyilvánvalóan tartalmilag ahhoz hasonlóan, ahogy az üzemen belül az egyes személy munkája közvetlenül részévé válik az egész kollektíva gazdasági-műszaki tevékenységének a gazdasági és műszaki tervek segítségével, piac és árukapcsolatok nélkül. A tár-

sadalmi méretekben értelmezett gazdasági, műszaki (és társadalmi) tervek lehetővé teszik a szükséglet és a termelés anyagi és személyi lehetőségeinek egybevetését. Ezt követően már nagy pontossággal építhetők fel a folyamatok (számítógépes irányítás). A méretek növekedése természetesen távolról sem csak mennyiségi ellentmondást okoz, de a feladatok bonyolultabbá válása távolról sem jelenti annak megoldhatatlanságát.

A technikai és a társadalmi munkamegosztás kapcsolatának vizsgálatakor célszerű arra is utalni, hogy a technikai jellegű munkamegosztás az emberiséggel egyidejű – sőt az ebben feloldódó ösztönös és természetadta munkamegosztás még ennél is régibb –, a társadalmi munkamegosztás viszont ennél rövidebb ideje létező kategória. A társadalmi munkamegosztás azonban – és erről a jövő munkamegosztásával foglalkozó fejezetben még részletesebben lesz szó – nem szűnik meg abban az értelemben, hogy a távoli jövőben csak a technikai munkamegosztás marad fenn. Abban az értelemben viszont megszűnik (módosul), hogy az emberek közötti viszony minden esetben a technológiai-technikai viszony közvetlen megnyilvánulása lesz.

5. A MUNKAMEGOSZTÁS FOGALMA

A befejezés előtt már csak az egyértelműség miatt is szólni kell arról, hogy számos hazai és külföldi szerző a munkamegosztás tárgyalásánál *Marx* e témával kapcsolatos gondolatait leszűkítve, a következő kijelentést veszi alapul: „Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire – földművelésre, iparra stb. – való szétválását általános munkamegosztásnak, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését különös munkamegosztásnak és a munkának egy műhelyen belüli megosztását egyes munkamegosztásnak nevezhetjük."[62]

Az ebben a fejezetben közölt és más marxi megállapítások alapján azonban úgy véljük, hogy *Marx* ezeket a szavakat nem tekintette a munkamegosztás egyetlen kategorizálási lehetőségének. Már az első pillanatra jól érzékelhető, hogy *Marx* itt a munkamegosztás kialakulását és fejlődését – ha lazán is – összekapcsolta rendszerének

[62] *Marx:* A tőke. I. köt. 329. old.

fejlődésével, tehát a nagy társadalmi munkamegosztások létrejöttével. Ezzel felvázolja a folyamat kezdetét és fejlődési tendenciáját, sőt egy meghatározott (ágazati) nézőpontból az építmény egészét. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy a vázoltak nem tartalmazzák a fogalom teljességét, különösen nem annak szélességét és mélységét, valamint fejlődési tendenciáját, mivel e kategória egy ma is – és még hosszú ideig – állandóan fejlődő, felmérhetetlenül nagy terjedelmű és nem csupán ágazati jellegű folyamat.

Az általános, a különös és az egyes tagozódást elsősorban ezért nem célszerű a munkamegosztás egyetlen rendszerének tekinteni, mivel a munkamegosztás ilyen jellegű kategorizálása csak speciális esetekben visz bennünket közelebb a vizsgált kérdés mélységének megismeréséhez.

Nyilvánvaló, hogy ha a munkamegosztásnak nem a külső tagozódására, a formai oldalára akarjuk a figyelmünket irányítani, hanem a meghatározó oldalára, akkor nem elégséges az általános, különös, egyes tagozódásból kiindulnunk, különös tekintettel arra, hogy e tagozódásnak nincs sajátos tartalma, mivel ez minden csoportosítás általános módszertani alapja. Ha ezenkívül még azt is észrevesszük, hogy *Marx* „ha csak magát a munkát nézzük" megkötéssel alkalmazta e hármas tagozódást (mely különbségtétel esetenként elkerüli az e kérdéssel foglalkozók figyelmét), akkor látható, hogy a munkamegosztás lényegét *Marx* nem e helyen tárta fel. Ugyanakkor e meghatározás is része a munkamegosztás fogalma marxi megközelítésének.

A munkamegosztás általános (átfogó) kategóriájától célszerű megkülönböztetni a „munka szétdarabolása" kategóriát is, amely ugyan része az előbbinek, de annál szűkebb értelmű. A munka szétdarabolása közvetlen kiváltója a dolgozó munkától való elidegenedésének, részmunkássá válásának, a munka rutin, egyhangú jellegére is erőteljes hatást fejt ki.

A munka szétdarabolásának fogalmát a szakirodalom – elsődlegesen a munkaszociológia – eddig technikai értelemben használta, mint a munka műveletekre való tagozódásának – a tudományos munkaszervezők kedvelt módszerének – egyenértékű kifejezését, és ebben az értelemben a technikai munkamegosztás egyik eszköze. Valójában azonban e fogalomnak ennél szélesebb az értelme. Magába foglalja az ember és a technika ellentétének egy lényeges vetületét annyiban, hogy a technika fejlődése – ami a fejlődés állandó és

gyors ütemű volta ellenére is átmeneti állapotban van – ellentétes követelményűvé vált a dolgozó ember természetével, pszichikumával. Az ember és a munka közötti egyensúly – alapjában a munkaerő és a termelési eszköz szétválásával – a tőkés társadalom létrejöttének időszakában bomlott meg. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a munka szétdarabolása nagymértékű alkalmazásának kezdete is erre az időszakra – a manufaktúra korára – esik.

Természetesen hiba lenne úgy képzelni, hogy a munka szétdarabolása önmagában mindazon nem kívánatos jelenségeknek okozója, amelyek a munkamegosztás egészéhez fűződnek, illetve, hogy a munka szétdarabolásához semmilyen pozitív jelenség nem kapcsolható. (Pl. kedvező hatása van a termelékenység alakulására, megkönnyíti a munka gépesítését, illetve a gépek létrejöttét.) A valóságban e részkategória éppúgy ellentmondásos, mint az egész. A vázoltak miatt a munka szétdarabolása annak ellenére nem szűkíthető le a technikai munkamegosztás részévé, hogy közvetlenül a munka technológia folyamatához kapcsolható. A társadalmi vonatkozását – többek között – az bizonyítja, hogy mértéke eltérően alakul a szocialista és a tőkés társadalomban. (A szocialista társadalom minden hasonló jelenség ellenére soha nem tudja – és feltehetően nem is akarja – a munkát olyan szélsőséges mértékben feldarabolni, mint az a fejlett tőkésországokban már eddig megvalósult.) Más a munka szétdarabolásának közvetett célja is e kétféle társadalmi rendszerben. (A szocializmusban a társadalmi munka termelékenységének növelése, és ezen keresztül az egész társadalom érdekében; a kapitalizmusban pedig a profit növeléséért, a tőkés érdekében valósul meg.)

Lényeges különbség, hogy amíg a munka szétdarabolásának időtartama – történelmi értelemben – viszonylag rövid és csúcspontját a tőkés munkaszervezési mód két formájában (a manufaktúrában és a futószalagos munkaszervezésben) érte el, addig a munkamegosztás, mint arról a későbbiekben még részletesen szó lesz – bár mértékében, módjában és formájában jelentősen változik, mégis – az emberi társadalom egészére érvényes kategória.

A munkamegosztás társadalmi hatásának lényeges jellemzője az is, hogy részt vesz a fennálló társadalmi struktúra újratermelésében. Mivel a kérdés e részével a kutatók az eddigiekben a kategória egészénél is kevesebbet foglalkoztak, az egyértelműség érdekében szükségesnek látszik néhány szót szólni arról, hogyan értelmezzük a mun-

kamegosztásnak a fennálló társadalmi struktúra azonos vagy magasabb szintű újratermelésében betöltött szerepét.

A munkamegosztás a társadalom tagjait a végzett munka jellege, ágazata, képzettségigénye stb. szerint kisebb-nagyobb meghatározott csoportokra bontja (szakképzett és nem szakképzett, fizikai és szellemi, mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkát végző dolgozókra stb.). Nyilvánvaló, hogy ezek önmagukban véve még nem osztály-, vagy társadalmi réteg jellegű megosztások, mivel a munkamegosztás sokoldalúsága, illetve különböző mélysége miatt igen sok – akár több száz vagy több ezer féle –, illetve (részben az előzőekből következően) igen eltérő nagyságrendű csoportok alakulnak ki. Ez a megoszlás azonban – egyéb meghatározó feltételek fennállása esetén – része az osztályokra, rétegekre bomlás okának, és része az emberek között a termelésben kialakult egyenlő vagy nem egyenlő viszonynak.

A társadalmi struktúra újratermelése viszont egyrészt arra utal, hogy a vázolt összefüggések a munkában – s így a munkamegosztás során – újratermelődnek, másrészt ugyanez a jelenség a munkamegosztás konzerváló és forradalmasító (fejlesztő) hatásához kapcsolódik. A munkamegosztásnak ilyen konzerváló hatása mutatkozik meg például abban az eddigiekben kialakult gyakorlatban, mely szerint a dolgozók többsége szinte megváltoztathatatlan módon egy-egy munkakörhöz kötődik életének egészében. Ez a konzerváló hatás érzékelhető a nemzedékek közötti mobilizáció nagyságrendjében is. A prekapitalista társadalmak általános jellemző vonása, hogy a gyermek apja osztályhelyzetét, sőt gyakran képzettségi szintjét és szakmáját is örökli. Különösen nagyarányú ez a jelenség a paraszti társadalmakban, ahol a változás nagyon lassú, esetenként századokon át csaknem a semmivel egyenlő. Az iparilag fejlett tőkés társadalmakban a nemzedékek közötti mobilizáció – jelentős korlátok között és összetett okok miatt – gyorsabbá vált. A paraszt fia már lehet munkás, a kistisztviselő vagy a kispolgár fia értelmiségi, sőt esetleg a munkás vagy a paraszt fia bekerülhetett az értelmiségiek csoportjába is. A nemzedékeken belüli mobilizációt azonban továbbra is megmerevítette a fiatal korban szerzett általános és szakismeret rétegspecifikus volta.

A szocialista társadalomban mind a nemzedékek közötti, mind a nemzedéken belüli mobilizáció felgyorsult (de még mindig nem érte el a kívánatos szintet). A nemzedékek közötti mobilizációt – a fi-

zikai dolgozóknak a szocialista átalakulás kezdeti szakaszán megvalósult tömeges vezető állásba való helyezése után – elsődlegesen a fizikai dolgozók gyermekeinek az előző szakaszhoz viszonyított nagyarányú iskoláztatása biztosítja. A nemzedéken belüli mobilizáció felgyorsulását társadalmunk – sőt, bizonyos határon belül még számos fejlett tőkésország is – intézményesen elősegíti, így különösen az esti és levelező képzés, valamint a szakmai át- és továbbképzés segítségével.

Természetesen maga a munkamegosztás sem állandó, hanem változó, fejlődő kategória. A termelési eszközök fejlődésével, a tudományos-technikai forradalom térhódításával összhangban egyes tevékenységek megszűnnek, átalakulnak és újak jönnek létre. Mindezek miatt a munkamegosztás struktúrája hol lassan, hol gyorsan, de változik, fejlődik. Ezt szükségszerűen követi a dolgozók ágazati, képzettségi és szakmastruktúrája. Ennyiben a hatása forradalmasító.

A vázoltak következtében a társadalmi mobilizáció mértéke a szocialista társadalmakban jóval jelentősebb, tendenciája pedig előremutatóbb, mint a tőkés társadalmakban. A társadalmunkban tapasztalható jelentős előrehaladás ellenére az e téren fellépő ellentmondások mégis arra utalnak, hogy a munkamegosztás előremutató hatása gyengébb, mint a konzerváló hatása – kivéve a termelési eszközök forradalmi változásának periódusát –, és ezért csak külső (társadalmi) erők segíthetik, illetve segítik a társadalmi struktúra fejlődését.

A munkamegosztás társadalmi struktúrára kifejtett hatásának vizsgálata természetesen jóval árnyaltabb elemzést igényel. Jelenleg azonban csak a következőkben közölt meghatározás előbb említett része értelmezésének némi magyarázata volt a feladat.

Mindezek után, amennyiben a munkamegosztás egészének fogalmát kívánjuk megközelíteni, azt mondhatjuk, hogy a munkamegosztás legátfogóbb értelmezése – *Marx* nyomán – csakis a tevékenységek kölcsönös cseréje lehet. Tekintettel azonban arra, hogy a politikai gazdaságtan nem „a munkával", hanem az embereknek a munka végzése során a termelési eszközökhöz és egymáshoz való viszonyával foglalkozik, így a munkamegosztást is mint olyan tevékenységmegoszlást vizsgálja, amelynek eredményeként zömében különböző használati értékek és szolgáltatások jönnek létre, miközben az emberek között meghatározott viszony alakul ki. Ez az a keret, amelyen belül a munkamegosztás különböző formái és fajtái létrejönnek.

Ugyanakkor a munkamegosztás egyrészt termelőerő, mivel lehetővé teszi mind az egyéni, mind a társadalmi termelékenység növelését, másrészt termelési viszony is,[63] mivel meghatározza a társadalom tagjai között a munka végzése során kialakuló kapcsolatok módját, formáját és tartalmát.

Ennek megfelelően a munkamegosztás olyan munkajellegű tevékenységcsere, amely meghatározó része a társadalmi-gazdasági és technikai viszonyoknak és a munkajellegű tevékenységek elkülöníthető részekre való tagolásának a formáját veszi fel a munka magasabb hatékonyságának biztosítása – ide értve minden élő- és holtmunkamegtakarítást –, illetve a munkaperiódushoz szükséges idő rövidítése, vagy (és) a feladat megfelelő volumenben történő realizálása érdekében oly módon, hogy egyben részt vesz a fennálló társadalmi struktúra azonos, illetve magasabb szinten való újratermelésében.

[63] Azt, hogy a munkamegosztás – termelőerő, már *Marx* több ízben világosan leszögezte. Így például ezt a megállapítást tartalmazza e fejezet 48. lábjegyzetével jelzett idézet is. Hasonló álláspont olvasható *Marx* és *Engels* együttes munkájában is, ahol kimondták: „Különböző nemzetek egymás közötti vonatkozásai attól függnek, mennyire fejlesztette ki mindegyikük termelőerőit, a munka megosztását és a belső érintkezést. ... Hogy egy nemzet termelőerői mennyire fejlettek, azt legszembetűnőbben az a fok mutatja, ameddig a munka megosztása kifejlődött. Minden új termelőerő, ha nem csupán a már eddig ismert termelőerőknek tisztán mennyiségi kiterjesztése (pl. földterületek termősítése), a munka megosztásának újabb kiképzését hozza magával." Ugyanakkor e kategóriát termelési viszonynak is tekintették. „A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik; vagyis a munka megosztásának mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára és termékére vonatkozólag." *Marx–Engels:* Német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. 77. old. Hasonló véleményt a szovjet közgazdászok egy része (pl. *A. Bernstein*) már az 1920-as években hangoztatott. (*L. Sirokorad:* Diszkusszija 1925–1928 gg. o razgyelenyii truda. Ekonomicseszkije Nauki 1970. 6. sz.)

„A munkamegosztás minden fajtájának megvoltak a maga sajátos termelési szerszámai."

(Marx)

„A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat."

(Marx–Engels)

II. A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás

1. A TERMELÉSI ESZKÖZÖK FEJLŐDÉSI TENDENCIÁINAK HATÁSA A MUNKAMEGOSZTÁSRA

A munkamegosztás fejlődése létrehozta a gépesítés, majd az automatizálás technikai feltételeit. Nyilvánvaló egyrészt, hogy az első gépek csak úgy jöhettek létre, hogy kialakultak a specializált szerszámok, másrészt, mivel a bonyolult és sokirányú munkafeladatokat részműveletekre bontották, és ezeket a műveleteket – az emberek különböző mértékű közreműködésével és irányításával – már mechanikus szerkezetek is végre tudták hajtani. A szerszámok és a gépek, mint a termelő ember kollektív tapasztalatának eredményei, a társadalmon belül jöttek létre, és lényegüket tekintve folyamatként, nem elszigetelt feltalálók műveként fejlődtek ki.

A termelési eszközök fejlődése azonban feltételezte és kiváltotta a legfontosabb termelőerő – az ember – ismereteinek állandó fejlődését és bővülését. A technika, illetve a termelőerő fejlődése az általunk áttekinthető periódus egészében mindvégig feltételezte és hasznosította a specializáció nyújtotta lehetőségeket. A specializáció pedig mindig hatékonyabbá tette a termelést. Így például az egyszerű műveletek időben egymás után vagy egyidőben történő megvalósítása már bonyolult termék előállítását is lehetővé tette. Ez más szempontból viszont azt jelenti, hogy a munkamegosztásnak elsődleges

jellemzője a munkaerő és a termelési eszközök fejlődésétől való elválaszthatatlan volta. Ez az összefüggés viszont megkívánja, hogy a munkamegosztás perspektívájának felvázolásához mind a termelési eszközöknek – ezeken belül is a termelés technológiájának –, mind a munkaerőnek a fejlődését figyelembe vegyük.

A termelés fejlődésében három szakaszt különböztethetünk meg:

1. Kézi technikán alapuló termelést;
2. Gépi technikán alapuló termelést;
3. Automatizált termelést.

A kézi technikán, a kézi szerszámok használatán és így az emberi energia igénybevételén alapuló termelés – ha csak a mai típusú ember megjelenésétől számítjuk a termelés kezdetét – több tízezer éven át tartott. Ehhez képest a gépi technikán alapuló termelés – az ipari forradalom – kezdete óta eltelt mintegy két és fél évszázad szemléletesen mutatja a gépek és általában a technika rohamos fejlődését, és ennek társadalmi jelentőségét. Az ember a természeti (a víz és a szél), valamint az állati energiát[1] viszonylag már régen hasznosítja, de a gépek alkalmazása minőségileg változtatta meg az ember szerepét a termelésben. Egyrészt egyre inkább megszűnt energiahordozó szerepe, másrészt az átalakító, módosító munkája is fokozatosan a gépek feladatává válik. „Az *ipari forradalom* akkor kezdődik, amikor a mechanizmust ott alkalmazzák, ahol a végső eredmény ősidők óta emberi munkát követelt meg, tehát nem ott, ahol ... a tulajdonképpen megmunkálandó anyagnak *kezdettől fogva sohasem* volt köze az emberi kézhez, ott alkalmazzák, ahol az ember a dolgok természeténél fogva eleve nem puszta *erőként* hat."[2]

A kézi és a gépi technikán alapuló termelési perióduson belül – mint arra *V. Gorogyeckij*[3] rámutat – négy szakaszt lehet megkülönböztetni, ezek fejlődési tendenciája között igen lényeges a hasonlóság. Az automatizálási periódus szakaszai és az azt megelőző technikák közötti szakaszok között is fellelhető egy jelentős fejlődési párhuzam, csakhogy amíg a kézi és a gépi termelésben a munkameg-

[1] Egyes számítások szerint, míg az energia felhasználásában 1850-ben az emberi energia aránya 15; az állatié 79 és a technika által biztosított energia 6% volt, addig 100 évvel később ez a három arány 3:1:96-ra módosult. *R. Richta* és munkaközössége: Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó 1968. 245. old.

[2] *Marx Engelshez. Marx–Engels:* Levelek „A tőké"-ről. Szikra 1956. 104. old.

[3] *V. Gorogyeckij:* Razvityije form razgyelenyija i kooperacii truda na promislennih predprijatyijah. Szocialisztyicseszkij Trud 1970. 12. sz.

osztás a bonyolulttól az egyszerű felé halad, addig az automatizált termelés fejlődési iránya ennek éppen az ellenkezője. Ez azt jelenti, hogy a kézi és a gépi technikán alapuló termelésben a munkás mindig messzebb kerül a teljes terméktől, egyre inkább mint „részmunkás" működik, addig az automatizálás periódusában ennek ellenkezője valósul meg, a részmunkás egyre közelebb kerül a teljes termékhez, egyre közelebb kerül a termelés egészének folyamatához, és ezáltal a részmunkás ismét munkássá teljesedik ki.

A *V. Gorogyeckij* által kifejtett (elsődlegesen technikai jellegű) összefüggésekre támaszkodva, össze lehetett állítani egy táblázatot, amely a technika és a munkamegosztás fejlődésének kapcsolatán túl a vázoltak és a dolgozók képzettségének kapcsolatát is érzékelteti (lásd az 1. táblázatot). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy *V. Gorogyeckij* nem vizsgálta, hogy az általa felállított logikai fejlődési modell mennyiben volt egyben történelmi fejlődés. E sorok írójának véleménye szerint e téren egy részletes technikatörténeti munka bizonyos ellentmondásokra feltétlenül rámutatna.

A jelzetteket bizonyítja, hogy a különböző technikán alapuló termelési eljárások egymásutánja nem minden esetben jelentett időbeni sorrendet, mivel egyes termékek, illetve termelési ágak annyira szakosodtak, hogy egyes fejlődési szakaszok kimaradhattak, vagy esetleg egy másik fokkal összefonódva jelentek meg. Így a gépi fonás és szövés a gépek megjelenésével egyidejűleg szükségszerűen specializált gépeken és specializált ismeretekkel rendelkező munkásokkal történt (más szóval: a gépi technikán alapuló textilgyártásban elmaradt a tárgyi-technológiai munkamegosztás). Hasonlóképpen nem szükségszerű, hogy az automatizálás folyamata minden ágazatban bejárja a jelzett fejlődési szakaszt. Belső ellentmondásra utal az a tény is, hogy a kézi technikán alapuló termelésben az alap- és a melléktevékenység szétválása és a műveleti munkamegosztás – bár a séma szerint ezek egymást követő szakaszban jelentek meg – valójában nem egy fejlődési láncot, hanem a fejlődés két útját jelentik. Itt az ellentmondás oka az, hogy ahol a manufaktúra jellegű termelés kialakult, ott az alap- és melléktevékenység szétválása időben egybeesett a műveleti munkamegosztás kialakulásával. Ahol viszont nem alakult ki a manufaktúrára jellemző termelési mód – pl. az építőiparban – ott a kézi technikán alapuló műveleti munkamegosztás lényegében elmaradt, és a gépesítés előtti fejlődés megállt az alap- és a melléktevékenység szétválása szakaszában. Azaz úgy tű-

1. táblázat

*Az ipari munkamegosztás fejlődése a termelési eszközök fejlődésének rendszerében**

Kézi technikán alapuló termelés	Gépi technikán alapuló termelés	Automatizált termelés
Tárgyi-technológiai munkamegosztás Univerzális munkaeszközök és univerzális ismeretekkel rendelkező dolgozók. A szakmán belül a dolgozó mindenféle terméket egymaga készít el (fazekasok, csizmadiák, kovácsok).	*Tárgyi-technológiai munkamegosztás* Univerzális gépek és univerzális ismerettel rendelkező munkások. A termelés különböző műveleteit egy munkás végzi. A szakmunkás ismét központi alakká vált.	*Műveletek automatizálása* Egyes részműveleteket, vagy folyamatokat automatizálnak. Sok betanított munkás szükséges. A segédmunkás-szükséglet csökken. (Lásd: a csomagolás vagy a palackozás automatizálását.)
Szakmán belüli munkamegosztás A szerszámok és a dolgozók szakosodnak (pl. fegyverkovács, mezőgazdasági kovács), de egy terméket továbbra is egy dolgozó készít.	*Szakmán belüli munkamegosztás* Specializált gépek és specializált szakmunkások. A szakmunkás szakmájának már csak meghatározott részét ismeri, vagy meghatározott gépet tud kezelni.	*Funkciók automatizálása* A termelés egyes részfolyamatainak automatizálása. (Pl. a fúrás, az esztergálás automatizálása.) A szak- és betanított munkásigény csökken.
Az alap- és a melléktevékenység szétválása Megjelenik a tanulatlan munkás, akinek fő funkciója a tanult munkás kiszolgálása. Az egy munkás, egy termék viszony még megmarad, de a szakmán belüli szakosodás tovább mélyül.	*Az alap- és a melléktevékenység szétválása* A specializálódás folytatódik. Egyre több részterület válik le. A tanulatlan munkás szerepe gyorsan nő.	*Az alap- és kisegítő munkák automatizálása* A fő- és a melléktevékenységet is automatizálták (pl. gépkocsimotorgyártás). Minden típusú fizikai munkaerő-szükséglet csökken, a szükséges szakképzettség átlagos szintje tovább emelkedik.

Kézi technikán alapuló termelés	Gépi technikán alapuló termelés	Automatizált termelés
Műveleti munkamegosztás A szerszámok tovább differenciálódnak, ezzel létrejön a gépesítés alapja. A szakképzett munkás elveszti központi szerepét, megjelenik a részmunkás (manufaktúra).	*Műveleti munkamegosztás* A gépek mellett a termelés szakosítása is a végsőkig növekedett. A betanított munkás tipikus munkássá, és a futószalag a tipikus munkaszervezési móddá válik.	*Teljes automatizálás* A komplett termékek automatizált termelése és irányítása, a kisegítő tevékenységet – ide értve a nyersanyag, illetve a félkész termék, valamint a késztermék adagolását és szállítását, az ellenőrzést és a felügyeletet is – automatizálták. A képzetlen és az alacsony képzettségű munkaerő-szükséglet teljesen megszűnik.

* A rendszerezés technológiai része *V. Gorogyeckij* idézett tanulmányára épült.

nik, hogy a kézi technikán alapuló termelésnél a 3. és 4. szakasz szétválása esetleges. Ezt bizonyítja, hogy a tanulatlan munkás megjelenése is a manufaktúrában, tehát a műveleti munkamegosztás szakaszában történt és nem ezt megelőzően, mint ahogy az a sémából következne.

A kifejtetteknek csak látszólag mond ellent, hogy a közölt séma szerint a manufaktúrában a kézi technikán alapuló munkamegosztás kiteljesedése után univerzális gépek és univerzális ismeretekkel rendelkező munkások következnek (tudniillik figyelembe véve, hogy a gépek létrehozását a manufaktúrában kialakuló munkamegosztás tette lehetővé, ellentmondásnak tűnik, hogy a tőkések a gépesítés kezdetén miért adták volna fel a munkamegosztásnak a manufaktúrában megismert és létrehozott – jelentős anyagi hasznot biztosító – előnyeit). Ezen ellentmondásra azonban, mint történelmi ellentmondásra, a gépek nagyobb termelékenysége – amely felülmúlta a manufaktúrák termelékenységét – adja meg a választ. Ez a folyamat – mint arra *G. D. H. Cole* angol gazdaságtörténész is rámutat – a textiliparban is tapasztalható volt: „... az egyszínű szövés ... csak betanított munkának számított. Így hosszú idő telt el addig, amíg a textilforradalom ténylegesen komoly szakértelmet igényelt ..., s amíg a nagy szakértelmet kívánó, szakaszosan működő fonógép megjelent a nem emberi energiával hajtott gépek korszakának kezdetén."[4]

A *V. Gorogyeckij* tanulmánya felhasználásával készült séma tartalmilag összhangban van azzal a marxi megállapítással, hogy: „A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt. Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását ..."[5]

A termelési eszközök fejlődése, szintje tehát alapjában határozza meg a munka megosztottságának, ezen belül a szétdaraboltságának

[4] *G. D. H. Cole:* Studies in Class Strukture. Routledge and Kegon P. Ltd. London 1968. 27–28. old.

[5] *Marx:* A tőke. I. köt. 454–455. old.

a mértékét. Ez a meghatározottság azonban nem jelent szakadatlan folyamatot. Az eddigi fejlődésben két csúcs határozható meg. Az egyik a manufaktúrákon belül, a másik a futószalagos munkaszervezési mód alapján jött létre. A munkának a manufaktúrán belül kialakult igen nagyfokú megosztásában az univerzális gépek alkalmazását követően jelentős integrációs folyamatok zajlottak le, és ez az alapja a munka részekre szabdalása újabb periódusának. Ezt a második fellendülést követi egy újabb integrációs szakasz, az automatizálódás periódusa. Ez a folyamat azonban már nem fog a visszájára fordulni, mivel ebben a periódusban a technika fejlődése a részből halad az egész felé, tehát az automatizálás a gyártási folyamat mind nagyobb részét fogja át, kezdve egy-egy alkatrésznél vagy műveletnél, és befejezve a gyártási folyamat egészének irányításával. A munka szétdarabolásának alakulását természetesen nemcsak az automatizálás korlátozza. Ilyen integráló hatása van a tipizálásnak, a szabványosításnak éppúgy, mint például a műanyagok széles körű alkalmazásának is (pl. amikor préseléssel egy darabban készítenek el olyan alkatrészt vagy terméket, amelyet azelőtt fémből csak több részből lehetett összeállítani). E folyamatról a jövő munkamegosztásával foglalkozó fejezetben viszonylag részletesebben lesz szó, de az már itt megállapítható, hogy a munka szétdarabolási folyamatának *továbbnövekedésében* az elsődleges korlátozó szerep az automatizálásé.

A munka megosztása és szétdarabolása között igen szoros a kapcsolat. Mindkettő mértékét és szintjét a termelési eszközök színvonala alapvetően meghatározza, és mind a mértékükre, mind a módjukra alapvető, de nem azonos hatást gyakorol az uralkodó termelési viszony. A fejlődésük, változásuk azonban nem mindig párhuzamos. A munka szétdarabolása történelmileg belátható időben kezdődött és fejeződik be. Ezzel szemben a munkamegosztás teljessége – mivel az átfogja a társadalmi termelés egészét – mindmáig folyamatosan, állandóan fejlődő társadalmi, gazdasági és technikai jelenség.

Célszerű szólni a kézi munka jövőjéről is. A technikai fejlődés szakaszai és fejlődési iránya azt sugallják, hogy a gépesítés, de különösen az automatizálás periódusában – amelynek általánossá válása csak hosszabb idő múlva várható – a kézi munka megszűnik, vagy legalábbis elveszti a jelentőségét. Ez azonban feltehetően nem így lesz. Ha a kézi munka kifejezést megfosztjuk – a termelési eszközök

múltbeli és mai fejlettségéből és a munkamegosztás egyoldalúságából adódó – képzetlen, nehéz, kellemetlen, gyakran megalázó, illetve munkavégző energiát szolgáltató tartalmától, akkor megmarad az a magasan kvalifikált karbantartó, javító, szerelő, beállító, termelésirányító, illetve más hasonló tartalmú és színvonalú tevékenység, amely már gyakran alkotó jellegű, változatos és nem veszi túlzott mértékben igénybe a dolgozó fizikai teljesítőképességét, nem árt az egészségének, szellemi és testi épségének.

2. A MUNKAERŐ KÉPZETTSÉGÉNEK VÁLTOZÁSA ÉS A MUNKAMEGOSZTÁS

A munkamegosztás fejlődése és a technika változása közötti szoros kapcsolat nyilvánvalóvá teszi, hogy a termelési eszközök fejlődése és ezen keresztül a munkamegosztás módosulása erőteljesen befolyásolja a dolgozók szakképzettségével szembeni igényeket is. E téren több tendencia jelentkezik.

– Egyrészt a munkamegosztás csökkenti a szükséges ismeretek szintjét. A feladat ismétlődő, rutin jellege alacsonyabb szakismeretet, rövidebb tanulási időt igényel.

– Másrészt – az előző folyamattal egyidejűleg – a gyakorlatban alkalmazott új műszaki-tudományos felfedezések, eljárások használata módosítja a termelés menetét, változik vagy esetleg meg is szűnik az egyes nyersanyagok és késztermékek kereslete. Ugyanabban az időben viszont addig ismeretlen termékek kerülnek a piacra (pl. a szappan helyett szintetikus mosószerek vagy a gőzmozdony helyett a villany- és Diesel-mozdonyok). Az ilyen típusú változás esetén, amikor általában ugyanaz a gyár termeli az új terméket, a dolgozók régi ismeretei különböző mértékben elavulnak, új ismeretek szerzésére, általában továbbképzésre van szükség. Ebben az esetben az átállás könnyebb, de – sem a vállalat, sem a dolgozók szempontjából – nem problémamentes. Ugyanakkor egyáltalán nem kivételes eset az sem, hogy más ágazat, vagy alágazat terméke veszi át az adott termék szerepét (pl. a szén és a kőolaj, illetve a földgáz versenye). Ilyenkor már az ágazat egésze is a termelés csökkentésére, esetleg megszüntetésére kényszerül. Ez pedig nemcsak a hátrányos helyzetbe került vállalat, illetve ágazat dolgozóinak átképzését, hanem az érintettek számára új munkahely keresését, gyakran új szakma elsajátítását is

szükségessé teheti. Esetenként pedig – elsősorban a tőkés társadalomban – a munkás időleges vagy végleges munkanélküliségét okozhatja.

– A szükséges szakképzettséget nemcsak a munkamegosztás határozza meg, hanem más tényezők is, így különösen a tudományos-technikai fejlődés és a munkás ezzel összefüggésben változó szerepe a termelésben. Ez – egyebek között – azt is jelenti, hogy a képzett dolgozók, különösen a nagy értékű berendezések kezelése és irányítása esetén, nagy károkat, illetve jelentős termeléskiesést tudnak elhárítani azzal, hogy a meghibásodást meg tudják előzni, illetve szükség esetén ki tudják javítani. Ilyen közbelépés pedig nyilvánvalóan csak a magasan képzett munkástól várható el. Különösen gyors lehet ez a beavatkozás, ha a munkás állandóan a nagy termelékenységű gép mellett tartózkodik. Azaz ily módon a munkás képzettségét nem az állandó irányítási, ellenőrzési, hanem az időszakos hibaelhárítási és javítási feladat határozza meg.

A termelés vázolt folyamatai megkívánják, hogy a dolgozó ne legyen túlzottan szakosított, hanem többféle (mechanikai, elektromos, elektronikai, hidraulikai stb.) szakképzettséggel rendelkezzen. Ez az integrációs folyamat szintén növeli a munkások, illetve általában a dolgozók képzettségével szembeni igényt. Különösen számottevő ilyen irányú hatást fejtenek ki – sőt új dimenziókat nyitnak meg –, az automatizált termelés különböző fokozatai.

Végül a szocialista társadalomban a dolgozók képzettségével szemben azért is nő az igény, mivel az ember nemcsak munkaerő, hanem társadalmi lény is. Ezért a képzettséggel szembeni elvárás szükségszerűen túlmutat a termelés okozta közvetlen vagy közvetett szükségleten. Ezt az igényt tehát a szabad időben végzett tevékenység is meghatározza. Ugyanakkor a szocialista társadalom lényegéből adódóan a dolgozóknak be kell kapcsolódniuk mind a termelés, mind a kisebb-nagyobb közösségek irányításába, elengedhetetlen, hogy lássák a munkájuk értelmét, közvetlen és távolabbi célját stb. Mindezek miatt a munkaerő minőségére (tehát elsődlegesen a szükséges általános és szakismeretre) igen sok irányú tényezők hatnak, de ezek egyenlege a képzettségi szint növelésének szükségességét eredményezi.

A munkaerő képzettségének eddigi alakulása

A munkaerő képzettségi struktúraváltozásának jellemző vonása volt mind ez ideig a szellemi dolgozók számának és arányának gyors emelkedése és a fizikai dolgozók arányának csökkenése, függetlenül attól, hogy a fizikai dolgozók abszolút létszáma stagnált vagy csökkent. A fizikai és a szellemi keresők aránya szorosan kapcsolódik az adott ország gazdasági fejlettségéhez. A fizikai keresők összes keresőkön belüli aránya az 1970-es évek körül 12 országból 75% felett volt Spanyolországban, Romániában és Jugoszláviában; 70–75% között Finnországban és Magyarországon; 65–70% között Csehszlovákiában és a Szovjetunióban; 60–65% között Svédországban, Svájcban, Ausztriában és 60% alatt Belgiumban és a Német Szövetségi Köztársaságban. Az Egyesült Államokban az említett mutató mintegy 51% volt.

2. táblázat

Az Egyesült Államok munkavállalóinak létszáma és struktúrája

Megnevezés	A foglalkoztatottak						Létszámnövekedés 1950—1970 között %-ban
	1950	1960	1970	1950	1960	1970	
	évi létszáma 1000 főben			évi megoszlása %-ban			
Fehérgallérosok (szellemi dolgozók)	22 373	28 726	37 997	37,5	43,1	48,3	169,8
Kékgallérosok (munkások és művezetők	22 335	24 211	27 791	39,1	36,3	35,3	124,4
Szolgáltatóipari dolgozók	6 535	8 349	9 712	11,0	12,5	12,4	148,6
Mezőgazdasági dolgozók	7 408	5 395	3 126	12,4	8,1	4,0	42,2
Fizikai dolgozók együtt	37 278	37 955	40 629	62,5	56,9	51,7	109,0
Összes foglalkoztatott	*59 651*	*66 681*	*78 626*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*131,8*

Forrás: Statistical Abstract of the USA. Washington 1971. 222. old.

Mint látható, az Egyesült Államokban a fizikai-szellemi keresők aránya erősen változott a szellemi dolgozók javára. A leggyorsabban (70%-kal) az ún. fehérgallérosok (szellemi dolgozók) száma nőtt. Gyorsan – közel 50%-kal – emelkedett a szolgáltatás területén foglalkoztatott fizikai dolgozók száma, (ez az adat nem azonos az ún. harmadlagos ágazat összes foglalkoztatottjainak létszámával, akik között szerepelnek a szellemi dolgozók, a tőkések és a segítő családtagok is), és igen nagy mértékben – közel 60%-kal – csökkent a mezőgazdasági munkavállalók száma. Mindezek megmutatkoznak a strukturális változásokban is. Így a szolgáltatás területén foglalkoztatott fizikai munkát végzők mérsékelt emelkedésén túl a fizikai munkát végző másik két réteg aránya csökkent, amin belül igen nagy arányú volt a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának csökkenése.

Hasonló tendencia mutatkozik más tőkésországokban, így például a Német Szövetségi Köztársaságban is.

3. táblázat

A fizikai és a szellemi dolgozók arányának változása a bérből és fizetésből élők között a Német Szövetségi Köztársaságban (%-ban)

Megnevezés	1950	1961	1971
Munkások	71,3	62,5	56,1
Alkalmazottak és hivatalnokok	28,7	37,5	43,9
Együtt	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: Avtomatizacija i rabocsij klassz pri kapitalizme. Nauka. Moszkva 1975. 139. old.

Nagy-Britanniában a szellemi dolgozók száma 1951 és 1971 között 5,74 millió főről 8,88 millióra emelkedett, miközben a fizikai dolgozók száma 1,85 millió fővel csökkent. Ezáltal az előbbi csoportokhoz tartozó keresők aránya az összes keresők között az 1951. évi 28%-ról 42%-ra emelkedett.[6]

A Szovjetunióban a fizikai–szellemi keresőarány a munkás és alkalmazott keresők között viszonylag állandó, 70:30, mivel a két

[6] *R. F. Elliot:* The Growth of White-collar Employment in Great Britain 1951 to 1971. British Journal of Industrial Relations 1977. 15. köt. 1. sz.

csoport keresőinek létszáma nagyjából párhuzamosan emelkedik. (Amennyiben azonban a kolhozparasztokat is figyelembe vesszük, úgy a Szovjetunióban is emelkedik a szellemi keresők aránya.) Ugyanakkor azonban, amíg 1940–1976 között a munkások és alkalmazottak száma megháromszorozódott, addig a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező alkalmazottak száma tízszeresére nőtt.[7]

Hazánkban a fizikai és a szellemi dolgozók aránya különösen 1949 után módosult igen gyors ütemben.

A fizikai és a szellemi keresők hazai arányváltozását jelentősen meghatározta a kollektivizálás is. Ebben a szakaszban a mezőgazdaságból 3 év alatt mintegy 360 000 – zömében idős – mezőgazdasági fizikai kereső került a járadékos állományba, és ily módon a fizikai keresők abszolút száma 1960 és 1970 között több mint 200 000 fővel csökkent. Azóta ez az adat lényegében stagnál, a szellemi keresők egyidejű gyors növekedése mellett.

Hazánkban a fizikai és a szellemi dolgozók arányának változása tendenciájában megfelel a társadalmi-gazdasági fejlődés kívánatos irányának. Mértékében és főként belső összetételében, már nem ilyen egyértelműen kedvező a helyzet.

3/a. táblázat

A fizikai és a szellemi keresők száma és megoszlása 1930—1973 között

Népszámlálás éve	A fizikai*	A szellemi	Az összes	A fizikai*	A szellemi	Az összes
	keresők száma (1000 fő)			keresők aránya %-ban		
1930	3483	255	3738	93,2	6,8	100,0
1949	3697	388	4085	90,5	9,5	100,0
1960	3961	799	4760	83,2	16,8	100,0
1970	3734	1255	4989	74,8	25,2	100,0
1973	3704	1382	5086	72,8	27,2	100,0

* Az önállókkal és a segítő családtagokkal együtt

Forrás: 1970. évi népszámlálás 2. Részletes adatok az 1%-os képviseleti minta alapján. KSH 1971. 73. old., valamint A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. KSH 1977. 10. old.

[7] Szovjetunió számokban 1976 évben. Budapest 1977. 175. és 185. old.

E munkának nem feladata eldönteni, hogy mennyire volt indokolt a változások mértéke.[8] Ennek ellenére, anélkül, hogy az adatok mélyebb elemzésébe kezdenénk, megállapítható, hogy az egyes időszakokban túl gyorsan növekvő szellemi kereső létszámon belül is jelentős szerkezeti változások valósultak meg. Ezen belül összességében kedvező a műszaki foglalkozásúak aránynövekedése, és kedvezőtlen az irodai, számviteli foglalkozású keresők arányának átlagot meghaladó emelkedése. A munkakör jellege szerinti létszámstruktúra adatai alapjában kedvező tendenciát tartalmaznak, mivel csak a szakalkalmazotti réteg aránya emelkedett. Ez elsősorban azért kedvező, mivel e csoport a legiskolázottabb, illetve szakmailag a legképzettebb.

4. táblázat

A szellemi foglalkozású keresők, egyéni foglalkozási főcsoport szerint

Egyéni foglalkozási főcsoport	A keresők megoszlása			Eltérés 1960—1973 között százalékpontban
	1960-ban	1970-ben	1973-ban	
Műszaki	18,4	23,5	24,4	6,0
Államigazgatási, gazdasági	11,1	7,1	7,2	—3,9
Egészségügyi, kulturális	24,6	20,8	21,5	—3,1
Irodai, számviteli	45,9	48,6	46,9	1,0
Összesen	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*0,0*
Ebből:				
irányító	28,1	22,3	23,1	—5,0
szakalkalmazott	49,7	54,7	56,0	6,3
irodai dolgozó	22,2	23,0	20,9	—1,3

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. Budapest 1974. 39. old.

Hasonlóképpen kedvező tendenciájú változások észlelhetők a fizikai dolgozók képzettségében is. Megállapítható, hogy a nemzetközi tendenciának megfelelően a szakmunkások gyors és a betanított munkások mérsékelt növekedése hazánkban is egyértelműen észlel-

[8] A fizikai és a szellemi dolgozók foglalkoztatottsági, ágazati és képzettségi struktúrájának az itt közölteknél jóval részletesebb elemzése található. *Dr. Pogány György:* A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949–1970. Társadalomtudományi Intézet 1975.

hető. Ezzel egyidejűleg a segédmunkások és egyéb fizikai (pl. szakképzetlen mezőgazdasági) dolgozók aránya határozottan és jelentős mértékben csökken.

5. táblázat

A fizikai dolgozók foglalkozási minőség szerint (%-ban)

Megnevezés	1960	1970	1973
Szakmunkás	28	32	37
Betanított munkás	25	28	29
Egyéb fizikai dolgozó	47	40	34
Fizikai dolgozók összesen	*100*	*100*	*100*

Forrás: 1960-ra és 1970-re: az 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. köt. 32. old., KSH 1973. valamint 1973. évi mikrocenzus. KSH 1974. 35. old.

Az itt nem részletezett hosszú távú adatokból látható, hogy a szakmunkások aránya (és száma) igen gyors ütemben emelkedik, a betanított munkások lassú emelkedése a szakképzetlen fizikai dolgozók abszolút számának és arányának gyors ütemű csökkenése mellett. Feltétlenül figyelemre méltó az is, hogy a dolgozók iskolázottsága a szakképzettségüknél is gyorsabb ütemben nő, és így minden képzettségi csoport iskolázottsága javult az elmúlt három évtizedben.

Ennek jellemzésére csupán két adat. Míg 1930-ban a keresők 12%-ának volt meg a 8 osztályos vagy magasabb iskolai végzettsége, addig 1973-ban ez a mutató már 67%-ra emelkedett.

A mai munkamegosztásnak hasonlóképpen egyértelmű jellemzője nemzetközi méretekben is, hogy a fizikai dolgozókon belül emelkedik a szak- és betanított munkások száma és aránya, és csökken a szakképzetlen munkások hasonló mutatója, a fejlettebb országokban pedig a száma is. A csökkenő tendencia ellenére még a legfejlettebb országokban is jelentős számban vannak szakképzetlen munkások.

A század eleje óta megfigyelt tendenciát a prognózis készítői a következő évtizedben is hasonló módon képzelik el. Ugyanakkor ez az általánosnak tekintett tendencia a Német Szövetségi Köztársaság iparában 1950-től nem érvényesült. Itt igen gyorsan nőtt a betanított munkások aránya (1951–1970 között 28%-ról 37%-ra); jelentősen csökkent a szakmunkások hasonló mutatója (47,6%-ról

6. táblázat

Az ipari, építőipari és szállítási munkások képzettségi csoportok szerinti megoszlása az Egyesült Államokban 1900—1985 között

Év	Szakképzett	Félig szakképzett	Szakképzetlen	Összes	Szakképzett	Félig szakképzett	Szakképzetlen
	munkások száma, millió főben				munkások aránya az összes munkások %-ában		
1900	3,1	3,7	3,6	10,4	29,4	35,8	34,8
1910	4,3	5,4	4,5	14,2	30,3	38,2	31,5
1920	5,5	6,6	4,9	17,0	32,3	38,8	28,9
1930	6,2	7,7	5,3	19,3	32,4	39,9	27,7
1940	6,2	9,5	4,9	20,6	30,1	46,2	23,7
1950	7,7	12,1	3,5	23,3	32,9	52,0	15,1
1955	8,3	12,8	3,7	24,8	33,6	51,5	14,9
1960	8,5	12,0	3,7	24,2	35,1	49,6	15,3
1965	9,2	13,4	3,8	26,5	34,8	50,6	14,6
1970	10,2	13,9	3,7	27,8	36,6	50,0	13,4
1972	10,8	13,6	4,2	28,6	37,8	47,5	14,7
1980*	12,2	15,0	4,5	31,7	38,5	47,3	14,2
1985*	13,0	15,3	4,5	32,8	39,7	46,6	13,7

* előrejelzés

Forrás: Historical Statistics of the U. S. 1960. Statistical Abstract of the US. Washington 1971. 222. old., valamint Monthly Labour Rewiews 1973/13 19. old.

41,9%-ra), és csak kismértékben csökkent a szakképzetlen munkások aránya (24,4%-ról 21,3%-ra).[9]

Még ellentmondásosabbak a francia adatok, ahol 1954–1968 között a szakmunkások jelentősen csökkenő száma és aránya mellett (48,9, illetve 37,7%) nemcsak a betanított, hanem a szakképzetlen munkások száma és aránya is emelkedett (az utóbbi 19,6%-ról 22,4%-ra).[10] Feltehetően a mindkét országban nagy számban jelenlevő vendégmunkások torzították el ilyen jelentősen a munkások képzettségi struktúráját.

A közölt adatok egyes esetekben látszólag ellentmondanak annak a századunk egészére érvényes, nemzetközileg is érzékelhető tendenciának, hogy a gépi nagyiparban a betanított munkás egyre inkább domináló szerephez jut. Ezen a téren az európai és az amerikai fejlődés eltérő típusú volt, és ez utóbbin belül is különleges helyet fog-

[9] Avtomatizacija i rabocsij klassz pri kapitalizme. Nauka. Moszkva 1975. 138. old.

[10] Ugyanott, 140. old.

lalt el a *Ford-típusú* munkamegosztás. Maga *Henry Ford* egyenesen dicsekedett azzal, hogy: „Munkásaink nagy tömege tanulatlan, de megtanulják feladataikat órák, vagy napok alatt. Ha ennyi idő alatt nem képesek, nem tudjuk őket használni."[11]

Meg is mondja, hogy mennyi tanulásra volt szüksége az 1920-as évek elején a Ford-művek munkásainak: „Az egyes foglalkozások megtanulásához a következő idő szükséges: Az összes munkák 43 százaléka egynapi tanulást kíván, 36 százaléka nyolc napot, 6 százaléka egy-két hetet, 14 százaléka egy hónaptól egy egész esztendeig tartó időt, 1 százaléka hat esztendőt vesz igénybe. Ez utóbbi munkák, mint például a szerszámgyártás és a forrasztás-hegesztés, különleges ügyességet igényelnek."[12] Ez azt jelenti, hogy *Fordnál, a munkások 85%-a segédmunkás szintű feladatot látott el, 14%-a végzett a mai értelemben vett betanított munkát és csak 1%-a szakmunkát.* Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk az 1920-as évek egyesült államokbeli képzettségi struktúrájával (amikor a segédmunka aránya mintegy 30, és a szakmunkáé pedig 32% volt), akkor lehet igazán érzékelni a *Ford* által bevezetett munkamegosztás embertelen hatását. A Ford-műveknél meghonosított képzettségi struktúra az idők során nem szilárdult meg. Nem a tanulatlan, hanem a betanított munkás vált az automatizálás előtti periódus munkástípusává. Ugyanakkor a szakképzés nimbusza – különösen Európában – megmaradt. *Georges Friedmann* szerint azokról a tejipari munkásokról, akik négy évig tanulták a szakmát, megismerték a tej minden tulajdonságát, a különböző vajfajtákat stb. az üzem technikusa kijelentette: „A gép tökéletes, fennakadás soha sincs. Azok a beszabályozások, amelyekre alkalmanként szükség van, nem igényelnek a tejjel kapcsolatos ismereteket ... a szeparátor kezelője nyilvánvalóan a szükségesnél képzettebb."[13] A felesleges tudás kiiktatása az oktatásból lehetővé teszi, hogy például az Egyesült Királyságban – az ötéves tanoncidő mellett – fél év, egyes bonyolultabb szakmákban 40 hét alatt képeznek ki felnőtteket szakmunkásoknak.[14]

[11] *H. Ford:* Életem és működésem. Légrády Nyomda és Könyvkiadó RT. 1926. 77–78. old.

[12] Ugyanott, 107. old.

[13] *G. Friedmann:* A munka szétdarabolása. Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 78. old.

[14] *Pogány György:* Az angol munkásosztály utánpótlásának szakképzettségéről és struktúrájáról. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 4. sz.

Hasonlóképpen néhány hónap alatt képeznek ki felnőtteket Franciaországban is. A Szovjetunióban a szakképzett munkások mintegy 75%-át a termelésben 1–3, ritkán 6 hónap alatt képezik ki, szemben az intézeti képzéssel, ahol annak időtartama 1–2 vagy több év.[15]

Magyarországon is tapasztalható, hogy a betanított munkásokat igyekeznek szakmunkássá nyilvánítani. Így például a fonók és szövők munkája is alapjában néhány hónap alatt elsajátítható ismereteket igényel, mégis elsősorban azért, hogy a fiatal lányokat az iskola befejezése után az iparág lekösse, e munkakört „szakmásították", és először egyéves, majd kétéves képzést valósítottak meg. Hasonlóképpen a megbecsültség, a tekintély miatt, szakmásították az elmúlt években a hivatásos gépkocsivezetést. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a magyar statisztikai gyakorlat azt a munkást, aki öt éven át betanított munkásként olyan munkakörben dolgozik, ahol van szakmunkásképzés, szakmunkásként veszi számba, illetve hogy nálunk is nagyon sok szakmunkás valójában betanított munkás által is ellátható munkát végez, akkor már jól érzékelhető, hogy a gépi nagyiparnak, a statisztikai adatokból kiolvasható mértékénél jóval nagyobb arányban, a betanított munkás a jellemző munkása. Ez az álláspontunk erősödik meg akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy e két csoport arányát hazánkban nemcsak a szükséglet, hanem a képzés struktúrája is meghatározza.

Az eddigi fejtegetések alapján megállapítható, hogy a technikai fejlődés és a munkamegosztás kapcsolatának fontos megjelenése a dolgozók szakképzettségének változása. A szakképzettség alakulásának legfőbb rövid távú tendenciáit az előző oldalakon vázoltuk. Nyilvánvaló azonban, ha a munkamegosztás várható tendenciáit is meg akarjuk ismerni, akkor a szakképzettségi struktúra jövőbeni alakulását is vizsgálni kell.

[15] *Novgorodszkij–Hajkin:* Tyechnyicseszkij progressz i podgotovka rabocsih kadrov. Planovoe Hozjajsztvo 1970. 1. sz. – Meg kell jegyezni, hogy a szerzők a Szovjetunió ezen adatait nem tekintik ideálisnak, és azt javasolják, hogy növekedjék az intézetben képzett munkások aránya.

A tudományos-technikai forradalom közvetlenül és erőteljesen hat a szakma- és képzettségi struktúrára.[16] Megállapítható, hogy a dolgozók átlagos szakképzettségében az automatizálás kibontakozása utáni periódusban is jelentősek lesznek a különbségek. Ugyanakkor a dolgozók átlagos szakképzettsége növekvő tendenciájú. Ezen belül a szakmunkások számának abszolút és relatív növekedése mellett elsődlegesen a szakképzetlen munkások számának és arányának rohamos csökkenése várható, de az alacsony szakképzettségű munkások és alkalmazottak aránya is csökkenő jellegű. Ez a tendencia a hosszú távú célokban is érzékelhető.

A kérdés vizsgálatának kibővítését igényli az is, hogy a munkamegosztás és a termelési eszközök fejlődésének vázolt kapcsolata csak a fizikai munkára vonatkozik. Nem vizsgáltuk, hogyan változik a munkás szellemi terhelése, illetve a fizikai és a szellemi dolgozók száma és aránya.

Az ipar technikai fejlődéséhez – mint arról szó volt – szervesen kapcsolódik a dolgozók szakképzettségi szintje. A termelésnek a dolgozók képzettségi szintjével szemben megnyilvánuló követelménye történelmi útjáról hasznos és szemléletes képet nyújt az *I. Auerhahn* által készített osztályozás, amelyben az ipar műszaki fejlődésének eddigi útját tizenegy szakaszra bontja. E táblázatot az elmúlt időben több szerző használta, aminek nyilvánvalóan legalább két oka van:

– Egyrészt, hogy az *I. Auerhahn* által kidolgozott, a műszaki fejlődést jellemző fokozatok és az azokhoz szükséges szakmastruktúra a szakemberek számára alapjaiban elfogadhatónak tűnik;

– Másrészt, hogy e téma kutatása igen szegényes, illetve, hogy ezen osztályozás eredményét más kutatások is alátámasztják.[17]

A technikai fejlettség vázolt rendszere időben igen hosszú periódust fog át. A 3., a 4. és az 5. fejlettségi szakasz jelenti a XX. század első felének a technikáját, a 4–6. szakasz a század harmadik

[16] Ezt a kapcsolatot a tanulmány szerzőjének „A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949–1970" című könyve is vizsgálja. Az ott közölt elemzés teszi lehetővé az itt közölt megállapításokat.

[17] Így például a munkafolyamatok technizáltsági fokának a Drezdai Automatizálási Központ által kidolgozott 10 fokozatú rendszere sem tér el lényegesen az idézett forrástól.

7. táblázat

A munkaerő szakképzettségi szerkezete a technika fejlettségétől függően (%-ban)

A technikai színvonal folyamatának (szakaszának) száma	jellemzői	A képzettség szükséges szintje és aránya						
		Szakképzetlen munkások	Betanított munkások	Szakmunkások	Középfokú végzettséggel rendelkező dolgozók	Felsőfokú végzettséggel rendelkező dolgozók	Tudományos fokozattal rendelkező dolgozók	Együtt
1.	Kézi termelés és szerszámok							
2.	Nem emberi energián alapuló szerszámok használata							
3.	Univerzális gépek	15	20	60	4	1	—	100
4.	Félautomata gépek	7	65	20	6,5	1,5	—	100
5.	Félautomata gépek, gépesített szállítással	—	57	33	8	2	—	100
6.	Automata gép vagy termelési vonal	—	38	45	12,5	4	0,5	100
7.	Automata berendezés a termelési feltételek és eredmények önműködő mérésével	—	11	60	21	7	1	100
8.	Önműködő szabályozással ellátott automata berendezés	—	3	55	30	10	2	100
9.	A termelés folyamatára jellemző paramétereket automatikusan nyilvántartó automata berendezés	—	—	40	40	17	3	100
10.	Automatikus optimalizálási termelési rendszer	—	—	21	50	25	4	100
11.	Automatikus gazdasági és termelési optimalizálási rendszer	—	—	—	60	34	6	100

Forrás: I. Auerhahn: Technika, kvalifikáce, vzdeláni. Prága 1965.

negyedének és az 5–8. szakasz a század negyedik negyedének jellegzetes (de távolról sem általános) technikáját jelzi.

A 3–6. periódus technikáját és annak szakképzettségi igényét viszonylag jól ismerjük. A valóság és a közölt adatok között igen jelentős eltérés van. A közölteknél általában lényegesen magasabb a tanulatlan munkások aránya. (A segédmunkásoknak az összes dolgo-

zókhoz viszonyított aránya pl. az Egyesült Államokban, ahol már az ipar átlaga is elérte vagy meghaladta a félautomata gépek periódusát és a gépesített szállítás is általános – mintegy 9–10%-ra tehető.) Hasonlóképpen a betanított munkások tényleges aránya is eltér a közöltektől. Eleinte (a 3. szakaszban) magasabb, majd a 4. és 5. szakaszban alacsonyabb a betanított munkások aránya. (Az Egyesült Államokban ez az arány a három szakaszban hozzávetőlegesen 32:42:40-re becsülhető.) A szakmunkások aránya viszont századunkban nem érte el a 60%-ot és nem süllyedt 20%-ra. Természetesen egy nemzetgazdaságban soha nincsenek olyan tiszta csoportok, mint egy modellben. Azonban egy modellnek hosszabb időtartamot tekintve egybe kell esnie a valóság mozgási tendenciájával.

Tovább módosítja a várható képzettségi struktúrát, hogy mivel az itt közölt adatok csak az iparra vonatkoznak, azok nyilván nem tükrözhetik sem a mezőgazdaság, sem a nem termelő, illetve az itt nem említett egyéb ágak képzettségi igényét.

A konkrét arányoktól eltekintve viszont megállapítható, hogy a táblázat figyelemre méltó – és lényegében elfogadható – gondolatmeneten alapszik, azon, hogy amíg a gyári nagyipar (3. szakasz) jellemző munkása a szakmunkás, addig a tömegtermelést megvalósító nagyipar – vagy másképpen az automatizálás előtti nagyipar (Auerhahnnál a 4. szakasz) – jellemző munkása a betanított munkás. Ezzel szemben nem fogadható el az a megállapítás, hogy a teljesen szakképzetlen munkás az 5. fejlődési szakaszban, tulajdonképpen a szállítás gépesítésével eltűnik, mivel takarítási és több más kiszolgálási tevékenység – legalábbis jelenleg és belátható időn belül – nem gépesíthető teljes mértékben. A szakmunkások konkrét létszámarányának vitatható volta mellett viszont elfogadható ezen csoport változásának tendenciája. E csoport legkisebb arányát a szerző a 4. – időben azonban igen hosszú – fejlődési szakaszban tartja indokoltnak. Az 5. és a 6. szakaszban a szakmunkások aránya már növekvő, méghozzá főként a szakképzetlen és kisebb részt a betanított munkások rovására.

Az, hogy a műszaki-tudományos fejlődésnek, és ezen belül is elsősorban az automatizálásnak a szakképzettség színvonalára és a dolgozók szakképzettségi struktúrájára jelentős hatása van, sem az idézett szerző, sem más, e kérdésekkel foglalkozó kutató számára sem szorult bizonyításra. A hatás irányáról és mértékéről azonban – főként ha az automatizálásnak az automatizált gépek termelésére, il-

letve az azon gépek által igényelt óriási mennyiségű nyersanyagra is gondolunk – már távolról sem ilyen egységes a vélemény.

Az első időben az uralkodó álláspont az volt, hogy az automatizált gépek – a szerszámgépek fejlődésének megfelelően – csökkentik a dolgozók átlagos szakképzettségével szembeni igényt. Azaz, a jellemző munkástípus még fokozottabb mértékben a betanított munkás lesz, és csak a dolgozók egy szűk elitcsoportjának tagjai – a programozók – végeznek valóban szakképzett munkát. De ezzel a véleménnyel igen sokan nem értettek egyet. A részletek és a valóságos folyamat jobb megismerése feltárta, hogy az automatizálás elsődleges hatása az összes munkaerő-szükséglet mérsékelt, és ezen belül főként a szakképzetlen munkaerő-szükséglet, gyors csökkenésében jelenik meg, de ugyanakkor arra kell számítani, hogy a csökkenő összlétszámon belül nő a szakképzett munkaerő – a programozók, a karbantartók és új munkakörként a gépfelügyelők, valamint az automatikus berendezések gyártói – iránti szükséglet. Hangsúlyozni kell, hogy ez a vita főként a munkásállományú dolgozókra (akiket a nyugati szakirodalomban gyakran a kékgallérosoknak neveznek) vonatkozik, mivel abban mindkét csoport egyetértett, hogy az automatizálás a közép- és felsőfokú végzettségű szakemberek iránti keresletet mind abszolút, mind relatív mértékben növeli.

Az egyértelmű álláspont kialakíthatósága érdekében az automatizálás fejlődésében is célszerű két minőségi szakaszt megkülönböztetni. Az első szakaszban még a gyártmányok, illetve egyes részfeladatok automatizálása, tehát lényegében a részleges automatizálás valósul meg. Ez a folyamat az automata gépek és termelési vonalak elterjedésével kezdődik, és az önműködő szabályozókkal ellátott automata berendezések működtetéséig tart. E szakaszban csökken a segéd- és betanított munkások aránya. Ezzel párhuzamosan különkülön és így együttesen a termelési folyamatban részt vevő szakmunkások és középfokú végzettségű szakemberek – akik között egyébként is egyre kevesebb a különbség – aránya növekvő. Az automatizálásnak egy magasabb szakasza, amikor már a termelési folyamat egészét – ide értve annak irányítását és ellenőrzését is – automatizálták. E periódusban a dolgozók már egyre kisebb mértékben vesznek részt a közvetlen termelő folyamatokban, irányító, ellenőrző funkciójuknak mind nagyobb részét automatizálják. A programkészítő, a termelési feladatot meghatározó, a javító és a karbantartó funkciójuk viszont mind általánosabbá válik és ehhez a

szakképzettség magas szintjére lesz szükségük. E periódusban már betanított munkásokra nincs igény, a szakmunkás képzettséggel rendelkező dolgozók száma és aránya is rohamosan csökken, és a funkciójukat egyre nagyobb mértékben középfokú, és részben felsőfokú végzettséggel rendelkező dolgozók veszik át. Jellemző azonban az is, hogy a középfokú végzettségű dolgozók létszámának emelkedése nem pótolja teljesen a szakmunkások csökkenését, és így e két csoport együttes aránya – a felsőfokú ismeretekkel rendelkezők számának gyors növekedése mellett – is csökkenő tendenciájú lesz.

A vázolt tendenciák egészükben a szakképzettség rendszeres növekedésének a szükségességét vetítik elénk. E folyamatban – a kézműipart leszámítva – három fejlődési periódus különböztethető meg:

1. Lényegében a gépi nagyipar periódusában, a dolgozók átlagos képzettségével szembeni igény a termelési eszközök gyors fejlődése ellenére igen lassan emelkedik (ebben a periódusban a betanított munkások aránya nő) és a szellemi jellegű tevékenység iránti igény alacsony, bár növekvő szintű. Ennek megfelelően alacsony a szakmunkások és a más középfokú végzettségű fizikai, valamint a szellemi dolgozók képzésére fordított társadalmi idő, illetve az e célra fordított társadalmi igényt csak részben indokolja a termelés szükséglete.

2. A részleges automatizálás periódusában a fizikai dolgozók képzésére fordított társadalmi idő gyorsuló – ezen belül a szakmunkások képzésére fordított idő mérsékelt – ütemű csökkenése mellett az átlagos képzettség gyorsabb ütemben növekszik. E periódusban igen erősen emelkedik a szellemi képzettségűek – ezen belül a középfokú végzettségű dolgozók – iránti igény.

3. A termelési folyamatok automatizálásának szakaszában a képzésre fordított időn belül a túlsúly eleinte részben, majd teljesen áttevődik a szellemi dolgozók képzésére. A fizikai dolgozók képzésére fordított társadalmi idő gyors ütemű csökkenése, és a középfokú végzettségű szellemi dolgozók számának mérsékelt ütemű emelkedése mellett igen gyorsan emelkedik a felsőfokú végzettségű szakemberek iránti igény.

Itt hangsúlyozni kell, hogy e szakaszok nem egy-egy időszakot, hanem gépesítettségi szintet jeleznek, amely – legalábbis jó ideig – vegyesen jelenik meg egy-egy periódusban. A vázoltak segítségével kimondható, hogy a társadalom munkaerő-szükségletének képzettség szerinti struktúrája nem alakul egyenletesen. A közép- és

felsőfokú képzettséggel rendelkező szakemberek iránti igény már ma is gyorsan növekszik, és ez a tendencia várhatóan tartós. Ezzel egyidejűleg – a gépesítés fejlődésével párhuzamosan, az automatizálás jelentős térhódításáig – a szakmunkások iránti szükséglet átmeneti csökkenésére és a betanított munkások iránti szükséglet növekedésére, valamint a teljesen képzetlen (segéd-) munkások iránti szükséglet fokozatos csökkenésére kell számítanunk. Az automatizálás széles körű elterjedésével párhuzamosan azonban – a szellemi dolgozók létszámának további bővülése mellett – e szakképzetlen és az alacsony szakképzettségű fizikai dolgozók abszolút és relatív létszámcsökkenése, majd egy távoli időben a megszűnése várható. Némi késéssel a szakmunkások létszámalakulása is hasonló lesz. A fő ellentmondás tehát az, hogy a szükséglet alakulásának tendenciáját ugyan ismerjük, de nem ismerjük az automatizálás széles körű elterjedéséig tartó szakasz hosszát, hatásának nagyságrendjét és mindezekért a szakemberszükségletre kifejtett számszerű hatását. Ez utóbbi különösen azért lényeges, mivel a munkaerő-struktúra változása hosszú idő alatt valósul meg. Ugyanakkor a társadalom munkaerő-szükséglete és a megvalósított általános, valamint a szakmai képzés között megfelelő összhangot kell biztosítani mind rövid és közép-, mind hosszú és igen hosszú távon.

3. A TERMELÉSI ESZKÖZÖK VÁRHATÓ FEJLŐDÉSÉNEK KÖVETELMÉNYEI ÉS A KÉPZÉS SZERKEZETE[18]

A társadalom munkaerő-szükségletének nagyságát és összetételét a társadalom berendezkedése, a tágan értelmezett termelési-gazdasági szerkezet, a munkamegosztás mérete, a dolgozók általános és szakmai műveltségi szintje alapjaiban meghatározza. A gazdasági fejlődést legjobban az segíti, ha a munkaerő-szükséglet és -forrás mennyisége és minősége között minél teljesebb a megfelelés. Ez a cél azonban – figyelembe véve a tervezés mai lehetőségeit – eleve csak korlátozottan (csupán tendenciában) valósítható meg. A meg nem

[18] E fejezet 3., 4. és 5. pontjának előmunkálata „Társadalmi-gazdasági követelmények a fizikai dolgozók képzési-oktatási struktúrájával szemben" címmel megjelent a Közgazdasági Szemle 1974. 12. számában.

felelésnek is több változata van. Így például a munkaerőforrással szembeni minőségi követelmények szerint lehet „alul-" vagy „túlképzés", illetve egymás mellett mindkét aránytalanság megtalálható.

A képzési struktúra és a munkaerő-szükséglet közötti kapcsolatból kiindulva tehát szükségszerűen adódik a kérdés: mennyi és milyen összetételű képzett, illetve milyen nagyságú képzetlen munkaerőre van szüksége a társadalomnak egyrészt az adott periódusban újonnan munkába állítandó fiatalok közül, másrészt ennél hosszabb távon?

A válaszhoz meg kell vizsgálni a társadalom szakképzett és szakképzetlen munkaerő iránti igényének volumenét, és képzettségi – méghozzá általános és szakmai képzettségi – színvonalának tendenciáját. A munkaerő-szükséglet nagyságának megállapítása az éves, a közép- és a hosszú lejáratú gazdasági tervek szerves része, és így ez szükségszerűen kiesik e tanulmány vizsgálódásainak köréből. Ennek megfelelően a vizsgálat leszűkül az általános és a szakképzés szükséges arányának és ezen arányok változási tendenciájának megállapítására. Ezért az előző kérdés úgy módosul, hogy meddig tartson a szakképzetlenül munkába álló fiatalok kötelező általános képzése, és milyen általános képzettségre van szükségük a szakképzett – és ezen belül különösen a szakmunkás – fiataloknak.

A kérdés első felére a válasz csak az lehet, hogy az általános képzés minimálisan addig tartson, amíg a tovább nem tanulók alkalmassá válnak a szakképzettséget nem igénylő, illetve rövid ideig tartó képzést kívánó, tehát a segéd-, illetve a betanított munkák ellátására. (Ezt az alkalmasságot azonban nemcsak a pillanatnyi munka, hanem a jövőben végzendő munka szempontjából is meg kell ítélni.) Ezzel összefüggésben arra a következtetésre kell jutnunk, hogy hazánkban a mai gyakorlat nem felel meg a követelményeknek.

Az iskolakötelezettség az általános iskola nyolc osztályának elvégzéséig, illetve a betöltött 16. életévig tart. A tovább nem tanuló fiatalok túlnyomó többsége tehát 14 éves korában kikerül a kötelező iskolai oktatásból és így munkába is léphet, annak ellenére, hogy túlnyomó többségük nem alkalmas a gyáriparban, illetve a népgazdaság más ágazataiban teljes értékű munka elvégzésére.

Több statisztikai felmérés tanúsítja, hogy a munkába lépő 14–15 éves fiatalok között több, mint kétszer annyi a leány, mint a fiú. E fiatalok eleve csak a különböző segédmunkák, illetve betanított munkák között választhatnak. A segédmunkás munkaköröket azon-

ban fizikailag az ilyen korú fiatalok közül még a fiúk sem igen bírják, a betanított munkák nagyobb hányada pedig – a munkakör nagyipari jellege miatt – több műszakos. Éjjeli munkán viszont a 18 éven aluliak nem foglalkoztathatók. Munkavédelmi szabályok is korlátozzák a 16 éven aluliak foglalkoztatását. Ezáltal lényeges ellentmondás alakul ki a forrás és a szükséglet összetétele között. Az ellentmondás gyakorlati feloldása már régóta az, hogy a fiatalok túlnyomó többsége továbbtanul, és viszonylag jelentős részük 17–18 éves korában tölti be azt a – többnyire betanított munkás – munkakört, amelyre már 16 éves korában alkalmas lenne, vagy esetenként az adott betanított munkát „szakmásítják", és így az ágazatok szakmunkástanulóként kötik le a számukra szükséges munkaerőforrást. A vázoltakból következik, hogy a fiatalok iskolakötelezettsége olyan korban szűnik meg, amikor még nem tekinthetők minden szempontból munkaképesnek, ebből azonban csak abban az esetben származik tényleges ellentmondás, ha munkába állnak.

Szűkös anyagi és munkaerőforrásainkat is figyelembe véve, különösen nagy súllyal vetődik fel a képzés optimumának kérdése. Bár oktatásgazdaságossági, illetve növekedéselméleti kutatásaink még nem teljesen kiforrottak, az már ma is megállapítható – különösen, ha a fejlődő országok tapasztalatait is figyelembe vesszük –, hogy a szakképzetlen, illetve a szükségesnél alacsonyabb általános műveltségű munkaerő a rendelkezésre álló gépeket, berendezéseket nem képes megfelelő hatékonysággal hasznosítani, s így *az „alulképzés" egyértelműen visszafogja a gazdasági fejlődést.* A „túlképzés" ilyen jellegű zavarokat nem okoz, ennek következtében a gazdasági fejlődés ütemére gyakorolt hatása szempontjából a túlképzés a „kisebbik rossz". Ugyanakkor *a nem hasznosított képzés igen jelentős emberi és – tömeges esetben – társadalmi-gazdasági konfliktusok forrása lehet.*

Ez az ellentmondás úgy jelentkezik, hogy a társadalom a szakképzettséggel rendelkezők egy részének ismereteit nem veszi igénybe. A tényleges és a szükséges szakmastruktúrának ez az utólagos egyeztetése azonban a már meglevő ismeretek meghatározott részéről bizonyítja be a feleslegességét. Ez anyagi veszteség a társadalomnak, illetve anyagi és erkölcsi veszteség az egyénnek. Ilyen esetekben

gyorsul fel a szakmai mobilitás,[19] derül ki, hogy nem hasznosítják a munkaerő képzettségét. A szükségletekhez való „alkalmazkodás" nyilvánvalóan nem mindig kellemes, illetve kívánatos körülmények között valósul meg.[20] Ha ilyen probléma a már dolgozóknál vetődik fel, akkor a szakma elhagyása, esetleg új szakma tanulása kerül előtérbe. Fiatalabbaknál ez a folyamat esetleg olyan törést okozhat, amely egész életpályájukra kihat, és – szélsőséges esetben – a társadalom egészével is szembeállíthatja őket. E feszültség elsősorban a szakmai túlképzés esetén válhat különösen élessé. Az „alulképzés" viszont a műszaki tudományos fejlődés mai szakaszában akkor is súlyos veszélyekkel jár, ha az általános képzés területén jelentkezik.

Részletesebb bizonyítás nélkül is belátható, hogy – különösen a szocialista társadalomban, ahol nagy figyelmet kell fordítani a tervszerű és takarékos munkaerő-gazdálkodásra – *a szakképzés irányainak, az egyes formái és fajtái közötti arányoknak, az ezekbe bevontak abszolút számának és nemek szerinti tagozódásának elsődleges meghatározója a társadalom mennyiségi és minőségi munkaerőszükséglete.*

Ez a megállapítás – bár némileg közvetettebben – az általános (nem szakmai) képzésre is igaz, hiszen az általános oktatás kiterjedtsége és tartalma végső fokon szintén a termelési igények függvénye. A gépek tömeges elterjedésével függött össze a kötelező népoktatás megvalósulása, és a munkaerővel szembeni igények változásának az eredménye, hogy a gazdaságilag fejlett országokban már 15–16 éves korig, esetenként még tovább tart az általános tankötelezettség.

Paradox módon – mint azt a fejezet 2. pontja kifejti – a szakkép-

[19] A Munkaügyi Minisztériumban 1969-ben végzett számítás szerint 1961–67. évek között a szakmunkásállomány szintentartásához átlagosan évente 2%-os nyugdíjazási, 0,5%-os halálozási és 2,4%-os mobilizációs veszteség pótlására volt szükség. (Tehát a mobilizációs veszteség a természetes lemorzsolódással közel azonos nagyságrendű.) Szakmánként azonban ennél jóval nagyobb mobilizációs veszteség is adódott. Így pl. az esztergályosoknál 7,9%, a szobafestőknél 8,1%, a marósoknál 8,3%, a fonóknál pedig 10,6%. Ezzel szemben a lakatosoknál ez az arány csak 2,9%, a kovácsoknál 2,8%, a műszerészeknél 2,6%, sőt az asztalosoknál 0,8% stb. Végül egyes szakmák a mobilizáció folytán létszámot nyertek (pl. építőgépkezelő).

[20] Tőkés viszonyok között gyakran meg sem valósul, és ilyenkor a dolgozók meghatározott csoportja – gyakran az öregedő dolgozó – munkanélkülivé válik.

zés területén a fejlődés az általános képzés tendenciájánál is ellentmondásosabb.

A vázoltak egyben azt is megmutatják, hogy a tudományos-technikai fejlődés eredményei nem is hasznosíthatók megfelelő színvonalú általános és szakmai képzettség, valamint rendszeres továbbképzés nélkül. Mindezek következtében a perspektivikus szükséglet megkívánja a munkások szakmai és különösen általános műveltségének rendszeres emelését.

A társadalom különböző képzettségű munkaerő iránti szükséglete természetesen nem egyformán alakul. Növeli a feszültséget, hogy a munkaerő-kínálat nem igazodik a kialakult szükséglethez. A mai helyzetet egyfelől a korszerűtlen technika nagyarányú alkalmazása, az alacsony színvonalú műszaki fejlettség és gépesítettség, másfelől a nehéz fizikai munkától, a kedvezőtlen munkakörülményektől való idegenkedés következtében a kevésbé képzett munkásutánpótlás akadozása jellemzi. Ezzel együtt azonban nagyjából ismertek az elkövetkező 20–30 évben alkalmazásra kerülő technika általános jellemzői is. Ebben a helyzetben hiba lenne, ha a képzés rendszerét a mai, a pillanatnyi – különösen az alacsony szakmai képzettségű munkaerő iránti nagyarányú – szükségletek mechanikus kielégítésének rendelnénk alá. Az ilyen megoldás megmerevítené a társadalom képzettségi, illetve szakmastruktúráját. Ha viszont az oktatás szerkezetét teljes egészében a fejlődés követelményeihez igazítjuk, akkor a mai feszültségek súlyos gondokat okozhatnak.

A megoldás – ellentétben oktatási rendszerünk erőteljes szakképzési irányultságával – csak az lehet, hogy az általános képzést a távolabbi, a szakmai képzést pedig a rövidebb távú szükségletekkel hozzuk összhangba. Vagyis a jövő számára való képzésnek nem a viszonylag gyorsan elavuló szakmai oktatásban, hanem a tartósabb ismereteket nyújtó alapképzésben kell megvalósulnia, s a szakképzés során a fiatalokat arra a technikára kell oktatni, amelyet munkába állításuk idején valóban használni fognak. Ez a megoldás összhangban van mind a tudományos-technikai fejlődés, mind az ezzel szerves kapcsolatban levő munkamegosztás várható tendenciájával is, amennyiben ezek a dolgozó élete során több ízben változó szakismeretet tesznek szükségessé. A szakismeret – részben folyamatos, részben szakaszos – továbbfejlesztése, illetve módosítása, sőt megváltoztatása sem valósítható meg megfelelő színvonalon – és társadalmi méretekben – egyre bővülő általános ismeretek nélkül. Az ál-

talános képzettség növelésének előtérbe állítását társadalmunk jellege is igényli. A szocialista társadalom számára elsődleges cél nemcsak a sokoldalú ember típusának a kialakítása, hanem általánossá tétele is. Ez pedig feltételezi, hogy a társadalom tagjai mind szakmailag, mind általános értelemben műveltek, magukkal, környezetükkel, munkájukkal szemben igényesek legyenek.

A kétféle műveltség ilyen differenciált módon történő kezelése mellett szól az is, hogy a megszerzett magas színvonalú általános műveltség hasznosítására sokkal több a lehetőség, mint amennyi a szükségesnél magasabb szintű szakmai ismeretek esetében kínálkozik.[21]

Ma a fizikai dolgozók általános képzettsége alacsonyabb, átlagos szakképzettsége pedig némileg magasabb a társadalom szükségleteinél. Ebből egyrészt az következik, hogy a munkások általános képzése nem fejeződhet be a nyolcadik osztály elvégzésével, illetve az iskolából való kilépéssel, másrészt a szakmai ismeretekben észlelhető túlképzés egyáltalán nem jelenti azt, hogy e téren már megfeleltünk a jövő szükségleteinek, hiszen a szakképzettség gyorsan és folyamatosan elavul. Ezért a munkások továbbképzésére mind az általános, mind a szakmai ismeretek területén egyre inkább szükség van. (A dolgozók átképzését ezen kívül a munkaerő-szükséglet és a -kínálat közötti összhang időszakos megbomlása is szükségessé teszi.) A munkások általános és szakképzettsége megszerzésének és emelésének elsődleges eszköze az iskolarendszer. Ugyanakkor az iskolarendszer – a nagy és ingadozó volumen, egyes szakismeretek rövid képzési ideje, az időben és területileg szétszórt igény stb. miatt – esetenként nem tudja a feladat egészét vállalni, más esetekben nem is volna előnyös, ha vállalná. Ezért a munkások és más dolgozó csoportok szakmai képzésében, illetve át- és továbbképzésében mind az iskolarendszernek, mind a tanfolyami képzésnek megvan a maga sajátos szerepe, ezt a nemzetközi tapasztalatok is bizonyítják.

[21] E koncepció nem oldja fel a szakképzetlen munkaerőben ma mutatkozó hiányt, a fizikailag megerőltető vagy más okból alacsony megbecsültségű munkakörök utánpótlási gondjait. E gondok enyhítése az ilyen munkakörökben elérhető jövedelmek növelésétől, s tartós megoldásuk a gépesítéstől, a munkakörülmények javításától várható.

4. NEMZETKÖZI TENDENCIÁK A MUNKÁSOK SZAKMAI KÉPZÉSÉBEN ÉS TOVÁBBKÉPZÉSÉBEN

A második világháború után bekövetkezett társadalmi, gazdasági és műszaki fejlődés következtében Európa-szerte általános jelenséggé vált az oktatásban részt vevők számának, az oktatás időtartamának kiterjesztése. Ugyanakkor az egyes országok társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődésében meglevő különbségek miatt jelentős eltérések észlelhetők mind az iskolázottsági szintben, mind az iskolázottság növekedésének ütemében. Ezzel párhuzamosan számtalan oktatási, szakképzési reform is lezajlott, amelynek fő jellemzői a következőkben foglalhatók össze:

– a kötelező alapfokú képzés tényleges általánossá tétele, valamint a középfokú képzés nagymértékű fejlesztésével vagy általánossá tételével a képzés időtartamának növelése;

– a fiatalok képességeinek jobb megismerésén alapuló pályairányítás rendszeressé válása;

– a fiatalok munkába lépésének jobb megalapozása szakképzéssel, a gyakorlati (politechnikai) képzés előtérbe állításával;

– a tanköteles koron túli népesség körében a hiányzó iskolai végzettség megszerzésének elősegítése (ez különösen a szocialista országok gyakorlatára jellemző);

– a felnőttek szakmai képzésének, átképzésének és továbbképzésének támogatása, ösztönzése.

Mindez számos esetben az iskolarendszer jelentős módosításával járt együtt. Ma már Európában a kötelező oktatás időtartama minimálisan 8, általában 10, esetenként 12 év. A tanmenet még azokban az országokban is jelentősen változott, ahol megmaradt a kötelező általános képzés, az általános képzést adó középiskola (gimnázium) és a szakirányú ismereteket nyújtó középiskola (technikum) hagyományos rendszere.

A Szovjetunióban a 7–17 éves fiatalok tankötelezettek, 1975-től az ifjúság egésze középiskolai képzésben vesz részt. (Ezen belül figyelemre méltó iskolatípus a tízosztályos általánosan képző politechnikai munkaiskola.) A tízosztályos képzésen belül az 1–8 osztály egységes művelődési és ismeretanyagot ad. Ennek elvégzése után a tanuló egyrészt a 9. és a 10. osztályba (a középiskolába), másrészt a

négyosztályos technikumba, illetve az 1–3 éves szakmunkásképző iskolába, vagy a 3–4 éves szakmunkásképző középiskolába mehet. Azok a fiatalok, akik a 8. osztály befejezése után közvetlenül munkába állnak (1975-ben a 8. osztályt befejezett tanulók 90%-a tanult tovább), az általánosan képző esti középiskolákban képezhetik magukat, de szakmát is tanulnak a munkahelyükön. A tizedik ötéves tervben a technikumot végzők egy része szakmunkás minősítéssel kerül a munkahelyére.

A Német Demokratikus Köztársaságban tízosztályos iskolarendszer van, ennek ellenére a tanulók közel 80%-a 12 évig tartó képzésben vesz részt. A tanulók – a kiinduló létszám százalékában – mintegy 57%-a úgy végzi el a 9. és a 10. osztályt, hogy azt követően kétéves szakmunkásképzésben vesz részt, és 20%-uk az érettségire előkészítő osztályokba lép. Az érettségi másik formája, amikor a fiatalok – 3 év alatt – szakmunkásképzésben is részesülnek. Azok a fiatalok, akik nem végezték el a 10 osztályt, a 8. osztály elvégzése után hároméves szakmunkásképzésben vehetnek részt, ahol öt általános tárgyat is tanítanak. E fiatalok népi iskolákban fejezhetik be a 10. osztályt, és nyitva van előttük az út a főiskolák felé is.

Az Egyesült Királyságban 1972-től a kötelező oktatás 5 évtől 16 évig tart. A szakmunkásképzés hagyományos rendje szerint a fiatalt a vállalat 16 éves korában felveszi, és a szakmát öt év alatt egy gyakorlott szakmunkás mellett sajátítja el úgy, hogy közben minden héten egy napot még iskolában tölt el. Háromféle középiskola működik, és az hogy a fiatalok melyik típusú iskolába kerülnek, eleve meghatározza a további életpályájukat.

Az általános és szakképzés természetesen nemcsak a tárgyalt országokban változott. Mint már említettük, az általános képzés időtartamát a legtöbb európai országban felemelték. Hasonlóképpen általános jelenség, hogy a szakképzés is jelentős változáson ment át. A műszaki fejlődés, az egyre értékesebb gépek és berendezések alkalmazása általában növeli a dolgozók szakképzettségével szembeni igényt. A tudományos-technikai fejlődés és a munkamegosztás azonban ellentétesen hat a képzettségigényre. Erről a hatásról már volt szó, azt azonban itt is meg kell állapítani, hogy ezen ellentétes hatások következtében Európa-szerte általános jelenség a szakképzetlen munkaerő iránti igény jelentős ütemű csökkenése, ami a szakképzett munkaerő iránti igény relatív, gyakran abszolút emelkedé-

sével jár együtt.[22] Figyelembe véve, hogy a szakképzett munka fő vonalaiban könnyebb, tisztább, és mindenképpen megbecsültebb, mint a képzetlen, a képzés kiszélesítésére irányuló vázolt tendencia egybeesik a munkába lépni óhajtó fiatalok és szüleik igényeivel is. A növekvő szakképzettséget viszont csak alaposabb általános ismeretekre építve lehet megszerezni, ami hosszabb képzési időt tételez fel.[23] A hosszabb és – az általános képzés időtartamának növekedése miatt – a későbbi életkorban bekövetkező szakképzés viszont egyértelműen megdrágítja a képzés e formáját, és ezért egyre nagyobb a jelentősége az oktatási berendezések kapacitása és a szakképzést nyújtó oktatók képessége hatékony felhasználásának, illetve a felesleges ismeretanyag elhagyásának. A nemzetközi tapasztalatok azt is egyértelművé teszik, hogy a meglevő oktatási és képzési hálózat tökéletesítése, hatékonyabb igénybevétele nélkül egyre kevésbé valósíthatók meg a feszített oktatási-képzési feladatok.

A képzési kapacitással, illetve a képzési idővel való hatékony gazdálkodás szükségességét növeli az az általánosnak tekinthető felismerés is, hogy már ma is elkerülhetetlen, és a jövőben még inkább elkerülhetetlen lesz, hogy a szakemberek nagy része élete során egyszer vagy többször foglalkozást, esetleg szakmát változtasson. Ez pedig részben vagy egészében elavulttá teszi az addigi ismereteit. Nem ritkán hasonló hatása van a munkakör, illetve a munkahely változtatásának is. Mindez szükségszerűen növeli a felnőttek képzésének, átképzésének és továbbképzésének jelentőségét.

A felnőttek képzését, átképzését és – korlátozottabb mértékben – a továbbképzését[24] a szocialista országok már igen régen képzési-oktatási rendszerük szerves részévé tették, és a továbbfejlesztést is erről az alapról indították. A szocialista országokban a képzési-továbbképzési programok részben a tudományos-technikai fejlődés

[22] A tőkésországokban a munkanélküliek között relatíve több a szakképzetlen, mint a szakképzett.

[23] A képzéssel foglalkozó NDK-beli szakemberek véleménye szerint – mint azt e kérdés tanulmányozása során közölték – jobb szakmunkás a 10 osztályt végzett munkás, mint az, akinek csak a 8 osztály, vagy ennél kevesebb a végzettsége. Hangsúlyozzák, hogy a hatékonyabb munkavégzés oka az alaposabb általános képzés. De az alaposabb általános képzés teszi lehetővé – illetve ennek hiánya szükségessé – a továbbképzést is.

[24] A képzés itt a szakképzettséggel nem rendelkezők ilyen jellegű ismeretszerzését, a továbbképzés a már meglevő szakismeret elmélyítését, az átképzés pedig a meglevő szakismeret melletti új szakirányú képzettség szerzését jelenti.

miatt növekvő szakismeret-szükséglet, részben a fejlődés magasabb üteme miatt növekvő volumenű szakemberszükséglet kielégítését célozzák.

Ma már számos európai tőkésországban is felismerték – bár a szocialista országoktól eltérő okok alapján –, hogy a felnőttek képzése, illetve átképzése a társadalom feladata. E felismerést részben itt is a tudományos-technikai fejlődés váltotta ki, részben azonban az, hogy ezek az országok – többek között – az átképzést hatékony eszköznek vélik a munkanélküliség okozta társadalmi költségek és társadalmi feszültségek csökkentésére.[25]

E felismeréseket követően az európai tőkésországokban számos képzési és átképzési programot dolgoztak ki. A műszaki-tudományos fejlődés által létrehozott technológiai munkanélküliség pedig ezekben az országokban a dolgozókkal – esetenként már a munkahelyének elvesztése előtt – egyre inkább megérteti, hogy az egyszer megszerzett ismeret az évek múlásával elavul. A dolgozónak a régi ismereteit időnként szükségszerűen fel kell újítani, mivel enélkül – ha egyszer elveszti a munkáját – nem is reménykedhet az elhelyezkedésben. A fejlett tőkésországokban – így pl. az egyesült királyságbeli és a franciaországi gyakorlatban – a képzést és az átképzést igen magas műszaki színvonalon valósítják meg. Hangsúlyozzák, hogy csak az a dolgozó tud hatékony munkát végezni a munkahelyén, aki megismerte a legmodernebb technikát és azzal bánni is képes. Egész képzési rendszerük a gazdasági élet szükségleteinek kielégítését célozza, részben a képzés színvonalával, részben (a lehetőségeken belül) a szakemberszükséglethez való igazodással, valamint a szükséglet felismerése és a tanfolyam beindítása közötti igen rövid – esetenként egy hónap – időtartammal.

A felnőttképzési és -átképzési programok lényeges jellemzője, hogy zömmel az 1960-as évek elején indultak, és a kezdeti 1–2 hónapos képzési időtartammal szemben ma már a 6–12 hónapos időtartam a jellemző. Ennél hosszabb képzést viszont nagyon ritkán valósítanak meg. A programok megvalósításában a dolgozókat anyagilag támogatják, és a kiadások jelentős részét – esetenként teljes egészét – az állami költségvetésből fedezik. Általános jelenség, hogy

[25] Az európai tőkésországokban a hetvenes évek első felében bekövetkezett munkanélküliségi szint emelkedése megmutatta e módszer munkanélküliséget csökkentő hatásának nagyon is alacsony hatásfokát.

az ösztönzések és kedvezmények a dolgozók egyes rétegeivel kapcsolatban eltérő mértékűek. E programok általában előnyben részesítik a munkanélkülieket, a csökkent munkaképességűeket, a középkorúakat, a nőket, ritkábban a szakképzetlen fiatalokat. A felnőttképzési programot esetenként más céllal is összekapcsolják. Így előfordul, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett területekre szakképzési programmal is csábítják az ipart, és ilyenkor – pl. Belgiumban – a szakemberképzés költségeinek nagyobb részét viseli a költségvetés, mint egyéb esetben. Dél-Olaszországban a mezőgazdasági szakképzés támogatását tűzték célul, Spanyolország a falusi területek munkásainak továbbképzésére alakított ki egy programot stb. A tőkésországokban a programokban részt vevők száma általában nem túl magas (Franciaországban pl. az évente képzettek aránya nem éri el az összes keresők fél százalékát sem), de általában a növekvő tendencia a jellemző.

Az általános és a szakképzés területén észlelhető nemzetközi tendenciák tehát távolról sem utalnak arra, hogy a fokozódó munkamegosztás elnyomná a tudományos-technikai fejlődés által megkívánt képzettségnövekedést és -változást. Ugyanakkor a képzési idő általános növekedésén belül az általános ismeretek megszerzésére fordított idő emelkedése egyértelműen megjelenik, egyes esetekben – pl. a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban és részben nálunk is – úgy, hogy a szakmunkásképzést általános ismeretekkel megerősítve, egyre inkább középiskolai képzés formájában valósítják meg.

5. A MUNKÁSOK KÉPZÉSE ÉS TOVÁBBKÉPZÉSE MAGYARORSZÁGON

A magyar munkásosztály képzettségi színvonala az elmúlt három évtizedben igen jelentősen emelkedett. Míg 1949-ben a munkásosztály fizikai munkát végző tagjai közül csak 17%-nak volt nyolcosztályos és 1,5%-nak legalább középfokú végzettsége, addig 1973-ban 58, illetve 5,2% volt a megfelelő arány. Ebben a kedvező változásban számottevő szerep jutott a munkásutánpótlás egyik fontos forrásának, a szakmunkástanulók jelentősen javuló iskolázottságának.

8. táblázat

Az elsőéves szakmunkástanulók előképzettség szerinti megoszlása (%-ban)

Tanév	Általános iskolát		Középiskolából lemorzsolódott	Középiskolát végzett	Együtt
	nem végzett	végzett			
1951—52	51,0	46,8	2,2	—	100,0
1955—56*	18,5	73,3	2,9	5,3	100,0
1960—61	2,5	87,4	2,7	7,4	100,0
1965—66	0,2	89,0	3,2	7,6	100,0
1970—71	0,1	91,9	2,1	5,9	100,0
1973—74	0,3	91,0	1,5	7,2	100,0
1974—75		93,2**		6,8	100,0

* Az iskolafenntartó minisztériumok adatai nélkül.

** Az általános iskolát nem végzettekkel és a középiskolából lemorzsolódottakkal együtt.

Forrás: A 25 éves szocialista szakmunkásképzés adattára. Munkaügyi Minisztérium Szakoktatási és Továbbképzési Főosztálya, Budapest, 1975. 134. old., valamint Tanévnyitó Statisztikai Tájékoztató 1975/76. Szakmunkásképzés. Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézet 1975. 81. old.

A kedvező változás ellenére ma még kifejezetten alacsony és csökkenő a középfokú végzettséggel rendelkező szakmunkástanulók aránya. Tekintettel arra, hogy a középfokú végzettséggel rendelkező munkások aránya szinte azonos a hasonló végzettségű szakmunkástanulókkal, nyilvánvaló, hogy középfokú végzettséggel alacsonyabb képzettségű munkások is rendelkeznek, illetve ez a réteg más forrásból is táplálkozik. Ez pedig a szakközépiskola, és a munkások középiskolában, esti és levelező tagozaton való továbbtanulása. Anélkül, hogy e kérdésben részletekbe bocsátkoznánk, megállapítható, hogy ezek együttesen sem biztosítanak megfelelő alapokat ahhoz, hogy belátható időn belül a munkásosztály képzettségében minőségi változás következzék be. A jelentős javulás ellenére még ma is rendszeresen lépnek munkába általános iskolát nem végzett fiatalok. A növekvő társadalmi és termelési követelmények miatt az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező 17–30 éves korú fiatalokat meg kell győzni, hogy esti vagy levelező úton befejezzék általános iskolai tanulmányaikat, az ennél idősebb – különösen a 31–40 éves korcsoportba tartozó – dolgozókat pedig ösztönözni és segíteni kell a hiányzó általános iskolai végzettségük pótlásában. Szorgalmazni

kell a munkások – különösen a szakmunkások – középiskolai végzettségét, illetve érettségizett szakmunkásokká való képzését. A középiskolát végzett munkásokat a jövő munkásosztályát reprezentáló réteg fontos alkotójának kell tekinteni, és a tanulásuk segítését is így kell kezelni.

Az elért eredmények azonban azt is mutatják, hogy e téren már eddig is sok minden történt. A dolgozók képzése és továbbképzése hazánkban a felszabadulást követően politikai és gazdasági okokból egyaránt igen hamar előtérbe került. A felnőttképzés különböző formáiban két évtized alatt a dolgozók százezrei szereztek iskolai végzettséget, illetve szakképzettséget. Az 1950 és 1970 között általános iskolát végzettek 11, az érettségizettek 27, a felsőfokú végzettséget szerzetteknek pedig mintegy 35%-a esti vagy levelező tagozaton fejezte be a tanulmányait.

A felnőttképzés másik fő útja a tanfolyami képzés. A tanfolyamok jelentőségét jól mutatja, hogy 1963-ban az akkori, kb. kétmilliós szakiskolai, szaktanfolyami végzettséggel, illetve legalább érettségi vizsgával rendelkező szakembergárdának csaknem egyharmada tanfolyami úton jutott bizonyítványhoz. Az 1949–1975 között szakmunkás vizsgát tett 1 711 000 fő közül pedig 630 000-en szereztek ilyen módon képzettséget. Ez a szakmunkás vizsgát tettek 36,8%-a (1965-ig ez a mutató meghaladta az 50%-ot).

9. táblázat

A szakmunkásvizsgát tettek halmozott létszáma és megoszlása

Időszak	A szakmunkás vizsgát tett			A felnőtt szakmunkás vizsgázók az összes vizsgázók %-ában	
	szakmunkás tanuló	felnőtt dolgozó	összes személy	halmozottan	időszakonként
	halmozott száma				
1949—1955	135 009	194 196	329 205	59,0	59,0
1949—1960	245 588	312 884	558 472	56,0	51,8
1949—1965	461 895	464 714	926 609	50,2	41,2
1949—1970	753 630	549 524	1 303 154	42,2	22,5
1949—1975	1 081 156	629 734	1 710 890	36,8	19,7

Forrás: Statisztikai Tájékoztató az 1975. évi szakmunkásvizsgákról. 1. tábla. Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézet 1976.

A felnőttképzés különböző formái tehát igen jelentős szerepet vállaltak magukra a dolgozók általános és szakképzettségének növelésében, az ilyen vonatkozású nagymérvű lemaradásunk mérséklésében.

Az általános, a közép- és a főiskolák esti és levelező tagozataira, illetve a szakmunkásképző tanfolyamokra a jövőben is szükség lesz. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy a dolgozók jelentős része nem rendelkezik a munkaköréhez szükséges általános és szakirányú végzettséggel, ismeretekkel. A hiányos végzettségűek fiatalokkal való mechanikus felváltása – mind emberi, mind termelési szempontból – nagyobb zökkenők nélkül ritkán oldható meg. Ezenkívül társadalmunk jellege is megkívánja a dolgozók, közöttük a munkások általános és ezen alapuló politikai-társadalmi műveltségének jelentős növelését, ami nagyon is időszerűvé tette a munka melletti képzés távlatainak ismételt és körültekintő napirendre tűzését.

A dolgozók továbbképzésének – a dolgozók szempontjából legcélszerűbb és legeredményesebb – módja mind ez ideig a magasabb iskolai végzettség, de különösen szakképzettség megszerzése volt. A betanított munkás, ha előbbre akart jutni, szakmunkásképzésben vett részt, a szakmunkás technikumba, illetve szakközépiskolába iratkozott be, a középiskolai végzettségű szakember pedig főiskolára vagy egyetemre igyekezett bejutni. Szinte minden erre ösztönzött és ösztönöz – az alkalmazási feltételek kialakult rendje, a társadalmi értékítélet, a különböző kedvezmények stb. –, jóllehet az ilyen jellegű továbbtanulás alkalmanként korlátozott hatékonyságú társadalmi mobilitás kiindulópontjává válhat. Viszont ha valaki a már megszerzett végzettségén belül akarja elmélyíteni az ismereteit, akkor ilyen előnyökkel nem, vagy legalábbis csak jóval kisebb mértékben számolhat, annak ellenére, hogy ebből a társadalomnak esetenként jóval nagyobb haszna származik. Ennek az ellentmondásos helyzetnek az az oka, hogy a felnőttképzéshez kapcsolódó ösztönzési rendszerünk a szakemberhiány periódusában alakult ki, s a magasabb szakképzettség megszerzésének támogatását tekintette elsődleges feladatának. Az említett ellentmondások, valamint egyéb tényezők (munkahelyi tanfolyamok koordinálatlansága, rendkívül eltérő színvonala, az általuk nyújtott bizonyítvány értékének, felhasználási lehetőségének szabályozatlansága stb.) elkerülhetetlenné tették a felnőttképzés rendszerének tüzetes felülvizsgálatát. Ez a felismerés tük-

röződik a munkások képzéséről és továbbképzéséről szóló, a hatvanas évek végén és ezt követően született több új jogszabályban.

A munkaviszonyban állók szakmunkásképzését az 1969. évi VI. törvény, valamint az ennek végrehajtásáról intézkedő 13/1969. (XII. 31.) MüM számú utasítás rendezte.

A felnőtt szakmunkásképzés szükségességét egyrészt az alacsony képzettségű munkások társadalmi előrejutási lehetőségének biztosítása, másrészt a társadalom szakképzett munkaerő iránti fokozódó igényei teszik szükségessé. Ez utóbbit indokolja az is, hogy az Országos Szakmunkásképzési Jegyzékben szereplő 188 oktatott szakmából 20 csak felnőttképzés útján sajátítható el. (1980-tól az oktatott szakmák száma 128-ra csökken, amiből 11-et a felnőttek számára tartanak fenn.)

Az említett jogszabály abból indult ki, hogy a felnőtt szakmunkásképzésnek elvileg azonos értékűnek kell lennie a fiatalok nappali szakmunkásképzésével. Ez a törekvés azonban csak részlegesen valósulhatott meg: a felnőtt szakmunkásképzésben részt vett segéd- és betanított munkások többségének nemcsak az elméleti ismeretei, hanem a gyakorlati felkészültsége is jóval szűkebb annál, ami egy szakmunkástól elvárható. Meglehetősen kidolgozatlan a képzés módszertana is.

Nehézséget jelentett továbbá, hogy a jogszabályban biztosított lehetőségek ellenére a vizsgázók létszámcsökkenése a hatvanas évek második felében folytatódott. (A felnőtt vizsgázók számának visszaesésében objektív okok is közrejátszottak: a szakképzetlen mezőgazdasági munkaerő elvándorlásának jelentős csökkenése, a fiatalabb korosztályok növekvő arányú továbbtanulása.) Ezért a felnőtt szakmunkásképzés számára új forrásokat is fel kellett tárni. E pótlólagos forrásokat az illetékesek egyrészt a nők, másrészt a megfelelő iskolai végzettséggel nem rendelkezők között találták meg.

A felnőttek szakmunkásképzésével foglalkozó újabb jogszabály[26] elsősorban az ún. nehezen benépesíthető szakmák beiskolázásához ad segítséget (esztergályos, öntő, hegesztő, kőműves, sütőipari szakmunkás stb.) azáltal, hogy e szakmákban az 1969. évi szakmunkástörvényben megfogalmazottnál enyhébb követelményeket állít a vizsgázni kívánó dolgozók elé. (Az enyhítés a szakmai gyakorlatra, az

[26] 104/1973. (II. 15.) MüM számú utasítás.

iskolai végzettségre és a képzési időre terjed ki.) Az új jogszabály hat gyorsított szakmunkásképzési formát alakított ki.

Ez a rendelet egyrészt megkönnyítette a felnőttek számára a nehezen beiskolázható szakmákban a szakmunkásvégzettség megszerzését, valamint a nők szakmatanulását, ugyanakkor a bőséges ifjúsági utánpótlással rendelkező szakmák nagy részében megtiltotta a felnőttek szakmunkásképzését.

A gyorsított szakmunkásképzési formák bevezetése, ezeknek elsősorban a nehezen benépesíthető szakmákra való koncentrálása, illetve a munkaviszonyban nem levő felnőttek szakmunkásképzésbe való bevonásának lehetővé tétele jelentős előrelépés. Nem lehet azonban ilyen maradéktalanul egyetérteni az általános iskola elvégzése alól széles körben biztosított felmentési lehetőséggel.

A csökkentett idejű esti szakmunkásképző tanfolyamot (ahol az esti tanfolyam időtartama egy, illetve fél évvel rövidebb a fiatalok nappali képzésére előírtnál) feltehetően a gimnáziumban érettségizettek szakmatanulási formájának szánták. Kétséges azonban, vajon a gimnáziumban érettségizettek hajlandók lesznek-e betanított vagy segédmunkás munkakörbe elmenni, és esti szakmunkásképző tanfolyamra járni azért, hogy szakmunkások lehessenek, és az is kétséges, hogy ez az út a legmegfelelőbb ahhoz, hogy az érettségizett fiatalokból szakmunkásokat neveljünk.

A munkások továbbképzéséről szintén új jogszabály[27] intézkedik. A jogszabály – némileg zavaró módon – továbbképzésnek nevez egyes betanító, illetve szakmai képzést nyújtó tanfolyamokat is. E továbbképzés az általános alapismeretek kiegészítését, felújítását szolgálja, emellett politikai ismereteket nyújt, továbbá a szakmai ismeretek és gyakorlat fejlesztését is magába foglalja. Egyik fő célja, hogy azok a munkások, akik nem rendelkeznek általános iskolai végzettséggel, megszerezzék azt. Ezért hozták létre az általános iskolai tanfolyamot. (Ez nem azonos a dolgozók általános iskolájával.) A tanfolyam elvégzése után mindazok, akik korábban legalább hat osztályt kijártak, az általános iskola elvégzéséről is bizonyítványt kapnak. A jogszabály emellett azt is figyelembe vette, hogy a továbbképzésben részt vevő munkások egy része rendelkezik ugyan a megfelelő végzettséggel, de ismereteik időközben elhalványodtak, esetleg elavultak. Ezért az általános – főként a természettudomá-

[27] A 6/1972. (IV. 4.) MüM számú utasítás.

nyi – ismeretek egy részének felújítása is szerepel a továbbképzésben.

Ma már a továbbképzésben is kialakultak az eddig szétaprózottan, koordinálatlanul folyó tevékenység összehangolt fejlesztésének társadalmi keretei. Ugyanakkor megoldásra vár a megfelelő szervezeti formák finomítása, a képzési-oktatási módszertan fejlesztése.

A továbbképzési rendszer szükséges finomítása során különös figyelmet kell fordítani a dolgozók és a vállalatok érdekeltségének megteremtésére. Biztosítani kell, hogy a dolgozók a már megszerzett ismereteik elmélyítésében, felújításában legalább olyan mértékben érdekeltek legyenek, mint amennyire ma az új, ezen belül a meglevőnél magasabb megbecsülést biztosító végzettség megszerzésében érdekeltek. Ehhez természetesen nemcsak az anyagi ösztönzés eszközeit kell felhasználni, de ezek jelenlegi, nagyfokú mellőzése sem tekinthető egészséges jelenségnek.

A képzés és továbbképzés mind a társadalomtól, mind az érintett dolgozóktól jelentős ráfordítást követel. Ezért az elkövetkező időben nem az iskolákon és tanfolyamokon részt vevők számának ugrásszerű emelése, hanem az ott folyó képzés hatékonyságának javítása, az azokban részt vevők számának fokozatos növelése, a képzés szerkezetének, az abban részt vevők számának a népgazdaság szükségleteihez, illetve a tudományos-technikai fejlődés által körülhatárolt követelményekhez való rugalmas és időben megvalósuló igazítása a fő feladat.

„... Mindig széklábat csináltam,
És azt is a leghitványabb alakra.
Soká könyörögtem, hagyják módosítanom.
Engedjék, hogy véssek rá holmi díszt,
Nem engedték. Kívántam változásul
A szék támláját, mindent hasztalan."

(Madách Imre)

III. A munkamegosztás hatása a munka tartalmára és körülményeire

A munkamegosztás számos egyéb hatása mellett – más tényezőkkel együtt – jelentős mértékben meghatározza a munka tartalmát. *A munka tartalma* a munka technikai és társadalmi lényegi jellemzőinek összessége, amelyek segítségével az egyes munkaféleségek megkülönböztethetők. Ennek megfelelően magában foglalja a szükséges szakképzettség és gyakorlat követelményét, a termelés technológiáját, gyártásának egyedi vagy sorozatjellegét, a munka okozta fizikai és szellemi terhelést, a munka változatosságának, illetve egyhangúságának mértékét, a munka végzésének csoportos vagy elszigetelt voltát és még számos más objektív és szubjektív tényezőt. A munka tartalmát nagymértékben meghatározza annak alkotó vagy rutin jellege, a dolgozót szubjektív módon kielégítő vagy ki nem elégítő volta. A munka tartalmához szervesen kapcsolódik annak falusi vagy városi, illetve fizikai vagy szellemi, mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági, illetve ágazati jellege is. A munkakörülmények közvetett módon kapcsolódnak a munka tartalmához, de a megfelelő, illetve kielégítő tartalmú munka szükségszerű feltétele a megfelelő, sőt a jó munkakörülmény. A munka tartalmától nagymértékben függ az adott tevékenység önmegvalósító, a személyiség kibontakozását segítő vagy gátló jellege.

A munkamegosztás érthető módon jelentős mértékben hat mindezen tényezőkre, és ezen keresztül az ember szubjektumára, gondolkodásmódjára, az adott munkamegosztást kialakító társadalommal

szemben elfoglalt magatartásra. Mindez elengedhetetlenné teszi, hogy megvizsgáljuk egyrészt a munkamegosztás kapcsolatát a társadalom berendezkedésével, másrészt hatását a dolgozó személyiségére. Azt is vizsgálni kell, hogy a munkamegosztás nem kívánatos hatása csökkenthető-e, és ha igen, milyen módok és eszközök állnak rendelkezésünkre ezen cél elérése érdekében általában és a szocialista társadalomban.

1. A MUNKAMEGOSZTÁS SZINTJÉNEK MÉRTÉKÉNEK ÉS MÓDJÁNAK TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az eddigiek során egymás mellett tárgyaltuk a tőkés és a szocialista társadalomban létrejött munkamegosztás mértékét, szintjét és módját, bár egyes esetekben e tényezők társadalmi jellegére is történt utalás. Ugyanakkor mind ez ideig nem vizsgáltuk, hogy melyik társadalmi rendszerben tapasztalható a munka nagyobb arányú szétdarabolása, hogy hol megosztottabb a munka, illetve, hogy a munkamegosztás hatása azonos-e a személyiségre a kétféle társadalmi rendszerben.

A munkamegosztás – mint arról az I. fejezetben szó volt – egyidejűleg termelőerő és termelési viszony. E kettősségnek meg kell mutatkoznia akkor is, ha a munkamegosztás társadalmi meghatározottságát vizsgáljuk. A termelőerők és a munkamegosztás kapcsolatát vizsgáló fejezetben arra az eredményre jutottunk, hogy a technika, a technológia fejlődése – legalábbis eddig – szükségszerűen bővítette a munkamegosztást, és egyben módosította a dolgozók képzettségi struktúráját, fizikai-szellemi tevékenység szerinti megoszlását. E fejtegetésekből az is nyilvánvalóvá vált, hogy minél nagyobb fokú a munkamegosztás, annál kisebb a szellemi igénybevétel, nagyobb a rutinjelleg, a monotónia. A munkamegosztás ezen útját az automatizálás megtöri. A teljes automatizálással – amikor már az ellenőrzés feladatát is gépesíteni lehet – az egyhangú, fárasztó munka is megszűnik. Ez azonban csak akkor jelenti a fizikai és a szellemi munka közti különbség megszűnését, ha az unalmas, a fárasztó munka terhe alól megszabadult dolgozó alkotó, illetve érdemi munkát végezhet. Mindezek azt jelentik, hogy a munkamegosztást, ezen belül a munka szétdarabolásának mértékét és módját a terme-

lési eszközök fejlettsége, az alkalmazott munkaszervezés módja és formája határozza meg. Ezért – amennyiben az időbeni változást és a gazdasági-technikai fejlettség összehasonlításában rejlő nehézségeket is figyelembe vesszük – könnyen jutunk olyan eredményre, hogy azonos technikai színvonalon álló tőkés és szocialista társadalomban azonos munkamegosztást kell találnunk.

Ezt a megállapítást támasztja alá az is, hogy igen sok a hasonlóság a kétféle társadalomban létrejött munkamegosztás mértékében, formájában, módjában és annak – a gazdasági fejlődés függvényében történő – változásában. (Ilyen például az azonos termékek azonos gyártási technológiájából következő technikai munkamegosztás, a mezőgazdaságban, az iparban és a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak arányának, a szakmastruktúrának, a fizikai-szellemi dolgozók arányváltozásának tendenciája, a munka irányításának termelési szervezetéből adódó feladatmegoszlás stb.) Mindezekért a munkamegosztás dolgozókra kifejtett hatása számos esetben azonos a két társadalmi rendszerben. Más esetekben viszont – és ezt gyakran figyelmen kívül hagyják – már lényeges különbségek fedezhetők fel. Nyilvánvaló, hogy az azonos vagy hasonló hatás elsődlegesen ott jelentkezik, ahol a termelési eszközök, a különbségek pedig ott, ahol a termelési viszonyok a meghatározóak.

Az általános gyakorlattal szemben fel kell tennünk azonban azt a kérdést, hogy a technika semleges-e; hogy az egyes technikai megoldásoknak vannak-e társadalmi következményei. Vannak, akik az első kérdésre tagadólag válaszolnak. Egy angol kutató, *Stephen A. Marglin* a munkamegosztás kialakult gyakorlatát vizsgálva nemcsak a technika semlegességének tételét utasítja el, hanem – a legtöbb véleménnyel ellentétben – tagadja mind a hatékonyság, mind a profit maximalizálására való törekvés meghatározó szerepét a termelési módszerek kiválasztásában. Szerinte a feladatok specializáltsága annak a felismerésnek a terméke, hogy a tőkések megértik a kitalált (az örökölt) technológiák fontosságát, abban, hogy fenntartsák a vezetés döntő szerepét a termelés szervezésében. A kézműves képességének a viszonylag egyszerűbb feladatokra való korlátozásával egyetlen munkás vagy munkacsoport sem képes sem a termelési, sem a piaci folyamatok bonyolultságát irányítani, és így a tőkés centralizmus – amely a termelési folyamat és a javak elosztására irányul, és *Marglin* szerint képes koordinálni a termelők és a piac közötti viszonyokat – biztonságban marad. Azaz szerinte a mai technika

nem oka a munka szétdarabolásának, hanem következménye. A technikának ez a társadalmi meghatározottsága egyben lehetővé teszi, hogy a szocializmus kifejlődése során alapjaiban módosuljon a munkamegosztás mai rendje, hogy eltűnjön a kigondoló és a végrehajtó (a fizikai és a szellemi munka) közötti különbség.[1]

Egy másik szerző pedig a technika társadalmi meghatározottságából végletes következtetést von le, amikor a szocialista és a tőkésországok közötti kooperáció előnyeit és hátrányait vizsgálva kijelenti: „A kommunista cég a tőkés termelési lánc részévé válik. Végső soron képtelenség kísérleteznie a technikai racionalitás új formáival, mivel ez termelésének egy része, amely a Nyugathoz van kötve."[2]

E problémakort reálisabban megközelítve, és a technikai elmaradás felszámolását is célul tűzve *Kozma Ferenc* arra hívja fel a figyelmet, hogy a tőkésországokkal megvalósított nemzetközi munkamegosztás a technikailag és gazdaságilag közepesen fejlett országok – így hazánk – számára azzal a veszéllyel jár, hogy a tőkés nemzetközi munkamegosztás rendszerébe hosszú ideig úgy épülnek be, hogy az tartósítja az elmaradásukat, nyersanyag- és élelmiszer-szállító és technikát importáló voltukat. Ezért ő a tőkésországokkal való együttműködésnél megkülönbözteti a devizaszerző és a technikaszerző kooperációt és hangsúlyozza, hogy – bár rövid távon és szükségszerűségből tudomásul lehet venni az első típusú munkamegosztást is – számunkra a második típusú kapcsolat szélesítése jelenti a kibontakozást.

Az első típusú, tehát a devizaszerző kooperáció ugyanakkor – különösen, ha túlsúlyra kerül a külkapcsolatokban – a tőkés gazdaságtól való függés helyzetébe hozhatja az országot.[3] Ez azt jelenti, hogy *Kozma Ferenc* nem a tőkés technikában, hanem annak hiányában látja a fő veszélyt. Amennyiben viszont mindkét veszély (tehát a technikai elmaradás és a tőkés technológia alkalmazása) reális, akkor felvetődik a kérdés, hogy van-e megoldás. (Meg kell jegyezni azon-

[1] *Stephen A. Marglin:* What Do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production. Harvard University Press 1971.

[2] *Frederic J. Fleron, Jr.:* Előadás a Conference on Technology and Communist Culture vitáján. Nagy-Britannia 1974. december.

[3] *Kozma Ferenc:* Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Kozgazdasági és Jogi Konyvkiadó 1976.

ban, hogy az új technika átvétele sem jelentheti a végső megoldást, mivel az átvétel szükségszerűen, fáziskéséssel történik. – *A szerző.)*

A technika jellegével és társadalmi hatásával kapcsolatos kérdés jóval összetettebb annál, mint hogy egyszerűen igennel vagy nemmel felelhetnénk, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a tőkésországokból nemcsak technikát importálunk, hanem munkaszervezési módszereket, fogyasztási cikkeket és – általában társadalmi céljainktól függetlenül, illetve azokkal, valamint a társadalmi berendezkedésünkkel ellentétesen – fogyasztási szokásokat, életmódideálokat és ideológiai hatásokat is.

Ez azt jelenti, hogy a tőkés környezet egységes egész, így társadalmi, gazdasági és ideológiai életünk szüntelenül ki van téve ennek a hatásnak. Ez a környezet alapjaiban és tudatosan korlátozni igyekszik a fejlődésünket, ugyanakkor szükségszerűen és főként szándékával ellentétesen elő is segíti azt. Ilyen pozitív hatása van mindenekelőtt (de csak általában és fő vonásaiban) a fejlettebb termelési eszközök gyorsabb bevezetési lehetőségének, az üzemi szinten szervezett munka elsajátítási lehetőségének. A modernebb termelési eszközök, termelési eljárások magasabb termelési eredményeket tesznek lehetővé mindkét típusú rendszerben, de eltérő a társadalmi hatásuk. Így a fejlett tőkésországokban a mezőgazdaság nagyüzemesítése, az új termelési módszerek térhódítása folyamatosan teszi tönkre a mezőgazdasági kisárutermelőket, sőt még a kistőkéseket is. Ugyanakkor az azonos vagy hasonló termelési eljárás a szocialista társadalomban a mezőgazdasági termelést úgy lendíti fel, hogy közben nem polarizálja a mezőgazdasági népességet milliomosokra és tönkrement termelőkre. Tehát, ahogy a gép önmagában – *Marx* szavaival – nem tőke, úgy önmagában nem vált ki tőkés termelési viszonyt sem.[4] Ezzel együtt a munkamegosztás szintjében, mértékében és módjában a társadalmi jellemzők – hol nyíltan, hol burkoltan – mindig jelen vannak. Ez még olyan technikai jellegű kérdésnél, mint amilyen egy gép szerkesztése is fellelhető. Ha például az adott gép rövid idő alatt elsajátítható, ismétlődő, alapjaiban mechanikus mű-

[4] „... a gépi berendezés önmagában tekintve a munkaidőt megrövidíti, míg tőkés módon alkalmazva a munkanapot meghosszabbítja, önmagában a munkát megkönnyíti, tőkés módon alkalmazva intenzitását fokozza, önmagában az ember győzelme a természeti erő felett, tőkés módon alkalmazva az embert a természeti erő révén leigázza, önmagában a termelő gazdagságát gyarapítja, tőkés módon alkalmazva a termelőt pauperrá teszi stb." *Marx:* A tőke. I. köt. 412. old.

veletek sorozatát igényli, akkor a dolgozót a betanított munkás csoportba „helyezi", ennek minden társadalmi, gazdasági, politikai, személyi stb. következményeivel együtt. Az ilyen kötöttségeken és hatásokon – mint arról még szó lesz – bizonyos keretekben lehet lazítani, de a kötöttség, a meghatározott helyzet (státus), valamint fizikai, pszichikai hatás szükségszerűen létezik. Azaz, a fejlett tőkés társadalom műszaki szakemberei az adott társadalomban élnek, annak gondolkodásmódjával rendelkezve, az adott társadalom mozgástörvényeinek engedelmeskedve határozzák meg – legtöbb esetben erre nem is gondolva – a munkás helyét a termelési folyamatban, még akkor is, ha az utóbbi időben már az ergonómiai (de nem társadalmi) hatásokat is szem előtt tartják.

Még fokozottabb, illetve közvetlenebb módon igaz ez a munkaszervezésre – ide értve a futószalagos munkaszervezési módszert is –, mivel e tevékenység már célrendszert, gondolkodási módot, sőt meghatározott szakismeretet, illetve képességkövetelményt is tartalmaz a dolgozóval szemben. Így itt már távolról sem a termelési eszköz, hanem az összetettebb termelőerő dominál, ami még fokozottabb mértékben egészül ki nagyon is meghatározott társadalmi viszonyokkal. Azaz, azt lehet mondani, hogy bár a fejlett, a legmodernebb termelési eszköz importjától nem kell félteni a szocialista termelési viszonyokat, ezek mégsem „semlegesek". Észre kell vennünk, hogy a termelési eszközök formája, megoldási módja mindenkor és számottevő mértékben meghatározza a munkamegosztás módját, formáját és mértékét. Ez a meghatározottság elsődlegesen technikai jellegű, és a célgépeknél, félautomatáknál, a futószalagnál fokozottabb mértékű, mint például az univerzális típusú gépeknél. Ezért távolról sem csak a termelési eszközök fejlettebb volta az oka annak, hogy a munka szétdarabolása előrehaladottabb fokon van ma a fejlett tőkésországokban, mint a szocialista országokban.

A munkamegosztást meghatározó technikák között kiemelt szerepe van a futószalagnak. A futószalag melletti munka technikai vetületének (mivel annak számos változata van) igen gazdag az irodalma. Ha némileg szűkebb is, de bő a futószalag melletti munkának az emberre kifejtett hatásával foglalkozó irodalom is. Ezért itt e kérdéssel részletesebben nem szükséges foglalkozni, csupán azt célszerű megállapítani, hogy *ahogy a manufaktúrán belüli munkamegosztás a tőkés társadalom korai szakaszára, úgy a futószalag melletti munkamegosztás az imperializmus szakaszára jellemző.* Ez az állí-

tás még akkor is helytálló, ha tudjuk, hogy a szocialista országokban is sok futószalag működik.[5]

A futószalag mellett végzett munkát a gépi nagyipar fejlődése hozta létre, mint az egyedi, univerzális gépek és az automatizált termelési rendszerek közti átmeneti (valójában – különböző mértékben – a századunk egészére jellemző) munkaszervezési módszert. Alkalmazása azonban – mint közismert – nem korlátozódik a tőkésországokra. Milyen indokok alapján állítható mégis, hogy ez a termelési gyakorlat a kapitalista, pontosabban monopolkapitalista termelési mód jellegzetes, tipikus szervezési módszere? Ez a kétféle társadalmi rendszer közötti különbségből és az ezeknek megfelelő termelési berendezkedések lényegéből következik.

Az alapvető különbség – több más eltérés mellett – abban van, hogy amíg a monopolkapitalizmus kizsákmányoló természete szükségszerűen létrehozta ezt a termelésszervezési módszert, és a két jelenség között igen nagyfokú megfelelés van, addig a szocialista társadalom részben más módon és más célért, konkrétan a fennmaradásért és a győzelemért folytatott termelékenységnövekedési versenyben *kényszerül* alkalmazni a futószalagot, de használatát átmeneti szakasznak tartja a teljes automatizálás eléréséig, ami a kommunista társadalomnak teljesen megfelelő termelési eszköz.

A monopolkapitalizmus és a futószalag egymásnak megfelelő voltát jól jellemzi a következő megállapítás: „Az ember csak annyiban képezi a tőkés viszonyok között a futószalagmunka egyik alkotóelemét, amennyiben azon képességeiről és adottságáról van szó, melyek a géphez hasonlóvá tehetik. Sajátosan individuális tulajdonságai, az ember mint önálló szubjektum, érdektelenek a futószalag technológiája számára."[6] A szerzőknél szerepel „a tőkés viszonyok között" záradék, de nem mondják meg, hogy mennyiben más a futószalag a szocialista viszonyok között. Ezen nincs is csodálkozni való, mivel valójában arról van szó, hogy a futószalag nemkívánatos hatása mérsékelhető, korlátozható, de nem szüntethető meg. Ezért a kommunista társadalmi formációban, amelynek a szocializmus az első szakasza, csak kényszerítő körülmények (a gazdasági fejlettsé-

[5] A Szovjetunióban 1965-ben 43 000 gépesített és 6000 automatizált futószalag működött. Tíz évvel később 114 000, illetve 17 000 volt a megfelelő adat. A Szovjetunió számokban 1976. évben. 87. old.

[6] *Dr. Bálint István–Hódos Tibor:* A futószalag és automatizált termelés pszichológiája. Táncsics Kiadó 1967. 12. old.

günk elégtelensége, a két rendszer közötti gazdasági, katonai verseny stb.) miatt lehet és van helye a futószalagos termelésszervezési módszernek. Azt mondhatjuk, hogy a termelőerők szintje és a különböző szükségletek közötti jelentős ellentmondás nem engedi meg, hogy ezt a módszert most ne alkalmazzuk. Ezért a futószalagnak mindaddig helye van a szocializmus termelési eszközei között, amíg azt a részlegesen és a teljesen automatizált termelés ki nem szorítja. Ez azonban – és ezt hangsúlyozni kell – nem jelenti azt, hogy a futószalagos termelésszervezési mód rövid idő alatt megszűnik. Ezért az alkalmazásban rejlő ellentmondásokra nagy figyelmet kell fordítani, és minden lehetséges módon törekedni kell az alkalmazásából adódó ellentmondások csökkentésére. Hasonló a helyzet a munkamegosztás más módszerei által kiváltott nemkívánatos hatásokkal is.

A vázoltak megmutatták, hogy a két típusú társadalomban létrejött munkamegosztás hasonlósága számottevő eltérést takar. A szocialista társadalomban kialakult munkamegosztás technikai vetületében is rendelkezik specifikus vonásokkal. Ezért igyekszik és képes korlátozni a párhuzamos, illetve a felesleges termelést, és így specializáltabb termelésre törekszik. Ez ugyanakkor a társadalomban kialakult munkamegosztás mértékének csökkentése irányában hat, mivel így egyféle termékből nem lesz tízféle. Nem termel, illetve a tőkés társadalomnál jóval kisebb mértékben termel felesleges, esetleg egészségre káros vagy a fogyasztó nyílt becsapását célzó termékeket. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista árutermelésnek, különös tekintettel a hagyományokra, a megszokásokra és a tőkés környezetre, nincs nemkívánatos kinövése.)

A szocialista és a tőkésországokban még az ugyanolyan termelőberendezés alkalmazása esetén sem teljesen azonos a munka megosztásának mértéke és módja, mivel ezt befolyásolja a szükségletek volumene, azok jellege, továbbá az adott makro- vagy mikroszinten rendelkezésre álló munkaerő költsége, mennyisége és minősége, ezen belül különösen az általános és a szakképzettsége.[7] A szocialista tár-

[7] Így például tíz dolgozó között nyilvánvalóan jóval korlátozottabb munkamegosztást lehet kialakítani, mint száz között, de így van ez a társadalmi méretekben is. Százmillió fős országban jóval szakosítottabb termelést lehet kialakítani, mint egy tízmilliós országban, kivéve, ha hatékonyan működik a nemzetközi munkamegosztás. A szakképzettséget nézve viszont megállapítható, hogy annak hiánya növeli a szükséges munkamegosztás, pontosabban a munka szétdarabolásának mértékét.

sadalomban – mint arról a II. fejezetben szó volt – a dolgozók szakképzettségét nem igazítják mereven a termelési eszközök által felállított követelményekhez, hanem a társadalmi viszonyok által kitermelt igényeket[8] is figyelembe veszik. A magasabb szakképzettség pedig a munka szétdarabolásának alacsonyabb fokát igényli, illetve engedi meg. Hasonló hatása van annak is, hogy a szocialista országokban a munkások véleményét, általában az emberi tényezőket fokozottabb mértékben veszik figyelembe, mint a tőkés társadalmakban.

Az, hogy a munkamegosztás alakulásának teljességét – a technika meghatározó volta ellenére – önmagában mégsem a termelési eszközök fejlődése határozza meg, abból is következik, hogy a munkamegosztás terjedelmét és tartalmát befolyásolja, sőt bizonyos határok között meghatározza az emberek közti különböző szintű és jellegű viszony, így a férfi és a nő társadalmi helyzete, a fizikai és a szellemi dolgozók kapcsolata, a munkamegosztás adott rendjében való rögződés véglegességének mértéke, de különösen a tulajdonviszony. Ennek megfelelően a szocialista és tőkésországokban – szemben pl. az ágazati struktúra fő tendenciájával – a dolgozók nemek szerinti és szakképzettségi szerkezete, mobilizációs lehetősége és elsődlegesen, illetve törvényszerűen a társadalmi viszonyokat leginkább kifejező osztálystruktúra, az alá- és fölérendeltség mértéke stb. már különbözik. A tulajdonviszonyokból következőleg alapvető eltérés lesz a munkamegosztás szervezetében is, amennyiben a szocialista társadalomban nincsenek tőkések és más kizsákmányolók.

A munkamegosztás szintjének és mértékének társadalmi meghatározottsága azonban nem engedi meg annak feltételezését, hogy a szocialista országok mai munkamegosztása minden szempontból megfelel a társadalmi viszonyainknak, hogy ez a megfelelés automatikusan létrejön. Az ezekben az országokban végzett munka jellegében, szakképzettségi igényében, körülményeiben, kulturáltságában tapasztalható elmaradás és differenciáltság – amelyek a munkamegosztás minőségének fontos mutatói – csak tudatos erőfeszítésekkel szüntethető meg, illetve fejleszthető a lehetséges és kívánatos szintre.

[8] *Ford*, a futószalag apostola kijelentette: „Nálunk az olyan munka az eszmény, amelynél nincs szükség teremtő erőre. Nagyon kevesen vállalkoznak arra, hogy dolgozzanak, gondolkozzanak és még testi erejüket is igénybe vegyék." (*Ford: Életem és működésem.* Légrády Nyomda és Könyvkiadó RT 1926. 98. old.)

2. A MUNKAMEGOSZTÁS HATÁSA A SZEMÉLYISÉGRE

Korunk munkamegosztásának mélysége és kiterjedtsége természetessé és elkerülhetetlenné teszi, hogy ez a kategória a társadalom tagjainak, az egyes embereknek nemcsak a társadalmi-gazdasági helyzetét, munkájának jellegét, szakképzettségének szintjét, hanem karakterét, gondolkodásmódját, sőt szinte az egész életmódját meghatározza. Ez a jelenség egyes jellemzőket nagymértékben felerősít, másokat háttérbe szorít.

A munkamegosztás személyiségre kifejtett hatásánál elsősorban az egyoldalúsággal, a túlspecializáltsággal, és ezzel együtt a képességek nem használt részének elsorvadásával, illetve már eleve ki sem fejlődésével számolhatunk. Ezt követően – és ezen belül – már számottevő eltérés található, amelyet azonban szintén jelentős mértékben behatárol a végzett munka jellege, általános és szakképzettségi igénye, fizikailag nehéz vagy könnyű, ismétlődő vagy változatos volta stb. Ezek a hatások olyan mértékűek, hogy jelentős részük már pályaválasztási követelményként is megjelenik (szakképzettség, fizikai erő, ügyesség, illetve más oldalról meghatározott munkaköröket eleve fenntartanak a csökkent munkaképességűek vagy gyenge fizikumúak számára). Ily módon a munkamegosztás egyoldalúságot fejlesztő hatása még fokozottabbá válik. Az erősebb fiúgyerekből még izmosabb kovács vagy öntő, a gyengéből beteges, görnyedt szabó vagy bőrdíszműves lesz. A jól tanulóból (és ma már tudjuk, a tanulás szintjét alapvetően meghatározza a gyermek társadalmi környezete) értelmiségi, az átlagos tanulóból szakmunkás, a rossz tanulóból segédmunkás lesz. Ezeknek a munkájuk során sok, közepes vagy csak igen kevés ismeretet kell elsajátítani, és így a szellemi képességeik, tanulási készségük is eltérő mértékben fejlődik. Különböző mértékben és eltérő jellegű könyveket olvasnak, más gyakorisággal járnak színházba, hangversenyre, más darabok, zeneművek elégítik ki őket. (Ezekkel a különbségekkel – legtöbbször a jelenség szintjén – részletesen foglalkoznak az olvasással és más hasonló témával foglalkozó szociológusok.)

A munkamegosztás differenciáló hatása az említett csoportokon

belül is hat. Így az *anyagmozgatás, a szállító-rakodó munka*[9] alapjában – bár távolról sem kizárólagosan és azonos mértékben – a dolgozók fizikai képességeit veszi igénybe, és alacsony követelményt állít a szellemi képességekkel szemben. A munka általában változatos, nem helyhez kötött. Az ilyen típusú munka gépesítése már betanított munkásokat (targoncavezető, daruvezető) igényel, ami nagymértékben csökkenti, esetleg meg is szünteti a fizikai terhelést és fokozott szakismeretet kíván.

A futószalagos munkaszervezési módszer – különösen a rövid szakaszidős szalag – általában csökkenti a fizikai és növeli a pszichikai terhelést. A munka üteme, módja kényszerjellegű, szigorúan kötött, túlzott mértékben felaprózott és rövid betanulást igényel. A teljesítmény mennyisége és minősége csak korlátozottan függ az egyén képességeitől, szakismeretétől, a munka magas fokon intenzív. Mindezek miatt a dolgozó szinte a gép (a futószalag) alkatrészévé válik. E tevékenység a dolgozók jelentős része számára elsődlegesen csak jövedelemforrást jelent.

A végletesen kifejlesztett munkamegosztás tipikus következménye az *ismétlődő, az egyhangú típusú munka.* Ez különböző mértékű fizikai terhelést okozhat és különböző fokozatai vannak. Az egész napos papírpénz-számolás, amikor állandóan egytől százig kell számolni, szükségszerűen károsabb hatást fejt ki a gondolkodási készségre, mint a főként kézügyességet igénylő híradástechnikai forrasztó munkája, amely közben a munkásnő zenét hallgathat vagy más dolgokra gondolhat. (Nem ritkán éppen ezért végzi az ilyen típusú betanított munkát a nők egy része szívesen.) Az ilyen típusú munka további változata a *gépesített termelés.* A fizikai terhelés általában alacsony szintű, a feladat gyakran a gépek nyersanyaggal vagy félkész termékekkel való feltöltésére (adagolásra), esetleg a gépek ürítésére, vagy a gép, illetve a műszerek megfigyelésére korlátozódik. Ez a legtöbb esetben csökkenti a kiszolgáló dolgozók fontosságát. Általában az egyszerű gépesítés ugyanolyan vagy hasonló kényszerhelyzetbe hozza a munkást, mint a rövid szakaszidős futószalag, ami érthető is, mivel az ilyen egyszerű feladatok gépesítése valósítható meg viszonylag a legkönnyebben.

[9] Az itt következő munkafajták bár jellemzőek, mégsem tekinthetők a munkamegosztás típusainak. Az azonban megjegyezhető, hogy ilyen tipológiára nagy szükség lenne, mivel enélkül a munkaszociológiai kutatások összevetésére, ellenőrzésére, illetve hasznosítására igen korlátozott a lehetőség.

Az egyedi szerelői munka már változatosabb, nagyobb szakismeretet vagy gyakorlatot igényel. A munkás jobban ura teljesítménye mennyiségének és minőségének, valamint a munkaidejének. A fizikai terhelés változó, de általában nem magas.

Az egyedi termelés (kőműves, szobafestő, pék, kis sorozatú terméket előállító esztergályos) gyakorlatot és szakképzettséget igényel, a dolgozótól nagymértékben függ munkájának minősége és mennyisége. A fizikai terhelés változó. Az ilyen típusú munkát – különösen, ha az nem jár együtt más hátrányos körülménnyel, mint pl. a pékek éjszakai és nehéz munkája – a munkások szeretik.

A fizikai munka egyik legváltozatosabb és a munkásokat általában a legjobban kielégítő formája a *karbantartó-javító munka.* Itt nagy szakismeretre van szükség, fontos – és általában sürgős –, önálló és változatos munkákról van szó. Sokat számít a tapasztalat, az újabb gépek, berendezések újabb ismereteket igényelnek és ez növeli a fontosság érzését.

Az automatizált munka magas fokú szakképzettséget igényel és a fizikai terhelést teljesen megszünteti. A dolgozó munkája ellenőrző, felügyelő, tehát szellemi tevékenységgé válik. Ez azonban egyhangú is lehet. Az automatizálás magasabb fokán a rutin jellegű ellenőrzést is átveszi a berendezés. Ezáltal az ember közvetlen termelő tevékenysége – legalábbis az adott helyen – megszűnik és munkája a gépek, berendezések tervezése mellett a termelési feladat meghatározása, a berendezések működési programjának kidolgozása, javítása és karbantartása lesz.

A munkamegosztás által létrehozott szellemi munka általában, és ezen belül egyes formái különösen, a fizikai munka meghatározott típusaihoz hasonló módon határozzák meg a munkát végző személyiségét. E hatások következtében az egyes ember külső tulajdonságai, magatartása valójában az adott szakma vagy foglalkozás jellemzőjeként jelennek meg. Ezeket a szakmai-foglalkozási jellemzőket az emberek már igen régen felismerték, és az életet visszatükröző irodalmi alkotásokban is megtalálhatók. Az elnyomott ember eltorzulásának jellemzésére az orosz klasszikusok megalkották a megfélemlített, megalázott „csinovnyik" típusát, Mikszáth a „vármegyei urak", Tömörkény a „pusztai pásztor" alakját stb. A történész joggal állapította meg, hogy a hivatásos „... katonai szolgálat erősen deformálhatja az embert, erősítheti benne a gőgöt, a fölényességet, a büszkeséget, kiváltképpen ha ... egyébként is hajlamos az illető

az ilyesmire."[10] Az is érthető ugyanakkor, hogy a szükségesnél jóval kevesebb az olyan ember, aki az általános iskola egyik vagy másik osztályát életében esetleg huszadszor tanítva, ne fáradna el, ne érezné az egyhangúság, a változatlanság káros következményeit. Ez a probléma nemcsak az általános iskolákban, hanem a magasabb típusú iskolákban is fellép. A pedagógus azt is megszokja, hogy ő mindig vitathatatlan alapigazságokat jelent ki, hogy kétszer kettő négy, az első világháború 1914-ben kezdődött. Ez a kijelentő beszédmód viszont előbb-utóbb természetévé válik. Ezért a pszichológus megállapíthatta, hogy „... sok tanító gyakran a személyes kapcsolataiban is az iskolában honos didaktikus, oktató hangnemet használja. Ott veszi fel azt a szokást, hogy a bonyolult dolgokat leegyszerűsítse, érthetővé tegye a gyermekek számára. Ha azután nem küzd ellene, gondolkodása is egysíkúvá, merevvé válik."[11] A hajlongó, megalkuvó, az írott szabályokhoz mereven ragaszkodó tisztviselő sem csak a vicclapok találmánya, mivel ha egy ember munkájának értékét évtizedeken át az szabja meg, hogy az írásban rögzített irányelveket, utasításokat mennyire tudja betartatni, akkor az érintett személy értékítéletét is mind szorosabban kapcsolja az írott és íratlan normatívákhoz. „Az állami hivatalnokok pszichológiai sajátosságait vizsgáló amerikai szociológusok arra a következtetésre jutottak, hogy az igazgatási tevékenység személytelen jellege, a gyakran teljesen formális szabályokhoz és előírásokhoz való szigorú ragaszkodás az érzelmi élet általános elszegényedéséhez vezet, s formalizmust és kedélytelenséget visz a hivatali munkától független személyes kapcsolatokba is."[12] Azonban a munkakör sem minden, a munkahely ágazata is számít: Az amerikai igazgatóközvetítők szerint (mert ott ilyen foglalkozás is van): „Az acélgyárak igazgatói többnyire kemény, nyers, határozott emberek, akárcsak gyáruk termékei. A gyárkéményektől távoleső pénzügyi világra már a sima, csiszoltabb emberek jellemzők."[13]

A sportbeli munkamegosztásra is az egyoldalúságot fejlesztő és a sokoldalúságot sorvasztó hatás a jellemző. Különösen fokozza e je-

[10] *Molcsanov:* De Gaulle tábornok. Zrínyi Kiadó–Kossuth Könyvkiadó 1974. 42. old.

[11] *I. Sz. Kon:* Az Én a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1969. 22. old.

[12] Ugyanott, 23. old.

[13] *Vance Packard:* Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában. Gondolat Kiadó 1971. 242. old.

lenség veszélyét, ha azt már előzetes szelektálással is erősítik. Az ilyen jelenség a tőkésországok profi sportjában általánosan jellemző, de hasonló tünet szocialista országokban is található.

Itt a kiválasztást az egyetlen célra (a sportsikerre) orientált életmód és az ehhez elengedhetetlen egész napi gyakorlás, az embertelen hajszolás követi. Ezt az egyoldalú hajszát már gyerekkorban kezdik, és ezt csinálják az általános és középiskolában kialakított szakosított sportiskolába, a balettiskolába, a képzőművészeti és a zeneiskolába, az artistaiskolába járó gyerekek százai és ezrei. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy távolról sem lesz mindegyikükből világbajnok, szólótáncos vagy előadóművész, akkor megérthetjük, hogy az életre való egyoldalú felkészülést a legtöbb esetben a sikertelenség érzete „tetőzi" be. Még a sikeres emberek is – elsősorban a sport és némely művészeti ág területén – csak meghatározott korukig folytathatják a tevékenységüket. Ezt követően kiöregednek és edzői vagy hasonló minőségben ők hajszolhatják a következő nemzedéket.

A túlzott specializálódás embernyomorító hatása természetesen nem mindenütt éri el az előzőekben vázolt fokot, de egyoldalúvá tevő hatása mindenkit érint. A villanyszerelő nem ismeri a robbanómotort, az építészmérnök nem ért az elektronikához, a filozófus a gépekhez, az orvos a filozófiához. A hatvanas évek elején *C. P. Snow* feltűnést keltő tanulmányt írt a két kultúráról, a humán és a műszaki kultúra szétválásáról. Vajon valóban két kultúra van? Nem szakadt a kultúra már ma is ennél jóval több ágra? Ezekre a kérdésekre a társadalmi ellentmondásokra fogékony természettudósok is keresik a választ. Az egyik ismert fizikusunk megállapította: „Az ipari forradalomban minden szakma egyidejű ismerete éppúgy lehetetlenné vált, mint az összes tudományé. Aki polihisztor akart lenni, abból sarlatán vált. A kultúra egyes emberek fejébe jutó vetülete, a műveltség azóta szükségszerűen kevesebb, mint az egyetemes kultúra." *Marx György* azonban – jogosan – optimista is. „Az egységes kultúra mégis életképesnek bizonyult. A specializáció hajszálgyökerein át magába szívta az elmúlt évtizedek minden korábbi korszaknál bővebben áradó felfedezéseit."[14]

A munkamegosztás emberi szubjektumot torzító hatása a mindennapi munkában is fellelhető. *Marx* különösen a tőkés társadalom

[14] *Marx György:* Tudomány és műveltség. Magyar Tudomány, 1974. 6. sz.

jellemzőjeként kifejti, hogy az ember, a dolgozó, a munkás elidegenült a munkától. „... a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi ... Munkája ennélfogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszermunka.*"[15]

Marx kifejti, hogy a munka elidegenülésének három aspektusa van. Egyrészt a munkásnak a munkatermékhez, mint idegen és fölötte hatalommal bíró tárgyhoz való viszonya. Másrészt a munkásnak a termelés aktusához, mint hozzá nem tartozóhoz való viszonya, és e két meghatározásból következik, hogy az élettevékenységének lényegét – a szabad tudatos tevékenységet, a termelő tevékenységet – eszközzé változtatja. „... az állat csak a közvetlen fizikai szükséglet uralma alatt termel, míg az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán; ... A munka tárgya ... *az ember nembeli életének tárgyiasulása:* amikor magát nemcsak – mint a tudatban – intellektuálisan, hanem dolgozva-tevékenyen, valóban megkettőzi ... Amikor ezért az elidegenült munka elszakítja az embertől termelésének tárgyát, akkor *nembeli életét*, valóságos nembeli tárgyiságát szakítja el tőle ..."[16] Annak, hogy az ember elidegenült munkájának termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényegétől, az embernek az embertől való elidegenedés a következménye.

A munkától való elidegenedés szintje szorosan kapcsolódik a munka gépesítettségének fokához. Jól jellemzi ezt a tendenciát egy szociológiai vizsgálat, amelyben egy autógyár karbantartó szakmunkásai, illetve a szerelőszalagon dolgozó munkásai, valamint egy olajfinomító ellenőrző termében foglalkoztatott műszerkezelők vettek részt. A vizsgálat öt mutató alapján értékelte az elidegenedés szintjét oly módon, hogy különválasztotta azokat a személyeket, akiknél az adott válasz a középszint felett, vagy az alatt helyezkedett el.

A munkától való elidegenedés – a tehetetlenség érzése kivételével – minden esetben az automatizált munkán volt a legalacsonyabb és a futószalagon dolgozó szerelők között a legmagasabb. A nem

[15] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 47–48. old.
[16] Ugyanott, 50. old.

10. táblázat

A munkától való elidegenedés öt jellemzőjének alakulása a gépesítettség függvényében

A munkával kapcsolatos érzések jellege a középszint feletti mértékben	Az ember–gép kapcsolat szintje		
	karbantartói	futószalagos	automatizált
	munkán dolgozók százalékában		
Tehetetlenségi érzés	19	94	42
Összefüggések nem értése	46	73	45
Kilátástalanság érzése	48	61	33
Önértékelés hiánya	52	62	30
Munkájukat eszköznek tekintik	50	69	29

Forrás: I. M. Shepard: Automation and Alienation MIT Press Cambridge. **24—29. old.**

gépesített munkán foglalkoztatott karbantartók között ez az arány általában a két szint között helyezkedett el.

Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy a tehetetlenség érzése az automatizált termelésben is viszonylag magas, ami feltehetően nem független az „összefüggések nem értése" magas mutatójától. Ez arra utal, hogy az automatizálás önmagában nem képes megoldani sem az ember–gép kapcsolat, sem az elidegenedés többi ellentmondását. Amennyiben azonban az összefüggések értése általánosabbá válik, szükségszerűen csökkenni fog az összes elidegenedést jelző mutató szintje. Egy amerikai tanulmány a műszaki fejlettség különböző szakaszában levő négy iparág munkásainál (a sok kézi munkát igénylő nyomdászoknál, a gépesített ipart képviselő textilipari, a futószalag mellett dolgozó autógyári és automatizált készülékekkel dolgozó vegyipari munkásoknál) vizsgálta a kérdést. A tanulmány szerzője arra a következtetésre jutott, hogy a munkások elidegenülése a végzett munka fajtájától, különösen annak technikai feltételeitől függ. Ennek megfelelően az elidegenülés a legkisebb mértékű a nyomdászoknál és a vegyipari munkásoknál, és a legerősebb az autógyári munkásoknál.[17]

Természetesen vannak munkások, akik küzdenek az elidegenedés, a beszűkülés ellen, de az egyéni törekvések nem oldhatják meg eze-

[17] *D. Dobrowolska:* A munka értéke a különböző társadalmi osztályok és foglalkozási csoportok szemében. Studia Socjologiczne 1972. 3. sz.

ket az ellentmondásokat. A munkamegosztás nemkívánatos hatásának csökkentése csakis a társadalom tudatos törekvése útján közelíthető meg, a felszámolása pedig a munkamegosztás mai rendszerének megszüntetése útján érhető el.

3. A MUNKA TARTALMI VÁLTOZÁSÁNAK ÚTJAI ÉS MÓDJAI

A munka tartalmának fogalma, a munka értelme változó. Más volt az értelme a kisárutermelő, a bérmunkás és más a szocializmust építő munkás számára, még akkor is, ha ez nem mindig, és nem egyértelműen jelentkezik. A „teljes" munkát végző kisárutermelő és a részmunkát végző bérmunkás számára a kétféle munka különbsége teljesen egyértelmű. Az első esetben – ha nem is mindig idillikusan – a munkában az öröm, az önmegvalósítás is jelen volt, elsődlegesen azért, mert közvetlen kapcsolat jelentkezett a munka és eredménye között, de a korabeli kisipari munkás előtt még megvolt a mesterré válás lehetősége is. A manufaktúrabeli és gyáripari munkásság számára azonban csak a felszabdalt tevékenység, egy életen át az ehhez való kötöttség, a véget nem érő munkaidő és – hosszú ideig – a gazdasági nyomorúság maradt. A tőkés társadalom bérmunkásának ezen túl még a munkanélküliség rémével is küzdenie kellett és kell. Nyilvánvaló, hogy ily módon a munkás számára a munkának csak a kényszerjellege maradt meg.

Egyes polgári világnézetű kutatók – ha egyáltalán észreveszik ezt a tényt –, akkor azt mondják, hogy: „Az átlagemberben vele született idegenkedés van a munkával szemben és ha lehet, kerüli azt. Ennek a feltételezésnek mély gyökerei vannak. Ádám és Éva büntetése azért, mert ettek a tudás fájának gyümölcséből, az volt, hogy az Édenkertből egy olyan világba száműzték őket, ahol a megélhetésükért dolgozniok kellett."[18] A munka azonban még az „átlagember" számára sem büntetés, nem is „szükséges rossz", hanem a szó teljes értelmében vett emberi élet megvalósításának feltétele.

A munkának az élet kialakításában betöltött szerepéről már a

[18] *Douglas McGregor:* X-elmélet: A vezetés és ellenőrzés hagyományos szemlélete. *Robert A. Sutermeister:* Ember és termelékenység. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966. 153. old.

polgári pszichológusok számottevő részének is megváltozott a véleménye. Mind többen és többen kerülnek szembe *Taylornak* azzal a szervezési alapelvével, amely a megoldást a gondolat és a cselekvés (a szellemi és a fizikai munka) állandósult szétválasztásában látja. Ma már célkitűzés – legalábbis a leghaladóbb pszichológusoknál és szervezőintézeteknél –, hogy a munka biztosítsa az önmegvalósítás lehetőségét. Sőt, már olyan vélemények sem tekinthetők kivételnek, amelyek az élet egészének megfelelő voltát nem tudják elképzelni a munkával való elégedettség nélkül. Napjainkban vannak olyan polgári pszichológusok, akik szerint a munka jellege és szervezettsége nemcsak a testi és szellemi egészségre, hanem még az állampolgári magatartásra is hatást gyakorol.

Teljesen nyilvánvaló azonban, hogy a tőkés társadalomban ez a célkitűzés csak korlátozott mértékben valósítható meg, mivel ehhez a munka kényszerjellegének kell megszűnnie. A munka kényszerjellegének megszűnése, más szóval a munka életszükségletté válása azonban csak a kommunista társadalomban fog megvalósulni. Annak érdekében, hogy a munka életszükségletté váljon, még igen sok feladatot kell megoldani. Ezek között feltétlenül szerepelnie kell:

– a munka eszközei és eredménye (tárgya), valamint a dolgozó közti elidegenedés megszűnésének, ami azt feltételezi, hogy a dolgozó tulajdonosa legyen a termelési eszközöknek;

– a végletekig kifejlesztett munkamegosztás (munka-szétdarabolás) felszámolásának; a munkakörülmények alapvető megjavításának a nehéz, piszkos és az egészségtelen munkák felszámolását is beleértve.

Ha mindezeket a követelményeket általánosítani akarjuk, akkor az elidegenedett, a káros és kellemetlen munka helyébe a megfelelő körülmények között végzett, olyan munka általánossá válása a cél, amely során nincs kizsákmányolás, és a munka jó elvégzése minden dolgozó számára biztosítja a munka örömét, a siker élményét.

A tulajdonviszonyok terén szükséges, illetve a föld jelentős részén már megvalósult – de nem befejezett – fejlődésről itt nem szólva, a figyelmet a további feltételekre lehet irányítani.

Az örömteli, az embert kielégítő munkát általában alkotó munkának tartják, pontosabban: általánosnak tekinthető az a vélemény, hogy az embert csak az a – akár fizikai, akár szellemi – munka elégíti ki, amely biztosítja az alkotás, az önkifejezés lehetőségét. Az alkotómunka az emberi élet egyik legfőbb értelme. Ez biztosítja a

munka örömét, ami nélkül nem lehet igazán szabad és teljesértékű az ember.

Az alkotómunka történelmileg változó kategória, nem független a technika és a technológia fejlettségétől. Ennek ellenére lényeges jellemzői hosszú időn át állandóak maradnak. Ilyen jellemző vonása, hogy valódi kapcsolatot teremt a munka és a munkát végző között. Hasonló módon lényeges – bár nem kizárólagos – jellemző vonása az „új" létrehozása, és a viszonylagos teljesség, a sokoldalúság és a befejezettség. Ehhez járul még az a tény, hogy az azzal foglalkozó és – nem utolsósorban – a környezete érzékelje az alkotónak a más munkájától egyértelműen elkülöníthető tevékenysége létét. Végül, hogy e tevékenység eredménye valamilyen formában jelenjen meg a társadalmi munkamegosztásban. Ebből következőleg egy szobafestő, egy csónakkészítő vagy egy tanulmányt készítő kutató egyaránt érezheti az új, az önálló, a befejezett, a jól elvégzett munka örömét. Hasonló érzés nemcsak egyéni alkotásnál alakulhat ki. Így például befejezettnek érezheti munkáját egy hajó építésében részt vevő ács, villanyszerelő, lakatos vagy motorszerelő is. Ez a „befejezés-érzés" a részmunka elvégzésekor is kialakulhat, ha az olyan felismerhető része az egésznek, amitől bizonyos határon belül az egész munka, illetve annak eredményessége nyilvánvalóan függ, sőt ilyen esetekben az említett érzés az egész munka befejezésekor – pl. a hajó vízrebocsátásakor – ismét előjöhet, mivel a részfeladatot elvégző munkás joggal az egész hajó építésében részesnek érzi magát, amennyiben a munkája a meghatározott terméknek egyértelműen elkülöníthető – tehát viszonylag önálló – része.

Ma még igen sok dolgozó meg van fosztva az alkotómunka érzésétől. A fejlett munkamegosztás körülményei között igen sok munkában nem található meg az alkotó jelleg, vagy ha megtalálható is, más tényezők hátrányosan befolyásolják, mint például a munka nehézsége, piszkos, egészségtelen volta vagy egyhangú, ismétlődő, rutin jellege. A folyton ismétlődő, a végletekig elaprózott tevékenységben, amelynek során a dolgozó naponta több ezer vagy még ennél is több egyforma műveletet végez – pl. csavart gyárt –, nem érezheti, hogy a végső soron több tucat vagy több száz dolgozó által elkészített terméknek mi az értelme, hogy az általa esztergált, sajtolt, hegesztett, becsavart vagy beszerelt alkatrésznek mi köze van az egész termékhez, különösen, ha az a termék esetleg egy másik vagy egy harmadik termelőegységben, esetleg vállalatnál ölt érzé-

kelhető, általa is ismert (vagy nem ismert) használható formát. Ez az oka annak, hogy – mint azt *Engels* kifejti – az iparosodás, a gépesítés eredményeként egyre kevesebb fizikai dolgozó jelentheti ki, hogy ezt én csináltam, hogy ebben örömet találtam. Ez nemcsak a fizikai dolgozókra igaz. A munka örömétől – kivételes esetektől eltekintve – szükségszerűen meg van fosztva az olyan dolgozó, aki soha véget nem érő, egyhangú munkát végez. Ezért például egy kódolt lapokat lyukszalagra átvivő lyukasztó – az állandóan egy vagy két műveletet végző sajtolóhoz vagy ponthegesztőhöz hasonlóan – nem érezheti magáénak az adott feladatot, ha csak azt tudja, hogy naponta hány ezer lyukat kell beütnie, és sejtelme sincs arról, hogy az általa lyukszalagra vitt számok egy házasságközvetítő hivatalnál jelentkező párválasztók, vagy az XR 26 jelzésű hibrid kukorica jellemzését tartalmazzák-e.

Azt, hogy ma már a fizikai munka jelentős részét nem lehet alkotómunkának felfogni, ténynek, de nem elfogadható ténynek kell tekinteni. A szellemi munkánál az ennyire kifejlesztett munkamegosztás kevésbé alakult ki. Még az ismétlődő rutinmunkát (pl. a bérelszámolást) végző szellemi dolgozó is több irányú feladatot végez, mint a tipikus betanított munkás. Ezért alakult ki, illetve erősödött meg az a képzet, hogy a készterméket előállító klasszikus kézműipari munka megszűntével csak, vagy legalábbis egyre inkább csak a szellemi munka lehet alkotó. Ez azonban nem a teljes igazság, mivel az ún. „szellemi" munkán belül is egyre több a rutinfeladat. Tehát nem lehet azt állítani, hogy a szellemi munka azonos az alkotómunkával, hanem azt, hogy *egy munka ma akkor tekinthető alkotónak, ha az úgy hoz létre új eredményt, hogy annak több irányú tagoltsága a dolgozó és környezete számára még átfogható, és viszonylag befejezett eredménnyel járó tevékenység.*

Ma már látni lehet az ellentétes tendenciák feloldásának a módját is. A gépesítés és az automatizálás a felaprózott szellemi és fizikai feladatokat egyre inkább átveheti az embertől. Ezáltal az emberi alkotóképesség felszabadul, és minden munka az ember fizikai és szellemi képességének harmonikus igénybevételét fogja jelenteni. Itt a minden munkát kell hangsúlyozni, mivel az íróasztalnál végzett egész napos egyhangú munka éppúgy eltorzítja az emberi képesség egyes részeit, mint például a hagyományos téglagyári munka.

Annak, hogy a munka öröme az alkotómunka eredményének és nem pedig feltételének tekinthető, az az oka, hogy a munka örömé-

nek az alkotómunkára való korlátozása némileg leszűkített, illetve túlzottan intellektuális álláspontot tükröz. Számos dolgozót kielégít az olyan nem alkotó tevékenység, amelyben jelentős a felelősségtényező. Így például az orvos, a pedagógus, a laboráns, a gépkocsivezető, a pályaválasztási tanácsadó pszichológus stb. munkája – bár van alkotó mozzanata is – a szó teljes értelmében nem alkotó, mégis biztosíthatja a pályával való azonosulást. Ezért nem azt szükséges – de nem is lehetséges – a társadalom elé célul tűzni, hogy a *jövőben* az alkotómunka váljon általánossá, hanem, hogy *az olyan munka legyen általános, amelynek jó elvégzése az eredményesség, a munka öröme, a sikerélmény érzetét okozza.* Ez természetesen magába foglalja az alkotómunkát is, de annál lényegesen tágabb kategória. Az is tény, hogy ma is van olyan fizikai munka, amely felelősségteljes, vagy akár alkotó. Nyilvánvaló azonban, hogy ha a munka nehéz, piszkos, egyhangú, egészségtelen, akkor e hátrányos tulajdonságok nagyrészt vagy teljesen megsemmisítik a sikerélmény érzetének pozitív oldalát.

A végletekig kifejlesztett munkamegosztáshoz megfeleltek az alacsony általános és szakképzettséggel rendelkező dolgozók, a mai, a modernebb termelési eszközökhöz már magasabb általános és szakmai ismeretek szükségesek. Ez a folyamat – ha nem is ellentmondásmentesen – a jövőben is folytatódni fog, és ezáltal a továbbfejlődés előzőekben kifejtett két feltétele kiegészül egy harmadikkal: a dolgozók általános és szakképzettsége növekedésének szükségességével. Ugyanakkor a dolgozók általános és szakképzettségének növekedésével párhuzamosan szükségszerűen növekszik azon dolgozók száma, akiket nem elégít ki a végletesen leegyszerűsített feladat, akik nem kívánnak piszkos, nehéz vagy egészségtelen munkát végezni. Ezért *nemcsak a régi típusú munkamegosztás felszámolásának szükségessége indokolja az általános és a szakképzés emelését, hanem az általános és a szakképzés emelése is szükségessé teszi a régi típusú munkamegosztás felszámolását.*

A vázolt három feladat a szocialista társadalom viszonyai között szükségszerűen csökkenti a fizikai és a szellemi munka közötti különbséget, és elősegíti a munkások és a szellemi dolgozók egy egységes dolgozó osztályba való egybeolvadását. Az egységes dolgozó osztályon belül már nem társadalmi rétegek, hanem a társadalmi termelés különböző feladatait ellátó dolgozó csoportok lesznek, mely csoportok között jelentős mozgás lesz.

Az itt leírt kibontakozási folyamat nem korlátozódik a távoli jövőre. Ez az oka annak, hogy a mai munkamegosztás béklyójába távolról sem hagyja magát mindenki belekényszeríteni, és ha már olyan reneszánsz eszményképek – akikről *Engels* is írt[19] – ma nincsenek, a legjobbak igyekszenek a tárgyalt korlátot áttörni. Ilyen emberek mind itthon, mind külföldön személyként vagy típusként jól ismertek. Az elsők között kell megemlíteni azokat a tudósokat, akik felelősségüket átérezve, alkotóenergiájuk egy részét az emberi társadalmat veszélyeztető jelenségek elhárítására, a tudomány embertelen felhasználása ellen fordítják. Ilyen kollektív csoport a *Pugwash-konferencia* résztvevői, akik évről évre összegyűlnek, és megtárgyalják, hogy mit tehetnek az emberiséget fenyegető veszélyek elhárítása érdekében. Közöttük olyan világhírű tudósok voltak és vannak, mint *Frederic Joliot Curie, Albert Einstein, Paul Langevin, John D. Bernal, Benjamin Spock, Szent-Györgyi Albert, P. L. Kapica.* A társadalom egésze iránt felelősséget érző hazaiak között említhetők *Jánossy Lajos, Magyar Imre, Kulin György és Marx György* professzorok. Közéjük tartozik *J. A. Jefromov* paleontológus, *Fred Hoyle* csillagász, *Szilárd Leó* fizikus és számos szűkebb körben ismert tudós. Ezek a személyiségek a tudományok olyan kiemelkedő képviselői, akik túllépték még a szélesen értelmezett szakmájuk küszöbét is. Természetesen a munkamegosztás korlátaiból nemcsak a legismertebb személyiségek törhetnek ki, hanem igen sokan. Valójában e csoportba tartoznak az aktív közéleti szerepet vállaló mun-

[19] „A burzsoázia modern uralmát megalapozó férfiak igazán minden voltak, csak nem polgárian korlátozottak. Ellenkezőleg, a kor kalandos jellegének fuvallata többé-kevésbé meglegyintette őket. Alig élt akkor jelentős férfiú, aki ne tett volna távoli utazásokat, aki ne beszélt volna négy-öt nyelvet, aki ne jeleskedett volna több szakban. Leonardo da Vinci nemcsak nagy festő volt, hanem nagy matematikus, mechanikus és mérnök is, akinek fontos felfedezéseket köszönhetnek a fizika legkülönbözőbb ágai; Albrecht Dürer festő, rézmetsző, szobrász, építész volt, és amellett feltalált egy erődítési rendszert, amely már tartalmazott nem egy jóval később, Montalembert és az újabb német erődépítés által feltámasztott eszmét. Machiavelli államférfi, történetíró, költő volt és egyszersmind az újabb kor első említésre méltó katonai írója. Luther nemcsak az egyház Augeiasz-istállóját söpörte ki, hanem a német nyelvét is, megteremtette a modern német prózát és megírta szövegét és dallamát annak a győzelmi bizonyosságtól áthatott korálnak, amely a XVI. század „Marseillaise"-e lett. Ennek a kornak a hőseit még éppenséggel nem hajtotta járomba a munka megosztása, melynek korlátozó, egyoldalúvá tevő hatását annyiszor érezzük utódaikon." *Engels:* A természet dialektikája. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest 1974. 326. old.

kások, mint például az Egyesült Izzó már nyugdíjba vonult gyalusa, *Pioker Ignác* és országos hírű társai. E csoportba tartoznak azok a színészek is, akik rendeznek, sőt írnak, azok az orvosok, akik zenével és irodalommal aktívan foglalkoznak, általában a zenélő, a festő fizikai és szellemi dolgozók, a barkácsoló orvosok és közgazdászok, a társadalom problémái iránt érdeklődő, sőt annak irányításában aktívan részt vevő műszakiak, pedagógusok, irodalmi színpadok és táncegyüttesek nem hivatásos tagjai. Valamennyien a mai technika által ránk kényszerített munkamegosztást tágítják ki a maguk – esetleg mások – számára. Sőt – kissé áttételesen – ezzel foglalkoznak a továbbtanulók is, akik a munkájuk mellett az általános vagy szakmai ismereteiket bővítik. Ugyanúgy a munkamegosztás béklyójából akarnak kitörni a szakmát és munkakört saját fejlődésük érdekében változtatók is. Nyilvánvaló, hogy ha valaki továbbtanul, vagy új munkakört keres, az valamilyen mértékben és formában módosítani akar az objektív – de minimálisan a szubjektív – helyzetén. Szakképzetlen emberből szakképzett akar lenni; nehéz fizikai munka helyett könnyebbet; kevésbé megbecsült tevékenység helyett megbecsültebbet akar végezni; részben elfelejtett ismeretei felújításával jobban akar dolgozni, vagy csak jobban meg akarja ismerni azt a világot, azt a társadalmat, amelyben él. Mindezek az erőfeszítések az esetek többségében nemcsak módosítják az illető személy helyét a társadalmon belül, hanem valamilyen mértékben elősegítik a jövő társadalmának kibontakozását, és ez nem kevés.

4. TÖREKVÉSEK A MUNKAMEGOSZTÁS KÁROS HATÁSÁNAK CSÖKKENTÉSÉRE

A munkának a taylori–fordi felaprózási módszere általános gyakorlattá vált a tőkés társadalomban, de különösen az Egyesült Államokban. Az utóbbi évtizedben azonban a munka egyhangúságának hátrányaira – elsősorban a munkásosztály ellenállása miatt – egyre inkább fel kellett figyelni. Ez arra utal, hogy – legalábbis az ember szempontjából – már közel járhatunk e tendencia felső határához. Ezt mutatja az is, hogy a mai – tehát a végsőkig kifejlesztett – munkamegosztás ellen már egyes nyugati munkapszichológusok is felvették a harcot, nem utolsósorban azért, mivel „. . . – jóllehet az illetékesek minduntalan önzetlenségüket hangoztatták – előbb-utóbb

az ipari munkáltatók minden képviselője világosan látta, hogy ez az emberi viselkedéssel való törődés történetesen nagyon jó üzlet is."[20]

Egy másik tanulmány még egyértelműbben jelöli meg a módosult szemlélet okát. „Jelenleg növekvő ellenállás figyelhető meg a mechanikus, bürokratikus szervezési filozófia ellen, amely az embert egy vérből és húsból való »robotra« redukálta." Majd a hollandiai Philips televíziógyárról szólva így folytatja: „Üzemünkben az ide vonatkozó tünetek a növekvő hiányzási mutatókban, az emelkedő fluktuációban, sőt szabotázsakciókban mutatkoznak meg. Az ütemidő meghosszabbítása a munkaadók és munkavállalók tárgyalásainak ütközőpontjává vált."[21] Hasonló okokkal indokolta a munka tartalmi gazdagítására irányuló tevékenység kialakulását *J. M. Saussois* is.[22]

A munkafeladatok túlzott elaprózódása széles körben kiváltotta a dolgozók ellenállását. Különösen a kapitalista országok fiatal munkásainak társadalmi elégedetlensége vált érezhetővé. A GALLUP közvéleménykutató intézet – a munka egyhangúságának hatását vizsgálva – megállapította[23], hogy az Egyesült Államokban a 18–29 éves korcsoportba tartozó dolgozók 33%-a nincs megelégedve a munkájával. A vizsgálat szerint a fiatal dolgozók 70%-a, az összes dolgozóknak pedig az 52%-a úgy véli, hogy többet tudna termelni. A munkások – szinte valamennyi fejlett tőkésországban – nemcsak a munka intenzitásának fokozását, a szétdarabolt munkafeladatok érdektelenné válását kifogásolták, hanem mindazokat a körülményeket, amelyek a képességeik kifejlesztését, továbbtanulásukat és előbbrejutásukat gátolták. Az egyre fokozódó ellentmondásra a bérharc, a hiányzás és a munkahely-változtatás növekedése, valamint – nem utolsósorban – a szakszervezetek követelései hívták fel a figyelmet.

A körülmények hatására – anélkül, hogy a munkamegosztás lényege változott volna – a tőkésországok egyes reprezentatív üze-

[20] *Loren Baritz:* A hatalom szolgái. A társadalomtudományok az amerikai iparban. Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 19. old.

[21] *F. J. den Hertog–W. H. C. Kerkhoff:* Von Fliessband zur selbständigen Gruppe. Industrielle Organisation 1974. 1. sz. 21. old.

[22] *J. M. Saussois:* Les realisations actuelles en matière d'enrichissement du travail. Hommes et Techniques 1975. 374. sz.

[23] *H. Gibson:* Volvo a munkakör gazdagításával növeli a termelékenységet. Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 3. sz.

meiben a munkások munkahelyét időnként cserélték, egy munkásnak több munkafolyamat betanulását tették lehetővé, a brigádoknak bizonyos határon belül lehetőséget adtak a munka elosztására. A szervezőintézetek pedig egyenesen azt javasolták, hogy egy-egy munkanapon belül is különféle műveletet végezzen a munkás úgy, hogy a munka egészét brigádszerűen szervezzék. E módszereket általában alkalmasnak tartják arra, hogy felkeltse a munkás érdeklődését és felelősségét, mivel`ily módon jobban kötődik a munkájához.

Mindezek nyomán a munka túlzott mérvű feldarabolása – ezen belül különösen a futószalagon végzett fizikai munka – nemkívánatos pszichikai hatásainak ellensúlyozása érdekében egyre gyakrabban lehet találkozni olyan követelményekkel (sőt gyakorlattal), amelyek szakítanak a ma már hagyományosnak tekinthető munkamódszerrel. Ennek a helyébe a munkaszervezési szakirodalom öt munkamódszert ajánl:

- a munkafeladatok váltogatását (rotációját);
- a tevékenység szélesítését;
- a munkafeladatok, illetve a munkakör gazdagítását;
- a csoportmunka gyakoribbá tételét;
- a vállalaton belüli demokrácia fejlesztését.

E módszerek elkülönítése – mint látni fogjuk – távolról sem tökéletes, illetve nem abszolút érvényű.

A munkafeladatok váltogatása már eleve csoportmunkát tételez fel, amelyen belül egy-egy munkás többféle munkát is el tud végezni. A feladatváltás előre megszabott ütem szerint valósul meg, és így csökken a munka egyhangú jellege. Ez különösen az egyszerű betanított munka végzése során jelent felfrissülést. Ezzel szemben az új – egyébként már ismert – műveletbe való ismételt begyakorlás nem jelent számottevő időveszteséget.

Egy egyesült államokbeli vízvezeték-szerelvényeket gyártó üzemben futószalagon végzett munka mellett tíz hónapon keresztül vizsgálták a váltakozó feladatoknak a termelékenységre kifejtett hatását. Az elkészített 24 esettanulmány regresszióelemzése megadta azt az optimális időt, amelyet a dolgozónak egy munkán kell eltöltenie, mielőtt másik munkára helyeznék át. Az elemzés során a kutatók megállapították, hogy a hatékonyság és a munkafeladat végzésére fordított idő között negatív kapcsolat van. Megállapították, hogy az azonos művelet végzése során eltöltött hosszú idő okozta unalom a teljesítmény jelentős csökkenéséhez vezet. Az elemzés végeredmé-

nye, hogy „a munkafajták váltogatásával, az egy műveleten eltöltött idő korlátozásával a kezelőszemélyzet össztermelékenysége magasabb, mint ha huzamosan ugyanazt a munkát végeznék"[24]. A Mosonmagyaróvári Fémszerelvénygyárban is megvalósították, hogy a munkások háromnaponként új feladatot kapnak. Ezzel párhuzamosan az álló munkát ülő munkává alakították, 110 perc munka után 10 perces pihenőt tartanak és így a teljesítmény 40–50%-kal emelkedett.

A feladatváltogatás a munkamegosztás pszichikai hátránya elleni harc egyszerű és gyakran hatásos eszköze. Ugyanakkor a munka jellegét lényegében nem érinti, nem igényel túl nagy szervezési feladatot, és nem jelentős az eszközigénye sem. Nyilvánvaló azonban, ha a szóba jöhető tevékenységek mindegyike kellemetlen vagy hátrányos, akkor a váltogatás valójában semmit sem old meg.

A tevékenység szélesítése az egymást követő túlzottan egyhangú (rövid időtartamú) munkaműveletek összevonását jelenti, ezáltal az egy-két perces vagy még annál is rövidebb időtartamú műveletek helyett három-hat perces vagy ennél hosszabb időtartamú műveleteket végeznek a munkások. Tekintettel arra, hogy e két-három művelet váltakozva követi egymást, a mechanikus munkavégzésre kisebb a lehetőség, mint ha a munkás csak egy műveletet folytat. A dolgok logikája alapján – mivel a feladatváltogatás gyakorisága ritkább időközben valósul meg – a tevékenységek szélesítése hatékonyabban képes csökkenteni az egyhangúságot, mint a feladatok váltogatása. Ugyanakkor a szélesített tevékenységek között is megvalósítható a feladatok váltogatása, és így a két módszer együttes eszközzé válhat a belefáradás, az unalom elleni küzdelemben.

Svájci kutatók a tevékenységek szélesítésével a munkavállaló javára bekövetkezett előnyös változásokat az addigi tapasztalatok alapján, a következőkben látják:

- az egyoldalú igénybevétel csökkenésével kisebb az elfáradás;
- csökken a munka egyhangúsága;
- fokozódik a munkában való érdekeltség;
- nő a munkahellyel való elégedettség.

Ezen túl eredmények jelentkeznek a munka szervezésével kapcsolatban (csökken a hierarchikus beosztások száma és a rögtönzések

[24] *F. G. Miller–T. S. Dhaliwal–C. J. Magas:* A váltakozó munkafeladat növeli a termelékenységet. Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1973. 12. sz.

gyakorisága), továbbá javul a termelés minősége és csökken a munkaerő-fluktuáció.[25]

Más források viszont felhívják a figyelmet arra, hogy több nagyvállalatnál (IBM, Philips stb.)[26] a tevékenységek váltogatása és kiszélesítése, bár ténylegesen csökkenti a munka egyhangúságát, mégis csak időleges javulást eredményez, de alapjában nem ösztönzi a munkást arra, hogy a szükségesnél jobban kihasználja képességeit. Ebből következőleg az emberi képességekkel való pazarlás, ami a tőkés társadalomra különösen jellemző (munkanélküliség, parazita rétegek, a nem termelő munkában foglalkoztatottak túlzott aránya stb.) valójában változatlan vagy közel változatlan szinten marad.

Az, hogy a tevékenységek szélesítésének módszere szorosan összefügg a már sokak által jogosan bírált „emberi kapcsolatok" (human relations) módszerrel, egyrészt abból is látható, hogy a demokratizmus szélesítését is kapcsolatba hozzák a tevékenység szélesítésével, de még inkább azzal, hogy egyes esetekben a tevékenységek szélesítésének szükségességét az „élet minősége" apologetikus propagandaszólammal kapcsolják össze. Az egyik ilyen forrás[27] a clevelandi Lincoln Electric Company üzemmel kapcsolatban a termelékenység és a dolgozók erkölcsi színvonala egyaránt kiugróan magas szintjének reklámízű megállapításán túl egyrészt arról számol be, hogy a tevékenység szélesítése a szerszámok és nyersanyagok hosszabb időre való kiadását jelenti, és így azok a munkásoknak a munkahelyén rendelkezésre állnak („üzem a raktárban"). A pótrendeléseket is a munkások készítik, amelyek szólhatnak azonnalra vagy határidőre. Az üzemet „egyszemélyes műhely" rendszer alapján szervezték meg, és általában egy, maximum két-három munkás végzi el a szerkezeti részegységek szerelését, amelyeket közvetlenül – tehát minőségi átvétel nélkül – küldenek a végszereldébe. Ezen túl még más intézkedések is szolgálják, hogy a munkások biztonságban érezhessék magukat. Így például a vállalat minden belépő munkásnak legalább egyéves foglalkoztatottságot garantál, intézményesített formája van a bérpanaszok kivizsgálásának (az újonnan

[25] Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 1. sz.

[26] *R. N. Ford–S. A. Birn–A. P. Lacombe:* Nem az elmélet, hanem a gyakorlat határozza meg a munka emberibbé tételét. Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 9. sz.

[27] *A. Bruno:* Termelékenység és az élet minősége. Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 6. sz.

megállapított bér a réginél alacsonyabb is, magasabb is lehet). Működik egy „Tanácsadó Testület", ahova a részlegek képviselőt küldenek. A kéthetenként ülésező testület több javaslata is megvalósult. Így például 1956 óta a munkások bérét a hivatalos állami fogyasztási árindexekhez igazítják, 1959 óta a munkások vállalati hozzájárulással életbiztosítást köthetnek, 1960 óta megvalósult az alkalmazottak orvosi ellátásának rendszere. A vállalat a dolgozókat minősíti is. A felsoroltak elsődlegesen azt bizonyítják, hogy a dolgozók jobb közérzetét nem lehetséges csak munkaszervezési módszerek segítségével elérni. Hiába a jó szervezés, ha rosszak a munkakörülmények; és hiába jók a munkakörülmények, ha a munkásoknak állandóan reálbérük csökkenésétől, esetleg munkahelyük elvesztésétől kell félniük. Ezért a vázolt feszültségek csökkentésére irányuló intézkedések hatása feltehetően felülmúlta a tevékenységek szélesítésének közvetlen eredményeit.

A „tevékenységek szélesítése" módszer terjedését nem lehet csak a munkásoknak a munka túlzott felaprózódásával szembeni ellenérzésével magyarázni. Ezt – és ez igen lényeges – a termelési eszközök fejlődése is megköveteli. Szovjet források[28] beszámolnak arról, hogy egy golyóscsapágygyártó automata gépsor indításakor a munkások nem tudták teljesíteni a műszakilag tervezett kiszolgálási normákat. A megoldást az biztosította, hogy a komplex brigádokban dolgozó gépkiszolgálók képzettségét növelték, aminek a segítségével a munkások több gép kezelésére is képesek lettek. Átszervezték az anyagi ösztönzést is, de a meghatározó a munkamegosztás csökkentése volt.

A több szakma (illetve feladat) elsajátítása magával hozza az élő munkával való takarékosság lehetőségét (ami a szocialista társadalom fejlett szakaszában – amikor a munkaerőhiány általános jelenséggé válik – különösen fontos). Az említett vizsgálat keretében elvégezték az egyes szakmák helyettesíthetőségének elemzését. Ennek segítségével nyilvánvalóvá vált, hogy zavartalan üzemmenet mellett a javító munkások munkaideje nincs megfelelően kihasználva, illetve – más oldalról – a javítás alatt álló gépsorok munkásainak munkaideje – részben vagy egészében – felszabadul. Az elemzés során azt is megállapították, hogy munka közben a különböző szakmák

[28] *J. Panov:* Organyizacija oplatyi truda rabocsih na avtomatyicseszkih linyijah. Szocialisztyicseszkij Trud, 1972. 12. sz. 82–91. old.

dolgozói egy sor, a rokonszakmához tartozó műveletet is végeztek, de gyakran nem kellő felkészültséggel. Mindezek alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a szakmák közti széles körű helyettesítés lehetséges, sőt szükséges, de megfelelő megvalósítása feltételezi a munkások második szakmára való kiképzését. Nagyon lényeges annak észrevétele, hogy a tevékenység szélesítésének összekapcsolását egy második szakma elsajátításával csak szocialista országokban, sőt valójában csak a Szovjetunióban tapasztaljuk.

A munkakör gazdagítása már minőségi változást is eredményez a munkamegosztásban, mivel ily módon olyan feladatokat is a dolgozóra bíznak, amelyeket ezt megelőzően a munkások közvetlen vezetői láttak el. Tipikus példája ennek a minőség ellenőrzése (pl. a „Dolgozz hibátlanul"-munkarendszer) vagy a félkész termékek, szerszámok raktárból való beszerzése (amit mi a szükséges feltételek hiánya esetén okkal a szervezetlen munka, illetve a hiányos munkafeltételek tipikus példájaként emlegetünk). A feladatgazdagítás esetenként még – legalábbis bizonyos határok között – a munka ütemessége megállapításának jogát is magában foglalja.

A munkakör gazdagításának témájával kapcsolatban a szakirodalomban leggyakrabban a svéd Volvo autógyár példájával lehet találkozni. Itt annak érdekében, hogy a munkás a munkakörülményeivel elégedett legyen, úgy vélték, hogy szakítani kell a kialakult munkaszervezés számos, azelőtt szentírásnak tekintett alapelvével. A kísérletre a gyár kalmari telepén került sor. Ez a kísérlet azonban már igen összetett, és magába foglalja a feladatok váltogatását, a tevékenységek szélesítését és a munkakör gazdagítását is. Egyben jelentősen fejlesztették a munkakörülményeket, emberibbé tették a munkahelyi környezetet (csökkentették a zajszintet, élénk színűek a falak és a mennyezet, tiszta és világos a műhely stb.). A futószalag szerepét számítógép által irányított – egy-egy gépkocsira méretezett – önjáró talapzatok vették át, melyek a gépkocsi alvázát szigorú időrendben meghatározott technológiai pályán viszik végig. Ez a hordozó talapzat – anélkül, hogy zavarná a termelés folyamatát – megállítható, illetve kivonható a termelésből. A gépkocsik szerelését 25 önálló egységben végzik. E kisebb egység kedvez a csoportszellem kialakításának, illetve ez a szervezési mód objektíve lehetővé tette a kisebb csoportok kialakítását. E 15–25 főt magukba foglaló egységeknek a szerelés meghatározott részét kell elvégezniük. Ezeknek saját üzemi bejáratuk, öltözőjük, mosdójuk, pihenőszobájuk van.

A csoport határozza meg a munka munkaidőn belüli ritmusát, a munkások részére csak a napi teljesítmény meghatározott. (Amennyiben egy adott munkát a megszabott idő előtt fejeznek be, a felszabaduló időt pihenéssel tölthetik.) A csoportok maguk döntik el, hogy milyen formában kívánnak dolgozni. Lehetséges, hogy egy tag meghatározott feladatot vállal és ezt időnként cserélik, lehetséges az is, hogy a tagok állandóan ugyanazt a műveletet végzik. A Volvo e célra áldozott is, a 100 millió svéd koronába kerülő futószalag nélküli üzeme 11%-kal került többe, mintha azt hagyományos formában építették volna meg.

Hasonló módon komplex intézkedéssorozat valósult meg az olasz Olivetti vállalatnál, ahol az 1971-ben kötött vállalati kollektív szerződésbe a szakszervezetek követelésére harmad- és másodosztályú minősítésű munkások szakmai előrehaladásának érdekében – többek között – a következő pontok kerültek be:[29]

– a munkakörök új kialakítása, tartalmuk gazdagítása és bővítése;

– a vállalaton belüli munkaerőmozgás fokozása a szélesebb körű szakmai képzés segítése érdekében;

– a tapasztaltabb szerelők átengedése a szerelőrészlegekből bonyolultabb termékeket előállító részlegekbe;

– néhány munkakörrel kapcsolatos követelmény fokozása.

A vállalat arra is kötelezettséget vállalt, hogy e program keretében két év alatt 2000–2500 munkást magasabb beosztásba helyez át.

A munkakör-gazdagítás megvalósításának jelentős anyagi és szervezési előfeltétele van. Gyakran szükségszerűen módosítja a munkakiadás és -átvétel kialakult rendjét, illetve a munkahely hierarchikus felépítését. Nyilvánvaló az is, hogy itt már nemcsak az egyhangúság elleni eszközről, hanem – legalábbis formailag – a munkás fokozottabb megbecsüléséről, készségeinek, szakértelmének, sőt becsületességének nagyobb elismeréséről van szó. A munkakör-gazdagítás gyakorlatával nem mindenki ért egyet. Esetenként még a munkások és a szakszervezetek is ellenzik.[30]

[29] *F. Butera:* Haladó tapasztalatok a munkaszervezésben. Ismerteti: Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 2. sz.

[30] Egy amerikai szerző szerint 22 ellenérv van forgalomban. A vállalatvezetés érvei között ilyenek találhatók:

– összeegyeztethetetlen a haszon növelésével;

– sokba kerül, sok időt vesz igénybe;

– csak egy az újabb tervek közül;

Mindezek ellenére e módszerek jellege egyértelműen előremutató, ezért kibontakozásuk, általánossá válásuk csakis a szocializmus viszonyai között képzelhető el. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy elterjedésük a szocialista vállalatokon belül is lassú, aminek elsődleges oka – a rossz, a megszokott beidegződésen túl –, hogy ma még széles körben jellemző az alacsony technikai felkészültség, a szervezetlen munka, és az általános, illetve szakmai képzettség hiánya.[31] Ezeken változtatni kell, mivel a munkaköröket gazdagítani csak fokozatosan, jól szervezett, a feladatokat világosan elhatároló szervezési mód alkalmazása mellett, jól, illetve magasan képzett munkásokkal, illetve a munkások közreműködésével lehetséges.

A tevékenységek szélesítése (a tevékenységi kör bővítése) és a munkakör gazdagítása módszerei között nagyon sok a hasonlóság. Ennek ellenére egyes szerzők igyekeznek megkülönböztetni ezeket egymástól: „A munkakör, illetve feladat kiterjesztése – több szerkezetileg azonos vagy hasonló munkavégzés összevonása útján – a munkaváltás módszeréhez hasonlóan a fáradtság, egyhangúság, telítettség tüneteit kívánja enyhíteni, ezzel szemben a feladatgazdagítás célja eltérő szerkezetű munkavégzések összevonása nagyobb és »ésszerűbb« cselekvési egységekké, az önmegvalósítás és a személyiség kibontakozásának megkönnyítését szolgálja."[32]

– a munkakörök kölcsönösen összefüggnek;
– áttöri a vezetés előjogait.

A dolgozók ellenérvei közül:
– megtévesztő;
– csak egyike a szokásos mesterkedéseknek;
– ellentételként valamit elvesznek;
– veszélyezteti az alkalmaztatás biztonságát;
– a vállalatvezetés a szakszervezetek befolyását akarja csökkenteni. *R. H. Schappe:* Huszonkét érv a munkakör-gazdagítás ellen. Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1975. 1. sz.

[31] Az ilyen magatartást bírálja a szovjet szakirodalom is. Egy szervezői közösség kifejti, hogy a technikusok és a művezetők, akik közvetlenül felosztják a munkát az emberek között, elsősorban a technológiai követelményeket tartják szem előtt, ritkán veszik figyelembe a gazdaságosságot, és szinte soha nem figyelnek a pszichológiai, a fiziológiai és a szociális követelményekre. Az ily módon elkövetett hibákat aztán menet közben kell kijavítani, amiből jelentős veszteség származik. *A. Dorba–V. Maszlov–V. Ovcsinyikov:* Razgyelenyije truda v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkovo progressza. Szocialisztyicseszkij Trud 1976. 4. sz. 71. old.

[32] *U. Eberhardt:* Aufgabenerweiterung und autonome Arbeitsgruppen Industrielle Organisation, 1973. 8. sz. 355–356. old.

Hasonlóképpen különbözteti meg a két módszert a már idézett *J. M. Saussois* is: „... a feladatok bővítése (job enlargement) a többé-kevésbé érdekes feladatok összekapcsolását jelenti, amellyel minden egyes munkás munkaciklusát megnövelik (pl. 3 percről 9 percre emelik a munkaciklust). Ilyen értelemben kell felfogni azt, hogy a feladatok bővítése nem jelenti a feladatok gazdagítását."[33]

A tevékenység szélesítése tehát valójában azt jelenti, hogy túlzottan felaprózott műveletekből egy munkás nem egy, hanem több műveletet valósít meg. A munkakör gazdagításának lényege viszont az, hogy a munkás nagyobb mértékben vagy hosszú sorozatban végez a saját feladatától eltérő – és a munkája zömével viszonyítva –, nagyobb tudást vagy több felelősséget követelő munkát is. Ilyen például a minőség ellenőrzése, a gépek beállítása, karbantartása, a termelés nyilvántartása. De ezek a kiinduló munka jellegétől függően változnak, módosulnak. Csoportmunka esetén ide tartozhat a munkamegosztás kialakítása, annak állandósítása vagy rendszeres, illetve időszakos módosítása, a hiányzó munkatárs pótlása, illetve feladatainak felosztása stb.

A munka túlzott mérvű feldarabolásának egyik hátrányos következménye a munkások egymástól való elszigeteltsége. Ez még az egymás mellett dolgozó munkásoknál is bekövetkezik, ha a feladatuk nagymértékben leköti őket. Különösen ilyen a helyzet a gyors ütemű szalagok mellett dolgozó munkások esetében, mivel ezek a munkások – helyettesítő nélkül – nem hagyhatják el a munkahelyüket, és így sem a munkatársaikkal, sem a közvetlen vezetőikkel nem tudnak kapcsolatot teremteni. Az ilyen típusú feladatot végzőknél korlátozott az „egymásrautaltság" érzete is.

A szalagmunkának ez a csoportellenes tendenciája munkaszervezés segítségével korlátozható. Kedvező hatás már a rövidebb szalagok, vagy megnövelt szakaszidő és csökkentett ütemű szalagok alkalmazása esetén is várható. Hasonló hatása van az ütközőkészletek alkalmazásának is, tehát általában az olyan módszereknek, amelyek kiküszöbölik, hogy az egyén rövid leállása, illetve ritmuszavara a kollektíva egészét vagy annak egyes tagjait korlátozza a munkában, illetve a teljesítmény növelésében.

A *csoportmunka* azonban nem merül ki abban, hogy különböző

[33] *J. M. Saussois:* Les realisations actuelles en matière d'enrichissement du travail.

feladatokat végző emberek egymás mellett dolgoznak. A csoportmunka feltételezi egymás munkájának ismeretét, egymás segítését, illetve meghatározott körön belül a feladatok váltását. A csoportmunka akkor hoz létre tartalmilag is csoportokat, ha e szervezetnek funkciói vannak (munkaelosztás, közös érdekképviselet, önigazgatás stb.).

A funkcionális csoportmunka gyakran munkakör-gazdagítást eredményez (fordítva ez nem feltétlenül igaz), mivel megkívánja, hogy a csoport tagjai a közvetett vagy közvetlen feladatok elvégzésének szélesebb körében legyenek érdekeltek. Ebből viszont a tanulás időtartama növekedésének szükségessége is következik, és ezáltal a munkás képességeinek kibontakozása újabb oldalról válik lehetővé, illetve szükségessé.

A jól szervezett csoportmunkának számos további előnye is van. Elsősorban csökkenti az állásidőt, a csoport az egy-egy dolgozó betegségéből vagy más okból bekövetkező hiányzását átmenetileg viszonylag könnyen képes pótolni, de csökkentheti a járulékos felügyeleti, ellenőrzési és kiszolgálási feladatokat is. (Az ellenőrzés, az anyagmozgatás, a gépbeállítás és a felügyelet egészének vagy egy részének a feladatát a csoport átveszi, illetve feleslegessé teszi.)

A vázoltak jól jellemzik, hogy a csoportmunka szükségszerűen *csökkenti* a munkamegosztást,[34] részben bizonyos funkciók feleslegessé tételével, részben a feladatbővítés megvalósításával. Ugyanakkor pszichikai értelemben jó hatása van annak is, hogy csökkenti, esetleg meg is szünteti a technológiai munkamegosztás állandóvá válását (tehát azt, hogy egy embernek állandóan ugyanazt a műveletet kelljen végeznie).

A futószalag melletti csoportmunkának számos formája van, és létrehozása mindig tudatos intézkedést és bizonyos feltételek biztosítását igényli. Ugyanakkor – bizonyos határokon belül – képes korlátozni a futószalagon dolgozó ember elmagányosodását, elszigeteltségét is.

A Philips televíziógyárnál végzett kísérletek is a csoportmunka előnyét bizonyították. A kísérlet végén megállapították: „Az önálló

[34] Amennyiben a kiindulópont egy túlzottan szerteágazó munkamegosztás. Történelmileg a helyzet ennek az ellenkezője volt. Az elszigetelt termelők kooperálása (l. manufaktúra) növelte a munkamegosztás lehetőségét, illetve a tényleges munkamegosztást. Jelenleg azonban a magasan szervezett üzemen belüli csoportról van szó.

csoportoknál pozitívabb volt a munkához való hozzáállás, mint a hosszú szerelőszalagnál, vagy a mini szalagnál... Ha minden költséget összevetünk, kiderül, hogy egy fekete-fehér készüléket az önálló csoport mindig olcsóbban tud előállítani, mint a szerelőszalag. A pozitív egyenleg a következő tényezőkre vezethető vissza:

- kevesebb a hiányzás;
- rövidebb a várakozási idő;
- jobb a munka összehangolása;
- kisebb költséget igényel az eligazítás;
- csökkent a „közvetett" személyzet száma.

Néhány tényező azonban költségnövekedést okoz, így pl.:

- több a szükséges munkaterület;
- nő a tanácsadás iránti igény;
- magasabb a bér;
- új gépekre van szükség."[35]

A csoportmunka természetesen nemcsak futószalag mellett alakulhat ki. Ugyanakkor a futószalag hiánya még nem jelenti a csoportmunka biztosítását. Ezért az egyedi szereléstől kezdve az egyes munkatárgyakon való közös (egyidejű) munkaművelet végzéséig minden esetben a csoportfunkciók hozhatják létre a csoportot. Ezért nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a szocialista brigádmozgalom valamennyi ezt megelőző munkaverseny formáinál tartósabb és sikeresebb formává vált.

A csoportmunka további előnye, hogy fokozza a munkásokban a „befejezettség", valamint az „egymásrautalság" – pontosabban a saját munkájuk hasznosságának – érzetét. A csoportmunka ezen előnyei kedveznek a csoportbérezésnek is, ami a szocialista elosztásból a kommunista elosztási módba való átmenet egyik lehetséges (vagy legalábbis kiegészítő) formája lehet, bár ugyanezen mód az „egyenlősdi" módszernek is kedvező alapot teremt.

A vállalaton belüli (üzemi) demokrácia kiszélesítése alapvetően csakis szocialista viszonyok között képzelhető el. Természetesen ezen a területen is találhatók tőkés kísérletezések. Ezek során bizonyos jogok gyakorlásába – pl. a munkavállalók felvételébe, illetve kiválasztásába vagy szociális jellegű döntésekben való részvételbe – a dolgozók képviselőit is bevonják. A beleszólási jog követelésének

[35] *F. J. Hertog–W. H. C. Kerkhoff:* Von Fliessband zur selbständigen Gruppe. 23. old.

általánossá válása a nyugat-európai szakszervezeti mozgalomban azt bizonyítja, hogy a dolgozókat már nemcsak a foglalkoztatottság biztosítása, hanem annak formája, minősége is érdekli. A legnagyobb amerikai szakszervezet, a Gépkocsiipari Dolgozók Szövetsége (UAW) is azt az elvet hangoztatja, hogy a dolgozóknak nemcsak „igazságos" bérezésre, hanem érdekesebb munkafeladatokra is joguk van. Ennek az elvnek a bizonyos értelmű keresztülvitelét bizonyítja, hogy az UAW és a Chrysler közös bizottságot hozott létre, hogy megoldják a munkafeladatok gazdagításának kérdését. Várható, hogy a Fordnál és a General Motorsnál is megalakulnak az ilyen paritásos bizottságok.

Svédországban törvénytervezet készült, amely a részvénytársaságoknak előírja, hogy a dolgozók testületi képviselettel rendelkezzenek a vállalat vezetésében. A Volvo gyárban a szokásos munkatanácsokon túl, altanácsok és helyi munkástanácsok működnek. Ezek számára lehetővé teszik, hogy megismerkedhessenek a termelés, a piackutatás, a beruházás, a pénzügyi helyzet alakulásával. A dolgozók képviseleti (vagy az alkalmazottak igazgatósági) testülete szintén a dolgozóknak a döntésben való részvételét kívánja biztosítani. Hasonló típusú, de korlátozottabb beleszólást („Mitbestimmung") biztosító jogokat sikerült a munkásosztálynak kiharcolnia a Német Szövetségi Köztársaság nagyvállalatainál – ahol a munkavállalók mintegy 20%-át foglalkoztatják. A szocialista társadalomban az üzemi, illetve ennél szélesebb értelemben a munkahelyi demokrácia a társadalmi rendszer lényegéből következik. Ebben a társadalomban a munkások nem egyszerűen „résztvevői" az irányításnak, hanem a hatalom birtokosai. Ezért a szocialista rendszerben – a megvalósítás gyakorlati nehézségei ellenére – a munkások nemcsak a vállalat, hanem az egész társadalom irányításában részt vesznek, és ezt a részvételi jogot nem kell mindig újból kivívniuk a kizsákmányolók ellen vívott osztályharcban, mivel maguk a hatalom birtokosai. Végül látnunk kell azt is, hogy ezek a jogok nem szűkülnek le a nagyvállalatokra, hanem azok egységesen érvényesülnek az egész társadalomban, és ezek az alkotmányban, illetve a Munka Törvénykönyvében intézményesülnek. Ennek megfelelően „Az üzemi demokrácia a szocialista demokrácia része, biztosítja, hogy az állami vállalatok dolgozói – össznépi tulajdonosi jogaiknál fogva – a közvetlen és képviseleti demokratikus fórumok útján aktívan beleszólhassanak a vállalatok tevékenységébe, részt vegyenek a döntések elő-

készítésében, meghozatalában, a végrehajtás módozatai kialakításában és a megvalósítás ellenőrzésében."[36]

A tőkés munkaadó számára a beleszólási jog biztosítását, a munkakör gazdagítását, a feladatok változatosabbá tételét, a munkások kezdeményezéseinek, javaslatainak hasznosítását részben a munkaerőpiac módosulása, részben – sőt valójában elsődlegesen – a belső és külső politikai erőviszonyok megváltozása tette szükségessé. Az új munkaszervezési módszerek bevezetése a manipulációs célokon túl gazdaságilag annak ellenére előnyös a tőkés vállalatoknak, hogy az új módszerek alkalmazásával együtt jár a magasabb bér biztosításának, a termelőberendezések teljes vagy részleges átcsoportosításának szükségessége, az üzemi anyag és félkész termék, valamint a szerszámok készletszintjének növekedése. A ráfordítások eredményeként azonban javulnak a mennyiségi és minőségi mutatók. Külön előnye a módszernek, hogy a jól képzett munkaerő rugalmasabban vehető igénybe az üzemben, jobban képes pótolni az átmeneti vagy tartós létszámmozgás miatti munkaerő-kieséseket. Ennek ellenére a vázolt módszerek csak kísérletjellegűek, és csak a tőkés társadalom néhány kiemelkedő, korszerű nagyvállalatánál valósultak meg.[37] Igen gyakori – mint pl. a Volvónál –, hogy csak egy üzemről van szó, sőt – pl. a Philipsnél – csupán egy műhelyről. Ez pedig azt jelenti, hogy még a gazdaságilag fejlett tőkésországokban dolgozó munkások tíz- és tízmilliói, a kísérletek nagy és céltudatos sajtóvisszhangja ellenére hagyományos munkamegosztással és nagyrészt hagyományos futószalag mellett dolgoznak.

A szocialista társadalomban a munkamegosztás nemkívánatos hatásának csökkentésére már eddig is jóval többet tettek annál, mint amit az e téren élenjáró tőkésvállalatok megvalósítottak. Így, azon túl, hogy számos szocialista országbeli vállalatnál – csak a tőkésvállalatoknál jóval kisebb hírveréssel – is alkalmazták a munka egyhangúsága elleni eszközöket, az élénkítő színdinamikát stb.; minőségileg új vonásként erőteljesen támogatták és ösztönözték a több

[36] *Jánka József:* Az üzemi demokráciáról. Társadalomtudományi Közlemények 1974. 3–4. sz. 3. old.

[37] „Az Egyesult Államokban rendkívül korlátozott a tényleges megvalósítások száma. Mintegy harminc olyan kísérletet lehet összeszámolni – írja a szerző 1975-ben –, ahol a munka tartalmi gazdagításának kísérletei a vállalat egészére kiterjednek." *J. M. Saussois:* Les realisations actuelles en matière d'enrichissement du travail.

szakma elsajátítását és általában a szakképzést, ezen keresztül a társadalmi mobilizációt. Az üzemi demokrácia fejlesztésében, a vállalat, sőt a társadalom ügyeibe való beleszólás mértéke is alapvetően más, mint amilyennel a tőkésországok munkásosztálya rendelkezik. Mindezen kedvező jelenségek ellenére a szocialista munka- és üzemszervezés még nem tárta fel azokat a sajátosságokat, amelyek lehetővé teszik a tőkés munkaszervezés minőségi meghaladását. Ezekre a kérdésekre a VII. fejezetben térünk majd vissza.

„A tőke megszervezi és szabályozza a munkát a gyáron belul, hogy fokozza a munkás elnyomását és novelje saját hasznát. Az egész társadalmi termelésben viszont megmarad, sőt megnovekszik a zurzavar, mely válságokat idéz elő, amikor a felhalmozott javaknak nem akad vevőjuk, a munkások milliói pedig pusztulnak és éheznek, mert nem találnak munkát."

(Lenin)

IV. Korunk munkamegosztása

A munkamegosztás jövőjének megismeréséhez nem elég kialakulásának, fogalmának, a termelőerők fejlődésével való kapcsolatának megismerése. Meg kell ismernünk napjaink munkamegosztásának főbb jellemzőit is.

A munkamegosztás különböző formáinak rendszerezése igen sok módon lehetséges. Ezek között a leggyakoribb a társadalmi és a technikai munkamegosztás megkülönböztetése. E kategóriák jelentős mértékben átfedik, ismétlik egymást. Ez is oka annak, hogy korunk munkamegosztását e tanulmány nem a hagyományos módon részletezi. Ugyanakkor az eddigiek alapján az is kirajzolódott, hogy a helyesen értelmezett társadalmi vonatkozás a munkamegosztás egészét magába foglalja, ami igen sokféleképpen felbontható. Így valójában minden csoportosítás kissé önkényes és egyben részleges, ezért bármilyen csoportosítást alkalmazunk, ez mindenképpen megkíván bizonyos mérvű kompromisszumot. Ennek tudatában korunk munkamegosztásának jellemző vonásait négy fő részre tagoljuk.

1. A MUNKA MAXIMÁLIS MEGOSZTÁSA

A mai munkamegosztás kiterjedtségét és mélységét a benne élőnek igen nehéz teljes egészében átfogni. Senki sem látja át annak teljességét. Jellemezni viszont igen sok, így gazdasági, művészeti, szociológiai, munkaszervezési, társadalmi, politikai stb. nézőpontból lehet. Azt, hogy munka a XX. század első felében már milyen nagy-

mértékben felaprózott volt, a művészetben legkritikusabban talán *Chaplin* ábrázolta a „Modern idők" című alkotásában. Emellett a tudomány is sokoldalúan és különböző módszerekkel vizsgálta e megnyilvánulást és hatását.

A tőkés társadalomban a munkamegosztás bővítése távolról sem új jelenség. Mégis századunkban – a tudományos munkaszervezés megjelenésével – újból megerősödött az a tendencia, hogy az üzemek, a vállalatok a termelékenységüket a munkafeladatok maximális felbontásával növelték, a törekvésük arra irányult, hogy a munkásoknak ne kelljen gondolkozni. Itt elég *Bedaux*-nak arra a hírhedtté vált „szervezési" alapelvére gondolnunk, hogy a munkás feladata legyen minél gépiesebb, és ezáltal a termelés minél akadálytalanabbul, szubjektív tényezők által nem zavarva valósuljon meg. Ezzel a módszerrel a tőkés nagyvállalatok – különösen az Egyesült Államokban – igen nagy eredményeket értek el.[1]

A *Taylor* munkásságával kezdődött ún. tudományos munkaszervezési módszer – amely azóta tovább finomodott, fejlődött, illetve tagozódott – egyrészt a munkamódszerek ésszerűsítését, másrészt a termelés előkészítésének és végrehajtásának elválasztását tűzte célul. A futószalagos munkamódszer – az előbbi törekvések fenntartása mellett – a műveletek feldarabolását fokozta maximális mértékben. Ez az oka, hogy a futószalagon végzett tevékenységet olyan munkának tekintik, ahol a legnagyobb az intenzitás, ahol maximális a kizsákmányolás. A futószalag melletti munka esetenként *Dante* poklára emlékeztet: „A meztelen felsőtestű vagy elnyűtt trikóba öltözött munkások – fehérek és feketék – szorosan egymás mellett állnak egy hosszú acélasztal mentén. Hátranyúlnak, két kézzel megragadják a szállítószalagon egyre-másra érkező öntőformák egyikét, és jókora lendületet véve átemelik az asztalra. Meghúzzák a fölöttük levő emeltyűt, homokot eresztve a forma aljára – arcuk izzadt és szürke a portól –, majd eleresztik az emeltyűt, lejjebb húzzák a rázógépet, tömörítik vele a homokot, eleresztik a rázógépet, amely visszaemelkedik a helyére, beteszik az öntőformába a kiöntendő tárgy sárga viaszidomait, újból meghúzzák az emeltyűt, annyi homokot hullat-

[1] Annak jellemzésére, hogy az említett alapelv a tőkés munkaszervezés általános alapelve, legjobb bizonyíték, hogy ezt vallotta számos tőkés, köztuk *Ford* is. „A rendszabályoknak az lett az eredménye, hogy a munkásnak kevesebbet kellett gondolkoznia és a szükséges mozgás a minimumra redukálódott." *H. Ford:* Életem és működésem. 79. old.

va, hogy megtöltse az öntőformát, elengedik az emeltyűt, lejjebb húzzák a rázógépet, tömörítik a homokot, eleresztik a rázógépet, lesimítják az öntőformát, majd újból lendületet véve visszateszik a szállítószalagra, amely elviszi az öntőműhelybe... Az asztal mentén a karok fel-le mozognak – némelyeké fent van, másoké lent, egyes karok függőlegesek, mások ferdék –, hátranyúlnak, ide-oda raknak, simítanak, átemelnek összevissza ütemben. Sok az idős ember – a gazdasági visszaesés idején azokat bocsátották el legelőször, akiket legutoljára vettek fel. Nincs művezető, nincs ostorcsattogás... Csupán az emberi masinák lélegzetvétele hallatszik, amint magukban számolnak: egy dollár, még egy dollár, még egy dollár."[2]

Az öntőforma-készítőknél olyan futószalagról kaptunk szemléletes képet, ahol a munka még viszonylag sok műveletet foglal magába. Más iparágakban a munkamegosztás szinte hihetetlen méretekre emelkedhet. A konfekcióipar azon modern iparágak egyike, ahol a legmesszebbmenőkig felaprózták a munkafeladatokat. Az egyik közép-angliai vállalatnál „egyedül a férfiöltönyhöz való *mellény* előállítását több mint 65 differenciált egyedi műveletre daraboltak fel."[3]

A munkának elemi részekre való bontása a termelékenységet nagymértékben (és a munkabért csak ennek töredékében) emeli, és minden ilyen lépésnek meg is lett és lesz a nyilvánvaló következménye. „A szelepek gyártását huszonegy műveletre osztottuk fel és jelenleg 300 munkással dolgozunk, Highland Parkban 8 centbe került egy-egy szelep elkészítése, amit elég kis árnak tartottunk. Northville naponta 150 000 szelepet gyárt, egyenként 3,5 cent költséggel."[4]

A feladat részekre bontásának és az ebből következő termelékenység-növekedésnek jellemző példája egy francia hentesáru- és húskonzervgyár is, ahol „külön részművelet a köldök- és petefészek (vagy a here) eltávolítása, továbbá a belsőrészek kiemelése stb. ... A hurkákat és a kolbászokat három betanított munkásokból álló csoport készíti. ... Különösen a kötöző tesz bizonyságot feltűnő kézügyességről és pontosságról. Stopperórával figyeltük műveleti időit, s megállapítottuk, hogy perceken át ugyanabban az ütemben három

[2] *Jacques Arnault:* Munkások az Egyesült Államokban. Kossuth Könyvkiadó 1973. 60. old.

[3] *G. Friedmann:* A munka szétdarabolása. Munkaszociológia. Kozgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

[4] *H. Ford:* Ma és holnap. Légrády Nyomda és Konyvkiadó RT. 175. old.

másodpercenként tud elkötözni egy hurkát. Az üzemi technikus szerint az egy hétre kiszámított átlagos termelés egy hurka öt másodpercenként. Ez hallatlan teljesítmény."[5]

Ha az öt másodpercenkénti egy kötözést jól akarjuk érzékelni, akkor látni kell, hogy ez a munkás óránként átlagosan 720, naponta közel 6000 hurkát kötöz le. Ez kb. olyan teljesítmény, mint a 11–12 éves úszólányok rekordja, akik számára már csak az úszóhártyát és kopoltyút kellene kifejleszteni, hogy a víz legyen az igazi (és kizárólagos) életfeltételük.

A megosztott munkának elsődleges jellemzője, hogy a részekre szabdalt feladatokat naponta igen sokszor kell elvégezni. Ezt az teszi lehetővé, hogy vannak egészen egyszerű műveletek, amelyeket igen rövid idő alatt el lehet sajátítani, és végrehajtásuk is csupán másodpercekkel mérhető. Ilyenek a sajtoló, a berakó vagy egyes szerelő tevékenységek. (Pl. egy rugó behelyezése, egy csavar becsavarása, lyukfúrás egy alkatrészbe, egy fólialap elhelyezése a kézápoló krém tetejére, egy lemez berakása a présgépbe, hegesztés futószalag mellett stb.) Egy gyakorlott dolgozó pénzjegynyomdában vagy bankban egy műszak alatt mintegy 22 000 darab ötszázforintost vesz kézbe, miközben egész nap csupán egytől százig számol. Aki pedig az ellenőrzést végzi, annak teljesítménye műszakonként a 40 000 darabot is meghaladja. A tojásfeltörés átlagos teljesítménye egy magyarországi tésztagyárban műszakonként 10 000 darab. Viszonylag rövid betanulást igényel a kártyalyukasztási munka, ahol a napi követelmény Franciaországban 15 000 lyukasztás. Ezeket a munkákat már rendkívül egyhangúnak[6] kell minősíteni.

Különösen káros – elidegenítő – hatása van annak, hogy a futószalagmunkában a dolgozó szempontjából másodrendű kérdés a gyártott termékek fajtája, mivel a munkásnak gyakorlatilag mindegy vagy majdnem mindegy, hogy egy híradástechnikai készüléken végez két-három műveletet – naponta több ezerszer –, vagy gyógyszer, élelmiszer csomagolása során hajt végre meghatározott műveleteket.

[5] *G. Friedmann:* A munka szétdarabolása. 81. old.

[6] A munkaszervezők szerint egy munka akkor rendkívül egyhangú, ha az egyforma fogások és mozdulatok óránkénti ismétlődése meghaladja a hatszázat, azaz az ismétlődés hat másodpercenként, vagy annál gyakrabban következik be. Ha viszont az ilyen jellegű tevékenység 20 másodpercenként vagy ritkábban valósul meg, akkor a tevékenység egyhangúsága szempontjából normálisnak tekinthető.

Friedmann például a közölt hentesüzemi példát 1953-ban figyelte meg, és a vázolt tendencia azóta csak erősödött. Azt, hogy a munkamegosztás egyes területeken még ma sem érte el a lehetséges felső határt, jól mutatja, hogy a fejlett tőkésországok munkaszervezői a tőkéseknek a költségek csökkentésére a munkák további egyszerűsítését javasolják. E feladat megvalósításához – a Német Szövetségi Köztársaságban működő munkaszervezési intézet közlése szerint – öt kiindulópont szolgál:[7]

– a tökéletesítésre váró munka kiválasztása;
– a munka részleteinek felvázolása;
– a munka részleteinek elemzése;
– az új munkamódszer kialakítása;
– az új munkamódszer bevezetése.

A megvalósításhoz szintén ötféle eszköz, illetve módszer szükséges, amelyből az első a *szervezési terv és a munkamegosztási lap.*

A *munkamegosztási lap* elemzése során a következő kérdésekre kell válaszolni:

– Hol és milyen művelet veszi igénybe a legtöbb időt?
– Mutatkoznak-e hibásan irányított erőfeszítések?
– Nem foglalkozik-e egy dolgozó túl sok, egymással össze nem függő feladattal?
– Kihasználják-e mindenki rátermettségét?
– Nem túl kevés munkát osztanak-e meg?
– Esetleg nem túl egyenlőtlenül osztják-e meg a feladatokat?

A fejlett tőkésországokban tehát a modern pszichológia és a munkaszervezés minden eredményét felhasználják, hogy a munkások a munkájukat maximális hatásfokkal végezzék. Az e téren végzett munkában igen sok az előremutató elem, így különösen a felesleges munkák és műveletek elhagyása, a termelés objektív és szubjektív feltételeinek (felszerelés, anyag- és félkésztermék-ellátás, a kiszolgáló, illetve a szállító-rakodó tevékenységtől való mentesítés, a megfelelő világítás, a jó munkakörülmények) biztosítása, illetve – bizonyos határon belül – a nagyon bonyolult feladatok részekre való bontása. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy – mivel az ember nem gép – van egy tűréshatár (amely nem állandó), amelyen túl az ösztönzők a maguk ellentétébe csapnak át, és a termelékenység növe-

[7] Das periodische System der Arbeitsferinfachtung, REFA-Nachrichten. 1973. február 1. sz. 23–36. old.

kedés helyett csökken. Elsődlegesen a műveletek túlzott szétdarabolása ilyen. A munka részekre szabdalásának az emberi pszichikum terhelhetősége is határt szab, amit a tőkés társadalomban nem vagy a fizikai terhelésnél jóval ritkábban vesznek figyelembe. E határ figyelmen kívül hagyásának következménye – többek között – a 45–50 éves „kiöregedett" és idegbeteg munkások tömege.

A futószalagos munkaszervezés a gépkocsigyártás területén jött létre. Ugyanakkor a gépkocsigyárak tipikus példái a vállalatok közötti munkamegosztás és így a specializáció szinte határtalan voltának is. Az 1974-es, 1975-ös évek gazdasági visszaesése a tőkésországokban szinte elsőként érintette a nagy autógyárakat, és ezen keresztül azokat a kis- és középvállalatokat, amelyek az autógyárak egy vagy néhány termékére szakosodtak.

Ilyen típusú vállalatok igen modern termelési eszközökkel gyártják azt az egy, vagy legfeljebb néhány terméket, amelyre szakosodtak. Az Egyesült Államokban például nagyon sok kisvállalat működik. Ezek maximális mértékben specializálták termelésüket. Gyakran csavarokat, kötőelemeket, egy-egy alkatrészt gyártanak. Olyan hatalmas sorozatokról van szó, hogy a kisvállalatok automatizálhatják termelésüket. A munkamegosztás e formája Európában is terjed, és a részt vevő kisvállalatok nagyon gyakran még 10 főt sem foglalkoztatnak. A Volkswagen üzemnek például mintegy 5000 kisebb-nagyobb vállalat szállít különféle alkatrészt, félkész terméket, kelléket. A Chrysler detroiti gyárának bedolgozó üzemek, vállalatok számát 5000–6000-re becsülik. Természetesen ezek az adatok nem mutatják az együttműködő vállalatok felső határát. *Szabó Katalin* közlése szerint: „Az óriáscégek szállítóinak száma Amerikában és kontinensünkön is tízezres nagyságrendű. A General Motors, amely 1939-ben még »csak« 12 000 szállítót foglalkoztatott, 1954-re már több mint 30 000 »bolygóval« rendelkezett, a General Electric szállítóinak száma 1950–1956 között 30 000-ről 40 000-re emelkedett. Az AEG és a Siemens 1965-ben kerek 30 000 szállítót foglalkoztatott, míg a Krupp-cég »környezetében« 23 000 szállító talált megélhetést.

Egy 1958. évi felmérés szerint a torinói Fiat gyár termelési értékének 60%-át a bedolgozó kis- és középüzemek (köztük sok egytucatnyi munkást sem foglalkoztatott) adták. 1961 végén a nyugat-

német Daimler–Benz autógyártó vállalatnál 17 760 szállító tevékenykedett."[8]

A hazai kooperációs hálózat részben az ország kisebb volta, részben az ipar nagyfokú koncentráltsága, illetve a kívánatos szakosodás elégtelensége[9] miatt ugyan messze elmarad e szinttől, de a kooperáló vállalatok száma viszonylag nálunk is magas. Így például az Ikarus Autóbuszgyárnak 420 kooperáló partnere van, közülük 17 vállalattal igen nagy értékű kooperációt valósít meg. A Szovjetunióban a Moszkvics gépkocsi termelési értékének mintegy kétharmadát kooperáló vállalatok termékei képezik, és ezen vállalatok száma mintegy 200-ra tehető.

A túlnyomórészt autógyárakkal jellemzett vállalatok közötti munkamegosztás, illetve a specializáció természetesen ennél jóval általánosabb jelenség. Az Egyesült Államok egész termelésének szerkezetére – és ezen belül különösen a gépipari termelés szerkezetére – jellemző a specializáción alapuló nagyfokú kooperáció. Általános, hogy a gépipari vállalatok mind több és több specializált vállalattal létesítenek termelési kapcsolatot. Külön figyelemreméltó, hogy a gépek tervezésénél az egyes alkatrészeket, berendezéseket, illetve szerszámokat nem „megtervezik", hanem az arra specializált vállalat katalógusából kiválasztják. Ezáltal a gépipari vállalatok egyre inkább szerelő vállalatokká alakulnak. Az egy vagy néhány termék termelésére specializált vállalatok pedig folyamatos termelés mellett általában raktárról elégíthetik ki a megrendelők igényeit. Nyilvánvaló az ilyen típusú termelési szervezés gazdasági hatása, a termelékenység nő, az önköltség csökken. Az is nyilvánvaló, hogy ez csak szigorú szerződéses fegyelemmel és széles körű árukínálattal valósítható meg.

Ezek után érthető, hogy a munkamegosztás bővítése forradalmi változást eredményez a termelékenységben, még igen fejlett termelési eszközök mellett is. Jó példa erre a hajógyártás. Az Egyesült Államokban a második világháború kitörését követően, különösen a fasiszta tengeralattjárók tömeges kalózakciói nyomán, nagy hiány keletkezett szállító hajókban, amelyeket mindaddig egyedileg gyár-

[8] *Szabó Katalin:* A nagyvállalati kihívás. Kossuth Könyvkiadó 1974. 177. old.

[9] „A magyar gépipar különösen zártnak, autarchikusnak mutatkozik, amennyiben az importalkatrész felhasználása (8,9 százalék) fele-negyede a hasonló nagyságú tőkésországokénak." *Nemes Ferenc–Róth András:* A gépipar termelésszakosításának néhány kérdése. Gazdaság, 1975. december. 36. old.

tották. A szükség kikényszerítette a tömegtermelési módok alkalmazását, és a „Liberty" típusú szállító hajókat sériában kezdték gyártani. Az első ilyen típusú hajó még közel egy évig (330 napig) épült, a háború vége felé már 8 napig sem tartott az építés (7 nap, 14 óra, 23 perc). Ez a hajóépítés termelékenységének negyvenszeresre való emelését jelentette. Ez a rekord azonban több olyan technológiai módosítást igényelt (így pl. a szegecselés helyett hegesztést), amelyek a minőséget jelentős mértékben rontották, és ezért a hajótermelésnek ezt a módját a háború után nem folytatták.

A specializált és a nem specializált termelés termelékenysége közötti színvonalkülönbség az oka, hogy a szovjet szakértők nincsenek megelégedve a náluk kialakult specializáció mértékével. „A Szovjetunió ipara különböző ágazataihoz tartozó vállalatoknál és műhelyekben a szerszám készítésével foglalkozók száma, és az ott felhasznált berendezések tömege a specializált szerszámiparhoz viszonyítva tízszer magasabb. Ugyanakkor a munka termelékenysége háromszor alacsonyabb, mint a specializált szerszámipari vállalatoknál."[10]

A szovjet ipar specializáltsága – a megoldandó feladatok ellenére – ma már viszonylag magas szintű. Így például a Szovjetunióban 200 vállalat foglalkozik forgácsológépek gyártásával és ebből 90 specializált.[11]

A mai munkamegosztás kiterjedtségének jellemzéséhez egy további fontos lehetőség a termékskála megfigyelése. Magyarország kis ország, de szakértői becslések szerint az ipar által gyártott termékféleségek száma mintegy másfél millió. Ezen belül egyes vállalatok, illetve ágazatok a termékek tízezreit készítik. Így pl. a magyar vaskohászat 2700 termékcsoportban mintegy 35 000-féle terméket állít elő, a Villamosberendezések és Készülékek Gyárának terméklistáján szereplő termékek számát a vállalat vezetői 13 000–14 000-ben állapították meg. Mintegy 10 000-féle kötőelemfajtát állít elő a Csavarárugyár (de a népgazdaságnak ennél többféle fajtára van szüksége, és így ilyen termékfajtát importálunk is). Az Egyesült Villamosgépgyár 3000, illetve, ha a különböző változatokat is figyelembe vesszük, 8000–10 000-féle villamos gépet és készüléket termel. A Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat termékeinek száma

[10] *Sz. Szemin:* Szpecializácija i razvityije mezsotraszlevih proizvodsztv Planovoe Hozjajsztvo 1972. 3. sz. 10. old.

[11] Ugyanott, 12. old.

eléri az 1600-at, és ezen belül csak szappanból 28 márkanévvel 54-féle van forgalomban. A Magyar Kábel Művek által termelt termékek száma 45 000, és ezek kétharmada évente visszatérő termék. Ezt a hatalmas választékot 1977-re mintegy 30 000-rel szűkítették, elsősorban azokkal a termékekkel, amelyeket más fajtájúakkal helyettesíteni lehet. A Taurus Gumiipari Vállalatnál a hatvanas években még 10 000-féle terméket termeltek, és azt közös munkával (valamint nemzetközi együttműködéssel) mintegy 6000-re csökkentették. Az Elzett Művek árjegyzékében mintegy 7000 termék szerepel, ami 3500 termék különböző változatait testesíti meg. Az előző ötéves terv időszakához képest ez is mintegy ezres nagyságrendű termékcsökkenést jelent. A Salgótarjáni Kohászati Üzemek Kovácsológyárában néhány év alatt szelektálással, tipizálással, egyes termékek más vállalatokhoz való áthelyezésével a termelt termékfajták számát 3000-ről 1200-ra csökkentették. (Régebben e gyáregységben cukornádvágótól lópatkóig szinte minden kovácsolt árut termeltek. Csak a hazai piacra termelt ásófélék száma 26 volt.) A Lenfonó és Szövőipari Vállalat a termékeinek számát 1972 és 1975 között 567-ről 448-ra csökkentette.

Ennek a – sokszor szinte felfoghatatlan nagyságrendű – választéknak elsődlegesen az az oka, hogy a fogyasztásnak, de különösen a termelésnek igen nagy számú termékfajtára van szüksége. Egy karórát – ha minden rugót, csavart, alátétet stb. összeszámolunk – 150–300 alkatrészből szerelnek össze. Egy úszódaruban kb. 10 000 acélszerkezeti alkatrész található, a kis lemezdarabtól egészen a több tonnás blokkig. Egy gépjavítással és építőipari tevékenységgel foglalkozó termelőszövetkezet raktárában levő termékfajták száma is mintegy 10 000. Ez nem a felső határ, mivel egy olyan gyáróriásnak, mint az IKARUS Autóbuszgyár, raktáraiban 37 000-féle alkatrész vagy anyag található. Egy nagy légitársaságnak a biztonságos és pontos üzemeltetés érdekében pedig már mintegy 200 000-féle alkatrészt kell a raktárban tartania.

Ezek után talán már érthető a hazánkban termelt cikkek másfél milliós nagyságrendje. Látni kell azonban, hogy Magyarország e tekintetben nincs kivételes helyzetben. *Simai Mihály* szerint: „Egy ... közepesen fejlett ország fémfeldolgozó ipari termelésének cikklistája megközelíti a félmilliót. Az Egyesült Államokban e cikklis-

tában több mint négymillió termék található. ... Csupán a fémmegmunkáló gépfajtákat 2000–5000 típusra becsülik."[12]

A méretekre vonatkozóan még meghökkentőbb adatokhoz jutunk, ha a kereskedelem területét vizsgáljuk. A Háztartási Bolt és Illatszertár Vállalat hasonló adata mintegy 30 000 termék, melyen belül egy-egy üzletben is 1500–3000 termékkel számolnak. Egy nagy szupermarketben mintegy tízezerféle cikket árulnak. Még hatalmasabb számokat kapunk a termelési eszközöket forgalomba hozó kereskedelmi hálózatnál. Például a Mezőgazdasági Gépalkatrész Ellátó Vállalat kb. 60 000-féle gépalkatrész forgalomba hozataláról gondoskodik. Az autóalkatrész-ellátással foglalkozó AUTÓKER Vállalat alkatrészlistáján pedig már 100 000-féle termék szerepel, és egy-egy nagyobb autóalkatrész-áruházban 10 000–15 000-féle alkatrészt árusítanak. És itt eljutottunk az autógyárakhoz és ezen keresztül a párhuzamos termeléshez.

Ny. Ny. Szmeljakov szerint: „Egyedül a Ford cég több mint 220 teherautó-típust gyárt, de majdnem minden autógyár készít tehergépkocsikat. A General Motors a legkülönbözőbb teherbíró képességű gépkocsikat gyártja, 0,5-től egészen 35 tonnásig. Az International Harvester Co. 0,5-től 40 tonna teherbírásig gyárt teherautókat, 32-féle motortípust készít, és az alvázak több ezer variánsát."[13] Az ilyen típusú termelés természetesen távol sem az autógyárak sajátossága. A negyvenes években az amerikai szabványügyi hivatal igazgatója kijelentette: „Amerikában 300 fajta ananász, 500 fajta mustár, 1000 fajta borsó, 1000 fajta konzervált lazac, 100 fajta őszibarackkonzerv, 4500 fajta kukoricakonzerv és 10 000 fajta búzaliszt létezik."[14]

A termékfajták száma nem változatlan. Napról napra új és új termékek jelennek meg a piacon. Az Egyesült Államokban „1958-ban az új áruk a feldolgozó ipar termékeinek csak 10%-át, 1973-ban 19%-át tették ki"[15]. Ez az ütem megmagyarázza, hogy „10 év alatt (1960–1970) az Egyesült Államok ipari cégeinek $^1/_3$-a több mint a

[12] *Simai Mihály:* A harmadik évezred felé. Kossuth Könyvkiadó 1971. 219. old.

[13] *Ny. Ny. Szmeljakov:* Az üzleti Amerika. Kossuth Könyvkiadó 1970. 159–160. old.

[14] Ugyanott, 129. old.

[15] *V. V. Zubcsanyinov:* Naucsnaja gyejatyelnoszty i tyehnyicseszkij progressz v krupnyejsih kapitalisztyicseszkih sztranah. Nauka. Moszkva 1976.

felével megújította a választékát"[16]. Más forrás már értékeli is a termékek „újdonságát". „Naponta a piacra dobnak mintegy 900, havonta 27 000 és évente 300 000 újnak látszó árut."[17] Ezek túlnyomó többsége fogyasztási cikk. A szocialista országokban ezek a tendenciák más nagyságrendben jelentkeznek. Magyarországon 1972–1976 években mintegy 7300 gépipari termék termelését kezdték meg. A Szovjetunióban „A tizedik ötéves tervben előirányozták húszezer új gépfajta, berendezés és készülék kibocsátását. Ugyanez a kilencedik ötéves tervben 16 500, a nyolcadikban 8400 volt."[18]

A használati értékek tőkés társadalomban való gyorsuló megújulása igen gyakran ugyanazon termékek formai módosításának, lényegtelen megváltoztatásának az eredménye, alapjában azért, hogy a még kifogástalanul funkcionáló terméket „erkölcsileg elavulttá" tegye. (Ezért lesznek egyre szélesebbek a nyakkendők és hegyesebbek az inggallérok, áramvonalasak, majd szögletesek a hűtőgép- és a gépkocsi-karosszériák, ezért váltja fel a sötét bútort a világos, majd a színes stb.) Ez azonban az anyaggal, az energiával, a munkaerővel való soha nem látott pazarlást az ún. fogyasztói társadalom egyik fő jellemzőjévé tette. Az áruválaszték bővítésekor sokszor a vásárló egyszerű becsapásáról van szó. Egy reklámügynökség reklámszövegfőnöke mondta a következőket: „Az egyik kliensünk háromféle csomagolásban dobja piacra ugyanazt az árut. Ugyanaz van benne, ugyanabból a csőből jön ki mindegyik, csak más-más dobozokba csomagolják, más-más címkével. Az egyik reklámügynökség az egyik elnevezést árulja, a másik a másikat, mi pedig a harmadikat. Háziasszony őnagysága az egyiket sokkal jobban kedveli, mint a másik kettőt."[19] Az áruválaszték ilyen jellegű „gazdagítása" idegen a tervgazdálkodó társadalmaktól. Ennek ellenére bizonyos nemkívánatos jelenségek észlelhetők. Az üzletekben műszaki okokkal nem indokolható szélességű skálája található a rádiókészülékeknek, a mosóporoknak, az üdítő és szeszes italoknak, a kávéknak, az édesipari termékeknek. Esetenként túl gyorsan, és

[16] Ugyanott.

[17] *Christian Sience* Monitour July 16. 1966. idézi *V. V. Zubcsanyinov:* Naucsnaja dejateljnoszty i technicseszkij progressz v krupnejsih kapitalisztics eszkih sztranah, 155. old. Nauka, Moszkva, 1976.

[18] *M. Vilenszkij:* Tyehnyicseszkij progressz v. gyeszjatoj pjatyiletke. Voproszi Ekonomiki 1976. 11. sz. 50. old.

[19] *Studs Terkel:* Chicago, keresztmetszet. Európa Könyvkiadó 1972. 317. old.

elsődlegesen csak formai változással jönnek ki az új típusú személygépkocsik stb. Nagyobb ellentmondást okoz a párhuzamos termelés a termelési eszközök gyártásában. Kevés, illetve elégtelen kapacitásúak a gépek és berendezések felújítására szakosodott vállalatok, és ezért e munkát a más feladatra létrehozott termelővállalatok „saját rezsiben" alacsony hatékonysággal látják el. A vállalatok többsége maga állítja elő a szükséges ipari láncokat, hidraulikus hengereket, csavarokat, kötőelemeket, csapágyházakat. Hasonló helyzet a késztermékeknél is tapasztalható, futódarut mintegy 20 vállalat állít elő, de több vállalat termel tűzhelyet, hidroglóbuszt, hajtóművet.

A szocialista országok közötti szakosodás is csak részeredményekkel járt. A KGST-országok „sokszor párhuzamosan termelnek egyes géptípusokat, 1965-ben pl. hat KGST-országban 78 azonos típusméretű szerszámgépet gyártottak, öt országban 95-öt, négy országban pedig 104-et stb."[20].

A gépalkatrészekben még ellentmondásosabb a helyzet. „Az alkatrészprobléma megoldására egy különös, de nem ésszerűtlen (sic!) megoldás született: hazai javító műhelyek, majd gépgyártó üzemek is pótalkatrészek szakosított gyártásához fogtak szovjet traktorokhoz és mezőgazdasági gépekhez. Más KGST-országokban is folyik ilyen gyártás és némely esetben külkereskedelmi cserére is sor kerül."[21]

Ezek után nem lehet csodálkozni, hogy a szakosodás terén igen lassú az előrehaladás, marad a túl széles termékstruktúra valamenynyi KGST-tagországban.

A párhuzamos termelés, a túl széles termékskála, a specializáltság alacsony foka ma már széles körben ismert. Ez az oka annak, hogy – különösen az utóbbi években – iparvállalataink többsége törekszik a termékskála szűkítésére. E téren azonban a jó példák ellenére még korlátozottak az eredményeink, amit még súlyosbít, hogy gépiparunk termékeinek cserélődése lassú, 1964–1970 között az új (a tárgyévben gyártani kezdett) termékek aránya a gépipari késztermelés értékének mintegy 10%-a volt, a termelésből kivont termékek aránya viszont csak 2% körül ingadozott, ezáltal tovább bővült az egyébként is széles termékskála. 1971 után a termékskála szélesedésének üteme lelassult, mivel egyrészt az újonnan termelni kezdett termé-

[20] *B. M. Zabelin:* Az ipar koncentrációja és specializációja a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó 1973. 152. old.

[21] *Schweitzer Iván:* A Szovjetunióból származó gépbehozatal néhány sajátossága. Gazdaság, 1977. június. 83. old.

kek értéke a gépipari késztermelés értékeinek átlagosan 7%-ára csökkent, az adott évben utoljára termelt termékek értéke pedig megközelítette a késztermelés értékének a 3%-át. Ez nyilvánvalóan részeredmény, mivel a termékskála szélesedési üteme ugyan csökkent, de csökkent a termékváltás üteme is.

A vázolt helyzet, illetve a lassú előrehaladás következtében a hetvenes évek közepétől gazdaságpolitikánk egésze fokozott erőfeszítést fejt ki gyártmányszerkezetünk korszerűsítése érdekében. E szerteágazó és nagy erőfeszítéseket igénylő program megvalósítása csak több ötéves terv alatt lehetséges, és egyik fontos – a korszerűsítéssel egyenrangú – része a termelt termékféleségek legalább 15%-ának megszüntetése.

Mindezek alapján a termékskála és a munkamegosztás közötti kapcsolatról megállapítható:

– a termékskála szélessége jól jellemzi a munkamegosztás szinte áttekinthetetlen kiterjedését és nagyságrendjét;

– a termékskála szélesedésének fő oka a termelőerők fejlődése, így általában feltartóztathatatlan és növekvő tendenciájú folyamat;

– a tőkés piac széttagoltsága, a konkurrencia és a vásárlók manipulálása mesterségesen, a szükségesnél lényegesen gyorsabb ütemben és nagyobb mértékben növeli az áruválasztékot, ami nagyfokú pazarlást okoz;

– a szocialista gazdaság sajátossága, hogy az áruféleségek általánosan bővülő tendenciáján belül a tervgazdálkodás, az eleven és a holt munkával való szükségszerű takarékosság, valamint a szocialista nemzetközi munkamegosztás lehetővé és szükségessé teszi az áruválaszték bővülése ütemének korlátozását.

2. A MUNKA NEMZETKÖZI MEGOSZTÁSA

A munkamegosztás egyik legismertebb formája a nemzetközi munkamegosztás, mivel még a szakemberek többsége is a „munkamegosztás" szóval leggyakrabban a „nemzetközi" jelző kíséretében találkozik, olyannyira, hogy sokan az utóbbit az előbbi szinte állandó jelzőjének tekintik. A nemzetközi munkamegosztásnak igen bő a

hazai és a nemzetközi közgazdasági irodalma.[22] Ez bizonyos mértékben fel is ment az alól, hogy e téma részleteivel foglalkozzam.

A nemzetközi munkamegosztás fejlődése, sőt létrejötte elválaszthatatlan a kereskedelem és a közlekedés kibontakozásától, melyek egyben a munka szakosodásának is a termékei. A karavánutak mentén jött létre a nemzetközi kereskedelem, mivel – mint *Marx* megjegyezte – a kereskedelem első formája egyben nemzetközi kereskedelem is volt. Ezt követően a hajózás és a vasút vette át a meghatározó szerepet. A közlekedés fejlődése előfeltétele volt a mezőgazdaság és más ágak nagyfokú nemzetközi szakosodásának is, mivel hatékony és biztos nemzetközi szállítás nélkül egyetlen ország sem mondhat le az alapvető élelmiszerek és iparcikkek termeléséről. A vasúti, illetve a tengeri szállítás tette lehetővé, hogy a cári Oroszország, Kanada és az Egyesült Államok Európa gabonaszükségletének jelentős részét fedezze. A hűtőhajón megvalósuló szállítással lehetővé vált, hogy Új-Zéland, Ausztrália, illetve Argentína hússal, vajjal és sajttal lássa el Angliát és más európai országokat. A hatalmas kamionokon és a repülőgépeken történő szállítás pedig Dél-Európa primőr gyümölcseit, zöldségét juttatja Közép- és Észak-Európába.

A kereskedelemmel kezdődő nemzetközi munkamegosztás eleinte a természeti feltételek okozta eltérő termelési struktúra (fűszerek, bor, később élőállat stb.) közvetlen vagy közvetett következménye volt, bár meghatározott iparcikkek – pl. a selyem vagy a szőnyeg – már igen régen ily módon terjedtek a termelési területükön túl. Ennek ellenére a nemzetközi munkamegosztás első jelentős szakasza a tengeri hatalmára támaszkodó, iparosodó Anglia és a világ lassabban iparosodó többi része közötti munkamegosztásként műkö-

[22] A teljesség igénye nélkül az e témával foglalkozó hazai irodalomból: *Ausch Sándor:* A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.; *Kiss Tibor:* Nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése. Kossuth Könyvkiadó 1969.; *Kozma Ferenc:* A két Európa gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Konyvkiadó 1970.; *Kiss Tibor:* A szocialista nemzetközi vállalat. Akadémiai Kiadó 1974.; *Kozma Ferenc:* Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. *Szita János:* Az összeurópai gazdasági együttműködés kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1977. Ezen túl még számos cikk és tanulmány született e témában. Lényegében ide sorolandók a kulkereskedelmi jellegű munkák is.

dött. Ezt követte az iparosodott – és az ezzel majdnem azonos gyarmattartó – és a nem iparosodott országok közti munkamegosztás. Már a fiatal *Marx* megállapíthatta, „Hála a gépek és a gőz alkalmazásának a munkamegosztás olyan méreteket ölthetett, hogy a nemzeti talajtól elszakadt nagyipar egyes-egyedül a világpiactól, a nemzetközi cserétől, a nemzetközi munkamegosztástól függ."[23] E két periódusban, de különösen a másodikban az egyik pólus a nyersanyagot, illetve a mezőgazdasági termékeket szolgáltatta, a másik pólus a késztermékeket, és ily módon az utóbbi gazdaságilag (vevőként és eladóként) is uralta az előbbit.

A fejlődés újabb szakaszában azonban az egységes világpiac megbomlott, mivel megjelentek a szocialista országok, s ezáltal a világgazdaság e területén a nyílt alá- és fölérendeltségi viszonyok megszűntek és a burkoltak is átalakultak. A változásokat mutatja, hogy a gazdaságilag legerősebb szocialista ország – a Szovjetunió – igen nagyarányú nyersanyagexporttal vesz részt a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztásban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a világgazdaság egészében kialakultak az egyenlőségi viszonyok. A nyersanyagtermelő – zömében a volt gyarmati és függő – országok helyzetének javulása ellenére is jelentős ezen országok többségének gazdasági függése a fejlett tőkésországoktól. A kapitalista világgazdaság ezen egysége az „anyaország" és a gyarmat egységére, a köztük levő munkamegosztásra épült. Ez a hagyományos munkamegosztás az 1970-es évek elején ismételten válságba került. A volt gyarmatok többsége – elsődlegesen a nyersanyagtermelésben elfoglalt kulcspozíciójuk alapján, de a szocialista tábor léte miatt megváltozott erőegyensúly nyújtotta lehetőségekre is támaszkodva – minden erővel a számukra hátrányos nemzetközi munkamegosztás felszámolására törekszik. Még ennél is jelentősebb változások lehetőségére utal a tőkés nemzetközi munkamegosztásban az, hogy számos olajtermelő ország nem elégszik meg a növekvő bevétellel, hanem új gazdasági struktúrát – ipart – akar létrehozni az olajbevételből (Irak, Algéria, Líbia és nagyhatalmi vágyálmokkal tetézve Irán). Bár ezeknek az elgondolásoknak a megvalósítása igen sok nehézséggel jár, jól mutatják a változás szükségességét.

A legutóbbi időkben a vizsgált jelenség új formákkal is bővült. Egyre gyakoribbá váltak a nemzetközi termelési kooperációk, a ter-

[23] *Marx:* A filozófia nyomorúsága. *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 147. old.

melésszakosítások, a licenc- és a know-how-kereskedelem. A szocialista országok közötti gazdasági kapcsolat ma már túllépett az egyszerű árucsere-forgalmon. A KGST-tagországokba irányuló kivitelünk 26, és behozatalunk 15%-a két-, illetve többoldalú szakosodás vagy kooperációs megállapodás keretében valósult meg. Ezek zöme a gépgyártási ágazatba tartozik, ahol a szakosított termékek aránya 71% volt.[24]

Egy tanulmány a szocialista országokkal folytatott gyártmányszakosítási és kooperációs tevékenység következő előnyeit sorolta fel:

– „lehetővé teszik az ország természeti és nemzeti adottságainak hatékonyabb kihasználását;

– megfelelő szériájú gyártás révén előmozdítják a gazdaságosabb termelést;

– gyártásszakosítási és kooperációs tevékenységük hozzájárul a rendelkezésre álló munkaerő jobb kihasználásához, hatékonyabb foglalkoztatási szerkezet kialakításához."[25]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez távolról sem jelenti az összes előnyöket, amelyeket egy kis ország élvez a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése alapján. Így kimaradt a felsorolásból a legfejlettebb technika alkalmazásának, illetve a legfejlettebb termék előállításának lehetősége, a minőség javításának szükségessége és lehetősége. Hasonlóképpen előny, hogy az ily módon kialakuló vagy erősödő progresszív ágazatok szükségszerűen kiváltják a velük kooperáló többi hazai vállalat, ágazat termékeinek magasabb műszaki színvonalát stb.

„Számottevő az ipari kooperációk szerepe a tőkésországokkal folytatott gazdasági kapcsolatokban is. 1976 közepéig 410 kooperációs megállapodást engedélyeztek az illetékes állami szervek, és ebből 226 kooperációs megállapodás volt érvényben hazánk és a különböző tőkésországok vállalatai között. Az engedélyezett megállapodásoknak csaknem a fele szellemi termékek átvételét is tartalmazza és 30%-uk gyártásszakosodásra vonatkozik."[26]

A szocialista – különösen a kisebb szocialista – országoknak a kelet–nyugati gazdasági együttműködésben a következő célokat kell követniük: „ – igyekezzünk *pótlólagos anyagi eszközöket bevonni* a

[24] Világgazdaság, 1977. 61. sz.

[25] *Kovács Gyula:* A nemzetközi termelési és kereskedelmi együttműködés szerepe a gazdasági növekedésben. Gazdaság, 1976. szeptember. 89. old.

[26] Világgazdaság, 1976. 128. sz.

szocialista országok gazdasági növekedésének meggyorsítására, ... – igyekezzünk *a kereskedelmet, a kooperációt szélesíteni* ... Mindemellett létérdekünk *óvakodni attól, hogy a tőkés világ munkamegosztásába a jelenlegi gazdasági teljesítőképességünk alapján épüljünk be.* A szocializmus ügyének mérhetetlen károkat okozhatna – hangsúlyozza a szerző –, ha az elkövetkezendő évtizedekben az európai szocialista közösségben a fejlett tőkésországok nyersanyagszolgáltató, élelmiszerellátó és olcsó, közepesen szakképzett »bedolgozó« munkaerőbázist építhetnének ki maguk mögé, ami *egyoldalúan* függ a nyugati tőkétől és technikától."[27] Más szóval a fejlett tőkésországokkal megvalósítandó gazdasági együttműködés mértékét, módját és formáját a saját hosszú távú társadalmi-gazdasági fejlesztési célkitűzéseink ismeretében és annak alárendelve kell kialakítani. Ez azonban ma még nem minden esetben történik így.

A nemzetközi munkamegosztás ma már kiterjed más országokban végzett közvetlen termelőtevékenységre is. Így Csehszlovákia vasútvillamosítást végez, a Szovjetunió olajvezetéket, Lengyelország cukorgyárat épít Magyarországon. Több szocialista ország építi az orenburgi gázvezetéket a Szovjetunióban. Magasraktárakat építünk a Német Demokratikus Köztársaságban, szállodákat, hidat, kenyérgyárat Csehszlovákiában, vizet és más nyersanyagot kutatunk Mongóliában, Algériában és más országokban. A szellemi munka területén is egyre gyakrabban jelennek meg a nemzetközi munkamegosztás új formái. Kórházakat, gyárakat, vasutakat, kikötőket tervezünk számos fejlődő ország részére, átadjuk a termelési rendszerekben – pl. a baromfinevelésben – szerzett tapasztalatainkat. Ezek a formák gyakran együtt jelennek meg. Így pl. a Bábolnai Állami Gazdaság a baromfinevelésben nemcsak szellemi eredményeket, hanem tenyészállatokat is ad, sőt megépíti a telepeket, segíti a szakemberek képzését stb.

A nemzetközi munkamegosztás új szervezeti formájaként az elmúlt évtizedekben nagy jelentőségre tettek szert a nemzetközi – köztük a szocialista nemzetközi – vállalatok és bankok is. Ezek az új jelenségek – mind a tőkés-, mind a szocialista országok csoportján belül – elmélyítik a nemzetközi gazdasági integráció folyamatát.

A tőkés világban a hetvenes évek közepén mintegy 7300 olyan

[27] *Kozma Ferenc:* Gazdasági integráció és gazdasági stratégia 40. old.

óriás vállalat működött, amely valamilyen vonatkozásban multinacionálisnak tekinthető. A 200 legnagyobb vállalatnak 20 vagy még több országban, de számos nagyvállalatnak 50–100 országban van érdekeltsége. A becslések szerint a multinacionális vállalatok bonyolítják le a világkereskedelem egyharmadát. Ezek – néhány európai vállalattól eltekintve – túlnyomó többségben amerikai tulajdonban működnek. Az Egyesült Államok külföldi magántőke-befektetésének értéke 1973 végén 173 milliárd dollár volt. Ebből az amerikai tulajdonban, illetve ellenőrzés alatt levő közvetlen beruházás értéke 107 milliárd dollár. E 107 milliárd háromnegyede a fejlett ipari országoknak jutott. Hatására jellemző, hogy 1973-ban a külföldi közvetlen beruházásokból az Egyesült Államokba visszaáramló jövedelem elérte a 12,3 milliárd dollárt, de az ugyanezen évben befektetett közvetlen külföldi beruházások értéke csupán 4,9 milliárd dollár volt. A multinacionális vállalatok ma már jelen vannak a szocialista országokban is. Bár e kapcsolatok a kétoldalú előnyökre épülnek, mégis e kapcsolatok fejlesztésében is a megfontoltságnak kell érvényesülnie.

Ma már tömeges jelenség az egyes szolgáltatásokon belüli nemzetközi munkamegosztás is. Ennek legismertebb formája a turisztika és a pénzügyi (a bank-) szolgáltatás, de ilyen a tranzitszállítás, valamint ide sorolható a KGST-tagországok közös vagonparkja (OPW) is. A munkaerő országok közötti tömeges áramlásával kialakult a nemzetközi munkamegosztás egy különleges formája is, részben az ún. „agyrablás" (az értelmiség elszívása), részben az ún. vendégmunkás formában. E mozgások általában a gazdaságilag fejletlenebb országokból a gazdaságilag fejlettebbekbe irányulnak. Formailag hasonló – tartalmilag azonban egészen más – a szocialista országok közötti nemzetközi munkaerő kooperáció.[28]

[28] A kétféle forma közti tartalmi eltérések vizsgálata e tanulmánynak nem témája. Néhányra azonban szükséges utalni. A szocialista országok közötti munkaerő-kooperáció tervszerű és viszonylag kis mértékű, a résztvevők zömében szakképzett, a termelőágazatban dolgozó munkások. A vendégmunkás-rendszerben zömében szakképzetlenek vesznek részt, és igen nagyarányú a kiszolgáló tevékenységet végzők, illetve a szolgáltatásban dolgozók aránya. Meghatározó, hogy míg a tőkésországok közti munkaerő-vándorlásban a kibocsátó országból zömében munkanélküliek mennek a befogadó országba (és – mint az az 1970-es évek első felében be is következett – a gazdasági visszaesés is őket sújtja először), addig a szocialista országokból többségükben foglalkoztatott dolgozók mennek a másik szocialista országba, szerződésben meghatározott időtartamra. (Ez alól csak

Témánk vizsgálata nem teszi szükségessé, sem lehetségessé a nemzetközi munkamegosztás fejlődésének és formáinak további taglalását, illetve elemzését. Valójában csak arra kell kitérni, hogy ez a munkamegosztás társadalmi vagy technikai jellegű-e.

A nemzetközi munkamegosztásnak egyértelműen és nyilvánvalóan van technikai jellege. Ez már a kereskedelmi szakaszban is megjelenik. Ez különösen akkor egyértelmű, ha az egyes országok olyan terméket vásárolnak, amelyből náluk abszolút vagy relatív hiány van, és olyan terméket adnak el, amelyből náluk abszolút vagy relatív felesleg van. A nemzetközi munkamegosztás technikai jellegét csak erősítik az utóbbi években szaporodó kooperációs típusú és hasonló megállapodások.

Ennek ellenére ez a munkamegosztás azonban elsődlegesen társadalmi. A társadalmi jelleget igazolja egyrészt, hogy e téren gyakran nem egyenlő erejű partnerek cseréje valósul meg, másrészt a kategória társadalomspecifikus voltát jól mutatja, hogy századunkban a nemzetközi munkamegosztásban is megszűnt az addig létező tőkés típus egyeduralma, és – mint arról már szó volt – létrejött a szocialista típusú nemzetközi munkamegosztás.

A tőkés típusú nemzetközi munkamegosztás hatására jellemző, hogy egyik oldalon kialakultak az iparilag és technikailag fejlett, késztermeket és tőkét exportáló országok, és a másik oldalon a nyersanyag-exportáló, gazdasági és műszaki téren egyaránt fejletlen országok. A munkaerő képzettségi struktúrája is hasonlóan egyoldalú, és így a nyersanyag-exportáló országok egyben szakképzetlen élő munkát is exportálnak. A mai tőkés munkamegosztást egyre inkább a hagyományos és a kutatásigényes iparágak területi különválása jellemzi a vezető tőkésországok javára, amit szakember-struk-

Jugoszlávia kivétel, mivel onnan jelentős számban mennek munkanélküliek is tőkésországokba.) Tartalmi különbség az is, hogy míg a kooperáció formában résztvevők jogai a fogadó országok munkásainak jogaival azonosak és állami egyezmények keretében határozzák meg azokat, a vendégmunkás-rendszerben foglalkoztatottaknál az egyéni megállapodások dominálnak, és a dolgozók kiszolgáltatottsága igen nagymérvű, és például a Közös Piac országaiban helyzetük attól függően is differenciált, hogy a kibocsátó ország tagja-e a Közös Piacnak vagy sem. A szocialista és a tőkésországok közötti munkaerő-vándorlásban résztvevők helyzetében jelentős eltérés van a szociális ellátottság, a lakáshelyzet szerint is; további különbség, hogy az előbbiek szinte 100%-ig hazatérnek a szerződés lejárta után, az utóbbiak között igen magas a szerződést hosszabbítók, majd véglegesen letelepedettek aránya.

túrájuk, tőkeerősségük, kutatási-fejlesztési eredményeik állandósítanak, sőt növelnek. A tőkés típusú nemzetközi munkamegosztás több évszázados fennállásának „eredményeként" a föld különböző országai és ezek ágazatai fejlettségének polarizáltsága állandóan növekedett. Ez annak ellenére így van, hogy e téren is érvényesül az egyenlőtlen fejlődés törvénye. (Elég, ha csak a japán gazdaság, ezen belül pl. az elektronikai ipar viharos fejlődésére gondolunk.)

A nemzetközi munkamegosztás társadalmi vonatkozásait és egyben a tőkés és a szocialista típusú nemzetközi munkamegosztás alapvető különbségét hangsúlyozza az is, hogy „– szemben a tőkés nemzetközi munkamegosztás alapvetően polarizáló hatásával – a szocialista országok közötti együttműködés és nemzetközi munkamegosztás alapvető vonása, minden KGST-tagállam gazdasági fejlettségi színvonalának egyidejű emelkedése mellett, a gazdasági színvonalak közelítése és fokozatos kiegyenlítődése. Ezt a folyamatot jelzi, hogy míg az 50-es évek végén a gazdasági fejlettség átfogó jellemzésére használt mutató – az egy főre számított nemzeti jövedelem – terén a legfejlettebb és a legkevésbé fejlett országok közötti viszonylagos különbség (Mongóliát és Kubát nem számítva) csaknem 80 százalék volt, addig a 70-es évek elejére ez a rés mintegy 40 százalékra csökkent."[29]

Összegezve megállapíthatjuk, hogy *a komplex jelleg a nemzetközi munkamegosztás egyik legjellemzőbb vonása,* mivel e jelenség ma már a kereskedelmen túl kiterjed a szállításra, a termelő- és a szellemi tevékenységre, a munkaerő áramlására, a pénzügyi és más szolgáltatásokra. Hasonlóan *lényeges jellemzője e kategóriának, hogy fejlődése elősegíti a különböző társadalmi berendezkedésű országok békés egymás mellett élését, a szocialista nemzetközi munkamegosztás pedig a szocialista országok gazdasági integrációját.*

3. A MUNKAMEGOSZTÁS SZERVEZETI FORMÁI

A munka maximális megosztásával, sokoldalúságának és terjedelmének bővülésével, illetve elmélyülésével párhuzamosan kialakult annak többrétegű és többirányú szervezeti tagozódása is. Ennek

[29] *Szita János:* A szocialista gazdasági integráció útján. Kozgazdasági Szemle, 1976. 9. sz. 1013. old.

egyik következménye, hogy századunkban már az ágazatok, a szakmák, a foglalkozások és a munkakörök bonyolult rendszere alakult ki. Az egyes népgazdaságokban 7–12 népgazdasági ágat különböztetnek meg, amelyeket igen gyakran három ágba vonnak össze: a kitermelő és a feldolgozó ipart, valamint az építőipart magában foglaló *iparba;* a *mezőgazdaságba,* amelybe beletartozik a vízgazdálkodás, a halászat és erdőgazdálkodás is; végül az ún. harmadlagos (tercier) ágba, amelyet gyakran *szolgáltatásnak* neveznek, és magában foglalja a közlekedést, a kereskedelmet, a nem anyagi szolgáltatást, az egészségügyet, az oktatást, a kulturális ellátást, a rend- és jogbiztonságot, a pénz- és biztosítóintézeteket stb.

Az egyes népgazdasági ágakon belül számos ágazat, alágazat és szakágazat különböztethető meg. Hazánkban az Egységes Ágazati Osztályozási Rendszer jelenleg 9 népgazdasági ágat, 31 ágazatot, 93 alágazatot és 259 szakágazatot különböztet meg. Ez utóbbi adat a Szovjetunióban mintegy 500-ra tehető. Az alágazatok és szakágazatok száma a technika fejlődésének függvényében állandóan növekszik. Így például a Szovjetunióban 1980-ra befejezik egy minőségileg új alágazat, a robottechnika (manipulátorok stb. termelése) megteremtésének első szakaszát.[30]

Egy teljes alágazatrendszer ismertetése elég hosszadalmas lenne, helyette talán nem érdektelen megnézni, hogy mi mindent termeltek a Ford-művek már a húszas évek közepén: „Üzletágaink közé tartoznak azután a következők, amelyek mindegyike összefügg a motorok gyártásával: repülőgépgyártás, szénbányászat, kokszgyártás, melléktermékek feldolgozása, ólombányászat, vastermelés, vasöntés, acélgyártás, szerszámkészítés, gépgyártás, autó- és traktorgyártás, üveggyártás, műbőrgyártás, rézdrót-, »fordit«[31]-, textil-, akkumulátor- és dinamógyártás, papír, cement, karosszéria, mérőműszerek, elektromos áram, szűrt víz, liszt és mozifilm előállítása, kórházak és iskolák fenntartása, földművelés és szőlőtermelés, rádió, nyomda, fényképészet, kovácsműhely, lentermelés, gőzturbina, villamosmozdony, favágás, fűrészmalom, faszénégetés, fadesztillálás, vízi erők elektromos felhasználása, fűszeresboltok, cipőüzletek, ruházati cikkek, mészárszékek, nevelés-oktatás, vasutak, tengeri és tavi hajózás, traktorok és automobilok."[32]

[30] Szocialisztyicseszkaja Indusztrija. 1977. január 27.
[31] *Ford* által saját magáról elnevezett műanyag.
[32] *H. Ford:* Ma és holnap. 54–55. old.

A Ford-művek e szerteágazó tevékenységének felsorolásánál az alapító még megjegyezte, hogy mindez összefügg a motorgyártással, ma már azonban a konglomerátum formában szervezett monopóliumok számára a szerves kapcsolat másodlagos szempont. „A konglomerátumok iskolapéldájaként szokták emlegetni az amerikai Textron-konszernt. Ez a vállalkozás eredetileg textilkonszern volt. Az ötvenes évek közepétől szisztematikusan magához kapcsolt más területeken működő vállalatokat is, 10 év alatt 67 vállalatot vásárolt fel, amelyek között 12 elektronikus cég, 7 gépgyár, 3 gyufagyár, 2 műanyag-feldolgozó, 2 gyógyszerészeti és 2 vegyigyár, 1 cipőgyár, 1 cementüzem, 2 bútorgyár, 15 fémfeldolgozó, 6 optikai és óragyár, víz alatti kutatások számára felszereléseket gyártó üzem, 2 baromfifarm és 1 hajózási társaság volt."[33]

A népgazdasági ágak, ágazatok és alágazatok szakosodása és így számuk növekedése a termelőerők fejlődésének szükségszerű következménye. Az ipar elvált a mezőgazdaságtól, az iparon belül szétváltak a kitermelő és feldolgozó ágazatok, és azok is újabb és újabb részekre váltak szét. Az egyes alágazatokon belül pedig megjelentek a szűk szakosodású vállalatok, olyannyira, hogy az ágazati gazdaságtan – elsősorban az ipargazdaságtan – a fejlettségi szint mutatójaként kezeli a szakosított gyárak részarányát az egyes ágazatokon belül. Ezen nem is lehet csodálkozni, mivel az ágazatok közötti munkamegosztás egyértelműen kapcsolódik az adott ország gazdasági fejlettségéhez. Az említett összefüggés teljesen egyértelmű, például az ún. progresszív ágazatok (elektronikai ipar, híradástechnikai ipar, vegyipar stb.) arányának függvényében. Ugyanez mutatkozik meg akkor is, ha az adott gazdaság struktúráját az említett három összevont ágazat segítségével elemezzük. A szélsőségek igen nagyok. Így például 1960-ban Nigerben a kereső népesség 96,9%-a[34] dolgozott a mezőgazdaságban, de az Egyesült Államokban ugyanebben az évben csak 6,5% a hasonló arány, sőt ez a mutató az Egyesült Királyságban már 1966-ban csak 3,1% volt, nem szólva az Egyesült Államok és Niger mezőgazdaságában dolgozók munkaköri megoszlásában tapasztalható jelentős eltérésekről, ami szükségszerűen következik Nigerben a kézi, illetve az Egyesült Államokban a

[33] *Szabó Katalin:* A nagyvállalati kihívás. 112. old.

[34] Az itt kovetkező ágazati struktúra adatai: Year Book of Labour Statistics 1973 és 1976. ILO Geneva.

gépi munka uralkodó jellegéből. Általában is megállapítható, hogy egy gazdaságilag fejlett országban a keresők magas aránya dolgozik az iparban és a harmadlagos ágazatokban, illetve alacsony aránya a mezőgazdaságban. A Német Szövetségi Köztársaságban 1975-ben például a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatás aránya 6:44:50 volt. Kanadában ugyanez az arányhármas 1973-ban 7:28:65 volt. Itt tehát a dolgozók közel kétharmada a szélesen értelmezett szolgáltatás területén dolgozik. Hasonlóan magas az ezen a területen dolgozók aránya az Egyesült Államokban is. (Az 1975. évi arány 4:30:66 volt.)

Az ún. harmadlagos ágazatban dolgozók aránya azonban a gazdaságilag fejletlen országokban is meghaladja az iparban dolgozók arányát, Törökországban például ez az arány 1970-ben 68:12:20; Egyiptomban 1966-ban 53:16:31; Görögországban 1971-ben 41:26:33 volt.

A szocialista országokban az iparosítás periódusában a mezőgazdasági keresők száma rohamos csökkenésének, az ipari keresők arányának emelkedésének és a harmadlagos ágazatban dolgozók aránya stagnálásának lehettünk a tanúi. Az iparosítási szakasz befejezése után viszont a harmadlagos ágazatban dolgozók aránya erőteljes növekedésnek indul. Erre jó példa a magyar ágazati struktúra 1960 utáni alakulása.

Az adatokból jól látható, hogy hazánkban 1960 és 1970 között minőségi változás következett be a munkaerő-struktúrában. Az

11. táblázat

A keresők megoszlása összevont népgazdasági ágak szerint 1930—1973. években

Összevont népgazdasági ág	A keresők megoszlása %-ban					Eltérés 1930—1973 között százalékpontban
	1930	1949	1960	1970	1973	
	évi népszámlálás, ill. mikrocenzus időpontjában					
Mezőgazdaság	54,5	53,9	38,7	25,7	23,3	—31,2
Ipar és építőipar	20,6	22,0	34,4	43,8	44,4	23,8
Harmadlagos ágazat	24,9	24,1	26,9	30,5	32,3	7,4
Együtt:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	0,0

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai KSH 1974. 91. old.

iparban dolgozók aránya 1960-ban – szemben az azt megelőző időszakkal – már magasabb volt, mint a harmadlagos ágazatban dolgozóké, 1970-ben pedig a harmadlagos ágazatban dolgozók részesedése túlhaladta a mezőgazdasági keresők arányát, és ettől kezdődően egyben a leggyorsabban növekvő területté vált.

Várhatóan a mezőgazdasági keresők arányának lényeges csökkenése és az – építőiparral együtt értelmezett – iparban dolgozók arányának stagnálása, majd csökkenése mellett a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak száma és részesedése tovább emelkedik. Ily módon az ezredfordulóra a vizsgált három adat – egy részletes számítás szerint – 13, 41 és 46%-ra tehető.

A gazdasági fejlettség és a foglalkoztatási struktúra közötti kapcsolat olyan szoros, hogy az országok (földrajzi területek) gazdasági fejlettsége a foglalkoztatottsági struktúra segítségével tipizálható is. Kimutatható, hogy az ágazati struktúra fejlődésének függvényében a gazdasági fejlettség hét szakasza különböztethető meg:

1. *A fejletlen mezőgazdaság szakasza,* ahol a mezőgazdasági keresők aránya meghaladja a keresők kétharmadát.

2. *A mezőgazdasági szakasz,* ahol a mezőgazdaságban dolgozók a keresők relatív vagy abszolút többségét alkotják, és az ipar területén dolgoznak a legkevesebben. (E csoportba tartozott Magyarország is 1930-ban és 1949-ben.)

3. *A fejletlen szolgáltatói szakasz,* ahol a harmadlagos ágazat keresői relatív többségben vannak, de az ipari keresők aránya még nem érte el a mezőgazdaságban dolgozók mértékét, vagy a harmadlagos ágazat relatív többsége mellett a mezőgazdasági dolgozók aránya meghaladja a 20%-ot.

4. *A mezőgazdasági-ipari szakasz,* ahol a mezőgazdasági keresők és az iparban dolgozók aránya egyaránt meghaladja a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak hasonló mutatóját. (Magyarország 1960-ban tartozott e fejlettségi szakaszba.)

5. *Az ipari gazdaság szakasza,* ahol az ezen ágazatban dolgozók aránya a legmagasabb és a mezőgazdságban foglalkoztatottaké a legalacsonyabb. (Az 1970-es évek elejétől értük el ezt a szintet.)

6. *Az ipari-szolgáltatói szakasz,* ahol az iparban és a harmadlagos ágazatban dolgozók együttes aránya legalább 80%, de az utóbbi ágazat súlya a legmagasabb. (Számításaim szerint Magyarország a század végére éri el ezt a szintet.)

7. *A fejlett szolgáltatói szakasz,* ahol a harmadlagos ágazatban fog-

lalkoztatottak aránya meghaladja a keresők 50%-át és a mezőgazdasági keresők aránya a 10% alatt marad.
A közöltek 74 ország fejlettségtípus szerinti rendszerezéséből adódnak és további érdekes következtetések is levonhatók belőlük.

12. táblázat

74 ország gazdasági fejlettség szerinti megoszlása a foglalkoztatottsági szerkezet alapján

A fejlettségi szakasz megnevezése	Az ország megnevezése és az adatfelvétel éve
Fejletlen mezőgazdasági	Angola (1960), Banglades (1961), Botswana Köztársaság (1964), Burma (1974—1975), Gabon (1963), Honduras (1961), India (1971), Kambodzsa (1962), Líbéria (1962), Mozambik (1970), Nepál (1971), Nigéria (1960), Sierra Leone (1963), Tanzánia (1967), Thaiföld (1973), Törökország (1970)
Mezőgazdasági	Algéria (1966), Brazília (1970), Egyiptom (1966), Fülöp-szigetek (1970), Ghana (1960), Görögország (1971), Guatemala (1973), Indonézia (1971), Irán (1966), Jugoszlávia (1971), Kolumbia (1973), Marokkó (1971), Mexikó (1975), Pakisztán (1974), Paraguay (1962), Peru (1972), Portugália (1970), Srí Lanka (1971), Szíria (1974), Szudán (1973)
Fejletlen szolgáltatói	Chile (1970), Dél-afrikai Köztársaság (1970), Dominikai Köztársaság (1970), Guayana (1965), Írország (1971), Jamaica (1960), Jordánia (1962), Kuba (1970), Líbiai Arab Köztársaság (1964), Panama (1970), Spanyolország (1975), Tunézia (1976)
Mezőgazdasági-ipari	Bulgária (1972), Lengyelország (1974), Románia (1966)
Ipari	Csehszlovákia (1970), Magyarország (1975), Német Demokratikus Köztársaság (1972), Svájc (1970), Szovjetunió (1972)
Ipari-szolgáltatói	Argentína (1970), Ausztria (1975), Finnország (1975), Franciaország (1975), Japán (1975), Norvégia (1975), Német Szövetségi Köztársaság (1975), Olaszország (1976), Venezuela (1975)
Fejlett szolgáltatói	Ausztrália (1973), Belgium (1975), Dánia (1975), Egyesült Államok (1975), Egyesült Királyság (1971), Hollandia (1971), Izrael (1975), Kanada (1972), Svédország (1975)

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1973 és 1976 ILO, Geneve, valamint Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1974. KSH 1974. 55—56. old.

A nemzetközi adatok részletesebb elemzésével megállapítható, hogy a fejlettségi szakaszok időben egymást követő létrejötte ugyan általános érvényű, mégis vannak olyan jellegzetességek, amelyek kapcsolatban vannak az adott gazdaság társadalmi berendezkedésével:

– Egyrészt teljesen egyértelműen jelenik meg az a paradoxon, hogy a gazdaságilag fejletlen nem szocialista országokban majdnem mindig többen dolgoznak a harmadlagos ágazatban, mint az iparban és az építőiparban.[35] Ez a jelenség negatív tükörképe a fejlett ipari országokban tapasztalható hasonló jelenségnek, csak ez utóbbiakban a gazdaság fejlettsége a mezőgazdasági keresők alacsony arányában mutatkozik meg. Ez az oka annak, hogy annak ellenére világosan elhatárolható a gazdaság fejletlen és fejlett szolgáltatói szakasza, hogy a szakirodalom ezt mindeddig nem tárta fel.

– Másrészt megállapítható, hogy a szocialista országok fejlődésük során szükségszerűen kihagyták a „fejletlen szolgáltatói" szakaszt,[36] mivel ezekben az országokban az iparosítási periódus a mezőgazdasági szakaszban kezdődött. (Ez az oka annak, hogy Lengyelország, Bulgária és Románia e szakaszt átlépve érték el a mezőgazdasági-ipari típust. Magyarország 1949–1960 között hasonló utat járt be és csak ezt követően lépett át az ipari szakaszba.)

– Harmadrészt kimutatható, hogy a szocialista társadalomban – azonos mezőgazdasági kereső arány mellett – mindig magasabb az ipari-építőipari ágazatban foglalkoztatottak száma és aránya, mint a tőkés társadalomban. Így társadalmi sajátosságnak tekinthető,

[35] Ez az adat például a Nigeri Köztársaság 2,5, illetve 0,6%, Nepálban 4,2, illetve 2,0%, a Botswana Köztársaságban 6,3 és 2,9%, Thaiföldön 13,9, illetve 4,1%, Indiában 16,0 és 11,1%. Ennek jelentős részben az az oka, hogy ezen összevont ágazatban veszik számba egyrészt a szolgákat és cselédeket, a néhány dollár értékű árut a nyakukba akasztott tálcáról áruló „kereskedőket", valamint a besorolhatatlan foglalkozásúakat és munkanélkülieket is. E módszer következtében néhány fejlődő és gazdaságilag alacsonyan fejlett országban igen magas a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak aránya. (Pl. Srí Lankában 39,5%, Marokkóban 34,2, Mexikóban 38,3%, Írországban 40,0, Jordániában 43,6%, Líbiai Arab Köztársaságban pedig 45,4%.)

[36] Ez alól természetesen kivétel az, amikor az adott ország a szocialista átalakulás előtt jutott el ebbe a szakaszba. Ilyen esetben – feltételezhetően – a túlzottan felduzzadt harmadlagos ágazat keresőinek száma hosszú ideig stagnál, esetleg átmenetileg csökkenhet is, pontosabban a keresőinek egy része átáramlik az iparba.

hogy mezőgazdasági-ipari típusú gazdaság csak szocialista országban van. Hasonló okokból következik, hogy az ipari-szolgáltatói csoportban csak fejlett tőkésország található, annak ellenére, hogy mind a Német Demokratikus Köztársaságban, mind Csehszlovákiában az ipar és a harmadlagos ágazat együttes aránya meghaladja a keresők 80%-át.

Az ipari-szolgáltatói, de különösen a fejlett szolgáltatói szakasz jellegének értékelésekor figyelembe kell venni, hogy ebben a periódusban már nemcsak a mezőgazdasági, hanem az ipari-építőipari ágazatban foglalkoztatottak száma és aránya is csökken. Ezt a fejlődést a mai – tehát a tudományos-technikai forradalom kibontakozása előtti – szakaszban semmiképpen sem lehet egyértelműen egészséges jelenségnek tekinteni. A szolgáltatás túl magas szintje – a termelőerők mai fejlettsége mellett – a tőkésosztály tagjainak pazarló életére, a dolgozó osztályok általi maximális kiszolgálására, más szóval az „élősdiség" létére is utal. Az automatizált termelés kibontakozásának periódusában azonban feltehetően a szocialista országok is belépnek az ipari-szolgáltatói, majd a fejlett szolgáltatói szakaszba, de a keresőknek a szolgáltatói ágazaton belüli összetétele szükségszerűen minőségileg más lesz, mint amilyen az a mai legfejlettebb tőkésországokban.

4. A MUNKAMEGOSZTÁS TÁRSADALMI MEGJELENÉSE

A kizsákmányoló társadalmakban – ezen belül különösen a kapitalizmus viszonyai között – a soknemzetiségű, fajú országokban kialakult a nemzetiségi-faji munkamegosztás is. „*Callins* mutatta ki, hogy milyen sok új-angliai gyár van, ahol a vezetők és az irányító személyzet kivétel nélkül a régi amerikai törzsökös nemzedékek közül kerül ki, míg a művezetők és a termelés közvetlen irányító posztjai ír eredetű amerikaiak kezében vannak. A munkások pedig a frissebben bevándorolt dél-európai csoportok tagjai közül kerülnek ki." Ugyanakkor: „A négerek rendszerint csak szolgák és nem urak, portások, de nem tisztviselők, munkások és nem művezetők."[37]

A nemzetiségek szerinti munkamegosztás közvetett eredménye az

[37] *G. W. Allport:* Az előítélet. Gondolat Könyvkiadó 1977. 333. és 386. old.

évi átlagos jövedelemben is megmutatkozik. Így az 1970. évi népszámlálás szerint a fehér bőrű családok átlagos évi jövedelme 9961 dollár, a fekete bőrű családoké viszont kevesebb mint kétharmada, 6308 dollár volt.[38]

A vázolt jövedelmi különbség a munkabér területén is tapasztalható, amit még csak fokoz a nemek szerinti megkülönböztetés.

13. táblázat

Az évi átlagbérek alakulása nem és faj szerint az Egyesült Államokban 32 szakmacsoport alapján

Megnevezés	1960	1970	Változás az azonos csoportúaknál 1960–1970 között	
			dollárban	%-ban
Nők	2009	3382	1373	168,3
Férfiak	4565	7236	2671	158,5
Eltérés a férfiak javára				
— dollárban	2556	3854	1298	150,8
— %-ban	227,2	214,0	—	—
Feketék, spanyolok	2193	4200	2007	191,5
Fehérek	3830	5905	2075	154,2
Eltérések a fehérek javára				
— dollárban	1637	1705	68	104,2
— %-ban	174,6	140,6	—	—

Forrás: E. N. Wolff: Occupational earnings behavior and the inequality of earnings by sex and race in the United States. The Review of Income and Welth 1976. 2. sz. 157. old.

Látható, hogy a különbségek jelentősek. Az eltérés 1960–1970 között abszolút mértékben növekedett, de relatíve már csökkent. Figyelemre méltó az is, hogy a nemek szerinti különbség nagyobb, mint a fajok szerinti, és itt a csökkenés mértéke is mérsékeltebb. Az itt közölt részleges jellegű statisztikára alapuló adatokhoz hasonló eredményt ad 1970-re az átfogóbb állami statisztika is.

Azt, hogy átlagos munkabér vagy fizetés faj szerinti differenciáltsága szervesen kapcsolódik a munkamegosztáshoz, jól mutatja a fehérek és a nem fehérek eltérő foglalkoztatottsági szerkezete is.

[38] Political Affairs, 1973. november. 5. old.

14. táblázat

Az átlagos évi munkabér vagy fizetés 1970-ben bőrszín és nem szerint dollárban, évenként

Faj	Összes munkás		Teljes idejű munkás	
	nő	férfi	nő	férfi
Fekete és más színes bőrű	3285	5485	4674	6598
Fehér	3870	8254	5490	9373
Eltérés a fehérek javára				
— dollárban	585	2769	816	2775
— %-ban	117,8	150,5	117,5	142,1

Forrás: Edelman: Women on the Job. New Outlook Publishers. New York 1973. 19. old.

15. táblázat

A munkamegosztás a dolgozó bőrszíne szerint az Egyesült Államokban 1970-ben

Foglalkozási csoportok	Fehér	Fekete és más színes bőrű
	keresők aránya az összes megfelelő kereső %-ában	
I. Fehérgallérosok	50,8	27,9
Ebből:		
szabadfoglalkozásúak, műszakiak és hasonlók	14,8	9,1
igazgatók, adminisztratív vezetők és vállalkozók	11,4	3,5
II. Kékgallérosok	34,5	42,2
Ebből:		
szakmunkások és művezetők	13,5	8,2
munkások	17,0	23,7
segédmunkások	4,1	10,3
III. Szolgáltatóipari dolgozók	10,7	26,0
Ebből:		
háztartásban dolgozók	1,3	7,7
IV. Mezőgazdasági dolgozók	4,0	3,9
Ebből:		
farmerek és gazdaságvezetők	2,4	1,0
munkavállalók	1,0	2,6

Forrás: Statistical Abstract of the US 1971. Washington 1971. 223. old.

A szellemi dolgozók és alkalmazottak aránya a fehérek között meghaladja az 50%-ot, a nem fehérek között ez az arány alig több ennek felénél, de alacsonyabb a színes bőrűek aránya a szakmunkások között is, és magasabb minden olyan foglalkozásban, ahol alacsony a szakképzettség szintje vagy nincs szükség szakképzettségre. Tagadhatatlan azonban, hogy a fajok, nemzetiségek szerinti munkamegosztás terén az Egyesült Államokban is van változás. Amíg 1957–1970 között a fehér bőrű fehérgallérosok aránya az összes fehér dolgozón belül 44%-ról 51%-ra emelkedett, addig ugyanez az arány a színes bőrűek között több mint kétszeresére (13%-ról 28%-ra) nőtt, de ez még mindig jóval alacsonyabb, mint a fehér bőrűek 1957. évi hasonló mutatója. Ha ezen belül lehetőségünk volna figyelembe venni az alacsonyabb és a magasabb beosztásokat, a megbecsültebb és a kevésbé megbecsült munkát, akkor ez újabb hátrányos megkülönböztetés feltárását jelentené. Jól mutatja az ilyen helyzetet a szakképzettséggel nem rendelkezők arányának alakulása.[39] E csoportba 1957-ben a fehérek 33, 1970-ben pedig 32%-a tartozott. Ugyanez a mutató a színes bőrűeknél 68 és 60% volt, tehát viszonylagosan 1967-ben több mint kétszer annyi, és 1970-ben is közel kétszer annyi képzetlen és alacsony képzettségű színesbőrű fizikai dolgozó van, mint fehér.

Tévedés lenne azt gondolni, hogy a munkával összefüggő fajok szerinti megkülönböztetés csak az Egyesült Államokra korlátozódik. Ez az ellentmondás – különböző mértékben – megvan minden tőkésországban, de különösen kirívó az olyan országokban, ahol ma még a fehér telepesek uralkodnak.

Az afrikai országokban a gyarmati időkben kialakult – és részben még ma is élő – gyakorlat, hogy a legnehezebb és általában a végrehajtó típusú munkát a fekete bőrűek, a „bennszülött" lakosság végzi. A középvezetők és a kereskedők igen nagy része ázsiai, legtöbb esetben Indiából származó; és a jól fizetett, a vezetői, valamint a tulajdonosi pozíciókat általában a „fehérek" töltik be. A megkülönböztetésre utaló statisztikai adatok (de nem a tények!) az utóbbi években egyre inkább ritkábbak, de néhány évvel ezelőttről még felkutathatók.

[39] E csoportba a szakmunkások és művezetők nélküli kékgallérosokat és a szolgáltatóipari dolgozókat soroltam.

16. táblázat

A munkabér a nem mezőgazdasági ágazatban Rhodésiában

Év	Az afrikai	A nem afrikai
	származású dolgozók átlagos havi bére fontban	
1961	10,7	96,2
1962	11,7	98,9
1963	12,7	101,5
1964	13,7	103,2
1965	14,3	106,9

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1971. ILO Geneva. 553. old.

A két csoport fizetése között az abszolút eltérés lassú növekedése mellett a relatív eltérés az 1961. évi 9-szeresről 1965-re 7,5-szeresre csökkent. Nyilvánvaló azonban, hogy más országokban is lehet hasonló különbségeket találni. Zambiára vonatkozóan például újabb és részletesebb adatok állnak rendelkezésünkre.

17. táblázat

Munkabér a mezőgazdaságban és a nem mezőgazdaságban Zambiában

Év	Az afrikai	A nem afrikai	Az afrikai	A nem afrikai
	mezőgazdasági		nem mezőgazdasági	
	dolgozók átlagos havi munkabére kwachában			
1963	11,0	220,8	29,6	265,2
1965	14,4	197,0	38,6	293,4
1970	23,3	336,3	77,4	420,9
1971	28,1	386,4	86,5	470,0

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1971. 567. és 672. old.

A nagyfokú különbség részben a képzettségi-foglalkozási struktúra eltéréséből adódik, ami egyben a megkülönböztetés egyik – és viszonylag nehezen megszüntethető – megjelenése. Erre utaló adatokat – nemzetközi forrásokban – még ritkábban lehet találni. A Délafrikai Köztársaság például csak az 1960-as év hasonló adatait tette közzé, azóta csak „egységes" adatokat publikál. Előfordul az is,

hogy a közzétett adatok (pl. Rhodésia esetében) csak a fehér népességre vonatkoznak.

18. táblázat

A Dél-afrikai Köztársaság népességének foglalkozási struktúrája fajok szerint 1960-ban

Csoportok	„fehér"	„nem fehér"
	keresők az összes hasonló keresők %-ában	
Műszaki és más hasonló végzettségűek	11,6	1,5
Adminisztratív és igazgatási dolgozók	5,0	0,2
Irodai dolgozók	24,5	0,8
Kereskedelmi dolgozók	8,6	1,3
Farmerek, mezőgazdasági munkások, halászok és vadászok	10,1	35,4
Bányászok, kőbányászok	2,8	0,1
Szállítási és hírközlési munkások	6,4	2,1
Kézművesek, ipari munkások, és máshova nem sorolt munkások	23,9	32,3
Szolgáltatási, sport és szórakoztatóipari dolgozók	5,1	18,7
Munkások és nem osztályozhatók	2,0	7,6
Együtt:	*100,0*	*100,0*

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1966. ILO Geneva. 142—145. old.

A megkülönböztetés mértékét jól mutatja, hogy míg a Dél-afrikai Köztársaságban az ún. fehérgalléros dolgozók aránya a fehér bőrű keresők között mintegy 50% volt, addig ez az arány a színes bőrűek között csupán 4%. Azonban – mint már említettük – az azonos elnevezésű csoporton belül is eltérő helyzetű rétegek találhatók. Ezért a közölt adatoknál jóval nagyobb mérvű a faji megkülönböztetés hatása a munkamegosztásra.

A mai munkamegosztás közvetlen társadalmi hatásának, ezen belül a fajok és a nemzetiségek szerinti munkamegosztásnak rejtettebb megnyilvánulása is van. Ezek egyike a piszkos és a tiszta, a könnyű és a nehéz, az egészségre ártalmas és nem ártalmas, a szakképzettséget igénylő és nem igénylő stb. munkák egymás melletti léte és fennmaradása még a gazdaságilag legfejlettebb tőkésországokban is.

A piszkos és hátrányos munkára – elsődlegesen a növekvő általá-

nos és szakképzettség miatt – ma már a tőkésországokban is egyre kevesebben jelentkeznek. Ugyanakkor a tőkés gazdaságokban az ilyen „hátrányos" munkakörülmények mellett végezhető munkát csak akkor gépesítik, ha nincs más megoldás. Ezt a megállapítást jól igazolja a fejlett európai tőkésországok „vendégmunkás-rendszere", illetve ennek fejlődési üteme, a vendégmunkások által végzett munka jellege és életkörülményeik. Az ilyen típusú munkát vállalók hiányáról szólva a „Der Organisator" című svájci folyóirat kijelentette: „A probléma nemcsak Svájcra vagy az NSZK-ra jellemző, hanem az egész iparosodott világra. Az USA gazdaságában is egyre jobban szembe kell nézni e gonddal, habár ott az alárendeltebb segédmunkák végzésére sokkal több ajánlkozó van, mivel a bevándoroltak és a kisemmizett színes bőrűek hatalmas munkaerő-tartaléka, a több százalékos munkanélküliség kedvezőbb feltételeket jelent."[40]

Ugyancsak a vizsgált kérdés általános és növekvő jelentőségére utal, hogy 1974-ben a Budapesten tartott IV. Közgazdász Világkongresszus külön munkacsoportban foglalkozott a nemzetközi munkaerő-vándorlással. A szekcióülés – többek között – megállapította, hogy az Európai Gazdasági Közösség országaiba irányuló külföldi munkaerő-vándorlás 1970-ben mintegy 6 millió fővel tetőzött.[41] A vendégmunkások jelentősen hozzájárulnak a befogadó ország gazdasági eredményeihez (a társadalmi termék, illetve a nemzeti jövedelem létrehozásához. Az utóbbi részesedését a Német Szövetségi Köztársaság esetében 10, Franciaországéban pedig 7%-ra becsülték). Lényeges megállapítás volt az is, hogy vendégmunkások nélkül bizonyos hagyományos ágazatok termelését, valamint általában a piszkos és nehéz munkát erőteljesen csökkenteni kellene, mert nem volna elég munkaerő. (A vendégmunkások mintegy 24%-a az építkezésen, 20%-a a fémmegmunkáló iparban, 6%-a a textil- és kon-

[40] *L. Braendli:* Ki végzi a jövőben a „piszkos munkát"? Műszaki Gazdasági Információ. Munkaügy, 1974. 10. sz.

[41] Ez az adat azonban – értelemszerűen – nem tartalmazza valamennyi fejlett európai tőkésországban foglalkoztatott „vendégmunkás" adatát, amely 1973-ban már meghaladta a 8 millió főt, sőt az illegálisan foglalkoztatottakkal együtt a 9 millió főt. *Zborovári Katalin:* Az európai fejlett tőkésországok vendégmunkarendszerének néhány időszerű kérdése. Közgazdasági Szemle, 1976. 7–8. sz. 935. old. Ugyanez a forrás közli, hogy 1973-ban a vendégmunkások aránya a foglalkoztatottak százalékában Belgiumban 6,8; Nagy-Britanniában 7,3; Ausztriában 7,9; Német Szövetségi Köztársaságban és Franciaországban 9,4; Svájcban pedig 28,2% volt.

fekcióiparban dolgozik.) Igen figyelemreméltó, hogy a Párizs területén levő gyárakban a futószalag melletti munkahelyeket 95%-ig külföldiek töltik be.[42] Sokan dolgoznak mosodákban és különböző takarítói munkakörökben. A bevándorlók könnyű áldozatai a kizsákmányolásnak, nagy intenzitással dolgoztatják őket, nem kapnak munkanélküli segélyt és bérlenyomó hatást is kifejtenek. A vázolt megállapítással – egy-két német szövetségi köztársasági kutató kivételével – valamennyi résztvevő egyetértett.

A nagyarányú vándorlás jelentősen hat a kibocsátó ország helyzetére is. E kérdéssel kapcsolatban a szekció vitaindító előadója megállapította, hogy a kevésbé fejlett európai országokban: „A munkanélküliség ellenére nehéz munkaerőt találni a bányászatba, vagy egyéb nehéz és piszkos munkakörökbe. A belföldi munkaerő, amely hajlandó ilyen munkát vállalni, inkább megy külföldre a magasabb bérek miatt. Ennélfogva nem meglepő, hogy a dél-európai küldő országok időközökben Észak-Afrika kivándorlóinak fogadó országaivá lesznek."[43] Ugyanakkor a bevándorlók szenvednek a megkülönböztetéstől. „A megkülönböztetettség érzete, a rossz életkörülmények, a gettók elkerülhetetlenül olyan érzést eredményeznek, hogy (a vendégmunkás – a *Szerk.*) társadalmilag bizonytalan helyzetben van, hiszen állandóan fenyegeti a veszély, hogy az idegen országban elbocsátják az állásából . . ."[44] És elbocsátják. Ez általánosan érvényesülő jelenség, mivel a dolgozók között a külföldiek (jugoszlávok, görögök, olaszok a Német Szövetségi Köztársaságban; algériaiak, spanyolok, portugálok Franciaországban; olaszok, görögök és törökök Svájcban) és az egyéb okokból megkülönböztetettek (négerek az Egyesült Államokban; indiaiak, karib-tengeriek az Egyesült Királyságban) mindig hamarabb vesztik el a munkájukat – és tovább munkanélküliek –, mint a hazaiak, illetve a „fehér" dolgozók. Ez az oka annak, hogy az Egyesült Államokban a „színes bőrű" dolgozók munkanélküliségi szintje mintegy kétszerese a fehér bőrűek hasonló mutatójának.

[42] *J. H. Saussois:* Les réalisations actuelles en matière d'enrichissement du travail.

[43] *Kosta Mihailovic:* The European Economic Community and Labour Migration. Előadás a IV. Közgazdász Világkongresszuson. 1974. (Kézirat.)

[44] Ugyanott.

19. táblázat

A munkanélküliek megoszlása a bőr színe szerint az Egyesült Államokban

Év	Fehér munkanélküliek	Színes munkanélküliek
	aránya az összes megfelelő csoport %-ában	
1949	5,6	8,9
1955	2,7	4,5
1958	6,2	12,6
1966	3,3	7,3

Forrás: Cs. Nikolov: Sztruktura, dinamika i tendencii na bezrabotica v razviti kapitalisticseszki sztrani. Novo Vremja 1969. 2. sz.

20. táblázat

A munkanélküliség alakulása bőrszín szerint az Egyesült Államokban

Év	Fehér	Fekete
	munkanélküliek aránya az összes megfelelő csoport %-ában	
1970	4,5	8,2
1974	5,0	9,9

Forrás: US News and World Report 1975. aug. 11. 27. old.

A munkamegosztás társadalmi hatásának tárgyalásánál elengedhetetlen feladat a nemek szerinti munkamegosztás felvillantása, mivel a munkamegosztás közvetlen társadalmi hatása talán a legegyértelműbben a nők szerepének megváltozásával összefüggésben érzékelhető.[45]

A férfiak és a nők között kialakult munkamegosztásbeli eltérést igen sok oldalról lehet megközelíteni, és e kérdésről még *viszonylag* teljes képet sem lehet adni. Az azonban már bevezetőben is megállapítható, hogy az uralkodó osztály tagjaitól eltekintve a nők mindig igen sok és nehéz munkát végeztek, ugyanakkor a nők által végzett munkát és a nők kereső foglalkozását egyáltalán nem lehet azonosnak tekinteni. Ennek megfelelően a nők által végzett munka

[45] E fejezet a kérdésnek a nemzetközi tendenciáit vizsgálja. A magyarországi helyzettel és annak változásával a VI. fejezet foglalkozik.

a társadalom fenntartására fordított munkának mindig számottevő, legalább a nők számával arányos része volt. A termelőmunkából is mindig kivették a részüket, bár a gyermekszülésben és -nevelésben betöltött sajátos szerepük jelentős mértékben meghatározta a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyüket.

A nők társadalmi munkamegosztásban betöltött helye és szerepe a kapitalizmus kialakulását követően jelentősen megváltozott, és egyre nagyobb részük lett bérmunkás. A munkájuk az esetek túlnyomó többségében egyáltalán nem volt „nőies". Különösen nehéz, egészségtelen és hosszú időtartamú munkát végeztek a nők a kapitalizmus kialakulásának periódusában, továbbá a XIX. század egészében, valamint a XX. század első 30–40 évében. Jellemző és általános jelenség az is, hogy a női munka kizsákmányolásának mértéke még a férfi munkások kizsákmányolásánál is magasabb szintű volt, és – ahol van ilyen kategória – általában magasabb szintű még ma is.

A kereső nők száma és aránya, ágazati megoszlása az adott ország gazdasági fejlettségétől, társadalmi berendezkedésétől, hagyományaitól és bizonyos mértékben még a számbavétel módszerétől is függ, mivel – különösen a mezőgazdasági kereső nők számának megállapítása terén – az egyes országok között lényeges módszerbeli eltérés található. Ennek ellenére számuk és arányuk – egy-két gazdaságilag fejletlen, vagy közepesen fejlett országtól eltekintve – mindenütt nőtt, és ezáltal általában is a nők javára módosult a keresők nemek szerinti munkamegosztásának mutatója.

Megállapítható, hogy kereső nők a legkisebb arányban a fejletlen muzulmán országokban találhatók (Algéria: 4,3%; Tunézia: 6,1%; Egyiptom: 7,5%; Pakisztán: 12,5%).[46] Az iparilag fejlett tőkésországokban általában magas és növekvő a kereső nők aránya. Ez a mutató a hetvenes évek elején 30% felett volt Franciaországban (31,9%), Belgiumban (32,7%), az Egyesült Királyságban (35,7%), a Német Szövetségi Köztársaságban (36%), az Egyesült Államokban (37%), Ausztriában (39%), Japánban (39%). Ennél alacsonyabb például Olaszországban (27,1%) és Hollandiában (22,3%). A szocialista országokban ez a mutató – Jugoszlávia kivételével – meghaladja a 40%-ot (Szovjetunió 51,9; Csehszlovákia 46,1; Románia 45,2; Bulgária 44; Német Demokratikus Köztársaság 41,8;

[46] Year Book of Labour Statistics 1972. ILO, Geneva 1973. 44–146. old.

Magyarország 41,8% – Jugoszlávia 35,4%).[47] A hosszú távú foglalkoztatottsági prognózisok általában az említett arányok további növekedésével számolnak, kivéve, ahol nem várható gazdasági fejlődés, illetve ahol a demográfiai tényezők jelentenek akadályt.[48]

A kereső nők ágazati struktúrája általában minden országban eltér az összes foglalkoztatottak ágazati megoszlásától. A fejlett tőkésországokban a nők 15–20 százalékponttal nagyobb aránya dolgozik a harmadlagos ágazatban, mint a férfiaké. Ezzel szemben mind az iparban és építőiparban, mind a mezőgazdaságban kisebb a női keresők aránya a férfiak hasonló mutatójánál. Kivétel a Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria és Japán, ahol az ágazat női kereső aránya 6; 8, illetve 11 százalékponttal haladja meg a férfiak hasonló mutatóját. A szocialista országokban általában a nők magasabb aránya dolgozik a mezőgazdaságban, mint a férfiaké, kivétel ez alól a Szovjetunió és Magyarország. Az ipar és építőipar területén dolgozó nők aránya valamennyi országban elmarad a férfiak mögött, kivéve néhány gazdaságilag közepesen fejlett, illetve fejletlen országot (Jordániában 2,8; Portugáliában 1,3; Algériában 2,2; Indonéziában 2,0 százalékponttal a nők vezetnek). Három szocialista ország (Bulgária, Románia, Jugoszlávia), továbbá Görögország és nyolc gazdaságilag fejletlen ország (Egyiptom, Ceylon, Irán, Sierra Leone stb.) kivételével a nők minden esetben nagyobb arányban dolgoznak a harmadlagos ágazat területén, mint a férfiak. A gazdaságilag legfejlettebb tíz tőkésországban (a Német Szövetségi Köztársaság kivételével) a nőknek minden esetben több mint 60%-a, hat országban pedig több mint 70%-a dolgozik a harmadlagos ágazatban. Ezek az országok „a fejlett szolgáltatói" szakaszhoz tartoznak. A szocialista országokban a harmadlagos ágazat viszonylagos fejletlensége és a társadalom jellege miatt ez az arány minden esetben a 40% alatt marad, de ez a mutató a jövőben várhatóan emelkedni fog. A fejletlen szolgáltatói szakaszban levő társadalmakban a nőknek igen magas aránya dolgozik a szolgáltatásban, míg a fejletlen mezőgazdasági és a mezőgazdasági szakaszban ez a mutató alacsony, és általában elmarad a férfiak hasonló aránya mögött.

Ha a női keresők arányának időbeli változását vizsgáljuk, meg-

[47] Year Book of Labour Statistics 1973. ILO, Geneva 1973. 60–137. old.

[48] Magyarországon ez a mutató 1976 elején 43,7% volt és – alapjában demográfiai okok miatt – stagnálás, lassú növekedés, majd a század utolsó évtizedében kismértékű – mintegy 1,5–1,6 százalékpontos – visszaesés várható.

állapítható, hogy mind általában, mind az egyes ágazatokon belül az esetek többségében emelkedik a női keresők aránya. A Nemzetközi Statisztikai Évkönyv által közölt 21 megfigyelt országban az 1960-as és az 1970-es évtized első évei között csupán Ausztriában, Görögországban, Mexikóban és Egyiptomban csökkent – Mexikó kivételével csupán 2–3 tized százalékkal – a munkásokon és alkalmazottakon belüli nők aránya.[49] Ágazatonként vizsgálva az említett adatot, az iparra vonatkozóan Ausztriában, Görögországban és Olaszországban csökkent ez a mutató. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak között a nők aránya már öt országban csökkent. Figyelemre méltó, hogy a tárgyalt mutatócsökkenések minden esetben tőkésországban valósultak meg, a szocialista országok ilyen jellegű mutatója – a magasabb szint ellenére – is növekvő tendenciájú.

Természetesen számunkra az is érdekes, hogy a férfi és női dolgozók ágazati struktúrájában fellelhető különbség időben hogyan alakul. Nyilvánvaló, hogy itt is több irányú jelenséget kell figyelembe venni. Ezen belül a vizsgált arányokra elsődlegesen hat az ágazati struktúra alakulásának legáltalánosabb törvényszerűsége. Ez – mint már említettük – azzal jár, hogy csökken a mezőgazdasági keresők aránya, és a nem mezőgazdasági keresők hasonló mutatója emelkedik. Ez az emelkedés – az első szakaszban – az ipar és az építőipar javára valósul meg, majd egy bizonyos fejlettségi szintet követően felgyorsul a harmadlagos ágazatban dolgozók számának és arányának növekedése, a gazdasági fejlettség magasabb szintjén már az ipar és az építőipar rovására is. A nemzetközi adatok alapján úgy tűnik, hogy a bemutatott tendencia a női keresőknél még élesebben jelenik meg, azaz gyorsabban csökken a mezőgazdaságban dolgozók és gyorsabban emelkedik a harmadlagos ágazatban dolgozók aránya, mint a férfiak esetében.

Befejezésül az osztálystruktúráról is szükséges röviden szólni.[50]

A munkamegosztás kialakulásának vizsgálatakor arra a megállapításra jutottunk, hogy e folyamatnak szükségszerű terméke az osztálytagozódás, ami a kizsákmányoló társadalmakban a hatalomnak az osztályok közötti egyenlőtlen megoszlásával jár. Ezért vannak uralkodó és elnyomott osztályok, ezért van osztályharc. A burzsoá-

[49] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1974. KSH 1974. 63–64. old.

[50] E fejezet ennek a kérdésnek is csak a nemzetközi tendenciáit vizsgálja. A magyarországi osztálystruktúrával és annak alakulásával a VI. fejezet foglalkozik.

zia „a nagyipar és a világpiac létrehozása után a modern képviseleti államban kivívta magának a kizárólagos politikai uralmat. A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoáosztály közös ügyeit igazgató bizottság."[51] És bár ez a „bizottság" is megosztva tevékenykedik (lásd a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom Montesquieu által kidolgozott elméletét, vagy a tulajdonosok és a menedzserek közötti és más hasonló jellegű munkamegosztást), ez egyáltalán nem jelenti a hatalom megosztását. A hatalom tőkés jellegének eltüntetése, megjelenésének módosítása a tőkésosztály ideológusainak fontos és jól átgondolt célkitűzése. Egész sor hamis elmélet született e cél érdekében. Ezért teljesen igaza van Szabó Kálmánnak, amikor kifejti: „A management science minden divatos tana, ... amely a munkásrészvételt a gazdasági hatalomban való osztozkodásként traktálja (nem pedig mint a rá gyakorolt külső befolyás egyik eszközét), pusztán arra szolgál, hogy a »humánum« mozzanataiból is fegyvert kovácsoljon a tőke számára, s elviselhetőbbé tegye az alávetettséget a munkás számára."[52]

A hatalommegoszlás osztálykérdésként való funkcionálása elsődlegesen a termelési eszközök tulajdonviszonyából adódik, mivel a hatalom szükségszerűen a termelési eszközök tulajdonosai kezében összpontosul. Bár e kérdésre a későbbiekben még visszatérünk, az megállapítható, hogy – kivételes és átmeneti esetektől eltekintve, de mindig kényszer hatására – a hatalom gyakorlását az elnyomó osztály csak más elnyomó osztállyal, dolgozó osztály csak dolgozó osztállyal osztja meg. Ez egyben azt is jelenti, hogy a hatalom kizsákmányoló jellegét csakis a munkásosztály forradalmi harca tudja megváltoztatni. Mindezekből az is érzékelhető, hogy az osztályok közötti munkamegosztás lényegét távolról sem lehet csupán az egyes osztályok és rétegek számával jellemezni. Ezzel szemben az osztálystruktúra változása igen komplex módon képes jellemezni az adott társadalom fejlettségét és annak tendenciáját, bár e kérdés vizsgálatánál nehézségeket okoz a nagyfokú adathiány. E nehézséget csökkenti, hogy az osztálystruktúrára vonatkozó nemzetközi adatokat bizonyos mértékben pótolni lehet egy olyan adatsorral, ahol a termelési eszközökhöz való viszony érzékelhető.

[51] *Marx–Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa. *Marx–Engels* Művei 4. köt. Budapest 1959. 444. old.

[52] *Szabó Kálmán:* Az üzemi demokrácia és a politikai gazdaságtan. Közgazdasági Szemle 1974. 7–8. sz. 770. old.

21. táblázat

A keresők megoszlása a termelési eszközökhöz való viszony szerint a tőkésországokban (százalékban)

Ország	Időpont	Munkáltatók és önállóak	Foglalkoztatottak	Családi munkások	Egyebek és ismeretlenek*	Együtt	A mg-i keresők aránya %-ban
Svédország	1975.	7,2	91,4	1,4	—	100,0	6,4
Egyesült Királyság	1971. IV. 25.	7,4	87,5	—	5,1	100,0	2,5
Egyesült Államok	1975.	7,9	90,3	0,9	0,9	100,0	3,8
Kanada	1976. V.	8,0	90,3	1,3	0,4	100,0	5,5
Német Szövetségi Köztársaság	1975. V.	9,0	86,2	4,8	—	100,0	6,4
Svájc	1970. XII. 1.	10,0	90,0	—	—	100,0	7,6
Hollandia	1971. II. 28.	11,0	85,2	2,6	1,2	100,0	6,1
Norvégia	1975.	11,5	82,4	3,7	2,4	100,0	9,9
Belgium	1975. VI. 30.	12,2	79,1	3,6	5,1	100,0	3,4
Új-Zéland	1971. III. 23.	12,5	85,7	0,1	1,7	100,0	11,5
Dánia	1975. X.	13,0	82,6	4,4	—	100,0	9,3
Ausztrália	1973.	13,2	83,4	0,3	3,1	100,0	7,0
Finnország	1975.	16,3	80,2	—	3,5	100,0	14,3
Japán	1975.	17,7	68,4	11,8	2,1	100,0	12,4
Franciaország	1975.	18,1	79,6	—	2,3	100,0	10,8
Spanyolország	1970. XII. 31.	18,7	73,8	6,2	1,3	100,0	24,9
Portugália	1970. XII. 15.	19,3	69,6	3,8	7,3	100,0	29,6
Ausztria	1975.	19,4	80,6	—	—	100,0	12,5
Olaszország	1976. VII.	20,3	69,9	6,0	3,8	100,0	15,1
Izrael	1975.	20,6	73,9	2,4	3,1	100,0	6,3
Algéria	1966. IV. 4.	21,5	60,2	6,2	12,1	100,0	50,4
Argentína	1970. IX. 30.	21,9	70,8	3,2	4,1	100,0	14,8
Srí Lanka (Ceylon)	1971. X. 9.	22,9	54,1	4,3	18,7	100,0	40,6
Írország	1971. IV. 18.	23,1	65,8	5,3	5,8	100,0	25,4

Ország	Időpont	Munkáltatók és önállóak	Foglalkoztatottak	Családi munkások	Egyebek és ismeretlenek*	Együtt	A mg-i keresők aránya %-ban
Chile	1971. VI. 1.	23,8	73,0	2,2	1,0	100,0	19,3
El Salvador	1971. VI. 27.	24,5	48,5	22,6	4,4	100,0	46,6
Tunézia	1966. V. 3.	25,4	61,8	3,1	9,7	100,0	41,0
Venezuela	1975. IV.	25,7	62,3	4,0	8,0	100,0	18,6
Törökország	1970. X. 25.	27,4	27,6	45,0	—	100,0	67,6
Dominika	1970. I. 9—10.	29,4	38,2	5,9	26,5	100,0	44,3
Egyesült Arab Köztársaság	1966. V. 30.	29,4	53,9	16,7	—	100,0	53,3
Mexikó	1975. VI.	31,1	62,3	6,6	—	100,0	40,9
Thaiföld	1973. VII—IX.	33,3	19,9	46,4	0,4	100,0	71,8
Marokkó	1971. VII. 20.	33,6	37,3	18,7	10,4	100,0	50,0
Brazília	1970. IX. 1.	35,3	54,8	9,1	0,8	100,0	44,4
Fülöp-szigetek	1975. VIII.	35,4	38,5	21,7	4,4	100,0	52,0
Irán	1966. XI. 1.	37,1	43,8	8,9	10,2	100,0	41,8
Szíria	1974. IX.	38,6	35,0	21,3	5,1	100,0	50,8
Haiti	1971. VIII. 31.	39,1	16,3	28,2	16,4	100,0	61,5
Görögország	1971. III. 14.	39,5	41,8	17,5	1,2	100,0	40,4
Guatemala	1973. III. 26.	39,7	48,0	11,2	1,1	100,0	57,0
Indonézia	1971. IX. 24.	40,7	31,7	22,3	5,3	100,0	62,2
Mozambik	1970. XII. 15.	44,4	40,0	14,5	1,1	100,0	73,4
Pakisztán	1974. I.	51,8	17,9	30,2	0,1	100,0	57,3
Szudán	1973. IV. 3.	59,2	25,3	9,9	5,6	100,0	66,4
Tanzánia	1967. VIII. 26.	74,4	9,0	16,4	0,2	100,0	91,2
Nepál	1971. VI. 22.	86,4	9,3	4,3	—	100,0	94,4

* Munkanélküliekkel együtt.

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1973. ILO Geneva 1973. 60—137. old., valamint Year Book of Labour Statistics 1976. ILO Geneva 1976. 50—165. old.

Az adatok jól mutatják, hogy a legfejlettebb tőkésországok keresőinek 80–90%-a bérből és fizetésből élő, míg ugyanez az adat a fejletlenebb országokban 10% alá is süllyedhet. Ezzel szemben a munkáltatók és egyéb önálló keresők (tehát a tőkések és a kisárutermelők) aránya fordítottan arányos az adott ország gazdasági fejlettségével, és egyenesen arányos a mezőgazdasági keresők viszonylagos létszámával. Ez az a pont, ahol az ágazati struktúra, az osztálystruktúra és a munkamegosztás kapcsolata közvetlenül érzékelhető. A szocialista országok osztályszerkezete természetszerűleg minőségileg más, mint a tőkésországoké, nincsenek kizsákmányoló osztályok és – egy-két kivételtől eltekintve – a kisárutermelők sem játszanak számottevő szerepet. Ugyanakkor a munkásosztály, illetve a bérből és fizetésből élők keresőkön belüli aránya a szocialista országokban is párhuzamosan növekszik a gazdasági fejlettséggel.

Korunk munkamegosztása tehát átfogja a gazdasági és a társadalmi élet egészét. Teljes körű ismertetése reménytelen feladat. Számos igen fontos kérdés tárgyalása – így pl. az egyes népgazdasági ágakon belüli munkamegosztás – kimaradt e fejezetből. A nemzetközi munkamegosztás tárgyalásánál is csupán néhány fontosabb összefüggésre lehetett felhívni a figyelmet. Egy témacsoporttal – a keresők közötti munkamegosztással mint korunk munkamegosztásának lényeges részével – azonban mindezek ellenére kissé részletesebben kell foglalkoznunk.

„... minden eddigi forradalomban a tevékenység módja érintetlen maradt és csupán e tevékenység más felosztásáról, a munkának más személyekre való új elosztásáról volt szó, ..."

(MARX–ENGELS)

V. A dolgozók helye korunk munkamegosztásában

A munkamegosztásnak az I. fejezetben közölt fogalma is jelzi, hogy a vizsgált kategória – ha nem is önmagában és nem is abszolút érvénnyel – meghatározó a dolgozók társadalmi helyzetére. Nyilvánvaló tehát, hogy a társadalomtudományt a munkamegosztásnak különösképpen ez a vonatkozása érdekli. Kérdés azonban, hogy a munkamegosztás bonyolult rendszerének ebben a vonatkozásában milyen tényezők játsszák az elsődleges meghatározó szerepét.

Az már az eddigiek alapján is érzékelhető, hogy a kereső népességet a társadalmi-technikai munkamegosztás – más tényezőkkel együttesen – meghatározott társadalmi osztályba, rétegbe, illetve ehhez különböző mértékben kapcsolódva a munka jellege, végzésének módja, szakképzettségi igénye, valamint ezek kombinációi szerint különböző szakmai, képzettségi és más csoportokba helyezi. Ennek az az oka, hogy a dolgozók a munka végzése során részben társadalmi, részben technikai viszonyba kerülnek egymással, illetve a munka tárgyával és eszközével. Ezek a viszonyok esetenként teljesen vagy részben átfedik egymást. Ez az oka annak is, hogy gyakran nehéz meghatározni, hogy a tárgyalt tényezők között melyek a meghatározók és melyek a következmények (pl. a fizikai dolgozók és a munkásosztály vagy a beosztás és a szakképzettség kapcsolata).

A vizsgálandó kérdések között kiemelkedő jelentőségű annak megállapítása, hogy *mi a dolgozó helye a társadalom és ezen belül a társadalmi termelés szervezetében.* Itt a dolgozók társadalmi ter-

melésben betöltött feladatát, illetve egymáshoz való társadalmilag meghatározott viszonyát kell elsődlegesen vizsgálni, amit *a termelési eszközökhöz való kapcsolatuk* és az ezt kifejező osztályhelyzet, illetve más szemszögből a *hatáskör, az állománycsoport* illetve ezen belül a *beosztás és a szakképzettség* tükröz. A vizsgált viszonylatban meghatározó, hogy a dolgozók tulajdonosok-e vagy sem (és ha igen, milyen címen és formában), vezetők-e vagy beosztottak, és ezáltal a felelősségük, illetve a döntési joguk milyen széles. Azt, hogy a társadalom tagjai a munka végzése során egymással és a feladatukkal milyen kapcsolatban lehetnek, az általuk végzett konkrét tevékenység is meghatározza. Ehhez pedig már ismerni kell szakképzettségük szintjét, sőt munkájuk tartalmát és jellegét is. E kategóriák – bár nem azonos mértékben – kölcsönösen kapcsolódnak egymáshoz. Ez az összefonódás is oka annak, hogy a társadalmi és a technikai kapcsolatok abszolút szétválasztása – ha egyáltalán lehetséges – csakis elméletileg képzelhető el.

1. TULAJDONVISZONYOK ÉS MUNKAMEGOSZTÁS

A munkamegosztás és a tulajdon (a termelési eszközök tulajdona) között szoros oksági kapcsolat található. A tulajdon léte, vagy hiánya, illetve a tulajdonhoz való lehetséges sokrétű kapcsolat jellege meghatározó az adott személy által a társadalmi munkamegosztásban elfoglalható helyre. Ez természetesen szorosan összefügg a tulajdon és az osztályhelyzet kapcsolatával. Ugyanakkor egyrészt a tulajdonviszonyok, illetve az osztálystruktúra, másrészt a munkamegosztás eltérő tagoltsága következtében, amíg a tulajdonhoz való viszony módosulása mindig változtatja az egyénnek a társadalmi munkamegosztásban és az osztálystruktúrában elfoglalt helyét, addig a társadalmi munkamegosztásban igen különböző helyet elfoglalt személyeknek azonos lehet a viszonya a tulajdonhoz. A munkamegosztás és a tulajdon kapcsolatát – röviden – talán az egyes társadalmi csoportoknak a termelési eszközök tulajdonlásához, birtoklásához és használatához való viszonyával lehet a legnyilvánvalóbban jellemezni.

A *tulajdon* a termelési eszköz feletti elidegenítés (eladás, elajándékozás, örökbehagyás), valamint bérbeadás lehetősége, *birtoklás* a

termelési eszköz feletti rendelkezés joga, az elidegenítés lehetősége nélkül. Más szóval, birtokolni lehet valamit tulajdonosként és nem tulajdonosként is.[1] A *használat* pedig valamely termelési eszköz rendeltetési céljának megfelelő működtetése, aminek nem szükségszerű feltétele sem a tulajdon, sem a birtoklás.

Itt kell megjegyezni egyrészt, hogy e három kategória értelmezése nem tekinthető e kategóriák definíciójának; másrészt, hogy e kategóriák már igen régen ismertek. A tulajdont és birtoklást már *Marx* is a tulajdonhoz való eltérő kapcsolat érzékeltetéseként használta. A tőkés termelést megelőző tulajdonformák tárgyalásánál például arról írt, hogy „mindezen kis közösségek felett álló *összefoglaló egység* jelenik meg *felsőbb tulajdonosként* vagy *egyetlen tulajdonosként*, a valóságos községek pedig ennélfogva csak *örökös* birtokosokként."[2] Mivel sem a tulajdon, sem a birtoklás nem tételezi fel szükségszerűen a termelési eszközök használatát, a tulajdon és a munkamegosztás kapcsolatának vizsgálatakor ezt a két kategóriát ki kellett egy harmadikkal, a használattal egészíteni. E három kategória segítségével már meg lehet kapni a tulajdon és a munkamegosztás sematikus kapcsolatát.

Lényeges annak figyelembevétele is, hogy ez a három kategória egymás mellett létezik, tehát együtt és külön-külön is funkcionálhatnak. Együttlétezésük nem szükségszerű, de különböző variációban lehetséges.

A vázoltak alapján a népesség egyes csoportjai a tőkés társadalomban a termelési eszközökhöz a következőképpen kapcsolódhatnak:

1. Lehetnek egyidejűleg tulajdonosok és birtoklók (általában ez jellemző a bérmunkást alkalmazó tőkésre);

2. Lehetnek csak tulajdonosok (ez jellemző a részvényesre és a termelési eszközét bérbe adó kizsákmányolóra);

[1] A termelési eszközök tulajdonlása és birtoklása jövedelem – méghozzá, ha az nem kapcsolódik a használathoz, munka nélküli jövedelem – szerzését teszi lehetővé, mivel e formák a termelési eszközök hasznosítása miként jéhez adnak bizonyos – közvetett vagy közvetlen – beleszólási lehetőséget. Ezeket a tulajdonlás másodlagos jegyeinek lehet nevezni, mivel, ha czek elmaradnak – és erre mind a tőkés, mind a szocialista társadalomban megvan a lehetőség – nem semmisítik meg a tulajdonlás elsődleges ismérveit.

[2] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/I. köt. 357. old.

3. Lehetnek csak birtoklók (ez jellemző a tőkés bérlőre);

4. Lehetnek egyidejűleg birtoklók és használók (ez jellemző a bérelt termelési eszközzel – pl. földdel – rendelkező kisárutermelőre);

5. Lehetnek egyidejűleg tulajdonosok, birtoklók és használók (ez jellemző a kisárutermelőkre);

6. Lehetnek kizárólagosan csak használók (ez a bérmunkás tipikus esete);

7. Végül lehet olyan csoport is, amely sem tulajdonosa, sem birtokosa, sem használója a termelési eszközöknek (ezek a nem keresők, ide tartoznak a nyugdíjasok, a háztartásbeliek, a tanulók stb.). E csoporttal azonban – mivel nem fejeznek ki osztálykategóriát – a következőkben nem foglalkozom.

Amennyiben az említett kapcsolatokat az osztálystruktúra meghatározójaként vesszük figyelembe, úgy az első három csoport a tőkésosztályt és annak meghatározott rétegeit, a 4–5. szám alatt jelzett kapcsolat a kisárutermelőket, a 6. a munkásosztályt reprezentálja. Valójában formailag a szellemi dolgozók csoportja is ugyanolyan kapcsolatban van a termelési eszközökkel, mint a munkásosztály. (Éppen ez az oka annak, hogy a tulajdonhoz való viszony szükséges, de nem elégséges meghatározója az osztálytagozódásnak.)

Ezeket az összefüggéseket nem zavarja, hogy a tulajdon egyéni vagy csoporttulajdon. (A tőkés társadalomban pl. van családi, részvénytársasági, szövetkezeti, sőt állami tulajdon is.)

Ha megvizsgáljuk, hogyan alakulnak e tartalmi és formai kapcsolatok a szocialista társadalomban, akkor meg lehet állapítani, hogy a tőkés társadalmakban is létező magán-, állami és szövetkezeti tulajdonformák az azonos elnevezés ellenére sem azonosak a szocialista társadalomban levő tulajdonformákkal. Az eltérés elsődleges oka a két társadalom különböző struktúrája. A tőkés társadalomra a magántulajdon a jellemző, ez az uralkodó, a meghatározó, a szocialista társadalomra pedig a szocialista tulajdon, illetve ennek állami és szövetkezeti formája. Ez az eltérés meghatározza az érvényes társadalmi-termelési viszonyokat éppúgy, mint az egyes egységek közötti gazdasági kapcsolatok tartalmát és formáját, az érvényesülő gazdasági törvényeket, a gazdálkodás általános és specifikus formáját stb.

Formailag nézve a szocialista társadalomban egyszerűbb az egyes társadalmi csoportoknak a termelési eszközhöz való viszonya, mivel itt csak a tulajdon és a használat szerepe variálódik, a birtoklás ön-

állósult (a tulajdontól elkülönült) formája e társadalomra nem jellemző, illetve módosult formában jelenik meg. Hasonlóképpen a megjelenési forma egyszerűsítése irányában hat, hogy a csak tulajdonosként való megjelenés is idegen a társadalmunktól. Ugyanakkor az a kérdés, hogy ki a tulajdonos – a közvetett tulajdon miatt –, formájában jóval bonyolultabban jelenik meg, mint a tőkés társadalomban.

Először is azt kell megállapítani, hogy a szocialista tulajdon feletti elidegenítés[3] (a tulajdonlás) lehetősége valóságos lehetőség, de ez nem egyes személyeket, hanem a társadalmat vagy az adott kollektívát, illetve az ezek által megbízott személyeket (a megbízás keretén és idején belül a megbízott irányításának, beszámoltatásának és ellenőrzésének fenntartásával) illeti meg. Tehát személyében, megbízás, illetve korlátozás nélkül a szocialista tulajdon tulajdonlása senkit nem illet meg. Tekintettel arra, hogy a tulajdonlással kapcsolatos megbízást – legalábbis tartalmilag – csakis a tulajdonosok testülete adhat, így az adott testület (társadalom, illetve annak megtestesítője, az állam, a csoport) egésze a tulajdonos még akkor is, ha ezzel a jogával csak közvetett úton (pl. az elnök, az igazgató, a tanács, a minisztérium vagy a parlament közbeiktatásával) él. Ebben – és csak ebben – az értelemben nyilvánvaló, hogy a szocialista tulajdon minden esetben *közvetett, illetve megosztott* tulajdon. A tulajdonosi jog közvetett gyakorlása természetesen nem semmisíti meg a tulajdonosi jogokat, de korlátozza a tulajdonosi érzetet és az ezzel járó lehetőséget, a siker-, esetleg a kudarcélményeket. Az is nyilvánvaló, hogy a tulajdonosi jog „közvetettsége" annál nagyobb, minél kevésbé érzékelhetők a tulajdonosi jog másodlagos jegyei (az irányítási, ellenőrzési lehetőség, a jövedelemben való részesedés stb.).

A birtoklás kifejezés a szocialista viszonyokra nem megfelelő, ennek módosulása miatt a rendelkezési jog a kifejezőbb, de a rendelkező egyben mindig résztulajdonos is. Ezért a szocialista társadalomban a rendelkezési jog egyrészt az előbbi értelemben sohasem válik el a tulajdonosi jogoktól, másrészt általában elválik attól, mivel amíg minden rendelkező tulajdonos, addig nem minden tulajdonos rendelkező. Ennek az az oka, hogy a rendelkezési jog – szem-

[3] Valójában az elidegenítés lehetősége elsődlegesen az eladásra korlátozódik, bár az ellenszolgáltatás nélkuli átengedés gyakorlata is fennáll (pl. korlátozott mértékben az ún. könyvjóváírás módszere).

ben a tulajdon kollektív jellegével, ismét csak a megbízás idejére és keretein belül – általában meghatározott személyeket illet meg. Természetszerűleg a rendelkezési jog nem korlátlan, az csak az érvényes jogszabályok, illetve más utasítások keretén belül illeti meg a felhatalmazott személyt vagy személyeket. Nyilvánvaló azonban, hogy a tulajdonosi jogot gyakorló szerv, illetve intézmény bármikor élhet mind a tulajdon, mind a rendelkezési jogával, esetenként még az azzal ideiglenesen felhatalmazott személy – pl. a vállalatvezető – akarata ellen is. Ezért a tulajdonosi és rendelkezési lehetőség közötti kapcsolat elválása nem olyan kategorikus, mint egyes tőkés formák – pl. a bérlői viszony – esetében.

A használat a mi társadalmunkban is valamely termelési eszköz rendeltetési céljának megfelelő működtetését jelenti, de – és ez alapvető jelentőségű – a használó a szocialista társadalomban minimális kivételtől eltekintve egyben tulajdonos is.

Amennyiben a tulajdonhoz való kapcsolat szocializmusbeli formáit kívánjuk modelljellegűen ábrázolni, akkor megállapítható, hogy:

– egyrészt hiányoznak mindazok a formák, amelyekben a használatnak nincs szerepe;

– másrészt hiányoznak azok a formák is, ahol a használat tulajdonlás nélkül működik.

Ennek megfelelően a lehetséges kombinációk:

– tulajdonlás, rendelkezés és használat;

– tulajdonlás és használat.

Az első csoportba nyilvánvalóan a vezetők (akik többsége szellemi dolgozó, de van köztük fizikai dolgozó is), a másodikba pedig a végrehajtók – akik lehetnek fizikai vagy szellemi dolgozók – tartoznak.

A szocialista társadalom tulajdonviszonyai azonban nem egységesek. Ezekre jellemző, hogy:

– a társadalom termelési eszközeinek túlnyomó többsége állami tulajdonban van;

– igen jelentős a csoporttulajdon;

– léteznek még termelési eszközök magántulajdonban is.

Itt két kérdés vár megválaszolásra:

– egyrészt, hogy van-e tartalmi különbség az állami és a csoporttulajdon között;

– másrészt, hogy a magántulajdonnak van-e még számottevő szerepe hazánkban.

Az állami tulajdon és a csoporttulajdon – ez utóbbinál a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket alapul véve – között, mivel a csoporttulajdon tulajdonosi elkülönültséget jelent, az állami tulajdon csupán rendelkezőit, az alapvető azonos jelleg mellett igen jelentős eltérés van, amelyből – tézisszerűen – csak néhány említésére van lehetőség.

– Ha valaki az állami tulajdonban levő gazdálkodási egységben kíván dolgozni, akkor munkaviszonyt létesít, ami a dolgozó és az adott gazdasági egység vezetőinek megállapodása. Ehhez a többi dolgozó hozzájárulását nem kell kikérni. A munkaviszony – a gazdálkodási és személyi biztonságot szavatoló jogi kereteken belül – lényegében kötöttség nélkül megszüntethető. Ezzel szemben a tagsági viszony létesítéséhez az összes tag hozzájárulása szükséges, a tagsági viszony megszüntetésére – különösen a szövetkezet részéről – csak igen körülhatárolt esetben van lehetőség.

– A munkaviszonyban levő jövedelme csak kismértékben függ a gazdálkodás eredményességétől, és még e függés sem általános és nem teljes (nem terjed ki minden munkaviszonyban levőre). Ezzel szemben a tagsági viszonyban levő jövedelme jelentős mértékben függ a gazdálkodási eredményességtől és e függés szükségszerű.

– A munkaviszonyban levő dolgozónak – szemben a tagsági viszonyban levővel – nincs közvetlen beleszólása a vezető kijelölésébe, a beruházás, a termelés, az értékesítés módjába stb.

Ha viszont a nem szocialista tulajdonban levő termelési eszközök jelentőségét vizsgáljuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a termelési eszközök tulajdona távolról sem merül ki a 117 000 főnyi, a keresők 2,3%-át kitevő kisárutermelők és hasonlók létezésében. Különösen figyelemre méltó, hogy 1972 március végén 1 681 000 kisüzemi gazdaság[4] volt hazánkban, fele részben mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságai, fele részben a nem me-

[4] Az összeírás kisüzemi gazdaságnak tekintette azokat a gazdálkodási egységeket, ahol a megművelt terület 400 négyszögöl vagy nagyobb volt, ill. a szőlő vagy gyümölcsös, illetve kert területe 200 négyszögöl vagy nagyobb volt. Gazdaságként írták össze azokat a háztartásokat, amelyhez tartozó földterület a felsoroltnál ugyan kisebb volt, de legalább 1 szarvasmarhát (sertést, juhot, kecskét, szamarat, öszvért, bivalyt), vagy 50 baromfit, vagy 20 anyajuhot, vagy 20 méhcsaládot tartott.

zőgazdasági foglalkozású lakosság kisegítő gazdaságai.[5] E gazdaságokhoz több mint ötmillió személy kapcsolódott, azaz minden második magyar állampolgár olyan háztartásban él, ahol egy kisüzemi gazdaság működik. E kisüzemi gazdaságoknak azonban csak töredéke folytat számottevő árutermelést, és így – tömegében – sem a felhalmozásnak, sem a kizsákmányolásnak nem lehet az eszköze. Szerepük bár számottevő, de gazdaságilag nem meghatározó.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy:

– Hazánkban a tulajdonnal való rendelkezésnek – még ha a háztáji gazdaság tulajdon jellegét nem is választjuk el a csoporttulajdontól, illetve a kisegítő gazdaságot nem tekintjük meghatározó tulajdonnak – igen bonyolult struktúrája alakult ki.

– Részletes kifejtés nélkül is látható, hogy a szocialista társadalomban is létező többféle tulajdonforma – mivel társadalmunkban a tulajdon minőségében tapasztalható eltérések a vezetés formáját, a gazdálkodás módszerét, a jövedelemből való részesedés mértékét és módját, sőt a dolgozó jogait is érzékelhető mértékben befolyásolják – meghatározó a dolgozók társadalmon belüli helyzetére, és kisebb mértékben a társadalmi termelésen belüli helyükre. Ennek megfelelően a tulajdon a szocializmusban meghatározó a társadalom struktúrájára.

– Ezzel együtt az is érzékelhető, hogy a tulajdon meghatározó szerepe társadalmunkban jóval kisebb, mint a tőkés társadalomban, továbbá az, hogy *a tulajdonnak ez a szerepe nem a tulajdonosi funkcióból adódik, hanem fordítva, a dolgozó a munkamegosztásban betöltött szerep alapján rendelkezik vagy nem rendelkezik személyében egyes közvetlen tulajdonosi (valójában rendelkezési) funkciókkal, úgy azonban, hogy a személyében mindenképpen tulajdonos.*

Az előzőekben részletezett tulajdonhoz való eltérő viszony alapján a szocialista társadalomban megkülönböztethetünk:

– bérből és fizetésből élőket;
– termelőszövetkezeti tagokat;
– kisárutermelőket és hasonlóakat (kiskereskedők, fuvarosok stb.).

[5] Az „egyéb lakosság" között ebben az értelemben megtalálható a vidéki népességnek minden rétege. Így megtalálhatóak köztük a falun élő nyugdíjasok éppúgy, mint a vidéki értelmiségiek és munkások. Ez az azonos társadalmi osztályhoz vagy réteghez tartozók falusi-városi, esetenként budapesti-vidéki megoszlása vizsgálatának szükségességét mutatja.

Érzékelhető, hogy a problémák az első csoportban koncentrálódnak, mivel így még kérdéses lehet, hogy a bérből és fizetésből élők csoportja egy osztályt alkot-e. Ennek az az oka, hogy a vizsgált sokaság az osztály fogalmának első két marxi–lenini ismérve szerint még nem differenciálható, de a harmadik ismérv – tehát a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük – szerint azonban már igen.

A munka társadalmi szervezetében játszott szerep nyilvánvalóan része a munkamegosztásnak, de nem meríti ki annak teljességét. A munka társadalmi szervezetében játszott szerep valójában egy leszűkített értelmű munkamegosztás, amely csak a munkavégzés módjában, konkrétan annak fizikai – nem fizikai, vezető – végrehajtó jellegében létező különbségekre utal, de – ellentétben a munkamegosztással – nem foglalja magába például a munka szakmai, ágazati stb. különbségét. Hasonlóképpen lényeges az is, hogy amíg az osztálytagozódás a keresőket viszonylag kis számú és egymástól elkülönült csoportra bontja, addig a munkamegosztás alkotta csoportok száma igen jelentős, és gyakori közöttük az átfedés. (Nyilvánvalóan ezen okok is közrejátszhattak abban, hogy *Lenin* nem is azonosítja ezt a kategóriát a munkamegosztással.)

Mindezek után, ha arra keressük a választ, hogy a munkamegosztás miért nem ad elégséges segítséget az osztálykategorizáláshoz, akkor megállapítható, hogy elsősorban azért, mert ezek az ismérvek nem egyértelműen határozzák meg a dolgozók helyét a társadalom termelési és elosztási viszonyaiban. De óvatosságra int e téren az is, hogy – a két kategória közötti szoros kapcsolat ellenére – a munkamegosztás megelőzte és előreláthatólag túléli az osztálytagozódást. Ily módon már csak ezért sem fogadható el, hogy a szocialista társadalom rétegződésének az alapja a társadalmi munkamegosztás. Egy megszűnésre váró kategória oka sem lehet hosszabb életű, mint az okozat. Márpedig – mint azt a későbbiekben kifejtettekből is látni lehet – az osztályok megszűnésének a perspektívája jóval beláthatóbb, mint a munkamegosztás megszűnésének a perspektívája.

A vázoltak alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy bár a munkamegosztásnak lényeges szerepe van az osztálytagozódás kialakulásában és létezésében, de a szocializmus viszonyai között sem határozza meg önmagában az osztálytagozódást, csupán a többi tényezővel együtt. E tényezők között a tulajdonhoz való viszony mellett kiemelt szerep jut a munka társadalmi szervezetében játszott szerepnek.

2. A DOLGOZÓK HELYE A TÁRSADALOM TAGOZÓDÁSÁBAN

Az előző pontban arra a megállapításra jutottunk, hogy a tulajdonviszonyok alapján a bérből és fizetésből élőket azonos csoportba kell sorolni. A kérdés tehát az, hogy ezek egységes társadalmi réteget, illetve osztályt képeznek-e, vagy meg lehet találni azt az objektív alapot, amelynek a segítségével a munkásosztály megkülönböztethető a bérből és fizetésből élők másik rétegétől, a szellemi dolgozóktól.

A szocialista társadalom munkásosztálya – bár alapvetően más társadalmi és gazdasági körülmények között él – közvetlen „leszármazottja" a megszűnt tőkés társadalom proletariátusának. Ezért, amikor az osztály létét, illetve annak meghatározóját akarjuk vizsgálni, célszerű egy kissé az eredettel is foglalkozni. *Engels* „A munkásosztály helyzete Angliában" című művében hangsúlyozta: „Az első proletárok az iparban jelentkeztek, és közvetlenül az ipar hozta létre őket."[6] Majd még egyértelműbben: „... a nagyipar létrehozta a munkásosztályt."[7] A munkásosztály helyzetét vizsgáló munkájának amerikai kiadásához írt előszóban a kialakulás folyamatára és az osztály jellemző ismérvére még teljesebb utalást találunk: „A földtől való megfosztás hozta létre ezt az osztályt, de csak a tőkés termelés, a modern nagyipar és nagyüzemi mezőgazdaság fejlődése következtében vált állandóvá, növekedett, és alakult külön osztállyá, amelynek külön érdekei vannak, és amely külön történelmi küldetést hivatott betölteni."[8]

A társadalmi viszonyok változása nyilvánvalóan alapjaiban módosítja a munkásosztály társadalmi, gazdasági és szociális helyzetét, de a valóságos körülmények teljes figyelmen kívül hagyása lenne, ha nem vennénk észre, hogy a mai tőkés- és szocialista országok munkásosztályai nemcsak különböznek egymástól,[9] nemcsak hosszú tá-

[6] *Engels:* A munkásosztály helyzete Angliában. *Marx–Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 238. old.

[7] Ugyanott, 239. old.

[8] *Engels:* Előszó „A munkásosztály helyzete Angliában" 1877-es amerikai kiadásához. *Marx–Engels* Művei. 2. köt. 591–592. old.

[9] Az egyik oldalon az elnyomás, a termelési eszközöktől való megfosztottság, a kizsákmányolás, munkanélküliség és ennek minden következménye; a másik oldalon a társadalom vezető ereje, a termelési eszközök tulajdonosa, a kizsákmányolásnélküliség, a munkához való tényleges jog.

von vannak közös céljaik (elsősorban a szocializmus világméretű győzelme), hanem nagymértékben azonosak is. Ebből következőleg a munkásosztály fogalmának a meghatározó társadalmi jellemzőkön túl – mivel azok a szocialista társadalomban alapvetően módosultak – kell lenni valami nem társadalmi jellemzőnek is. E nem társadalmi jellemzőnek is szervesen kell kapcsolódnia az osztály létrejöttéhez, illetve létezéséhez. Ez a gépi nagyipar. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy amíg a gépi nagyipar a jellemző termelési eszköz, addig feltétlenül van munkásosztály, és addig *az ipari munkásosztály a munkásosztály magja, fő ereje.* Ez igaz a szocialista társadalomra is.

A munkásosztályra azonban (mind a szocialista, mind a tőkés viszonyok között) jellemző a társadalmi termelésben elfoglalt hely is. Ez pedig *elsődlegesen a termelő és szolgáltató jellegű fizikai tevékenység.* Ez az értelmezés a valóságos helyzetnek abból a felismeréséből következik, hogy a munkásosztály fogalma – éppen a történelmi jellegből következőleg – egyrészt szorosan kapcsolódik a végrehajtó, megvalósító funkcióhoz, másrészt nem szűkül le az ipari munkásokra.

A munkások sok irányú rétegződésén belül az egyik legmarkánsabb az ágazati, a másik a képzettségi, illetve a szakmai rétegződés. A képzettségi rétegződés nem osztályképző ismérv, alapjában azért, mivel ez nem módosítja a munkásként dolgozók helyét a társadalmi termelésben, csupán az azon belüli hierarchiáját, mivel a szak-, a betanított és a segédmunkás egyaránt személyében közvetlenül vesz részt a termelő- vagy a szolgáltató tevékenység megvalósításában. Könnyű belátni, hogy a szakmai különbség hasonlóképpen nem módosítja a dolgozók helyét a társadalmi termelésben.

Az ágazati rétegződésnek megfelelően viszont ipari, építőipari, mezőgazdasági munkásra gondolunk. A kereskedelmi és közlekedési munkás kifejezés a gyakorlatban nem honosodott meg, annak ellenére, hogy a fizikai dolgozók ezen rétegének munkás voltát a tőkés társadalomban mind a termelési eszközökhöz való viszonyuk, mind az ebből következő kizsákmányolásuk, mind a társadalmi termelésben elfoglalt helyük (részben termelő-, többségükben szolgáltató fizikai tevékenység) bizonyítja. Mégis mi az, ami miatt a közvélemény a dolgozók e részét nem vagy nem egyértelműen tekinti munkásoknak? Úgy vélem, hogy e nézetnek az az oka, hogy a munkásosztály e rétegére – még ha országos hatáskörű vállalatnál dol-

goztak is, mint a közlekedési munkások – alapjaiban nem a nagyüzemben végzett munka volt a jellemző. *Tehát az eltérés főként szervezeti jellegű.* Ez az eltérés azonban alapjában a múltban, illetve *nem a társadalmi termelés rendszerében, hanem a termelés (szolgáltatás) szervezeti formájában* (nagyüzem-kisüzem) *alakult ki,* ami – mint az közismert – az ipari és építőipari munkások egy részénél is fellelhető, de a munkások ezen utóbbi rétegénél a jellemző (a meghatározó) a nagyüzemi munka. A termelés és a szolgáltatás szervezeti formája azonban nem osztályképző ismérv, és így – mivel más meghatározó eltérést nem lehet feltárni – a kereskedelmi és a közlekedési, illetve más szolgáltatási ágban foglalkoztatott fizikai dolgozók is munkásoknak, s így a munkásosztály tagjainak tekinthetők.

A társadalmi termelésben elfoglalt hely meghatározó jellege miatt a szellemi dolgozók viszont már más társadalmi csoportba tartoznak, mint a fizikai dolgozók. Ez azt is jelenti, hogy a két társadalmi csoport elhatárolása feltételezi a fizikai és a szellemi munka elhatárolhatóságát is.

E kategóriák megkülönböztetésének fontossága tulajdonképpen nem meglepő. A fizikai és a szellemi munka elkülönülése volt az első olyan típusú munkamegosztás, amely egy adott közösséget előbb időlegesen, majd véglegesen ellentétes érdekű csoportokra bontott. E polarizálódás a tőkés társadalomban nagymértékben kiéleződött, de jelen van a szocialista viszonyok között is. Ennek ellenére a két csoport határát nem könnyű megtalálni.

A fizikai és a szellemi munka elhatárolásával kapcsolatos nehézségek feloldása érdekében megvizsgáltam, hogy a fizikai terhelés léte vagy az iskolai végzettség ad-e olyan választóvonalat, amely a két csoportot egyértelműen elhatárolná. E vizsgálat arra az eredményre vezetett, hogy „... – az általános feltételezéssel szemben – a munkás munkakörök jelentős része ma már számottevő szellemi igénybevételt jelent. Ugyanakkor jó néhány vezető, tehát a statisztikai gyakorlatban szelleminek minősített munkakörben dolgozó (művezető, függetlenített termelőszövetkezeti brigádvezető, kereskedelmi-vendéglátóipari üzletvezető) számos munkás munkakörben dolgozónál alacsonyabb – bár a munkásátlagnál magasabb – fokú iskolai végzettséggel rendelkezik. ... Mindezek ellenére nem mondható, hogy a szellemi-fizikai munka megkülönböztetésének nincs létjogosultsága. A két kategória valóságos különbséget fejez ki, de ezek

egymást nem kizáró, hanem egymást feltételező kategóriák. Más szóval minden munka szellemi és fizikai tevékenység egysége, csupán a két tevékenységcsoport arányában van eltérés."[10]

Az elhatárolás nehézsége csak fokozódik azáltal, hogy szellemi dolgozókon belül megkülönböztetjük az értelmiséget és az ún. alkalmazottakat, illetve, hogy a fizikai dolgozókon belül a munkásokat és az egyéb fizikai dolgozókat.

A fizikai dolgozók társadalmilag és számszerűleg is legjelentősebb csoportját a munkások képezik. Ezen túl ide tartozik még a parasztság illetve – szocialista viszonyok között – a termelőszövetkezeti parasztság, a kisárutermelők, valamint a segítő családtagjaik. E rétegeket, illetve osztályokat a tulajdonhoz való viszonyuk különbözteti meg. Így az állami, a szövetkezeti és a magánszektorban dolgozó bérből és fizetésből élő fizikai dolgozók a munkások, a csoporttulajdonnal rendelkező fizikai dolgozók a szövetkezeti tagok, a magántulajdonban levő termelési eszközzel rendelkező fizikai dolgozók a kisárutermelők. Természetesen az osztály- és rétegtagozódás szerinti elhatárolás jóval bonyolultabb annál, mint azt e néhány sor jelzi, és már a felsorolásból is látszik, hogy itt igen sok irányú és szerteágazó elhatárolási nehézség adódik.

A fizikai terhelésnek a fizikai-szellemi dolgozók elhatárolásában játszott szerepe – mint azt már megállapítottuk – csak viszonylagos. Ugyanakkor van olyan mértéke is a fizikai terhelésnek, ahol az elhatárolás lehetősége abszolút.

A már idézett tanulmányban részletesen kifejtett módszer alapján történő vizsgálat segítségével megállapítható, hogy a *munkakörök* (tehát nem a dolgozók számának) figyelembevétele alapján a mérsékelten nehéz, a nehéz és az igen nehéz fizikai munkát igénylő munkakörök – minimális kivételtől eltekintve – egyben munkás munkakörök is. Ugyanakkor a munkás munkakörök jelentős része (11, illetve 35%-a) igen könnyű, vagy könnyű fizikai terhelést jelent[11]. Ezek alapján azt lehetne mondani, hogy munkás az, aki – meghatározott kivételtől eltekintve – legalább közepesen nehéz fizikai terhelést megkívánó munkakörben dolgozik, valamint az, akinek a tevékenysége az előbb említetthez hasonló körülmények között

[10] *Pogány György:* A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949–1970. II. kot. Társadalomtudományi Intézet 1975. 18–19. old.

[11] A mérsékelten nehéz, a nehéz és az igen nehéz munkás jellegű fizikai munkakörök aránya pedig 30, 12, 12%. Ez az öt csoport az alkalmazotti munkakörök esetében 78,1; 19,6; 1,7; 0,6 és 0,0%. Ugyanott, 11. old.

22. táblázat

A munkás és alkalmazott jellegű munkakörök megoszlása fizikai terhelés szerint

A munka okozta fizikai terhelés megnevezése	A munkás	Az alkalmazott	Az összes
	munkakörök aránya a fizikai terhelés meghatározott csoportjában		
Igen könnyű munka	37,6	62,4	100,0
Könnyű munka	88,7	11,3	100,0
Mérsékelten nehéz munka	98,7	1,3	100,0
Nehéz fizikai munka	98,8	1,2	100,0
Igen nehéz fizikai munka	100,0	—	100,0
Munkakörök összesen:	81,3	18,7	100,0

Forrás: Pogány György: A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949—1970. II. köt. 11. old.

valósul meg. Ez viszont azt jelentené, hogy a munkás munkakörök közel fele csak analógiák alapján sorolható e csoportba. Nyilvánvaló tehát, hogy ebből a megközelítésből sem tudunk meg sokkal többet az elhatárolás alapjáról, lényegéről annál, mint amit eddig tudtunk. Ezért valahol máshol, illetve másként kell keresni az elhatárolás lehetőségét.

A vázoltak miatt a fizikai és a szellemi munka közötti elhatárolást nem a mai fizikai és a szellemi munka közötti különbségben kell keresni, mivel e csoportok jellemzőiben sok módosulás, átfedés, változás történt, hanem egy jóval régebbi állapotban. Abban az állapotban, amikor a kétféle munka szétvált egymástól. Ez az ősképlet pedig a vezetés és a végrehajtás és ennek kifejezése a gondolat és tett szétválása volt.

„Ameddig a munkafolyamat tisztán egyéni, ugyanaz a munkás egyesíti az összes funkciókat, amelyek később elválnak. Természeti tárgyaknak élete céljaira való egyéni elsajátításában a munkás önmagát ellenőrzi. Később őt ellenőrzik. Az egyes ember nem hathat a természetre anélkül, hogy saját izmai, saját agyának ellenőrzésével ne ténykednének. Ahogyan a természet rendszerében fej és kéz összetartoznak, úgy egyesít a munkafolyamat fejmunkát és kézmunkát. Később ezek szétválnak egészen az ellenséges ellentétig."[12]

[12] *Marx:* A tőke. I. köt. 473. old.

A szétválástól eltelt évezredek óta nagyon sok változás történt. Nyilvánvaló, hogy a munkamegosztás e két fő vonulaton belül – de egymástól nem függetlenül – azóta is tovább folyt. A fizikai munkából kivált a kézművesség, majd az ipar, illetve a munkásság stb. A szellemi munka is tagozódott. A vezetés egyes mozzanatai önállósodtak, így kialakult a műszaki vezetés, a gazdasági vezetés, a számvitel és ezeken belül a mérnök, a művezető, a könyvelő, az igazgató. Sőt, a fejlődés adott szakaszán a vezetés elvált a tulajdonosi funkcióktól, kialakult az a kép, hogy a szellemi dolgozók egy része éppúgy végrehajtó, illetve beosztott dolgozó, mint a munkás. Ezáltal *misztifikálódott a valóságos helyzet, hogy a szellemi dolgozók a kollektív vezetés és irányítás apró vagy nagyobb csavarjai, hogy ők testesítik meg az említett funkciót.*

A szellemi dolgozó a termelésben a tulajdonost (a tőkést) helyettesíti, ő a munka közvetlen, majd közvetett irányítója. Csak akkor alkalmazták erre a könnyebb, jobban megfizetett munkára, ha e funkciójának eleget tudott tenni. Ez a folyamat a szellemi dolgozót objektíve és szubjektíve eltávolította a végrehajtóktól (a termelőktől), és azt az érzetet szülte bennük, hogy ők a tulajdonossal vannak érdekközösségben. Mivel e funkció ellátásához több-kevesebb szakismeretre volt szükség, úgy tűnt, hogy e megkülönböztetett helyük nem a funkciójukból, hanem a képzettségükből fakad. E hamis nézet viszont elősegítette, hogy azok a képzettebb dolgozók is ilyen „kivételezett" tudattal rendelkezzenek, akik valójában nem láttak el az előbbi értelmű irányító funkciót (pedagógusok, orvosok, művészek). A szellemi dolgozók számának növekedésével mind a kivételezett helyzet, mind az irányításban való közvetlen részvétel leszűkült, és így nem véletlen, hogy a szellemi dolgozók elproletarizálódásáról egyre több szó esik, hogy egyre több szellemi dolgozó ismeri fel tényleges helyzetét és szövetségeseit.

A szellemi dolgozók egységes csoportként való értelmezése azért is megkérdőjelezhető, mivel számottevő részük feladata ismétlődő, módszertanilag előre pontosan meghatározott tevékenységből áll (pl. az anyagkönyvelőnek pontosan elő van írva, hogy a beérkezett anyagok bizonylatait milyen rendszerben és hova könyvelje el stb.). A szellemi dolgozók kisebb része viszont csak általános feladatot kap, és magának kell azt tartalommal kitöltenie. Az ilyen típusú munkához nagyobb szakismeret, önállóság kell, ugyanakkor nagyobb önbizalmat, így fontossági érzést biztosít. Ez utóbbi csoport az, amely

elsősorban kivételezettnek érzi magát, és ezek tudata szivárog át az ismétlődő munkát végzők tudatába. Részben azért, mert ezeket tekintik magatartásbeli, életmódbeli mintának, részben azért (főleg a fiatalabbak), mert átmenetinek tartják a helyzetüket (bár többségüknél nem az), és maguk is az utóbbi csoportba kívánnak kerülni.

Ezek után már meg lehet kísérelni mind a fizikai, mind a szellemi munka definiálását.

Fizikai munka a termelői és szolgáltató tevékenység közvetlen megvalósítása, végrehajtása, amennyiben nem része a kollektív vezetői, irányítási funkciónak.

Szellemi munka a szélesen értelmezett kollektív vezetői és irányítói funkció meghatározott része.[13]

Azzal a megállapítással, hogy a munkásosztály lényegében (kevés kivételtől eltekintve) azonos a bérből és fizetésből élő fizikai dolgozókkal, nem mindenki ért egyet. Így például van olyan vélemény, hogy a szocialista társadalomban (sőt bizonyos határon belül még a tőkés társadalomban is) a gazdasági területen foglalkoztatott szellemi dolgozók összessége, vagy legalábbis az üzemekben, vállalatoknál foglalkoztatott szellemi dolgozók – nem egyértelműen körülhatárolt – többsége a munkásosztály tagja.

Az kétségtelen, hogy a munkásosztály által végzett munkában fellelhető fizikai-szellemi tevékenység arányának a szellemi munka felé való eltolódása állandó és törvényszerű folyamat. Nyilvánvaló azonban az is, hogy a szellemi dolgozók és a munkásosztály azonos társadalmi csoportba való tartozásáról csak akkor beszélhetünk, ha a bérből és fizetésből élők túlnyomó többsége munkájának jellege azonos vagy alapjában hasonló lesz. Ez pedig feltehetően minimálisan azt kívánja, hogy a munkásosztály többsége személyében ne közvetlen termelő vagy szolgáltató típusú munkát végezzen, hanem gépeket, illetve a termelést vagy a szolgáltatást irányító vagy ellenőrző

[13] Ezt természetesen igen szélesen kell értelmezni, ide kell sorolni az ideológiai vezetést, a társadalomirányítást éppúgy, mint a termelésirányítást és a műszaki fejlesztést. Ugyanakkor érzékelhető, hogy a szélesedő munkamegosztás következtében a szellemi tevékenységnek van olyan része, amely nem sorolható be még a közvetett irányító funkcióba sem (ilyen pl. a művészeti, a pedagógiai, az orvosi és hasonló feladat). Ezeket a képzettség, az életvitel, a gondolkodás analóg volta az előbbi csoporttal együtt a szellemi foglalkozások közé sorolja.

funkciót lásson el.[14] Éppen az ilyen típusú funkciók általánossá válása biztosítja, hogy a mai értelemben vett munkások és szellemi dolgozók munkája nagymértékben hasonlóvá váljék. Ugyanakkor a várható jövőnek idő előtti kinyilvánítása szükségszerűen összezavarná a feladatok világos megállapításának lehetőségét, azt ti., hogy *a jövő egységes dolgozó osztálya kialakításának egyik alapvető feltétele a magas fokú általános és szakképzettséggel (a mai értelemben legalább középfokú végzettséggel) rendelkező munkásosztály kialakítása.* Ez azonban viszonylag még hosszú időt igényel.

Ha a fizikai és a szellemi dolgozóknak a társadalmi termelésen belül elfoglalt helyét a valóságnak megfelelően értelmeztük, illetve a munkásosztály képzettségével kapcsolatos jövőbeni feladatok helytállóak, akkor a szellemi munkát végzők nyilvánvalóan nem lehetnek *már ma* tagjai a munkásosztálynak. Ezért a bérből és fizetésből élők két fő társadalmi rétegre oszlanak:

– az egyik a munkásosztály;
– a másik a szellemi dolgozók rétege.

Bizonyos mértékben még az eddigieknél is bonyolultabb az értelmiség és az egyéb szellemi dolgozók csoportjának – akiket gyakran alkalmazottaknak neveznek – szétválasztása. Úgy tűnik, hogy a szellemi dolgozók e két csoportja a társadalmi termelés szervezetében eléggé elkülönített helyet foglal el. Ez az elkülönültség – bizonyos határok között – azonosítható ugyan szak-, betanított és segédmunkás csoportokkal (ugyanis részben ez is a szakképzettséghez kapcsolódik), de csak részlegesen. Azért részlegesen, mivel egyrészt a szellemi dolgozók rétegződésének a szakképzettség szintjével való kapcsolata jóval lazább, mint a munkásoké, másrészt a munkások e három rétege között jóval szűkebb a képzettségi intervallum, mint az alkalmazottak és az értelmiség szélső csoportjai között. (Az alkalmazotti munkakör betöltéséhez egyes esetekben elégséges a 8 általános iskolai osztály és rövid betanulás, az értelmiségi feladatok pedig többségükben egyetemi, főiskolai végzettséget, esetenként tudományos fokozatot igényelnek.) Harmadrészt, amíg a munkások mindhárom képzettségi csoportja a termelés, illetve a szolgáltatás valamely funkcióját valósítja meg (a munkájukban levő különbség

[14] Ilyen típusú munkát azonban 1972-ben az ipari munkásoknak csak 8,6%-a végzett, és többségük – részben gép mellett – kézi jellegű munkán volt foglalkoztatva. Ipari munkások és kisegítő alkalmazottak. KSH 1973.

alapjában e tevékenység bonyolultságában jelentkezik), addig az alkalmazottak lényegében ismétlődő szellemi tevékenysége és az értelmiség lényegében önálló, esetenként alkotó szellemi tevékenysége érzékelhetően különbözik. Mindez kifejeződik abban is, hogy jóval nagyobb a szellemi dolgozók egyes rétegei jövedelmének különbsége, mint a munkások egyes rétegeinek jövedelmi különbsége.

A szellemi dolgozók csoportján belül tapasztalható elkülönültség tényének tagadhatatlan volta mellett azonban fel kell figyelni az elválasztás nehézségeire, ti. az értelmiség fogalma – hacsak nem óhajtjuk e kategóriát mechanikusan, tehát korlátozott mértékben megfelelő módon az egyetemi, főiskolai végzettségűekkel azonosítani – az összes eddig használt kategóriáknál bizonytalanabb, határtalanabb.

Az „értelmiség" fogalom az elvárható tevékenység bonyolultabb, komplexebb voltát, illetve gyakran a munka alkotó vagy irányító jellegét tételezi fel. Egyben kétségtelenül feltételez az írás- és beszédkészségben, a kulturáltságban, az emberi kapcsolatokban az átlagosnál magasabb szintet, a problémák „nemcsak gyakorlati" megközelítését, a konkrét munkakörhöz szükséges ismereteknél szélesebb ismeretek létezését stb. Ilyen jellegű munkát nyilvánvalóan nem csak egyetemet végzett emberek végeznek, de egyben az is kétséges, hogy minden egyetemet, főiskolát végzett ember ilyen munkát végez-e. Ebből következőleg az értelmiségiek köre szükségszerűen szűkebb a szellemi munkát végzők körénél. Ezért az értelmiség fogalom alatt nem iskolai végzettséget, hanem csakis meghatározott munkakörben dolgozókat lehet érteni.

Az értelmiség fogalma körüli, zavarokat és ellentmondásokat ismertető és elemző tanulmányában *Kardos István* a következőképpen határozta meg e társadalmi réteget: „. . . az értelmiség az a viszonylagosan egységes társadalmi strukturális réteg, amely az adott társadalmi munkamegosztásban levő helyéből következően új szellemi értékeket alkot, és a szellemi értékeket alkotó módon kommunikálja."[15]

Ha elfogadjuk Kardos definícióját, akkor az értelmiség fogalma valójában személyekhez kapcsolódik, azaz az adott foglalkozású személy lehet értelmiség is, és lehet alkalmazott is. E meghatározás

[15] *Kardos István:* Az értelmiség fogalma a tudományos és köznapi gondolkodásban. Valóság, 1972. 7. sz. 22. old.

alapján pl. egy klinikai orvos értelmiségi, de egy körzeti orvos nem az, hasonlóképpen – ellentétben a tervezőmérnökkel – nem értelmiségi sem az üzemmérnök, sem a kivitelező építészmérnök. Mindez azt is jelenti, hogy e megfogalmazásból kimaradt a pedagógusok, az orvosok, a mérnökök és más hasonló csoportok többsége (amennyiben az alkotást és alkotó módon való kommunikálást a szó teljes értelmében vesszük). Más szóval ez a meghatározás az értelmiség fogalmának ugyan lényeges jellemzőjét fogta meg, de nem fogta át a kategória egészét. Ebből következőleg a definíciót némileg ki kell szélesíteni úgy, hogy *az értelmiségi munka alapjában* munkakörökhöz, méghozzá *olyan munkakörökhöz kapcsolódik, ahol követelmény a legújabb elméleti ismeret birtoklása és alkalmazása,* és az ilyen munkának csak egy „szélsőséges" formája az alkotó munka, illetve a szellemi értékek alkotó kommunikálása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a megállapított tulajdonságokat vagylagosan és nem egymás mellett kell feltételezni.

Mindezek alapján az *értelmiség* csoportjába tartozik az a szellemi dolgozó, akinek munkája megfelelő végzéséhez ismernie és alkalmaznia kell a tudomány elméleti és gyakorlati eredményeit, vagy képesnek kell lennie új szellemi értékek alkotására, vagy a szellemi értékek alkotó módon való továbbadására.

Ezen ismérvek alapján az értelmiség önálló társadalmi réteget alkot. A munka társadalmi szervezetében elfoglalt helyük és a jövedelmük nagysága elkülöníti őket a szellemi munkát végző dolgozók másik csoportjától. Ezen utóbbi csoport összetétele azonban igen heterogén, ide tartoznak például:

– a fizikai munkát végzők közvetlen termelésirányítói (művezetők, kereskedelmi egységek vezetői, a közlekedési, távközlési közvetlen irányítók stb.);

– a vállalatok középszintű műszaki szakemberei közül, azok, akiket nem lehet közvetlen munkairányítóknak, illetve értelmiséginek tekinteni;

– a vállalati és költségvetési apparátus középszintű, pénzügyi, munkaügyi és más gazdasági szakemberei, akik elsősorban ismétlődő szakirányú feladatokat látnak el;

– a vállalati és költségvetési apparátus adminisztratív igazgatási és hasonló jellegű, ismétlődő feladatot ellátó dolgozói;

– néhány speciális terület dolgozói (pl. a hivatásos katonák és rendőrök meghatározott – nem értelmiségi – része stb.).

Ezt a csoportot gyakran nevezik alkalmazottaknak, tisztviselőknek, de nyilvánvaló, hogy egyik elnevezés sem megfelelő. A „nem értelmiségi" szellemi dolgozók csoportjának elemzése azt mutatja, hogy a vizsgált csoportba még további két réteg tartozik:

– a termelés és szolgáltatás közvetlen irányítói (a termelésirányítók);

– a tisztviselők és a hasonló dolgozók rétege.

Az ily módon kialakuló rétegek már mind a társadalmi termelésben elfoglalt helyük, mind a jövedelmük nagysága és más, járulékos szempontokból is viszonylag homogén csoportnak tűnnek.

A fogalmak egységes értelmezése azonban megkívánja, hogy tartalmukat is meghatározzuk:

– Az értelmiség fogalmát már tisztáztuk;

– A termelésirányítók csoportjába azok a középfokú szakemberek tartoznak, akik a munkások napi feladatait közvetlenül, vagy elsősorban munkásként tevékenykedő vezető útján határozzák meg; (Ezek bár szellemi dolgozók, egyben a munkásosztálynak is tagjai.)

– A tisztviselők és a hasonlóak csoportjába azok a nem értelmiségi és nem termelésirányító – zömében alsó- és középfokú képzettségű – szakemberek tartoznak, akik munkájára az ismétlődő típusú szellemi tevékenység a jellemző.

A „szellemi dolgozó" – hasonlóan a „fizikai dolgozó" csoporthoz – szintén mindhárom társadalmi szektorban létezhet és ily módon e csoport szélesebb a munkáskategória ellentéteként gyakran használt „alkalmazott" kategóriánál, amelyet elsősorban a „bérből és fizetésből élő nem fizikai dolgozó" fogalomként használunk.

3. A TEVÉKENYSÉG SZERINTI MUNKAMEGOSZTÁS

Az osztályjellegű munkamegosztás mellett a dolgozók társadalmi termelésben elfoglalt helyét jelentős mértékben meghatározza a képzettségük, a foglalkozásuk és a beosztásuk, ezen belül vezető vagy nem vezető voltuk.

A dolgozók képzettség szerinti csoportosításának igen nagy a jelentősége mind a tervezés, mind a gazdálkodás számára, de legalább ekkora – ha nem nagyobb – szerepe van a társadalmi értékítéletben. A dolgozók képzettség szerint csoportosíthatók az egyes képzettségek tartalma, illetve a tartalom változása szerint. Így megkülönböztethető az általános és a szakképzettség, ezen belül az egészségügyi, a mezőgazdasági, a vegyipari stb. képzettség. Különbség van azonban a képzettségi szintek szerint is (alsó-, közép-, felsőfokú). A leggyakrabban ezek különböző mértékben tagolt kombinálását használjuk.

A képzett és a képzetlen dolgozók és azok főbb csoportjai elhatárolásának egyaránt van társadalmi és gazdasági jelentősége. Ez megmutatkozik a bérezésben, az adott szakmák, foglalkozások, munkakörök társadalmi megbecsültségében és ezeken keresztül a szakmák utánpótlásának mértékében, a szakmai mobilizációban stb. Ugyanakkor sem a jövedelmi, sem a társadalmi megbecsültség nem egyenes arányban változik a képzettségi szinttel.

A dolgozók képzettsége általános és szakmai ismeretekből áll. Szakképzettséget iskolai képzés, tanfolyamok és egyéni továbbképzés segítségével lehet szerezni. Az iskolai úton nyert szakképzettséget általában közép- és felsőfokú végzettségű csoportokra szokás bontani, óvatosan elkerülve a szakmunkások csoportosítását.[16] Ugyanakkor a szakmunkást általában alsófokú szakképzettséggel rendelkező dolgozónak tekintik. Ez azonban számos ellentmondás forrása. Ezek szerint a szakközépiskolai végzettségű munkás középfokú, de az érettségizett szakmunkás alsófokú szakképzettségű lenne. Ugyanúgy az érettségivel nem rendelkező ápolónő középkáder, de a hasonló időn át tanuló szakmunkás már alacsonyabb kategóriába tartozik. Bár ennek az ellentmondásnak a hasonmása a főiskola–egyetem összefüggésben is megvan, a főiskolát végzett személyt mégis felsőfokú végzettségűnek tekintik.

A feladat tehát kettős. Egyrészt az, hogy megkeressük azt a meg-

[16] Az 1969. évi 6. sz. szakmunkástörvény a szakmunkásképző iskolákat már a középfokú oktatás szerves részének tekinti. Ezzel összefüggésben meg kell említeni, hogy e fejezet következő részeiben a hazai gyakorlat szolgál az általánosítás alapjául.

állapítható szintet, amely a társadalmi munkamegosztáson belül a szakképzetlen dolgozókat elhatárolja a szakképzett dolgozóktól, másrészt az, hogy megállapítsuk a képzettségi szinteket és azok tartalmát.

A vázolt feladat megoldására a dolgozók képzettségi szint szerinti csoportosításánál – a részletes indoklást elhagyva – a következő rendszer kialakítása látszik megfelelőnek:

1. *Szakképzetlenek* azok a dolgozók, akik nem rendelkeznek szakismeretet nyújtó iskolai, illetve tanfolyami végzettséggel. (Ennek jellemző példája a segédmunkás és a szakképzetlen – az egy hónapnál rövidebb idejű betanulást igénylő munkán foglalkoztatott – betanított munkás és alkalmazott.)

2. *Szakképzett* az a személy, aki legalább egyszerű betanított munka végzésére jogosító szakismeretet valamilyen iskolán vagy az azt pótló tanfolyam útján megszerzett. A szakképzettségnek négy szintjét lehet megkülönböztetni:

– *Alsófokú szakképzettséggel* rendelkeznek azok a fizikai és szellemi dolgozók, akik ismereteiket olyan szakmai képzést nyújtó tanfolyamokon szerezték, amely nem ad, illetve nem pótolja az állami oktatás keretében nyerhető képesítést, és ismereteik általában csak meghatározott tevékenység ellátására teszik őket alkalmassá. (Jellemző példája az egyszerű és a bonyolult betanított munkát végző munkás,[17] a bérelszámoló, az SZTK-ügyintéző.)

– *Középfokú szakképzettségűek* azok a dolgozók, akik a középfokú állami iskolarendszerben, illetve az ennek pótlására hivatott szakképzést nyújtó tanfolyamokon szerezték a képesítésüket. (Jellemző példája a szakmunkás, az ápolónő, a technikus.)

– *Felsőfokú képzettségűek* a főiskolai, egyetemi végzettséggel rendelkező dolgozók. (Jellemző példája az üzemmérnök és az okleveles mérnök.)

– *Tudományos képzettségű* dolgozók a tudományos fokozattal

[17] *Az egyszerű betanított munka* elvégzéséhez az adott termék, vagy termékcsoport azonos jellegű gyártási folyamata meghatározott részeinek, technológiájának megismerése céljából egy hónapnál hosszabb, de legfeljebb hat hónapig tartó betanítási, begyakorlási idő szükséges. *A bonyolult betanított munka* az, amelynek elvégzéséhez hat hónapnál hosszabb, de általában egy évnél rövidebb betanítási, begyakorlási idő szükséges. (Meg kell jegyezni, hogy a magyar bérbesorolási rendszer nem használja a szakképzetlen betanított munkás és alkalmazott kategóriát.)

rendelkezők. (Jellemző példája a kandidátus, az „akadémiai doktor" és az akadémikus.)

E rendszerezés alkalmas arra, hogy a társadalmi-technikai munkamegosztás képzettségi szintjeit egyértelműen megkülönböztesse, illetve elhatárolja. Ezen belül összhangban van azzal az objektív jelenséggel is, hogy a szakmunkások és más hasonló jellegű képzettségű dolgozók számára a középiskolai végzettség egyre inkább szükséges, illetve hogy a jövőben a szakmunkás és a középkáder elsősorban nem a szakismeretében, illetve az iskolai végzettségben fog különbözni, hanem a vezető, illetve szervező képessége különbözősége miatt a *beosztásban.* Ugyanakkor a vázolt csoportosítás lényegében magába foglalja azt is, hogy a középkáderek jelentős részének a termelésen keresztül célszerű eljutni az irányító beosztásba. Ezzel egyidejűleg az ismertetettek arra is utalnak, hogy a gimnáziumi érettségi önmagában csak képzettséget nem kívánó munkakör betöltésére tesz alkalmassá. Végül a vázolt rendszerezés megfelelő lehetőséget nyújt ahhoz is, hogy a műszaki-tudományos fejlődés szakképzettségi struktúrára kifejtett hatásának fő tendenciáit is megfigyeljük.

A szakképzettség szintje szerinti csoportosítás azonban csak nagyon közvetetten, több áttételen keresztül határozza meg a dolgozók helyét a társadalmi munkamegosztásban, más kategóriák – természetesen nem függetlenül a szakképzettség szintjétől – ezt sokkal közvetlenebbül valósítják meg.

Képzettség, beosztás, egyéni foglalkozás, munkakör

A fiatalok egy része szakképzetten, más része képzetlenül fejezi be tanulmányait. Az elvégezhető munkát alapjaiban határozza meg a dolgozó szakképzettségének a szintje és tartalma. Ez az oka annak, hogy a munkába állásnál az első kérdés szinte mindig a szakképzettségre vagy az ahhoz kapcsolódó iskolai végzettségre vonatkozik.

A közép- és felsőfokú szakképzettségek száma – ide értve a szakmákat is – nem túlzottan nagy. Mintegy 400 munkásszakma mellett – melyek zömét jelenleg kb. 180, 1980-tól pedig 128 szakmában vonták össze – 300–400 egyéb közép- és felsőfokú szakképzettség különböztethető meg. E 700–800 féle szakmának, illetve szakkép-

zettségnek azonban nagyszámú specializálódása alakult ki, amelyek száma időnként változik.[18]

A szakképzettség fontos ismérve, hogy arról az állami iskolarendszer vagy az azt pótló (tehát nem mindenféle) *tanfolyam sikeres befejezését követően bizonyítványt* (oklevelet) *adnak.*

Valamilyen fokon a szakképzettséghez kapcsolódik az egyéni foglalkozás is. A variációk itt csak fokozódnak. Az 1970. évi népszámlálás jegyzéke például több mint 120-féle műszaki mérnöki specializálódást tartalmazott. *Ezek a szakosodások már a gyakorlatban* – sokszor a továbbképzés segítségével[19], de itt már az egyéni ismeretszerzés a döntő – *alakulnak ki.* A specializálódás esetenként csak részben vagy közvetve kapcsolódik az adott szakképzettséghez (pl. ha a mérnök szabadalmi ügyvivő vagy munkaügyi vezető lesz). Azaz az egyéni foglalkozás – ellentétben az iskolában vagy az azt pótló tanfolyamon szerezhető szakképzettséggel – valójában a képzettség megszerzése után, általában a munkahelyen alakul ki. Mindezek miatt adott szakképzettségű személyeknek többféle egyéni foglalkozása lehet, de különböző szakképzettségű dolgozóknak is lehet azonos foglalkozása (pl. a tudományos kutatók különböző szakképzettségűek, de a külkereskedelemben dolgozó közgazdász és mérnök egyaránt külkereskedő), bár a megkülönböztetés lehetősége általában adott. E példákból érzékelhető, hogy az egyéni foglalkozás *lényegében a végzett vagy a végezni szándékozott munkára specializálódott szakképzettség.* Az egyéni foglalkozásnak nem feltétele, hogy a megfigyeltnek ez legyen a kereső foglalkozása. Ugyanakkor mivel azonos egyéni foglalkozása különböző szakképzettségű személyeknek, illetve különböző foglalkozású személyeknek azonos szakképzettsége lehet, a szakképzettség és az egyéni foglalkozás között nincs egyértelmű „alcsoport-főcsoport" kapcsolat, bár ilyen jellegű kapcsolat léte sem kizárt. Amennyiben viszont nincs szakosodás, a szakképzettség és az egyéni foglalkozás egybe is eshet, illetve nehezen különböztethető meg. A vázoltak egyben azt is jelentik, hogy – a szakképzettséggel ellentétben – minden dolgozónak, tehát a szakképzetlen dolgozónak is van egyéni foglalkozása (pl. hordár, bérelszámoló, öntödei segédmunkás). A szakképzettség hiánya, illetve

[18] 1969 előtt például 12 féle lakatos szakmában képeztek szakmunkásokat.

[19] Ilyen az ún. posztgraduális (az egyetemi végzettség utáni) képzés. Általában ily módon szerzik meg az egyetemi végzettségű szakemberek az egyes részterületekre vonatkozó szakmérnöki, szakorvosi, szakközgazdászi címet is.

alacsony szintje esetén azonban az egyéni foglalkozásnál a végzett munka meghatározó volta nagyobb mértékű, mint szakképzettség mellett.

Az egyéni foglalkozás meghatározása bizonyos mértékű szubjektivitást is megenged, mivel valójában mindenki maga állapítja meg, hogy mi az egyéni foglalkozása. Részben ez is oka annak, hogy gyakran egybeesik a szakképzettséggel. Az egyéni foglalkozás ennek következtében nem is tárgya a statisztikai megfigyelésnek.

Mind a szakképzettségtől, mind az egyéni foglalkozástól különbözik a *beosztás,* amely nem más, mint *a dolgozóknak a társadalmi munkamegosztás szervezetében az adott gazdasági-igazgatási stb. egység hierarchikus rendjén belül elfoglalt, általában jogszabályokban* (bérbesorolásban stb.) *körülhatárolt, a munkáltató által meghatározott és* – az esetek többségében – *a dolgozóval írásban közölt helye.*

A beosztásnak csak ott van kiemelt szerepe, ahol legalább kétlépcsős hierarchia létezik. Nyilvánvalóan ez a helyzet a fegyveres testületeknél, továbbá a szellemi dolgozóknál és a termelésirányítóknál. Természetesen ezt semmilyen jogszabály nem írja így elő. Ma már egyre gyakrabban fordul elő, hogy vannak munkás csoportvezetők, illetve a brigádvezetés is beosztás. Az is előfordul, hogy gyakorlott munkás mellé gyakorlatlant, illetve segédmunkást osztanak be. Ebből viszont szükségszerűen kialakul a több lépcsős rendszer a fizikai dolgozók között is. Mindezek ellenére – tekintettel a kategória heterogén tartalmára – (az államigazgatási vezetők közé tartozik pl. a községi tanácselnök, a fővárosi tanács vb-elnöke és a miniszterelnök is), illetve a túlzottan nagy létszámot átfogó csoportjaira, valamint – részben az eddigiekből következőleg is – arra, hogy a különböző időtartamot felölelő szükségleti számításoknál nem a beosztás, hanem a szakképzettség a tervezés, illetve az elemzés alapja, a csoportosítás e módjának igen korlátozott az ágazati és a népgazdasági szintű hasznosíthatósága és szintetikus adatként viszonylag ritkán[20] használják.

Ezzel szemben jól lehet érzékelni, hogy a beosztások hierarchikus rendje és az egyénnek a társadalmi munkamegosztásban betöltött helye között igen szoros, sokszor teljesen, illetve egyértelműen meg-

[20] A beosztás szerinti csoportosítás egyik alkalmazási területe annak elemzése, hogy milyen a vezető–beosztott arány, és hogy optimális-e az. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú elemzés hatékonysága annál nagyobb, minél közelebb van a tényleges munkatevékenységhez.

határozható összefüggés van, annak ellenére, hogy az így kialakult szubjektív „rangsor" gyakran nem is indokolt. A beosztás szerinti hierarchikus rendszer a szocialista társadalomban is létező jelenség, ugyanakkor az egyes csoportok – például a vezetők, beosztottak – közötti hierarchikus különbség vitathatatlanul kisebb, mint a tőkés társadalomban.

A beosztással ellentétben az egyéni foglalkozáshoz nagyon közel áll a *munkakör* fogalma. Munkaköre minden dolgozónak van. Sőt, valójában egy dolgozónak több munkaköre is lehet (másodállás, mellékfoglalkozás). A gyakorlatban az egyéni foglalkozás- és a munkakör-kategóriákat – lényegében – azonos értelemben használjuk. Így például az 1970. évi népszámlálás is a dolgozók „egyéni foglalkozását" figyelte meg. Ez az esetek túlnyomó többségében tartalmilag azonos volt a munkakörrel. Nehézségek csak akkor jelentkeztek, ha az egyes dolgozók a szakképzettségüket, mások a beosztásukat nevezték meg egyéni foglalkozásnak, mivel a nomenklatúra esetenként mindkét módra lehetőséget adott. Az 1975-ben kibocsátott Foglalkozások Egységes Osztályzási Rendszere (FEOR) az egyéni foglalkozásokból származtatta a munkaköröket (tehát a jegyzékben az utóbbi az előbbi alcsoportja). A két fogalom azonban – mint arra már utaltam – mégsem azonos. Amíg az egyéni foglalkozás a szakképzettséggel van szoros – sokszor elválaszthatatlan – kapcsolatban, és csak másodlagosan kapcsolódik a végzett tevékenységhez, illetve meghatározása szubjektív elemet is tartalmazhat (pl. ha egy történelem szakos tanár történészként határozza meg a foglalkozását), addig *a munkakörnél a végzett tevékenység a meghatározó, és azt a munkáltató határozza meg.*

Mivel azonos foglalkozású személyek többféle munkát tudnak végezni (pl. egy nyelvtanár különböző helyen taníthatja az adott nyelvet, lehet intézeti nevelő, fordító és még sok más), szükségszerű, hogy a munkakörök száma nagyobb legyen a foglalkozások számánál. Ezért a munkakör az egyéni foglalkozásnál konkrétabb kategória és feltétele a munkahely létezése is.[21] (Tehát egy munkanélküli-

[21] Azaz a FEOR valójában munkaköri és nem foglalkozási jegyzék. Ez az oka annak, hogy a nomenklatúrában a „Belgyógyászati munkakörben dolgozó orvos"-nak azonos egyéni foglalkozás ellenére öt, egymástól különböző számjegye lehet, attól függően, hogy az orvos országos vezető fekvőbeteg-intézetben, általános kórházban, gyermekkórházban, szanatóriumban vagy rendelőintézetben dolgozik. FEOR II. kót. KSH 1975. 329–331. old.

nek van egyéni foglalkozása, de nincs munkaköre.) Ennek megfelelően a *munkakör* az egyéni foglalkozáson túlmenően már a beosztást, tehát azt is tartalmazza, hogy a megfigyelt dolgozó vezető-e vagy beosztott, hogy a mérnök a műszaki tervezéssel, fejlesztéssel vagy a termeléssel foglalkozik-e, hogy a lakatos szerelő, karbantartó vagy ügyeletes lakatos, esetleg csoport- vagy brigádvezető-e.

A munkakör azonban a foglalkozás (mint specializálódás) közvetítésével kapcsolódik a szakképzettséghez is. Ezért egy lakatos például lehet mozdonyvezető, raktáros, normás stb. E felsorolás arra utal, hogy a munkakör különböző mértékben el is távolodhat a szakképzettségtől, illetve, hogy meghatározott munkakörök egyes esetekben különböző szakképzettséggel, illetve szakképzettség nélkül is betölthetők.

Ugyanakkor viszont van olyan eset is, amikor a munkakör egyben meghatározza a szükséges szakképzettséget is.[22] Társadalmilag természetesen az a kívánatos, ha a munkakörhöz szükséges az adott szakképzettség. Ez azonban nincs mindig így.

Ilyen esetekben különböző mértékű társadalmi veszteséggel kell számolnunk.[23] Ezt valójában nem ellensúlyozza az sem, ha a dolgozó a kívánatosnál alacsonyabb szintű szakképzettséggel tölti be a munkakörét, mivel nyilvánvalóan nem tekinthető egyenértékűnek a képzettséggel rendelkező és nem rendelkező pedagógus munkája még akkor sem, ha az utóbbi olyan munkát is végez, ami valójában egy képzett pedagógus feladata.

Gyakorlatilag nézve az elhatárolásokat, mivel a munkakör magában foglalja mind az egyéni foglalkozást, mind a beosztást, lehet ugyan azonos foglalkozása a munkaügyi főosztály vezetőjének és előadójának (pl. ha mindkettő munkaügyi közgazdász), de a munkakörük semmiképpen sem lehet ugyanaz. Ezzel szemben a munkaügyi és a gyártáselőkészítő főosztály vezetőjének azonos a beosztása, de feltehetően eltérő a szakképzettsége, az egyéni foglalkozása, sőt a munkaköre is.

[22] Ez a meghatározottság egyes esetekben olyan fokú, hogy a munkakörök egy részénél jogszabály írja elő a képzettségre vonatkozó alkalmazási feltételeket.

[23] A munkakör és a szakképzettség egyezőségét, illetve nem egyezőségét a Központi Statisztikai Hivatal a közép- és felsőfokú végzettségű szellemi dolgozóknál több ízben behatóan vizsgálta és igen sokoldalúan hasznosítható összefüggéseket tárt fel. Hasonló vizsgálatra került már sor az állami iparban foglalkoztatott szakmunkásokkal kapcsolatban is.

Az eddigieket tehát úgy lehetne összefoglalni, hogy:

– *a szakképzettség* (és a szakma) az általános szakismeret kifejezője;

– *egyéni foglalkozás* szervezett vagy egyéni továbbképzéssel a végzett vagy végezni szándékolt munkára történő specializálódott szakképzettség;

– *a munkakör* a konkrét tevékenység meghatározása, mely magába foglalja mind az egyéni foglalkozást, mind a beosztást. A munkakör általában összhangban van – mind az általános, mind a speciális – szakismerettel, de esetenként ez az összhang hiányzik.

A három kategória mozgékonysága sem azonos. A legmozgékonyabb, a legkönnyebben módosítható közülük a munkakör. Az egyéni foglalkozás változásához már tanulni kell, esetleg továbbképzésben kell részt venni. A szakképzettség pedig egy életre szól, bár vannak dolgozók, akiknek két vagy több szakképzettségük van, mégis ezek vannak kisebbségben.

Lényeges az is, hogy amíg a munkahelyváltozással a szakképzettség egyáltalán nem, az egyéni foglalkozás pedig általában vagy csak esetlegesen változik, addig a munkakör gyakorlatilag mindig módosul. Hasonlóképpen arról sem szabad elfeledkezni, hogy a nyugdíjba vonulás a szakképzettséget egyáltalán nem érinti, de az egyéni foglalkozás és a munkakör minden esetben változik, ha másért nem, mivel a nyugdíjazottnak – legalábbis a személyét tekintve – az eddigi munkaköre megszűnt, az egyéni foglalkozása elé pedig odateszik a „nyugdíjas" jelzőt.

A munkakör közvetlenül kapcsolódik a – szélesebben értelmezett – munkakörülményekhez, a munka okozta fizikai terheléshez, az esetleges egészségi ártalmakhoz, sőt még az egyes munkakörök betöltéséhez szükséges alkalmazási feltételekhez is. Mindezekért a munkakör sajátságosan munkaügyi fogalom, mégpedig olyan, amihez több állandó – közöttük az előbbiekben említett – ismérv tapad. Ezért a munkakör a munkaerővel kapcsolatos számbavétel egyik legfontosabb alapkategóriája.

Ezek után érthető, hogy a mai munkamegosztás nagysága és jellege – az eddigieken túlmenően – jól érzékelhető a szakmák, a foglalkozások és a munkakörök sokasága és bonyolult rendszere, illetve az ezekbe tartozó dolgozók számának eltérő nagyságrendje segítségével is. Ez abban mutatkozik meg, hogy egy fejlett és a társadalmi-gazdasági tevékenységek többségét megvalósító országban mint-

egy 20 000-re tehető a munkakörök száma, de hazánkban is legalább 12 000 munkakört lehet megkülönböztetni.

Az egyes munkakörökben, illetve foglalkozásokban igen különböző számú ember dolgozik. Így például még olyan kis országban is mint Magyarország, 15 olyan foglalkozás van, ahol a keresők száma 1973 elején meghaladta az összes keresők 1%-át, az 50 000 főt, és együttes számuk meghaladta az 1 360 000 főt, az összes keresők 26,8%-át (196 000 lakatos, 152 000 hivatásos gépkocsivezető, 120 000 állattenyésztő, állatgondozó, 109 000 könyvelő, számlázó, 94 000 szabó- és varrónő, 88 000 kőműves, 87 000 egészségügyi szakalkalmazott, 83 000 tanár, tanító, 73 000 bolti eladó, 70 000 gépjármű- és motorszerelő, 63 000 mezőgazdasági traktoros, 63 000 villanyszerelő, 56 000 műszerész, 54 000 fonó és szövő, valamint 54 000 fémesztergályos). Ugyanakkor más foglalkozásban csak néhány tucat vagy legfeljebb néhány száz a keresők száma. A kis létszámú foglalkozásokban éppúgy vannak kihaló, mint fejlődő foglalkozások. Az elsőre példa a 105 hajófűtő, a 351 kútásó; a másodikra a rádiólokátor-kezelő (338 fő), illetve az öntözésvezető (226 fő). Az 1970-es népszámlálás időpontjában például éppen 100 rázógépkezelő volt hazánkban. A 196 000 lakatos és a 100 rázógépkezelő egyaránt ellátja mindazt a feladatot, amelyeket Magyarországon a lakatosoknak és rázógépkezelőknek el kell látnia. Ezért nincs szükség 196 000 rázógépkezelőre, viszont a lakatosmunka végzésére kevés lenne 100 lakatos.

Azonos foglalkozású emberek általában különböző gazdasági fejlettségű országokban lehetnek. Ennek ellenére egyes meghatározott foglalkozású dolgozók számából – bizonyos határok között – következtetni lehet az ország társadalmi berendezkedésére és még inkább gazdasági fejlettségére. Így például az elmaradott, illetve rejtett munkanélküliséggel terhes, majd rohamos társadalmi-gazdasági fejlődésnek indult népgazdaságra utal, hogy míg Magyarországon 1930-ban mintegy 170 000 háztartási alkalmazott volt, addig ma már csak 1000–2000 a számuk. Hasonlóképpen fejletlen, majd rohamos fejlődésnek induló iparra jellemző, hogy amíg 1949-ben csak 2771 hegesztő dolgozott hazánkban, addig ugyanez az

adat 1970-ben mintegy 34 000 fő volt,[24] nem is szólva azokról a foglalkozásokról, melyek az említett két időpont között keletkeztek (televízióműszerész, elektronikus számítógép-műszerész és -szerelő, kombájnvezető és -szerelő stb.) Ugyanakkor az ún. megszűnő vagy csökkenő létszámú szakmák (kádár, bognár, kovács, teknővájó, nyerges stb.) is jellegzetes – de nem problémamentes – kísérői a szakmastruktúra változásának. Az adott szakmastruktúra tehát jellemzi az adott gazdaság fejlettségi szintjét, bár ez a tétel sem abszolút érvényű, mivel abból, hogy egy országban nincsenek gőzmozdonyvezetők, nem lehet automatikusan az ország fejlettségét megállapítani, mivel lehet, hogy nincs is vasúti közlekedés, de az is lehet, hogy az egész ország vasútját dieselesítették vagy villamosították.

Mivel a műszaki-tudományos fejlődés közvetlenül és gyakran jelentős mértékben módosítja a fennálló társadalmi-technikai munkamegosztást, ennek következtében az egymástól különböző szakmák és munkakörök, valamint az ezekben tevékenykedők száma és a szakmák, illetve a munkakörök tartalma is rendszeresen változik. E különböző irányú mozgásban hat alapvető tendencia figyelhető meg.

– A műszaki-tudományos, illetve a társadalmi-gazdasági fejlődés során egyes szakismeretek feleslegessé válnak, illetve egyes szakmák teljesen megszűnnek vagy legalábbis az adott szakmában dolgozók száma erőteljesen csökken (cserépkályha-készítő, vályogvető, szegkovács, bádogos, tetőfedő; de hasonló sorsra jutott a zománcozó, az aranyozó és képkeretkészítő, a művirágkészítő, a mézeskalácsos és gyertyaöntő, sőt még a cipész is).

– A régi szakmák, munkakörök elnevezése megmarad, de új tartalommal, ismeretanyaggal gazdagítva (pl. a vájárok csákány helyett légkalapáccsal és szénkombájnnal dolgoznak; a parkettázóknak, e tipikus faipari szakmunkásoknak – a műanyag padlók és ragasztók, valamint a parkettalakkok megjelenése miatt – jelentős vegyipari alapismereteket kell elsajátítaniuk, illetve a szakmunkásképzésük programjába beiktatni. Hasonlóképpen ki kell egészíteni a kovácsok szakmaismeretét, mivel a tevékenységük köre préskovácsolással,

[24] A Szovjetunióban például 1925-ben összesen 700 hegesztő volt, számuk 1969-ben 430 000-re, tehát több mint hatszázszorosra emelkedett. Ugyanez idő alatt viszont a szövőmunkások száma csupán 20%-kal nőtt. *O. I. Saffanova:* Professzionalnij szosztav rabocsih promislennosztyi v SZSZSZR Sztatyisztyika Moszkva 1972. 10. old.

programvezérlésű gépi kalapácsok működtetésével bővült. Még egy olyan új szakmában is, mint amilyen a televízióműszerész, tovább kell magát képeznie a dolgozónak, amennyiben színes televíziókészüléket kíván javítani). E folyamatra jellemző, hogy a magyar szakmunkásképzés 1969. évi reformjának előkészítése során az oktatási dokumentumok felülvizsgálatakor 32 szakmánál állapították meg, hogy a tantervek elavultak illetve legalább 80%-ban kiegészítésre szorulnak.

– A régi szakmákból – magasabb technikai szinten – új szakmák, munkakörök válnak ki (pl. a lakatosok közül kiválik az elektrolakatos; a műszerészek közül az elektronikus műszerész).

– Gyorsul a régi szakmák, munkakörök újakkal való felváltásának, illetve teljesen új szakmák, munkakörök keletkezésének folyamata. A felváltásra példa a gőzmozdonyvezető helyett foglalkoztatott villany- vagy Diesel-mozdony-vezető, az új munkakörre pedig a radar-irányító. Ez utóbbihoz hasonlóan az elmúlt évtizedben jött létre hazánkban a televízióműszerész, az elektronikai műszerész, az adatfeldolgozó-gépi műszerész szakma is. Ezek és más hasonlóak már nem valamely elavult szakma helyett jöttek létre, hanem a tudományos-technikai fejlődés tette szükségessé létüket.

– A szakmák integrációja is megfigyelhető.[25] (Így pl. Magyarországon a szakmunkásképzés 1969. évi reformját megelőző felülvizsgálatáig 292 szakmában volt szakmunkásképzés. Ez a szám a reform után 186-ra csökkent. Az oktatott szakmák száma 1980-tól már csak 128 lesz, melyen belül 22-ről 34-re emelkedik az ún. alapszakmák száma. A Német Demokratikus Köztársaságban egy hasonló átszervezés során 550 szakmából 350 maradt, de ezt 1980-ra mintegy 140–150-re kívánják csökkenteni.)

– Végül a régebbi munkakörökön belüli munkafolyamatok önállósodása, specializálódása útján bővül a munkakörök száma. E tendencia különösen a gépi nagyipar szakaszára jellemző, amikor az univerzális szakmunkás által ellátott számtalan munkafolyamatból

[25] A Szovjetunióban „a technikai haladás a szénbányászatban lehetővé tette, hogy a korábban létezett 97 foglalkozás 1959-re 20-ra csökkenjen, sőt a fejtés kihajtásában 25 foglalkozásból 2–3 lett. Különösen ez volt a jellemző az építőiparra és az iparnak azokra az ágaira, ahol korábban széles körű volt a kézi munka." Szocialno-ekonomicseszkije problemi isztorii razvitovo szocializma v SZSZSZR. Nauka Moszkva 1976. 252. old.

– pl. a cipőfelsőrész-készítő munkakörből[26] – egyre több olyan munkafolyamat önállósul, amelyeket általában már betanított munkás is el tud végezni.

Az integrációs tendenciák ellenére e mozgások egyenlegeként – a szakmák számával ellentétben – a munkakörök száma mind ez ideig növekedett, és feltehetően a tudományos-technikai fejlődés egy adott szakaszáig – az automatizálás széles körű elterjedéséig – ez a tendencia folytatódni fog.

Vezetők és beosztottak

A társadalmi-technikai munkamegosztásnak mindig visszatérő vetülete a beosztás egyik minősített formája a vezetők és a nem vezetők (beosztottak) közötti kapcsolat, illetve különbség. E csoportosítás annyiban társadalmi, hogy az emberek közti viszony egyik fontos vetületét (elsődlegesen a függőségi kapcsolatot) mutatja. Ezzel együtt azonban ugyanezen csoportosítás technikai is, mivel mind a termelésben, mind más olyan tevékenységben, ahol a munka megosztott, a vezetői és végrehajtói munka közti megosztás is szükségszerűen kialakul. (Még akkor is, ha a vezető formálisan nincs is kijelölve.)

A vezetői munkamegosztás kifejezést több értelemben használjuk. Egyrészt a munka a vezető és a végrehajtó között van megosztva. Elsősorban ilyen a fizikai és a szellemi munka közötti munkamegosztás. Ez rámutat a vezetői munkának arra a sajátosságára is, hogy a vezetés – még ha fizikai munkát végző személy végzi is – mindig szellemi tevékenység. Ezzel szemben a beosztott munka egyaránt lehet fizikai és szellemi.

[26] Ennek következtében a cipőgyárakban megjelennek a csákozó, előhúzó, faszegező, fényesítő, plexidrótozó, kapcsozó, gépkalapáló, kapliberagasztó, kaptafakihúzó, kézitisztító, krémező, kötöző, rámakészítő, rámázó, sarkaló, sarok- és talpcsiszoló, sarok- és talpszélmaró, szélező, talpállító, talpkeretező, talpvarró, tisztázó és hasonló munkakörök.

A KSH egyik legutóbbi vizsgálata során megállapította, hogy az egyes szakmákon belüli specializációk száma 1960 és 1970 között jelentősen növekedett. Így pl. a mechanikai műszerész szakmán belüli specializáció 13-ról 36-ra, a villanyszerelőn belüli 3-ról 9-re, a géplakatoson belüli 29-ről 48-ra, az ásványolaj-feldolgozó, -finomító szakmán belül pedig 29-ről 56-ra emelkedett. A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. KSH 1977. 13. old.

Ugyanakkor van munkamegosztás a vezetés különböző területei (gazdasági, műszaki, személyi stb.), valamint szintjei között (alsó, közép- és felső szintű vezetők). Végül „A vezetési tevékenység, mint minden munka, meghatározott résztevékenységekből, munkaelemekből áll, amelyek időben egymást meghatározott logikai rendben követve adnak egy egészet. Az egyes munkaelemek között, a tevékenység jellegéből adódóan, meghatározott összefüggés, kapcsolat áll fenn."[27]

A vezetői tevékenység az emberek, az intézmények, a szervek, a gazdasági egységek részére meghatározott feladat kijelölését és mindezeknek a feladat elérése érdekében történő működtetését jelenti. A vezető feladatának szerves része az utasítás, a beszámoltatás és az ellenőrzés, valamint a vezetésére bízott szervezet, intézmény, gazdasági egység és meghatározott számú dolgozó munkájáért, tevékenységéért, eredményéért, illetve szakmai és egyéb fejlődéséért való felelősség.

Mindezekből következik az is, hogy a vezetői munka jóval szélesebb a vezető–beosztott-kapcsolatnál, mivel az előbbinek van olyan gazdasági és más feladata is, amely csak közvetve kapcsolódik a beosztottak munkájához. Ugyanakkor alapvető jelentőségű az az egyre általánosabbá váló felismerés, hogy a vezetői tevékenység nagymértékben emberek közötti kapcsolatot jelent.

[27] *Harsányi István:* A szervezés és a vezetés tudományos alapjairól. Akadémiai Kiadó 1974. 28. old.

„Bús koldusok Magyarországa,
Ma se hitünk, se kenyerünk,
Holnap már minden a miénk lesz.
Hogyha akarunk, ha merünk."

(Ady Endre)

VI. A munkamegosztás okozta különbségek alakulása Magyarországon

Az eddigi fejtegetések alapján – figyelembe véve, hogy az elosztás és a tulajdon lényegében a munkamegosztás következménye[1] – megállapítható, hogy végső soron a munkamegosztás határozza meg az ember helyét a társadalomban. Ez a meghatározottság azonban nem változtathatatlan. A III. fejezetben kifejtettek szerint a munkamegosztás szintjét, mértékét és formáját is nagymértékben meghatározza az adott társadalom berendezkedése. E tételnek a gyakorlati élet próbáját is ki kell állnia. Mindezekért kell megvizsgálnunk a munkamegosztás néhány társadalomspecifikus jellemzőjét, abból a szempontból, hogy módosultak-e azok Magyarországon a szocializmus építésének három évtizedében, és ha igen, milyen irányban és mértékben.

A módosulás értékeléséhez azonban szükséges annak az útnak a vázolása, amelyet napjainkig megtettünk a legalapvetőbb társadalmi különbségek – az osztálytagozódás – kialakulásában és változásában.

[1] „A munka megosztásával, ... amely a maga részéről ismét a munkának a családba való természetadta megosztásán és a társadalomnak egyes, egymással ellentett családokra való szétválasztásán nyugszik, egyidejűleg az *elosztás* is adva van, mégpedig a munkának és termékeinek mind mennyiségére, mind minőségére *egyenlőtlen* elosztása, tehát a tulajdon ..." *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. 33. old.

1. A MAI MAGYAR OSZTÁLYSTRUKTÚRA ÉS KIALAKULÁSA

Társadalmunk szerkezetének fejlődését a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában alapvetően az jellemzi, hogy a kizsákmányoló osztályok megszűnésével, illetve a dolgozó osztályok egymáshoz való közeledésével, az osztályjellegű különbségek csökkenésével az osztályszerkezet egységesebbé válik és ezáltal új, a szocialista termelési viszonyok által meghatározott társadalmi szerkezet alakul ki.

Az osztálykülönbségeket hordozó társadalmi szerkezet egységesítése feltételezi, hogy a különböző osztályok és rétegek egyes csoportjainak létszáma és összetétele, jövedelme, életmódja, munkájának jellege, illetve az osztályharc kiélezett periódusaiban a létezésének társadalmi-gazdasági bázisa eltérő módon és mértékben változik az épülő új társadalmi viszonyok keretében. Ezáltal szocialista viszonyok között az osztályszerkezet az osztályok és a rétegek megszűnésének és fejlődésének dialektikája szerint egy új centrum felé fejlődik.

A magyar társadalomban az említett változások hol hirtelen, hol folyamatosabb ütemben valósultak, illetve valósulnak meg. Ezeket a változásokat – ha esetenként fáziskéséssel is – nyomon lehet követni a statisztikai adatokban is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a következő részben a Központi Statisztikai Hivatal statisztikáira támaszkodunk, annak ellenére, hogy ezek esetenként nem a legmegfelelőbb csoportosítási elveket tartalmazzák. Különösen ellentmondásos, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel munkaviszonyban levő fizikai dolgozókat (akiket a szóhasználat alkalmazottaknak jelöl) nem a munkások, hanem a szövetkezeti parasztok között vették figyelembe.

A magyar társadalom osztályszerkezetében négy minőségi változás periódusa különböztethető meg:
- az első a felszabadulás előtti időszak;
- a második a felszabadulástól a kollektivizálás kezdetéig tart;
- a harmadik a kollektivizálás periódusának a szakasza;
- a negyedik a kollektivizálás utáni szakasz.

A felszabadulás előtt – amit az 1941. évi népszámlálás képvisel – számszerűleg a legnagyobb osztály a munkásosztály volt, melyen belül igen nagy, mintegy kétötödnyi részt képviseltek a mezőgazdasági

23. táblázat

A keresők osztály- és rétegtagozódása 1941—1973. években

Osztály, réteg	1941	1949	1960	1970	1973	1941	1973
	%-ban					1000 főben	
Ipari, építőipari munkás	16,1	15,5	27,4	33,6	33,4	675	1699
Egyéb nem mezőgazdasági fizikai dolgozó	15,8	13,0	14,9	16,0	16,7	663	850
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	21,7	9,1	7,0	4,8	4,9	914	248
A termelés közvetlen irányítói	0,4	1,2	1,5	2,7	3,0	16	153
Munkásosztály együtt:	54,0	38,8	50,8	57,1	58,0	2268	2950
Szövetkezeti paraszt	—	0,3	12,0	17,4	14,6	—	744
Értelmiségi és egyéb szellemi dolgozó	7,0	8,3	16,0	22,3	24,0	294	1219
Kisárutermelő: kisiparos, kiskereskedő stb. és segítő családtagja	8,8	8,1	2,4	1,6	1,7	370	86
Mezőgazdasági önálló és segítő családtag	25,8	42,6	18,7	1,6	1,7	1084	87
Kisárutermelő együtt:	34,6	50,7	21,1	3,2	3,4	1454	173
Tőkés, földbirtokos és egyéb kizsákmányoló	4,4	1,9	0,1	—	—	185	—
Összesen:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*4201*	*5086*

Forrás: A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 1975. 8., 10. old. 1941 részben számított.

munkások. A felszabadulás előtt mindvégig igen magas – mintegy 35%-os – volt a kisárutermelők aránya. Ebben a szakaszban az értelmiség kis létszámú volt, és mindvégig jelen voltak a viszonylag jelentős létszámú kizsákmányoló osztályok.

A felszabadulást követően a tőkés-nagybirtokos rendszer felszámolásával a volt uralkodó osztályokat – mint osztályokat – végképp megsemmisítettük. Az arisztokrácia, a közép- és nagybirtokok tulajdonosai, az állami főtisztviselők, a katonai, a rendőri és a csendőri tisztikar nagy része a háború végén, illetve közvetlenül a felszabadulás után véglegesen elhagyta az országot. A bank-, az ipari és kereskedelmi tőke kisajátítását követően hasonló útra lépett a közép- és nagytőkések számottevő része is. A volt uralkodó osztály itthon maradt tagjai korábbi pozícióikat elvesztve – a műszaki, az orvosi

vagy hasonló jellegű képzettségűeket kivéve – általában alacsony megbecsültségű munkakörben munkásként vagy alkalmazottként éltek, illetve kis számban élnek a társadalmunkban. Elvesztette kiváltságos helyzetét a gazdag parasztság, valamint a kistőkések és a kispolgári réteg egy része is. Az érintettek számát nagyságrendileg számszerűsíteni is lehet. A kis- és nagytőkések, a gazdag parasztok, a földbirtokosok és egyéb nem dolgozó rétegek és eltartottaik együttes száma 1941-ben mintegy 940 000 fő volt, de ebből 470 000 főt tett ki a kiskereskedők és az 1–3 alkalmazottat tartó iparosok száma. Ez utóbbiak közül a deklasszálódásra vonatkozó számításainknál legfeljebb a kétharmadukat (310 000–330 000 főt) kell figyelembe venni. Pótlólagosan figyelembe kell azonban venni az alkalmazottak felső rétegét és családtagjaikat (50 000–60 000 fő) és az ún. szellemi szabadfoglalkozásúak mintegy felét (20 000 fő). Ily módon az érintettek száma mintegy 850 000–900 000 főre, az akkori népesség 9–9,5%-ára becsülhető.

A társadalmi helyzetét tekintve „lefelé" irányuló mozgással egyidejűleg megindult a dolgozók millióinak a „felfelé" mozgása. A földosztás során 642 000 – köztük 360 000 teljesen föld nélküli család, mintegy 2,5 millió ember, zömében volt gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkás, illetve törpebirtokos kapott földet. Ezáltal a mezőgazdasági cselédek, az agrárproletárok és törpebirtokosok sok százezres csoportjából nagyrészt kisárutermelő lett. A régi állam egészének, ezen belül az erőszakszervezetének, az államigazgatásának a szétzúzása és a tőkekisajátítás következtében az értelmiség egésze, ezen belül a közigazgatási, a honvédelmi, a rendőri, az igazságszolgáltatási, a gazdasági, a tudományos-oktatási apparátus különböző szintű vezetői és szakemberei a munkásosztály és a parasztság soraiból kikerültekkel frissültek fel. Ezek zöme megszerezte a munkájához szükséges végzettséget is, és túlnyomó többségük megfelelt annak a feladatnak, hogy a különböző, elsősorban a hatalmi posztokon pótolja a társadalmunkkal ellenséges érzelmű vezető értelmiségi réteget és a tőkések gazdaságirányító szerepét. A munkásosztály soraiból kikerülő vezetők számát egyes számítások 200 000–300 000 főre becsülik. Ez a becslés azonban feltehetően némileg túlzott, illetve halmozódást tartalmazhat, mivel 1949 elején 340 000 főnyi értelmiségi és szellemi dolgozó mintegy 45%-a – 153 000 fő – volt az, akinek iskolai végzettsége érettségínél alacsonyabb szintű volt. Mivel azt joggal feltételezhetjük, hogy a munkások közül ki-

került vezetők akkor még nem rendelkeztek érettségivel, a közölt adat azt jelenti, hogy a különböző felelős posztokra állított fizikai dolgozók száma ebben az időben ennél mindenképpen alacsonyabb (maximum 100 000 fő) volt. Ez az adat azonban a későbbiekben némileg még emelkedhetett. Így – ha az akkori kereső–eltartott arányt vesszük alapul – ez a mozgás (a családtagokat is figyelembe véve) mintegy 300 000–350 000 fő felemelkedését jelenti. Azaz a 900 000 főnyi népesség társadalmi helyzetének romlásával szemben közel 3 millió ember társadalmi helyzetének közvetlen javulása kísérte a felszabadulást követő változásokat, nem is szólva az egyéb rétegekről, illetve arról a történelmi igazságszolgáltatásról, ami ezt a változást kiváltotta.

E mozgások jelentős részét az 1949. évi népszámlálás már tükrözte. A legszembetűnőbb módosulás oka a földreform volt, aminek következtében a mezőgazdasági munkások jelentős részéből kisárutermelő lett, és így a felszabadulást követő első népszámlálás időpontjára a kisárutermelők rétege lett szám szerint a legnagyobb (de nem a legjelentősebb) társadalmi csoport. Arányuk meghaladta a keresők 50%-át. Ezen belül a mezőgazdasági kisárutermelők 1941. évi 25,8%-os aránya 1949-re 42,6%-ra emelkedett úgy, hogy a mintegy 900 000 főnyi napszámos, mezőgazdasági munkás és cseléd, illetve az egy katasztrális holdnál kisebb területtel rendelkező törpebirtokosok száma jelentősen lecsökkent.

Erre az időpontra a nincstelen, a mindennapos munkanélküliségnek, a tőkésosztály különböző rétegei kizsákmányolásának kitett munkásosztályból politikai értelemben uralkodó osztály lett. Ezzel párhuzamosan az osztály belső szerkezete is alapjaiban megváltozott. Egyrészt – mint jeleztük – nagy arányban csökkent a mezőgazdasági munkások száma és aránya. A helyreállítási és az iparosítási politika első eredményeként az ipari és építőipari fizikai dolgozók száma, a hatalmas háborús károk és az infláció ellenére 1949 elejére már megközelítette az 1941. évi abszolút szint 94%-át. Az egyéb ágazatok fizikai dolgozóinak száma azonban mintegy 20%-kal elmaradt az 1941. évi mértéktől. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a földosztás és az iparosítási politika további eredményeként a felszabadulás után a munkásosztály egy különösen elnyomott és kiszolgáltatott rétege, az ún. háztartási alkalmazottak 1941. évi 158 000 főnyi létszáma 1949-re 88 000 főre – majd ezt követően számuk néhány ezer főre – esett vissza. Már ebben az időszakban is,

de később még fokozottabb mértékben csökkent a kisipari műhelyekben dolgozó munkások száma. A munkásosztály jellemző csoportja a nagyipari munkásság lett. A vázolt mozgások következtében 1949-re a keresőkön belül számottevően csökkent a munkásosztály és nőtt a kisárutermelők és a szellemi keresők aránya. A megkezdődött társadalmi változások egyik legbiztosabb jeleként a keresőkön belül 1941–1949 között igen nagy mértékben – mintegy 100 000 fővel – csökkent a kizsákmányolók száma.

A szocialista iparosítási politika eredményeként 1949 és 1960 között a jelentősen nőtt ipari és építőipari munkásság utánpótlásának számottevő részét a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak társadalmi csoportjától kapta. Így a mai munkásosztálynak több mint a fele a mezőgazdasági munkások és a dolgozó parasztok csoportjaiból származik vagy azok leszármazottja.[2]

Ezek a társadalmi-foglalkozási átrétegződési folyamatok is nagy szerepet játszottak abban, hogy a mai munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság kapcsolata családi, háztartási és rokonsági szempontból is igen szoros, ezért az életkörülmények és az életmód egyes elemei tekintetében is lényegesen nagyobb közöttük a hasonlóság, mint a felszabadulás előtt és az azt követő első időszakban volt.

Átmeneti állapotot tükröz az 1960. évi népszámlálás. Akkor a munkásosztály aránya már meghaladta a keresők 50%-át, és már számottevő volt a termelőszövetkezeti parasztság is, de még jelentős (mintegy 21%) volt a kisárutermelők aránya. A kizsákmányolók száma elenyészővé vált. A mezőgazdasági kisárutermelők 1959–1961. években léptek tömegesen a kollektivizálás útjára, és így – valójában három év alatt – a mezőgazdasági keresők összetételében újabb átalakulás zajlott le, amelynek során többségükből termelőszövetkezeti paraszt, kisebb, de jelentős részükből munkás lett, döntően a nem mezőgazdasági ágakban. Igen gyorsan, 1949–1960 között több mint 400 000 fővel emelkedett a szellemi keresők száma, és arányuk megkétszereződött a keresőkön belül.

A szocialista társadalom jelenlegi struktúrája már kialakult 1970-re. A munkásosztály aránya meghaladta az 57%-ot, és ezen belül a nem mezőgazdasági fizikai munkát végzők aránya megközelítette

[2] Az 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálati eredményei. KSH 1975. 4–5. old.

a kereső népesség felét. A kollektivizálás befejezésének eredményeként a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok aránya már többszörösen meghaladta a kisárutermelők hasonló mutatóját, mely utóbbi mintegy 3%-ra csökkent. Minőségileg új nagyságrendet ért el a szellemi dolgozók aránya. Lényegében ugyanezek a tendenciák jellemzik az 1973. évi mikrocenzus adatait is.

Amennyiben a felszabadulást követő fejlődést összefoglalóan akarjuk jellemezni, megállapíthatjuk, hogy a szocialista termelési viszonyok uralkodóvá válása, az elmúlt három évtizedben lejátszódó felmérhetetlen jelentőségű politikai és gazdasági átalakulás a társadalom osztályszerkezetének forradalmi változását eredményezte.

A felszabadulást követően a munkásosztály száma mintegy 700 ezer fővel, illetve 30%-kal emelkedett, és egyben összetételében is jelentősen módosult. A mezőgazdasági munkásság száma – a társadalmi és a gazdasági fejlődés általános tendenciáinak megfelelő módon – abszolút és relatív mértékben csökkent és 1973-ban már csak 27%-a volt az 1941. évi szintnek, ami 666 000 főnyi csökkenést jelentett. Az ipar és az építőipar fizikai dolgozóinak száma és aránya gyors ütemben – másfélszeresével –, az egyéb nem mezőgazdasági ágazatok fizikai dolgozóinak száma pedig mérsékelt ütemben (28%-kal) emelkedett. Mindezek együttes eredményeként a munkásosztályon belül az ipari-építőipari munkások aránya e két időpont között 39%-ról 58%-ra nőtt. A munkásosztály nem mezőgazdasági fizikai munkát végző tagjainak aránya pedig az 1941. évi 60%-kal szemben 1973 elején már elérte az osztály 87%-át. Még ennél is jelentősebb eredmény, hogy a megvalósult társadalmi változások eredményeként a munkások kiszolgáltatott proletárból a társadalom vezető osztályává emelkedtek. Megszűnt a munkanélküliség, a nyomor és a kiszolgáltatottság. Emelkedett a munkásosztály általános és szakképzettsége.

A parasztság társadalmi és gazdasági helyzete a felszabadulást követően két ízben is gyökeresen megváltozott. A földreform eredményeként hazánk többé már nem volt a 3 millió koldus országa. A parasztság helyzete javulni kezdett, de a több mint egymillió kisgazdaság alapjaiban korlátozta a gépesítés, a modern agrotechnika alkalmazásának, a termelés fejlesztésének, a munka könnyebbé tételének lehetőségét. Létre kellett hozni a nagyüzemeket. Ezért az 1960-as évek elején végbement az újabb nagy változás, megalakultak a termelőszövetkezetek. Ezzel a parasztság megindult a társadal-

mi és a gazdasági fellendülés útján. A mezőgazdasági kisárutermelők jelentős része termelőszövetkezeti, illetve állami gazdasági dolgozó lett, de számottevő volt a népgazdaság más ágaiba áramlók száma is. Ezzel egyidejűleg az idős mezőgazdasági keresők öregségi járadékban részesültek már igen rövid tagsági viszony után. Mindez a jelentős létszámmozgáson túl azzal járt, hogy a volt kisárutermelők és családtagjaik részben azonnal, részben fokozatosan részesültek a társadalombiztosítás különböző juttatásaiban (egészségügyi ellátás, családi pótlék, járadék, nyugdíj stb.). A szövetkezeti parasztság jövedelmi színvonala a hetvenes évek elejére elérte, sőt – munkaidőtöbblettel és a háztáji gazdaságból származó jövedelemmel – túl is haladta a munkásosztály jövedelmi színvonalát. Megnyílt előtte az iskoláztatás lehetősége, a munkásosztály bevonta a hatalom aktív gyakorlásába is.

Alapjaiban változott meg a szellemi dolgozók száma, aránya és összetétele is. A szellemi dolgozók aránya 1949-ben a keresők 8,3%-a volt, és ez az adat 1973-ban elérte a 24%-ot. Ez tartalmazza az egészségügyi biztosítás általánossá válásához szükséges orvosokat és gyógyszerészeket, az oktatás, az óvodai és bölcsődei ellátás, valamint a termelés igen nagyarányú fejlesztéséhez szükséges műszaki és mezőgazdasági mérnökök, közgazdászok, tudományos dolgozók, pedagógusok, adminisztratív alkalmazottak tíz- és százezreit.[3]

A felszabadulást követően a szellemi dolgozóknak és ezen belül az értelmiségieknek nemcsak a száma, hanem a társadalmi jelentősége is nőtt. Sorait a munkásokból és a parasztokból, illetve ezek gyermekeiből egészíti ki. Az 1970-ben foglalkoztatott értelmiség több mint négyötöde már a felszabadulás után nyerte el a diplomáját. Az értelmiség szakképzettsége, műveltsége, a szocializmus iránti elkötelezettsége is kedvező irányban módosul. Megszűnt az értelmiségnek a tőkésekkel szembeni kiszolgáltatottsága, és így megszűnt a munkásosztállyal való szembeállításának objektív (és szubjektív) alapja is.

Nyilvánvaló, hogy az egyes osztályok, illetve rétegek társadalmi és gazdasági helyzetében bekövetkezett változás egy külön tanulmány témája lehetne. E tanulmány keretében csupán – a teljesség

[3] Az e téren elért fejlődés jelentőségét alapjaiban nem módosítja az a tény sem, hogy a szellemi dolgozók egyes csoportjai számának és arányának növekedése esetenként meghaladta a társadalmilag indokolt mértéket.

igénye nélkül – a változások néhány tendenciájának felvetésére vállalkozhattunk. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy társadalmunk vezető ereje, a munkásosztály, történelmi hivatását azzal teljesíti, hogy hatalmát nemcsak saját érdekei kielégítésére, hanem minden dolgozó érdekében, és hosszú távon az osztálykülönbségek teljes megszüntetésének előmozdítására, a szocialista termelési viszonyokon nyugvó társadalmi egyenlőség egyre teljesebb megvalósítására használja fel.

2. AZ OSZTÁLYOK KÖZELEDÉSÉNEK NÉHÁNY MEGNYILVÁNULÁSA

A szocialista termelés során létrejött konkrét viszonyok alapvető módon meghatározzák a társadalom tagozódását. Ezen belül döntő jelentőségű – az osztálytagozódás mennyiségi és minőségi változásán túl –, hogy a különböző társadalmi csoportoknak milyen lehetőségük van a közvetlen részvételre a társadalmi termelés és elosztás feletti rendelkezésben. Ebből a szempontból különös figyelmet kell szentelni a vezetővé válás útjainak és pótlási forrásának, valamint a különböző társadalmi csoportok egyenlő esélyeinek a társadalmi átrétegződés folyamatában.

A vázolt folyamatok szükségszerűen a társadalmi osztályok és rétegek, illetve tagjaik helyzetének nagyarányú változását – mobilitását – igénylik. A Központi Statisztikai Hivatalnak régebbi, a társadalmi mobilitásra vonatkozó vizsgálatai lehetővé teszik, hogy az e téren bekövetkezett változásokat adatszerűen is figyelembe vehessük.

Látható, hogy a mobilitás a háború előtti időkhöz képest – különösen 1949-et követően – igen jelentősen felgyorsult és még ennél is nagyobb volt a mobilitás mértéke a főirányban.[4] Nagyrészt a felszabadulást követő szükséges társadalmi-gazdasági változások hatása volt, hogy a főiránnyal ellentétes irányú mobilitás némileg meg-

[4] A mobilitás fő irányaként némileg nőtt a szellemi foglalkozásúak, ezen belül különösen az értelmiségiek száma és aránya, emelkedett a nem mezőgazdasági munkásság mindkét hasonló mutatója, ezen belül leggyorsabban a szakmunkások adata. Ezzel szemben csökkent a mezőgazdasági és más kisárutermelők rétege, valamint a mezőgazdasági munkásság száma.

24. táblázat

Mobilitási tendenciák 1938—1964 között

Megnevezés	1938-ban	1949-ben	1962—1964-ben	Eltérés 1938—1964 között
	%-ban			
Nem volt mobil	56	53	41	—15
Mobil volt	44	47	59	+15
Ebből:				
főirányban volt mobil	29	33	45	+16
a főiránnyal ellentétesen volt mobil	8	10	9	+ 1
Egyéb irányban volt mobil	7	4	5	— 2
Együtt:	*100*	*100*	*100*	—

Forrás: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. KSH 1975. 60. old.

nőtt a háború előtti szinthez képest, és ennek mértéke még 1962–1964-ben is magasabb volt az 1938-as szintnél.

Figyelemre méltó az idézett forrásnak az a vizsgálata, amely egy paraszti származású fiatal férfi vezető és értelmiségi rétegbe való bejutási lehetőségét veszi viszonyítási alapnak, és megállapítja, hogy míg a második világháború előtt egy paraszti származású férfinak az értelmiségi és vezető rétegből származó fiatalokhoz viszonyítva hatvanszor kisebb esélye volt értelmiségi és vezető rétegbe kerülni, addig ez a hátrány 1962–1964-re egyharmadra (21-ed részre) csökkent.

A mi kérdésünkre azonban világosabb feleletet kapunk, ha az értelmiségi és vezető állású származású fiatalember lehetőségeit vesszük kiindulási alapnak.

Látható, hogy valamennyi más rétegből származó fiatal relatív esélye javult ahhoz, hogy az értelmiségi és vezető rétegbe kerüljön. A legkisebb javulás az egyéb szellemi származású fiataloknál volt, és a legjelentősebb lehetőségbővülés a segédmunkás apák gyermekeinél, de számottevően javult (mintegy négyszeresére) a szakmunkás apák, és mintegy háromszorosára emelkedett a mezőgazdasági foglalkozású apák gyermekei előrejutásának relatív lehetősége.

A Központi Statisztikai Hivatal ismételt vizsgálatot végzett e témában 1973-ban. Ez arról tanúskodik, hogy a felszabadulás utáni nagyarányú társadalmi mobilitás 1962–1964 után sem csökkent. Mint azt a 26. táblázat mutatja, a betanított munkás apák gyerme-

25. táblázat

*A vezető és értelmiségi rétegbe való bejutás esélyeinek változása**

Az apa társadalmi csoportja	1938-ban	1949-ben	1962—1964-ben	1962—1964 az 1938 %-ában (1938 = 100)
	a vezető és értelmiségi származású fiatal esélyének %-ában			
Segédmunkás	1,0	5,5	11,0	1100
Szakmunkás	4,8	9,6	19,1	398
Mezőgazdasági kereső	1,7	2,9	4,8	282
Betanított munkás	3,6	7,9	9,6	267
Egyéb szellemi kereső	40,8	57,1	50,7	124
Vezető és értelmiségi kereső	100,0	100,0	100,0	100

* A társadalmi mobilitás történelmi tendenciái. KSH kiadvány (65. old.) alapján számított adatok

keinek 1962–1964-hez képest jelentősen, a szakmunkás apák gyermekeinek mérsékeltebben nőtt az esélyük a vezetői, illetve értelmiségi munkakörbe kerüléshez. A mezőgazdasági fizikai dolgozók gyer-

26. táblázat

Az összeírtak társadalmi csoportja 1962—1964-ben és 1970-ben, az apa 1938-as társadalmi csoportja szerint, %-ban

Az apa társadalmi csoportja 1938-ban	Az összeírt társadalmi csoportja					
	1962—1964-ben	1973-ban	1962—1964-ben	1973-ban	1962—1964-ben	1973-ban
	vezető és értelmiségi		egyéb szellemi		szakmunkás	
Vezető és értelmiségi	18,5	16,9	6,0	4,8	0,9	0,8
Egyéb szellemi	16,9	17,2	13,5	12,2	3,4	2,8
Kisiparos	15,8	13,3	18,3	14,1	14,9	11,3
Szakmunkás	15,0	16,8	22,4	19,9	22,4	19,3
Betanított munkás	3,5	7,1	7,4	10,7	7,6	10,5
Segédmunkás, hivatalsegéd, napszámos	6,8	2,2	8,0	5,1	9,6	6,2
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	22,3	22,1	22,0	28,4	40,0	43,6
Egyéb	1,2	4,4	2,4	4,8	1,2	5,5
Összesen:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: Az 1973. évi társadalmi mobilitás vizsgálati eredményei. KSH 1975. 16—17. és 22—23. old.

mekeinek hasonló esélye állandósult, és a fizikai dolgozók közül csupán a segédmunkások és a hasonlók gyermekeinek viszonylagos esélye csökkent. Az egyéb szellemivé és szakmunkássá válás lehetősége számottevően javult a betanított munkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekei részére.

A javuló tendenciában jelentős szerepe van a munkás- és parasztszármazású fiatalok növekvő iskolázottságának. Ez a javulás azonban csak a fiatalabb korosztályoknál jelentős és általános, a 18–24 éveseknél már nem (nem terjedt ki a szakmunkásképzésre, azaz az érettségizett szakmunkástanulók között növekvő a szellemi dolgozók gyermekeinek aránya), és abszolút szintjében még mindig alacsony. Ennek következtében a növekvő iskolázottsági szint ellenére a fizikai munkát végző szülők gyermekeinek továbbtanulási aránya sem abszolút mértékben, sem a szellemi származásúak gyermekeihez képest nem megfelelő.

A részletes adatok szemléletesen mutatják, hogy míg a különböző származású 14–17 éves továbbtanulók összesített száma közeledett egymáshoz (csökkent a fizikai munkát végzők gyermekeinek hátránya), ezen belül tényleges javulás csak az általános iskolai és szakmunkásképzés területén észlelhető, addig a 18–24 évesek között minden iskolatípusnál nőtt a fizikai származású gyermekek hátránya. Azaz a tapasztalható pozitív jelenségek mellett még mindig jelentős különbség van a különböző származású fiatalok indulási feltételeiben, ezért a hetvenes évek első felében számos intézkedés született a fizikai dolgozók gyermekei továbbtanulási lehetőségeinek bővítésére. Ezek az intézkedések előreláthatóan az elkövetkező évtizedekben egyre fokozódó mértékben éreztetik hatásukat.

Szocialista társadalmunkban létszükséglet, hogy tagjai megértsék a társadalom törekvéseit, hogy azonosuljanak céljaival. Nyilvánvaló, ahogy már a múltban a munkásmozgalom központi alakja az olvasott, a széles érdeklődésű szakmunkás volt, úgy a szocialista munkás típusa ma is az ismeretekben folyton gazdagodó ember lehet. E teljes értékűség eredménye, illetve szükségessége megmutatkozik a munkában, a szabad időben, az egyéni és a társadalmi élet minden területén. A növekvő általános képzettség ugyanakkor – mint erről már szó volt – feltétele a növekvő szakképzettségnek is, amely nélkül a tudományos-technikai forradalom követelményének sem lehet megfelelni.

27. táblázat

Az egyes osztályok és rétegek 14 éven felüli gyermekeinek továbbtanulása

Az iskolatípus és a megfigyelés éve	1000 mezőgazdasági	1000 nem mezőgazdasági	1000 szellemi	1000 mezőgazdasági	1000 nem mezőgazdasági
	fizikai			fizikai foglalkozású szülő gyermekeinek továbbtanulása 1000 szellemi foglalkozású szülő gyermekéhez viszonyítva (főben)	
	foglalkozású szülő gyermekeiből továbbtanul (fő)				
A) 14—17 évesek					
Általános iskola					
1960	103	112	97	6	15
1970	132	143	95	37	48
Szakmunkásképző iskola					
1960	94	211	138	—44	73
1970	250	280	154	96	126
Középiskola					
1960	101	202	560	—459	—358
1970	168	223	606	—438	—383
Együtt:					
1960	*298*	*525*	*795*	*—497*	*—270*
1970	*550*	*646*	*855*	*—305*	*—209*
B) 18—24 évesek					
Szakmunkásképző iskola					
1960	15	24	22	—7	2
1970	13	17	29	—16	—12
Középiskola					
1960	8	10	24	—16	—14
1970	11	16	45	—34	—29
Felsőoktatás					
1960	14	19	88	—74	—69
1970	17	31	143	—126	—112
Együtt:					
1960	*37*	*53*	*134*	*—97*	*—81*
1970	*41*	*64*	*217*	*—176*	*—153*

Forrás: A 14—24 éves népesség oktatásban való részvétele társadalmi rétegenként. KSH 1974. 9. és 11. old.

28. táblázat

A keresők legmagasabb iskolai végzettsége osztály- és rétegtagozódás szerint

Osztály- és rétegtagozódás	A népszámlálás időpontja (I. 1.)	Az iskolázottság				Együtt
		0—7 osztály	8 osztály	érettségi	felsőfokú	
Munkás: fizikai dolgozó	1949	81,5	17,0	1,4	0,1	100,0
	1960	67,1	30,3	2,3	0,3	100,0
	1970	42,1	53,3	4,5	0,1	100,0
	1973	36,8	58,0	5,1	0,1	100,0
Közvetlen termelésirányító	1949	35,5	46,6	17,3	0,6	100,0
	1960	26,8	30,2	40,9	2,1	100,0
	1970	9,2	25,8	58,5	6,5	100,0
	1973	7,3	27,3	59,5	5,9	100,0
Munkás együtt	1949	80,1	17,9	1,9	0,1	100,0
	1960	65,9	30,3	3,5	0,3	100,0
	1970	40,5	51,9	7,1	0,5	100,0
	1973	35,3	56,3	8,0	0,4	100,0
Szövetkezeti paraszt	1949	93,0	7,0	0,0	0,0	100,0
	1960	90,4	9,4	0,2	0,0	100,0
	1970	71,9	26,8	1,1	0,2	100,0
	1973	63,3	35,1	1,5	0,1	100,0
Értelmiségi és egyéb szellemi	1949	8,7	36,5	36,8	18,0	100,0
	1960	14,2	33,9	33,2	18,7	100,0
	1970	5,1	30,1	43,0	21,8	100,0
	1973	3,7	27,9	45,1	23,3	100,0
Mezőgazdasági önálló és segítő családtag	1949	92,7	6,9	0,3	0,1	100,0
	1960	87,7	11,9	0,3	0,1	100,0
	1970	80,7	18,2	1,0	0,1	100,0
	1973	77,2	21,1	1,5	0,2	100,0
Egyéb kisárutermelő	1949	72,3	20,1	4,4	3,2	100,0
	1960	75,9	20,5	3,2	0,4	100,0
	1970	58,4	35,4	5,6	0,6	100,0
	1973	48,7	43,1	7,5	0,7	100,0
Tőkés és földbirtokos	1949	79,7	15,2	3,4	1,7	100,0
	1960	79,2	18,7	2,1	0,0	100,0
	1970	—	—	—	—	—
	1973	—	—	—	—	—

Osztály- és rétegtagozódás	A népszámlálás időpontja (I, 1.)	Az iskolázottság				Együtt
		0—7 osztály	8 osztály	érettségi	felsőfokú	
Keresők összesen	1949	79,0	14,8	4,3	1,9	100,0
	1960	64,8	24,7	7,3	3,2	100,0
	1970	39,0	41,9	13,9	5,2	100,0
	1973	32,7	45,6	15,8	5,9	100,0

Forrás: A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 1975. 34—35. old.

A legelső, amire érdemes felfigyelni, az iskolázottsági szint igen jelentős javulása. Nem egészen negyedszázad alatt a legalább 8 osztályt végzett keresők aránya 21%-ról 67% fölé emelkedett. Az iskolázottsági szint valamennyi osztálynál és rétegnél jelentősen javult, így az említett mutató a munkásosztály fizikai munkát végző tagjainál 18,5%-ról 63,2%-ra nőtt. A nyilvánvaló kedvező tendenciák mellett azonban fel kell figyelni arra, hogy még 1973-ban is magas a be nem fejezett általános iskolával rendelkezők aránya. Ez még akkor is problematikus, ha tudjuk, hogy ezek igen nagy része 35–40 éven felüli dolgozó és a fiatalabb korosztályok hasonló mutatója lényegesen kedvezőbb, bár távolról sem kielégítő. Ha az általában javuló tendencia megállapításán túl az osztályok és a rétegek közötti iskolázottsági különbség alakulását kívánjuk közelebbről megvizsgálni, akkor az első kérdés az, hogy mihez közeledjen a fizikai dolgozók iskolázottsága. Miután a fizikai és a szellemi dolgozók általános képzettségében fellelhető különbség csökkentése a társadalmilag kívánatos cél, a keresett kiindulópontot csakis a szellemi dolgozók iskolázottsági szintjében találjuk meg (lásd a 29. táblázatot).

A változás fő irányai a következők:

– A hét osztályt és kevesebbet végzettek aránya – bár az ilyen alacsony végzettséggel rendelkező szellemi dolgozók aránya egy átmeneti emelkedés után rohamosan csökkent – valamennyi csoportban gyorsabban csökkent, mint a szellemi dolgozók között, de ez a szint még minden más megfigyelt csoportban magasabb, mint a viszonyítási alapban.

– a nyolc osztályt végzettek csoportjában 1949-ben és 1960-ban

29. táblázat

Egyes osztályok és rétegek iskolázottsági szintje eltérésének alakulása a szellemi dolgozók iskolázottsági szintjéhez viszonyítva

Iskolázottság	Időpont (I. 1.)	Munkás			Szövetkezeti paraszt	Mezőgazdasági önálló és segítő családtag	Egyéb kisárutermelő	Keresők összesen	Az értelmiség és egyéb szellemiek iskolai végzettség szerinti megoszlása %-ban (összesen = 100%)
		fizikai dolgozó	közvetlen termelésirányító	együtt					
		iskolázottságának eltérése a szellemi dolgozók iskolázottságától (százalékpontban)							
0—7 oszt.	1949	72,8	26,8	71,4	84,3	84,0	63,6	70,3	8,7
	1960	52,9	12,6	51,7	76,2	73,5	61,7	50,6	14,2
	1970	37,0	4,1	35,4	66,8	75,6	53,3	33,9	5,1
	1973	33,1	3,6	31,6	59,6	73,5	45,0	29,0	3,7
8 oszt.	1949	—19,5	10,1	—18,6	—29,5	—29,6	—16,4	—21,7	36,5
	1960	— 3,6	— 3,7	— 3,6	—24,5	—22,0	—13,4	— 9,2	33,9
	1970	23,2	— 4,3	21,8	— 3,3	—11,9	5,3	11,8	30,1
	1973	30,1	— 0,6	28,4	7,2	— 6,8	15,2	17,7	27,9
Érettségi	1949	—35,4	—19,5	—34,9	—36,8	—36,5	—32,4	—32,5	36,8
	1960	—30,9	7,7	—29,7	—33,0	—32,9	—30,0	—25,9	33,2
	1970	—38,5	15,5	—35,9	—41,9	—42,0	—37,4	—29,1	43,0
	1973	—40,0	14,4	—37,1	—43,6	—43,6	—37,6	—29,3	45,1
Felsőfokú végzettség	1949	—17,9	—17,4	—17,9	—18,0	—17,9	—14,8	—16,1	18,0
	1960	—18,4	—16,6	—18,4	—18,7	—18,6	—18,3	—15,5	18,7
	1970	—21,7	—15,3	—21,3	—21,6	—21,7	—21,2	—16,6	21,8
	1973	—23,2	—17,4	—22,9	—23,2	—23,1	—22,6	—17,4	23,3

– a közvetlen termelésirányítók kivételével – még minden más osztály, réteg alacsonyabb arányban volt jelen, mint a szellemi dolgozók. Ez a tendencia a munkásoknál 1970-ben, a szövetkezeti parasztoknál pedig 1973-ban ellenkezőjére fordult. Ha figyelembe is vesszük, hogy az általános iskolai végzettséggel rendelkező szellemi

dolgozók aránya – ha viszonylag kismértékben is – csökkent, a vázoltakat akkor is kedvezőnek kell tekintenünk. Különösen említésre méltó, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok – egyébként alacsony szintű – iskolázottsága lényegesen nagyobb mértékben javult, mint a mezőgazdasági kisárutermelőké. (Ez részben az eltérő korösszetétel következménye.)

– Az érettségizettek között csak a közvetlen termelésirányítóknak (és ott is csak 1960 óta) van többlete a szellemi dolgozókhoz képest. Az érettségizett munkások és parasztok aránya lassabban emelkedett, mint a szellemi dolgozók hasonló mutatója, és ezért e téren az elmaradás némileg növekedett. A felsőfokú végzettségű szellemi dolgozók száma – szintén a közvetlen termelésirányítók kivételével – minden más csoporthoz tartozó felsőfokú végzettségű keresők számánál gyorsabb ütemben emelkedett. Az eltérések tendenciája a vázoltak ellenére azért biztató, mivel az érettségizett munkások és fiatalok lemaradásának évi átlagos üteme 1970–1973 között némileg kisebb volt, mint 1960–1970 között. Ezzel szemben az egyetemi végzettségű fizikai dolgozók e két csoportja és a hasonló végzettségű szellemi dolgozók közötti mennyiségi eltérés – érthetően – némileg emelkedett.

A vizsgált negyedszázad alatt valamennyi osztály és réteg iskolázottságának szintje növekedett, és így a tipikus iskolázottsági szint a munkásoknál 1970 óta elérte a nyolc osztályt, és a szellemi dolgozók között a legalább érettségivel rendelkezők aránya 1973-ban már meghaladta a csoport kétharmadát. Ezzel szemben a szövetkezeti parasztság iskolázottsági centruma még nem érte el a nyolc osztályt sem. Mindezekért a kiegyenlítődési folyamat megkívánja, hogy a következőkben a fizikai munkát végző termelőszövetkezeti parasztok között a nyolc osztályos végzettségűek és ezzel egyidejűleg az érettségizettek számát, a fizikai munkát végző munkások között pedig részben a nyolc osztályt végzettek, de főleg az érettségizettek számát az átlagos ütemnél gyorsabban emeljük. A dolgozó osztályok és rétegek közötti iskolázottság szintbeli eltérését más módon nem lehet csökkenteni. A szükségesnek tartott tendencia – elsődlegesen a fiatalok között – már megkezdődött, de még igen sok a megoldásra váró feladat.

Az osztályok és rétegek közeledésének fontos kísérőjelensége a túlzottan nagy mértékű jövedelemkülönbségek megszüntetése is. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán elfogadott prog-

ramnyilatkozat kimondja: „A bérjellegű jövedelmek – részben a végzett munka minőségében meglevő különbségek csökkenésével, részben az alacsonyabb fizetéseknek az átlagosnál magasabb ütemű emelkedése útján – közeledni fognak egymáshoz."[5] Magyarországon a felszabadulás előtt e téren igen szélsőséges helyzet alakult ki. Ezt jól mutatják egy 1939 februárjából származó tanulmány ide vonatkozó adatai.

A tanulmány[6] – amely a társadalmi osztályok határait messzemenően figyelmen kívül hagyja – részletes forrásanyagok segítségével megállapítja, hogy annak idején a közel 4 millió keresőből 24 000 fő (0,6%) a gazdagok csoportjába tartozott. Ezek jövedelme meghaladta az évi 12 000 pengőt (a felső határt azonban a tanulmány nem közli). A szerző számítása szerint 302 000 fő (7,6%) tartozott a középjövedelmű rétegek, tehát azok közé, akik évi jövedelme 2400 és 12 000 pengő között volt. A birtokos parasztok, kisiparosok és hasonló rétegek jövedelme 1200–2400 pengő volt, számuk pedig meghaladta az 1,2 millió főt (30,6%). Az állandó munkával rendelkező munkások, valamint a kisbirtokosok és kisbérlők száma közel 1,1 millió fő (26,6%) volt, jövedelmük pedig *nem érte el* a havi 100 (az évi 1200) pengőt. A legalsó réteg a „szegények" csoportja. Közéjük a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezőket sorolta a szerző. Ezek zömét a mezőgazdasági munkások, a cselédek, valamint az alkalmi munkások és – a szerző által meg sem említett – munkanélküliek alkották. Az e csoportba sorolt keresők száma közel 1,4 millió fő, az összes létszám 34,6%-a volt. A rendszeres jövedelem nélkül élő népesség (a keresők és eltartottak) együttes száma a szerző szerint 2 647 000 fő, az összes népesség 30,7%-a volt. Ha ez utóbbi csoportnál évenként hathavi foglalkoztatást tételezünk föl – ami a mezőgazdasági munka idényjellegét figyelembe véve inkább optimista, mint pesszimista becslés –, akkor a keresők több mint egyharmadának évi összes jövedelmét átlagban legfeljebb 300 pengőre

[5] Az MSZMP programnyilatkozata. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 511. old.

[6] *Rónai-Horváth Jenő:* A magyarság szociális tagozódása, Magyar Szemle, 1939. február. 114–124. old.

becsülhetjük.[7] A *legmagasabb* jövedelmi csoporthoz tartozók jövedelmi szintjének *alsó határa* és a *legalacsonyabb* jövedelmű csoportok jövedelmi *átlaga között tehát 1:40 arány volt.*[8] A tényleges legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek között pedig nyilvánvalóan ezen arány többszörösének szintje is kialakult, mivel évi 100 000 pengőt elérő, sőt meghaladó jövedelme nem egy tőkésnek, földbirtokosnak volt, tehát szélsőséges esetben az említett arány az 1:330-at is túllépte.

A felszabadulás után megvalósult társadalmi-gazdasági változások hatására nagyfokú kiegyenlítődési folyamat indult meg, amelynek első állomása a földreform, a második az államosítás és a harmadik a kollektivizálás volt. Mindezekre egy alapjában tudatos kiegyenlítődési jövedelempolitika épült, s ezáltal a kezdeti nagyarányú egyenlőtlenség egy negyedszázad alatt a töredékére csökkent. Így például amíg 1950-ben az állami szektor munkásainak és alkalmazottainak havi átlagbére alsó határát a mező-, erdő- és vízgazdálkodás dolgozói 414 Ft-os szinttel képviselték, addig az ipar hasonló mutatója ezt 78%-kal haladta meg, és elérte a 735 Ft-ot. Egy negyedszázaddal később – 1976-ban – az alsó határt már nem is a mezőgazdaság, hanem a kereskedelem képviselte 2680 Ft-tal, és a mezőgazdaság hasonló mutatója 2859 Ft volt, amit csak 17%-kal haladott meg a legmagasabb átlagbérrel rendelkező ágazat, az építőipar és csak 7%-kal az ipar.[9]

[7] 50 pengős havi keresethez falun még 1938/39-ben is egész hónapban munkát kellett kapni, mivel: „A napszámbér kereset (10 teljesített munkaórára) fejlődése 1939-ig a következő volt:

1934/35. évben	1,32 pengő
1935/36. évben	1,27 pengő
1936/37. évben	1,51 pengő
1937/38. évben	1,77 pengő
1938/39. évben	2,10 pengő."

Nádújfaluy József: A mezőgazdasági szociálpolitika. A Közgazdaság Évkönyve, Közgazdasági Lap- és Könyvkiadó Rt. 1947. 454. old.

[8] Ez azt jelenti, hogy az összes keresők 26,6%-a 300–1200, átlagban legfeljebb 1000 pengőt, 34,6%-a pedig maximum 300 pengőt keresett évente. Ebből az első csoportban átlagosan 2,39, a másodikban 1,93 fő élt. Így az első csoport egy tagjára naponta 1,15 pengő, a második csoport egy tagjára naponta 0,43 pengő jutott, amikor egy kiló kenyér ára 32–36 fillér, egy kiló cukor pedig 1,12 pengő volt. Azaz Magyarország nem a három, hanem az ötmillió koldus országa volt.

[9] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1975. KSH 1975. 255. old., valamint Statisztikai Évkönyv 1976. KSH 1977. 95–97. old.

A kiegyenlítődési folyamat számos más vetületben is megjelent, például a szakképzett és a szakképzetlen dolgozók, a férfiak és a nők, a városi és a falusi, a nagyobb és a kisebb felelősséget megkívánó munkakört betöltő stb. dolgozók bérének, illetve jövedelmének alakulásában. Mindezekért a kiegyenlítődési tendenciát, illetve a bérarány-módosulásokat nem lehet minden esetben kedvező jelenségnek tekinteni. Ezért időnként erőfeszítések történnek például a magasabb képzettséget igénylő és a felelősségteljesebb munka jobb megfizetésére. E próbálkozások ellenére a fő tendencia mégis a kiegyenlítődés irányába hat, illetve az érzékelhető, hogy a nemkívánatos munkakörülményt – és ezért zömében a képzetlen és alacsony képzettséget igénylő munkát – viszonylag egyre jobban meg kell fizetni.

Az egyes munkakörök bérjellegű jövedelmei közötti arányok is szűkülnek, de az erre vonatkozó adatokat elég nehéz nyomon követni. Az megállapítható, hogy 1974-ben a vezérigazgató, igazgató, kisipari szövetkezet elnöke csoport havi átlagkeresete 7914 Ft volt. Ez 2,9-szeresen haladta meg a munkások és egyéb alkalmazottak 2698 Ft-os átlagkeresetét. A vezérigazgatók, igazgatók az állami szállításban és a hírközlésben érték el a legmagasabb átlagkeresetet, 9329 Ft-ot. A legalacsonyabb kereset ily módon nincs kimutatva, de a besorolási feltételek alapján a legkisebb átlagkereset 1200 Ft-ra – a betegség és más okok miatt nem teljes időt dolgozók adatait is figyelembe véve – a ténylegesen legalacsonyabb kereset pedig 1000 Ft-ra tehető. Azaz a legalacsonyabb és a legmagasabb átlagkeresetek közötti arány 1:9 volt.[10] Ez a 12 000 Ft-os évi kereset – az átszámítás minden nehézsége ellenére is – két és fél–háromszorosan haladja meg a 300 pengős évi kereseti szintet. Ezen tendencia megítélésénél azonban figyelembe kell venni, hogy 1974 szeptemberében 1000 Ft-nál kevesebbet a szocialista szektor dolgozóinak csupán 1,1%-ra és 1001–1500 Ft között a keresők 5,1%-a keresett.

A társadalmi rétegek közötti különbségek pedig még az előzőekben jelzetteknél is jóval kisebb mértékűvé váltak.

A megfigyelt társadalmi rétegek között a nyugdíjasok jövedelmi szintje a legalacsonyabb, és a szellemi dolgozóké a legmagasabb, a

[10] Foglalkoztatottsági és kereseti arányok 1974. KSH 1976. 17., 22. és 220. old.

30. táblázat

A lakosság főbb rétegeinek egy főre jutó jövedelme a munkások jövedelmének százalékában

Társadalmi réteg	1970	1973	1975	Az 1975. évi jövedelem az 1970. év százalékában
Munkásosztály	100,0	100,0	100,0	144,8
Szövetkezeti parasztság	106,4	110,6	107,5	146,4
Kettős jövedelműek	110,1	114,0	113,2	148,9
Szellemi foglalkozásúak	133,6	133,8	128,4	139,2
Nyugdíjasok és hasonlóak	73,4	79,1	81,4	160,6
Lakosság összesen:	*106,3*	*107,4*	*105,9*	*144,2*

Forrás: Statisztikai Évkönyv 1976. 309. old. Budapest, 1977.

két csoport átlagos jövedelme közötti arány azonban csupán 1:1,58. Ha pedig a munkásság és a parasztság közötti jövedelemeltérést nézzük, akkor 1965-ben a munkásság javára volt igen kis mértékű (1,6 százalékpontos) eltérés, de ez már 1967–1968-ban – a Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa határozatának megfelelően – megszűnt, és azóta a parasztság javára van némi eltérés. Ez az eltérés elsődlegesen a munkajövedelmekből adódik, mivel amíg a munkásosztály munkából és egyéb forrásból származó egy főre jutó átlagos jövedelme 1975-ben 27 910 Ft volt, addig a parasztság hasonló mutatója 29 999 Ft-ot ért el. Ezt mérsékli a pénzbeli és természetbeni társadalmi juttatások közötti különbség.

A szellemi dolgozók egy főre jutó jövedelme mintegy egyharmaddal haladja meg a munkások hasonló mutatóját, és az egy főre jutó nominál bérük némileg lassabban nőtt 1970–1975 között. A Központi Bizottság határozata nyomán a munkások 1972-ben kiemelt béremelést kaptak, de ez lényegesen nem módosította az arányokat. Jelenleg azonban nem a jövedelempolitikai intézkedések elemzése vagy értékelése a cél, hanem csupán annak bemutatása, hogy az egyes rétegek, ezen belül elsősorban a munkások és a termelőszövetkezeti parasztok jövedelmi színvonala igen jelentős mértékben közeledik egymáshoz, illetve ez a közeledés már meg is valósult. A fizikai és a szellemi dolgozók átlagos jövedelmi szintje is igen közel van egymáshoz, de ez az arány az elmúlt évtizedben alapjában nem módosult.

Részletesebb adatok használata esetén a szóródás ugyan némileg növekszik, de így sem magas. Például, ha a beosztást vesszük alapul, akkor az egy háztartásra jutó jövedelmek szóródása a négyszeres alatt marad, de az egy főre jutó jövedelem szerint ez a mutató még a hármas nagyságrendet sem éri el. Ha figyelembe vesszük a szociálpolitikai célkitűzéseket, valamint az alacsonyabb szintű bérek növekedésének az átlagosnál gyorsabb ütemét, akkor a vázolt mutatók további közeledését kell feltételeznünk.

31. táblázat

Az egy háztartásra és az egy főre jutó jövedelem szóródása a háztartásfő beosztása és terület szerint, 1972-ben

A háztartásfő beosztása	Az egy háztartásra jutó átlagos jövedelem a nyugdíjasok, eltartottak jövedelmének %-ában			Az egy főre jutó átlagos jövedelem a nyugdíjasok, eltartottak jövedelmének %-ában		
	Összesen	Ebből		Összesen	Ebből	
		Budapesten	falvakban		Budapesten	falvakban
Felsőszintű vezető	350	367	302	221	247	157
Középszintű vezető	333	344	299	197	208	166
Alsószintű vezető	291	315	277	176	206	155
Felsőszintű irányító	260	284	250	161	175	153
Alsószintű irányító	228	221	241	140	152	134
Felsőszintű szakember	258	283	227	170	190	154
Középszintű szakember	208	210	210	139	155	129
Alsószintű szakember	199	184	219	130	139	127
Ügyviteli alkalmazott	172	160	224	132	140	133
Szellemiek együtt	236	248	235	153	173	140
Szakmunkás	205	212	211	121	139	117
Betanított munkás	186	165	198	108	121	106
Segédmunkás, kisegítő	177	164	189	104	122	103
Nem mezőgazdasági fizikai együtt	195	194	201	114	133	110
Mezőgazdasági fizikaiak	217	237	220	127	194	128
Keresők együtt	209	218	211	125	198	118
Nyugdíjasok, eltartottak	100	103	102	100	110	98
Összesen:	*180*	*184*	*183*	*121*	*142*	*115*

Forrás: A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972. KSH 1975. 32—33. old.

Számottevő a közeledés a munkások és az alkalmazottak, valamint a mezőgazdasági szövetkezeti tagok egészségügyi szociális ellátásában is.

A felszabadulás előtt a magyar társadalombiztosítás széttagolt volt, 11 önálló intézet működött. Külön intézménye volt – eltérő ellátási színvonallal – a tisztviselőknek, a vasutasoknak, az ipari munkásoknak és más csoportoknak. A mezőgazdasági munkások pedig csak részlegesen voltak biztosítva. Ugyanakkor nem volt biztosításuk a mezőgazdasági kis- és törpebirtokosoknak, a kisiparosoknak és más csoportoknak. A felszabadulás után létrejött egységes társadalombiztosítás a hátrányos helyzetben levők jogait számottevően növelte. Ennek során elsőként a mezőgazdasági munkásokat vontuk be a biztosításba. A mezőgazdasági szövetkezeti tagok 1949 óta részesülnek társadalombiztosításban. A munkások és alkalmazottak, illetve termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítási ellátásának mértékében az alapjában egységes egészségügyi, orvosi, kórházi és szanatóriumi ellátás mellett – részben az eltérő falusi és városi árszínvonal és életmód, részben egyszerűen anyagi okok következtében, a többszörös közelítés ellenére – ma még van némi különbség. Így a termelőszövetkezeti tagok gyermekgondozási segélye és minimális nyugdíja havonta 100–100 Ft-tal kevesebb (ez utóbbi 1977-ben 970, illetve 1070 Ft volt). A betegség esetén folyósítandó táppénzpótló segély – a táppénzzel szemben, amely a kereset 65–75%-a – a kereset 50–75%-a lehet, bár többségében eléri a 75%-ot. (Ezt a szövetkezetek a saját szociális alapjukból fedezik.) Ezzel szemben 1975 óta már azonos a családi pótlék összege és folyósításának időtartama. Ugyanakkor a 65 éves és idősebb női és a 70 éves és idősebb férfi termelőszövetkezeti tag amennyiben nem nyugdíjjogosult, öregségi járadékot kaphat. Ilyen lehetőséggel a bérből és fizetésből élők nem rendelkeznek. Lényeges, hogy a még meglevő különbség felszámolása része a hosszú távú terveinknek.

– Nyugdíjellátásban a felszabadulás előtt csak tisztviselők, vasutasok, postások és más „kivételezett" rétegek részesültek. Az ipari munkásoknak csak 1936-tól kezdődően volt nyugdíjbiztosítása, így a felszabadulás előtt gyakorlatilag nem is mehettek nyugdíjba. A mezőgazdasági munkásoknak pedig egyáltalán nem volt nyugdíjbiztosításuk. Az ipari munkások nyugdíjjogosultsági kora a férfiaknál és a nőknél egyaránt 65 év volt. 1951-ben egységes nyugdíjrendszert hoztunk létre, és a nyugdíjkorhatár mind a fizikai, mind a szellemi

dolgozóknál egységesen a férfiak esetében 60, a nők esetében 55 év lett. 1958-ban bevezették a termelőszövetkezeti parasztok nyugdíját, de itt – anyagi okok miatt – a nyugdíjkorhatár a férfiaknál 65, a nőknél 60 év lett. A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusán hozott határozat alapján a termelőszövetkezeti tagok nyugdíjjogosultsági korhatárát 1976-tól évenként egy évvel csökkentjük és 1980-ra azonos lesz a bérből és fizetésből élőkével.

Az osztályok közeledése azonban nemcsak a mobilitásban, az iskolázottságban, a jövedelemalakulásban és az egészségügyi-szociális ellátásban érzékelhető, hanem a termelési viszonyok alakulásában, a munka társadalmasítottságának mértékében, az életmód változásában, a tudati és más viszonyok fejlődésében. De a munkásosztály és a parasztság közötti közeledést szolgálják a fejezet 4. és 5. pontjában tárgyalásra kerülő mezőgazdasági, nem-mezőgazdasági munkában és a falu–város közötti kapcsolatokban bekövetkezett és még várható változások is.

Összefoglalásként megállapítható, hogy az osztályok és a rétegek közeledése társadalmunkban valóságos tendencia. Ez azonban nem kisebbíti az e téren még ma is fellelhető ellentmondások mértékét, a megoldásra váró feladatok jelentőségét. Lényeges az is, hogy az osztályok közötti közeledést nem lehet a társadalom spontán mozgásától várni, ellenkezőleg, társadalmunkban a jövőben is tudatos intézkedésekkel kell segíteni a még meglevő osztályjellegű és ehhez kapcsolódó különbségek mérséklésére irányuló törvényszerű tendencia érvényesülését. Ezzel párhuzamosan lényeges figyelmet kell fordítani a nem osztályjellegű különbségek korlátozására is.

3. A NEM ÉS KOR SZERINTI MUNKAMEGOSZTÁS TENDENCIÁI

A nem és kor szerinti munkamegosztás a munkamegosztás kialakulásával együtt jött létre. Tartalma és formája a különböző termelési módokban lényegesen változott. Az e téren bekövetkezett ellentmondásos történelmi fejlődés minőségi ugrópontjaként a női munka egy része kikerült a háztartásból, illetve a családi termelésből és ezáltal a nőkből önálló kereső – többségében bérből és fizetésből élő – lett. Ez a történelmi fejlődés hazánkban is lezajlott.

A közvélemény ismereteivel ellentétben a kereső nők aránya

Európa-szerte már a századforduló idején is viszonylag magas volt. Hazánkban ebben az időben már minden négy keresőből egy nő volt. A női keresők száma és aránya különösen megnövekedett az első világháború alatt, de az emelkedés az 1920-as évek végén – a válságjelenségek hatására – megtorpant, így a női keresők létszáma az 1920-as szintet csak 1949-ben érte el ismét.

32. táblázat

A keresők nemek szerinti megoszlása Magyarországon

A népszámlálás időpontja	A férfi	A női	Az összes	A női keresők aránya az összes keresők %-ában	A női keresők számának növekedése %-ában (1900 = = 100)
	keresők száma 1000 főben				
1900. I. 1.	2126,6	714,7	2841,3	25,2	100,0
1910. I. 1.	2377,8	675,2	3053,0	22,1	94,5
1920. I. 1.	2503,6	1061,8	3565,4	29,8	148,7
1930. I. 1.	2760,8	976,7	3737,5	26,1	136,8
1941. I. 1.	3056,7	1145,2	4201,9	27,3	160,2
1949. I. 1.	2892,1	1192,9	4085,0	29,2	167,0
1960. I. 1.	3068,5	1691,1	4759,6	35,5	236,8
1970. I. 1.	2933,5	2055,2	4988,7	41,2	287,8
1973. I. 1.	2916,6	2168,9	5085,5	42,6	303,7

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH 1974. 85. old.

A kereső nők száma a felszabadulást megelőző öt népszámlálás közötti több mint négy évtizedben (1900–1941) alig nőtt 60%-kal, ugyanezen időszak alatt a népesség száma viszont 37%-kal emelkedett, és így a nők foglalkoztatottsága csak igen kis mértékben javult, sőt e mutató két népszámlálás időpontjában még csökkent is. Ezzel szemben az 1949 és 1973 közötti 24 év alatt a női keresők száma közel kétszeresére emelkedett, és a nőknek a keresőkön belüli aránya – ami a felszabadulás előtti 40 év folyamán mindig 30% alatt maradt – megközelítette a 43%-ot. Ez a nők társadalmi és gazdasági önállóságának meghatározó tényezőjévé vált.

A múlt rendszerben a nők foglalkoztatásának korösszetétele is lényegesen eltért a maitól. Míg az 1920-as és az 1930-as években a 15–19 éves nők több mint 50%-a dolgozott, és a 20–24 évesek

hasonló mutatója is meghaladta a 40%-ot, addig a 25 éven felüli kereső nők aránya minden esetben a 20–25% között helyezkedett el. Ezzel szemben 1970-ben a 15–19 éves kereső nők aránya – a magasabb szintű iskoláztatás miatt – már némileg az 50% alatt maradt, a 25–50 évesek aránya 66–70% között helyezkedett el, és csak ezután kezdődik a nyugdíjazással együtt járó csökkenő tendencia, de még az 55–59 éves nőknek is 29%-a volt kereső. Ez nemcsak egy nagyfokú kiegyenlítődésre utal, hanem az aktivitási szint jelentős növekedésére is.

A kereső nők száma 1949–1973 között közel egymillió fővel, 1941-hez képest pedig több mint egymillió fővel emelkedett, miközben a férfi keresők létszáma – alapjában az idős mezőgazdasági keresők járadékos és nyugdíjas állományba kerülése miatt – csupán 25 000 fővel nőtt, illetve 1941-hez képest 140 000 fővel csökkent.

A női keresők száma és aránya gyorsan emelkedett az ipar, az építőipar, a szállítás és a kereskedelem területén. Az ún. egyéb nem mezőgazdasági ágazatban a növekedés üteme mérsékeltebb volt, főként azért, mert ez az arány mindvégig viszonylag magas szinten helyezkedett el. A jelzett változásokkal egyidejűleg 1960 óta stagnált a mezőgazdaságon belüli női keresők aránya.

A női keresők számának a férfi keresők számát meghaladó növekedésével együtt jelentkező kiegyenlítődési folyamat abban mu-

33. táblázat

A kereső nők aránya az összes keresők százalékában

Népgazdasági ág	A kereső nők a megfelelő népgazdasági ág összes keresőinek %-ában, az				
	1930	1949	1960	1970	1973
	évi népszámlálás időpontjában				
Ipar	20,6	22,6	32,7	41,7	43,5
Építőipar	0,9	3,7	10,6	15,5	16,5
Mezőgazdaság	23,2	29,7	38,1	37,6	38,2
Szállítás és hírközlés	7,9	10,2	17,4	22,1	23,3
Kereskedelem	29,0	35,9	52,0	61,0	62,3
Egyéb nem mezőgazdasági ágazat	49,5	43,0	45,1	57,4	59,3
Összesen:	*26,1*	*29,2*	*35,5*	*41,2*	*42,6*

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH 1974. 91. old.

tatkozott, hogy a női keresők száma elsődlegesen azokban az ágazatokban emelkedett az átlagosnál gyorsabban, ahol ez az arány alacsonyabb volt.

Amíg az egyes ágazatokon belüli nődolgozók aránya 1949-ben 3,7%-tól (az építőiparban) egészen 43%-ig (az ún. egyéb nem mezőgazdasági ágazatban) terjedt (1930-ban ugyanezen ágazatok aránya 0,9 és 49,5% volt), addig 1973 elején ezeknek az arányoknak az alsó határát ugyancsak az építőipar képviselte, de ez már 16,5%-ra, és a felső határ – a kereskedelemben – 62,3%-ra emelkedett. Azaz, amíg az 1949. évi alsó-felső határ aránya 1:12, illetve 1930-ban 1:55 volt, addig ez 1973-ra a töredékére, 1:4-re csökkent.

A keresők létszámának eltérő ütemű növekedése következtében lényegesen módosult a keresők ágazati szerkezete is.

Az ágazati struktúra az általános fejlődésen belül a nemek közötti eltérés kiegyenlítődése felé halad, mivel a különböző ágazatok női keresőinek aránya a férfiakét meghaladó ütemben emelkedett. Ez a kiegyenlítődés – az 1930-as adatokhoz képest – a harmadlagos ágazatban is megvalósult, 1949-hez viszonyítva azonban ezen ágazat férfi-női keresőinek arányában kismértékű távolodás tapasztalható. Azaz a nőknek még 1970-ben is kisebb aránya dolgozott a harmadlagos ágazatban az 1930. évinél. E meglepő jelenség oka az, hogy 1930 és 1949 közötti minőségi változás következett be a magyar társadalom szerkezetében, aminek következtében – mint arról már szó volt – többek között mintegy 100 000 fővel, majd azt követően újabb 70 000 fővel csökkent a harmadlagos ágazat legnyomorúságosabb dolgozóinak, a háztartási alkalmazottaknak a száma, és egyben – a földreform hatására – emelkedett a mezőgazdasági kisárutermelők száma és aránya. Ennek megfelelően 1930 és 1949 között a kereső nők igen nagy számban távoztak a harmadlagos ágazatból részben az iparba és az építőiparba, részben a mezőgazdaságba. Ezt követően pedig az ipar és építőipar fejlődésének elsőbbsége korlátozta a harmadlagos ágazatban dolgozó nők számának relatív növekedését. Így az adatok csak 1970 után alakultak az általános tendenciának megfelelő módon.

Természetesen a nemek szerinti munkamegosztás nemcsak a kereső nők számát, hanem szakképzettségét is növelte. Ennek ellenére a nők szakképzettségi szintje még ma is jóval alacsonyabb, mint a férfiaké. Ennek kiküszöbölése igen nehéz, mivel a nemek szerinti

34. táblázat

A keresők ágazati szerkezetének változása 1930—1973 között

Nem és ágazat	A keresők megoszlása					Eltérés	
	1930	1949	1960	1970	1973	1930—1973 között, %-pontban	1949—1973 között, %-pontban
	január 1-én, %-ban						
Férfiak							
Ipar, építőipar	22,7	24,7	38,0	46,8	47,8	25,1	23,1
Mezőgazdaság	56,7	53,5	37,2	27,3	25,1	—31,6	—28,4
Harmadlagos ágazat	20,6	21,8	24,8	25,9	27,1	6,5	5,3
Együtt:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*0,0*	*0,0*
Nők							
Ipar, építőipar	14,2	15,6	27,8	39,6	39,9	25,7	24,3
Mezőgazdaság	48,3	54,7	41,6	23,5	20,9	—27,4	—33,8
Harmadlagos ágazat	37,5	29,7	30,6	36,9	39,2	1,7	9,5
Együtt:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*0,0*	*0,0*
Férfiak és nők							
Ipar, építőipar	20,5	22,0	34,4	43,8	44,4	23,9	22,4
Mezőgazdaság	54,5	53,9	38,7	25,7	23,3	—31,2	—30,6
Harmadlagos ágazat	25,0	24,1	26,9	30,5	32,3	7,3	8,2
Együtt:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*0,0*	*0,0*
A női keresők ágazati struktúrájának eltérése a férfiak struktúrájától %-pontban							
Ipar, építőipar	—8,5	—9,1	—10,2	—7,2	—7,9	0,6	1,2
Mezőgazdaság	—8,4	1,2	4,4	—3,8	—4,2	4,2	—5,4
Harmadlagos ágazat	16,9	7,9	5,8	11,0	12,1	—4,8	4,2
Együtt:	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*	*0,0*

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. 91. old.

munkamegosztás már a családban elkezdődik és folytatódik az iskolában, az élet minden területén.

35. táblázat

A nők iskoláztatási aránya a férfiak iskoláztatási arányának százalékában

Iskolatípus megnevezése	1960	1970
Szakmunkásképző iskolában	20,3	33,1
Középiskolában	112,5	150,0
Felsőoktatásban	54,5	83,9

Forrás: A 14—24 éves népesség oktatásban való részvétele társadalmi rétegenként. KSH 1974. 14. old.

A javulás nyilvánvaló, de az aránytalanság is, különösen mivel a középiskolán belül a lányok túlsúlya a gimnáziumban válik jelentőssé. Az iskolában jelentkező egyoldalúság szoros kapcsolatban van a pályaválasztási szándékkal is.

Az egyoldalúság elsődlegesen a nemek szerinti eltérések túlzott mértékénél jelenik meg. Különösen kirívó ez a nem mezőgazdasági szakmunkásoknál (a lányok hátrányára), valamint az összes szellemi pályacsoportnál (a fiúk hátrányára). Az itt érzékeltetett ellentmondást csak fokozza az a tény, hogy a közölt szándék tendenciája a középiskolában csak erősödik, illetve, hogy a választási skála valójában a fiatalok (és a szüleik) értékítéleti skálája is.

A képzettség, illetve a pályaválasztási szándék együttesen alapjában határozza meg a munkába állás helyét. Figyelembe kell azt is venni azonban, hogy a mai foglalkozási struktúrát, illetve annak változását az elmúlt két-három évtized képzési struktúrája határozta meg.

A női keresők struktúraváltozása különösen akkor érzékelhető, ha azt a férfiak hasonló adataival együtt vizsgáljuk. Az elsődleges jellemző, hogy leggyorsabban a női szellemi dolgozók aránya növekedett, és arányuk 1973-ban már meghaladta a női keresők egyharmadát. Közel hasonló mértékben emelkedett a női szak- és betanított munkások aránya, de amíg a női szellemi dolgozók aránya mindvégig meghaladja a férfiak hasonló mutatóját, addig a szak- és betanított munkásoknál már jelentős, és 1970-ig növekvő a nők viszonylagos hátránya. Ez a hátrány a szakmunkásokon belül a közölteknél nagyobb, mivel a betanított munkások többsége nő. A női fizikai dolgozók szakképzettségi szintjének javulását – és egyben a szakképzetlen nők magas arányát – akkor érzékelhetjük legjobban,

36. táblázat

A szülők elképzelései a 7. osztályos gyermekük pályaválasztásáról nemenként

Választott pályacsoport	Fiúk	Lányok	A fiúk	A lányok	Az összes fiatal
	pályacsoportok szerinti megoszlása		tanulási aránya egy-egy pályacsoporton belül		
Szakképzetlen mezőgazdasági fizikai dolgozó	0,6	0,5	57,6	42,4	100,0
Segédmunkás	0,7	0,9	47,8	52,2	100,0
Betanított munkás	2,5	2,2	56,1	43,9	100,0
Mezőgazdasági szakmunkás	2,1	1,7	56,6	43,4	100,0
Nem mezőgazdasági szakmunkás	71,6	41,5	65,6	34,4	100,0
Fizikai dolgozók együtt:	77,5	46,8	64,7	35,3	100,0
Általános iskolai végzettséget igénylő szellemi pálya	0,2	9,6	2,4	97,6	100,0
Középiskolai végzettséget igénylő szellemi pálya	9,0	18,5	35,0	65,0	100,0
Főiskolai, egyetemi végzettséget igénylő szellemi pálya	13,3	25,1	37,0	63,0	100,0
Szellemi dolgozók együtt:	22,5	53,2	31,0	69,0	100,0
Összesen:	*100,0*	*100,0*	*51,5*	*48,5*	*100,0*

Forrás: Tájékoztatás a 7. osztályos általános iskolai tanulók 1970/71. évi pályaválasztási szándékáról. OPTI 1974. 10—11. old.

ha az ún. „egyéb" fizikai dolgozókat, valamint az önállóakat és segítő családtagokat – mint szakképzetleneket – egy csoportnak veszszük. Így, amíg ezek aránya 1960-ban meghaladta az 56%-ot, addig 1973-ban ez a mutató már nem érte el a női keresők egyharmadát sem (32,3%). Ez a mutató azonban mindvégig mintegy 8–9 százalékponttal meghaladta a férfiak hasonló arányát. Mindez a változás kedvező irányáról, de még nem kielégítő mértékéről tanúskodik.

A keresők nemek szerinti megoszlásában a legnagyobb eltérés az

37. táblázat

A keresők által végzett munka jellege nemek szerint (%-ban)

Megnevezés	Férfi keresők			Női keresők		
	1960	1970	1973	1960	1970	1973
Szak- és betanított munkás	37,3	51,7	55,2	21,4	30,0	32,8
Egyéb fizikai dolgozók	28,0	24,3	20,2	26,1	29,1	24,8
Fizikai dolgozók együtt:	65,3	76,0	75,4	47,5	59,1	57,6
Önállóak és segítő családtagok	19,7	3,4	3,2	30,3	8,0	7,5
Szellemi dolgozók	15,0	20,6	21,4	22,2	32,9	34,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. KSH 1973. 63. old., valamint Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH 1974. 94. old.

egyéni foglalkozásokban észlelhető, mivel ma még vannak „férfi" és „női" jellegű foglalkozások. Így a fizikai dolgozók között – az átlagos 63:37-es megoszláson belül – gyakorlatilag csak férfi vájár, csapatcsillés, kovács, lakatos, gépjármű- és motorszerelő, asztalos, kőműves, ács-állványozó, villanyszerelő, kubikos, mezőgazdasági traktoros, fogatos, (hivatásos) gépkocsivezető, fuvaros és kocsis található, de igen kevés (6%-nyi) épületmázoló és címfestő, 10–12%-nyi női fémesztergályos, hentes- és mészáros, illetve 20%-nyi pék és állatgondozó van. E szakmák, illetve foglalkozások jelentős része nehéz fizikai munkát igényel, vagy a munkát egészségre ártalmas körülmények között lehet végezni. Az előbbiekkel ellentétben kizárólagosan női fizikai foglalkozás – legalábbis a ma érvényben levő besorolási rendszer szerint – valójában nincs. A nők legnagyobb arányban – mintegy 92% – a textiliparban találhatók (fonók, szövők). A nők aránya 80% feletti a szabó és a varró szakmában, illetve meghaladja a 60%-ot a növénytermesztők és a mezőgazdasági munkások között. A cipészek és a hasonló foglalkozásúak között, valamint a villamosgép-, rádió- és tv-szerelők között 40%-nál magasabb a nők aránya (ezek zöme gyári betanított munkás).

Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy 1960 és 1970 között a kiemelt fizikai foglalkozásokban – néhány, már említett férfi szakma kivételével – emelkedett a nők aránya. Ez különösen jelentős

volt a már említett szabó és varró, valamint a cipész és a hasonló foglalkozásúak között, továbbá a növénytermesztők, mezőgazdasági munkások és az állattenyésztők esetében.

A kiemelt szellemi jellegű egyéni foglalkozásokon belül a nők aránya 1970-ben már elérte az 52,7%-ot. A szellemi foglalkozásúak között a műszaki vezetők, tervezők és hasonlóak, illetve az államigazgatási, tanácsi vezetők, állatorvosok, mezőgazdasági mérnökök és irányítók, művezetők 85–90%-a férfi. Az orvosoknak mintegy kétharmada, a középiskolai tanároknak pedig több mint 50%-a férfi. Ezzel szemben teljesen női foglalkozás az óvónői, és igen magas a nők aránya az egészségügyi szakalkalmazottak, könyvelők, számlázók, valamint a tanítók és az általános iskolai tanárok, valamint a gyógyszerészek csoportjában.

Ha időben nézzük ezeket az adatokat, akkor jelentős az előrelépés, mivel 10 év alatt a kiemelt szellemi foglalkozásúak között a nők aránya 45%-ról 53%-ra emelkedett. Ez a mutató csak az államigazgatási, tanácsi vezetőknél csökkent (16%-ról 14%-ra), és nem változott a 100%-os szint az óvodákban.[11]

Amíg tehát a szellemi foglalkozásúak átlagánál a férfi-nő arány kiegyenlítődött, addig az egyes foglalkozásoknál továbbra is egyoldalúan férfi, illetve női túlsúly termelődik újra, ennek számos nemkívánatos következményével együtt.

Teljesen egyértelmű, hogy a szakmák, foglalkozások többségénél nincs eleve olyan meghatározottság, amely miatt az adott terület csak férfiak, vagy csak nők számára lenne alkalmas. Így például 1975-ben kezdődött egy kísérlet, hogy fiúkból óvodai nevelőket képezzenek. Hasonlóképpen nem szükséges, hogy a tanácsi vezetők 86%-a vagy a művezetők 94%-a férfi legyen. Nyilvánvaló azonban, hogy ma még vannak olyan fizikai terheléssel járó, illetve egészségtelen körülmények között végzett munkák, amelyeket a nők nem tudnak ellátni, illetve számukra nagyobb hátránnyal jár, mint a férfiak számára (pl. a traktor okozta rezgés), de tilos a nők számára a föld alatt végzett munka is.[12]

[11] 1970. évi népszámlálás 24. Foglalkozási adatok I. 71–72. old.

[12] Feltehetően közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy az ilyen típusú munkák többsége a férfiak számára is hátrányos. Mindezekért a fő feladat az egészségre ártalmas munkák feltételeinek olyan módosítása, amely már kiküszöböli az ártalmakat. Így ma már vannak olyan traktorok, amelyek nem okoznak egészségi elváltozást, a legújabb autóbuszokat már automata sebességváltóval látják el stb.

Ha az ilyen jellegű munkát férfiak végzik, akkor átlagosan minél közelebb kerül a kereső nők aránya a társadalmilag és gazdaságilag kívánatos 50%-hoz, annál inkább szükségszerűen kialakulnak azok a foglalkozások, munkakörök is, ahol a nők kerülnek túlsúlyba. Azaz, teljes egyensúlyi állapotot a technikai fejlettség mai szintjén nem lehet reálisan elképzelni. De csak a mai szinten. Ez a szint azonban változik, fejlődik.

A demográfiai jellegű munkamegosztás másik formája a kor szerinti munkamegosztás. A kor szerinti munkamegosztás gyakran mint a különböző fizikai igénybevételt jelentő munkák eltérő korú személyek által való elvégzése jelenik meg. A kor szerinti munkamegosztás fontos változata a tanuló és a mester kapcsolata is, bár jól ismert, hogy képzettség és gyakorlat egyrészt nem mindig esik egybe a képzésre, illetve gyakorlati tevékenységre fordított időtartammal, másrészt, hogy mind a tanulásnak, mind a gyakorlati munkának több formája van. A vázoltak ellenére a kor szerinti munkamegosztás legegyértelműbben a beosztásban jelenik meg, különösen az alkalmazotti munkakörökben, ahol a beosztási skála jóval szélesebb, mint a fizikai dolgozóknál. A következő tábla jól mutatja, hogy az állami ipar alkalmazottai között a legidősebbek – átlagosan majdnem 48 évesek – az igazgatók, míg a gyors- és gépírók átlagos kora csupán 28 év.

A fizikai dolgozók közötti kor szerinti munkamegosztást csak az átlagos tényleges órabér segítségével lehet közvetve bemutatni.

Az adatok jól mutatják, hogy kisebb stagnálástól, illetve pár filléres visszaeséstől eltekintve egészen a nyugdíjjogosultságig a kor növekedésével emelkedik a szakképzett munkások tényleges órabére. Természetesen ezen adatok alakulásában jelentős szerepe van a szakma és a nemek szerinti struktúrának, a végzett munka jellegének stb. Ugyanakkor a kor szerinti differenciáltság mérsékelt voltát mutatja, hogy számottevő különbség csak a 25 évnél fiatalabb és ennél idősebb szak-, illetve betanított munkások között található, e felett már viszonylag igen kicsi az eltérés. A segédmunkásoknál 35 év után az órabér stagnál, sőt csökken.

A munkások kor szerinti munkamegosztását azonban nem lehet teljes értékűen jellemezni a kereset változásával. A fiatalabbak között nagyobb arányú a teljesítménybéres munkán foglalkoztatottak aránya, az idősebbek szívesebben dolgoznak órabérben, többen dolgoznak a nagyobb szakértelmet, gyakorlatot igénylő karbantartói,

38. táblázat

Kiemelt munkakörben foglalkoztatott alkalmazottak átlagos életkora és korcsoport szerinti megoszlása az állami iparban, 1971-ben

Munkakör	Átlagos életkor		Az összesenből (a 100%-ból)			
			25 éves és fiatalabb	26—45 éves	46—60 éves	60 éves és idősebb
	év	hó				
Igazgató	47	10	—	36,6	61,2	2,2
Műszaki-gazdasági tanácsadó	45	09	2,5	46,3	45,0	6,2
Vállalati jogtanácsos	45	03	1,7	49,2	45,7	3,4
Főkönyvelő	44	09	—	57,2	42,8	—
Főművezető, művezető	44	04	6,4	60,9	31,7	1,0
Vezető statisztikus	44	03	—	57,9	36,9	5,2
Telepvezető	43	10	2,1	53,6	42,6	1,7
Vezető terves	42	06	1,7	63,8	33,7	0,8
Üzemvezető	41	02	1,7	65,8	32,0	0,5
Főmérnök	41	01	—	72,9	25,4	1,7
Kiemelt közgazdász	39	02	14,3	64,3	17,9	3,5
Főtechnológus	37	07	6,6	77,6	15,8	—
Kiemelt mérnök	37	07	6,8	74,9	17,2	1,1
Beosztott terves	36	10	14,7	65,8	19,5	—
Elő- és utókalkulátor	35	06	23,1	57,9	18,0	1,0
Ügyvitelszervező	35	05	21,8	59,7	17,4	1,1
Illetményszámfejtő	33	03	34,9	48,9	15,4	0,8
Beosztott statisztikus	33	01	32,8	54,0	12,7	0,5
Beosztott könyvelő	31	11	38,1	49,9	11,6	0,4
Műszaki rajzoló	28	09	50,5	43,0	6,5	—
Gyors- és gépíró	27	11	54,5	39,6	5,5	0,4

Forrás: Munkaügyi adatgyűjtemény az állami iparban foglalkoztatottakról. KSH 1970. 152. old.

ellenőrzői munkakörben stb. Ezért egy 5770 építőipari munkásra kiterjedő adatfelvétel összefoglalójaként meg lehetett állapítani hogy: „... a dolgozók iskolázottságát, szakképzettségét, teljesítményét, munkafegyelmét jelentősen meghatározza életkoruk ... *a fizikai munkát végző öregedő dolgozó teljesítménye ugyan némileg kisebb, mint a fiatalabb munkatársaié, de megbízható, »stabil«, az átlagos teljesítményt elérő, és a fiatalnál elégedettebb és fegyelmezettebb munkaerő.*"[13] A szellemi dolgozók viszont a munkaképességüket viszonylag magas életkorukban is nagyobb arányban őrzik

[13] *Pogány György:* Öregedés – foglalkoztatás. Kossuth Könyvkiadó 1971. 68. old.

39. táblázat

A tényleges órabérek alakulása korcsoport és szakképzettség szerint 1971-ben

Korcsoport	Szak-	Betanított	Segéd-	Összesen	Ebből	
	munkás órabérének alakulása Ft-ban				férfi	nő
18 éves és fiatalabb	7,48	6,61	6,81	6,92	7,63	6,35
19—20 éves	8,37	7,43	7,49	7,81	8,54	7,07
21—25 éves	9,94	8,21	8,05	8,98	9,86	7,54
26—35 éves	11,36	8,77	8,32	9,80	11,00	7,87
36—45 éves	11,78	8,70	8,10	9,77	11,23	7,81
46—55 éves	11,68	8,79	8,16	9,73	10,94	7,82
56—60 éves	11,94	9,38	8,28	10,24	10,66	7,35
61 éves és idősebb	11,53	8,42	7,57	8,94	9,61	7,06
Együtt	*10,85*	*8,41*	*7,97*	*9,47*	*10,48*	*7,54*

Forrás: Munkaügyi adatgyűjtemény az állami iparban foglalkoztatottakról. 102. old.

meg, mint arról számos kimagasló személyiség példája alapján meggyőződhetünk.

Ezen ellentétes tények nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszik a kor szerinti munkamegosztást, ahol gyakran az idősebb a mester és a fiatalabb a tanítvány, de a középkorúak és az idősebbek kapcsolatánál ez az összefüggés már nem törvényszerű és nem is mindig kívánatos.

4. VÁLTOZÁSOK A MEZŐGAZDASÁG–NEM MEZŐGAZDASÁG KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁSBAN

A termelőmunkának egy viszonylagos fejlettségét követően jött létre a mezőgazdaság (élelemtermelés) és az ettől elkülönült nem mezőgazdasági munka. A mezőgazdasági munkára – mint arról már szó volt – a közelmúltig, illetve számos gazdaságilag fejletlen országban még ma is a nem, illetve a csak korlátozottan megosztott munka a jellemző. A naturálgazdálkodást folytató termelő a mezőgazdaságban előforduló valamennyi munkafolyamatot maga vé-

gezte el és gyakran maga állította elő a termelési eszközeit is. Ebből következőleg árut nem vagy csak alkalomadtán termelt és vásárolt. Ezek a tendenciák a kapitalizmusnak a mezőgazdaságba való behatolása következtében fellazultak. Egyre több tevékenység önállósodott, szakadt el a mezőgazdaságtól (részben a termelési eszközök termelése, részben a termékek feldolgozása). Az említett folyamat eredményeként a naturálgazdálkodás kisárutermelő, majd tőkés, illetve később és más feltételek mellett szocialista mezőgazdasággá alakult, és e fejlődés mindvégig együtt járt a munkamegosztás folyamatos bővülésével.

A magyar mezőgazdaság a XIX. század harmadik harmadáig csak a falusi és vándorkovácsok által készített sarlókat, majd a kaszákat szerezte be a vásárokon. Ezt követően – a gazdálkodás fejletlensége ellenére – egyre nagyobb arányban tértek át a gyárak által előállított termelési eszközök használatára és így az árutermelésre. Az állati erőt már nemcsak a szállításhoz és a szántáshoz használták, hanem például a vetéshez is. A nagybirtokon pedig megjelent a gőzgép. Ennek ellenére a kisárutermelők – a cséplésen és gabonaőrlésen kívül – a XX. század közepéig minden mezőgazdasági jellegű munkafolyamatot maguk végeztek el.

Ez utóbbi jelenség a felszabadulást követően rohamosan megváltozott, amit jól mutat, hogy amíg a mezőgazdaság bruttó termelése 1950–1975 között 83%-kal, addig a nettó áruforgalma 160%-kal, az anyagköltsége pedig 200%-kal emelkedett.[14]

Magyarországon a mezőgazdaság szocialista átalakulását követő minőségi változásnak újabb vetületét jelenti, hogy az 1970-es évek közepére ez a népgazdasági ág alapjában gépesített, nagyüzemi mezőgazdasággá alakult. Ezzel összefüggésben minőségileg megváltozott a mezőgazdasági fizikai munka jellege.

A mezőgazdaság fizikai dolgozóinak kisebb része már ma is munkás, de a többsége sem paraszt a szó régi értelmében. A fizikai dolgozók között megjelentek a szakmunkások,[15] illetve a mellettük dol-

[14] *Fazekas Béla:* A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1970. 292. old.

[15] Kifejezetten a mezőgazdaság számára 16 szakmában képeznek szakmunkásokat (mezőgazdasági gépszerelő, 7 növénytermesztő és 8 állattenyésztő, állatgondozó szakmában, ezen túl vannak az olyan kapcsolódó szakmunkások, mint a borász, a tejtermékgyártó stb.). Az 1975-ben kiadott Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere pedig 234 mezőgazdasági fizikai munkakört tüntetett fel.

gozó – csak gyakorlati ismerettel rendelkező – növénytermesztők, állattenyésztők, gondozók. De vannak kombájnosok, traktorosok, gépszerelők, teherautó-vezetők, rakodók, mezőgazdasági üzemben dolgozó ipari és építőipari dolgozók stb. A mezőgazdaság egy-egy részterületére specializált dolgozók egyike sem tudna egy parasztgazdaságot elvezetni, illetve mindazt a munkafolyamatot elvégezni, amit régen az egyénileg gazdálkodó – természetesen igen alacsony hatásfokkal – elvégzett. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy a munkakörük, illetve ismereteik erőteljes specializáltsága következtében – amely ma még nem éri el az ipar specializáltságának a szintjét – hiányzik az ismeretük számos olyan tevékenység ellátásához, amely szerves része volt az univerzális paraszti munkának (pl. a traktoros nem tudná levezetni a tehenek ellését, a sertésgondozó nem tudja kezelni a fejőgépet és még kevésbé tud kézzel fejni stb). Ezek ma már nemcsak a fiatalokra, hanem a középkorúak egy részére is jellemzőek. Ezzel a változással egyidejűleg eltűnt, vagy legalábbis zömében eltűnőben van a paraszti munka sokoldalúsága. Túlnyomó többségüknél megszűnt az állatokkal való mindennapos kapcsolat is. A mezőgazdasági dolgozó a munkamegosztás során részmunkássá változott. Különösen ellentmondásossá vált ez a folyamat a középkorúaknál és az idősebbeknél, akik elvesztett ismereteiket nem tudták új (esetleg szakmai) ismerettel pótolni, és ezáltal szakképzetlen, zömében nehéz fizikai munka végzésére szorultak. Ezt a tevékenységszűkülést a háztáji munka is csak bizonyos mértékben képes pótolni. Ez a pótlás azonban semmiképpen nem terjed ki a munka megbecsültségére.

A mezőgazdasági munka univerzális jellegének megszűnésével párhuzamosan az ipari szervezési, irányítási és munkavégzési formák válnak fokozatosan uralkodóvá. Ebben az értelemben a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági munkák közötti különbségek is csökkenőben vannak.[16] A mezőgazdasági termelés sajátosságainak tagadása nélkül is érzékelhető, hogy e téren már a mai napig is

[16] „A technikai fejlődés a mezőgazdasági munka presztizsét is új tartalommal tölti meg... az a traktoros, aki fotocellás vetőgéppel dolgozik, semmiképpen sem nevezhető hagyományos értelemben vett parasztnak... a Pest megyei termelőszövetkezetekben kb. 25 ezren dolgoznak olyan munkakörökben, amelyek nagyon hasonlóak az ipari munkához." *Dr. Bíró Ferenc:* Iparszerű termelési rendszerek a szövetkezetekben. Kerekasztal-beszélgetés. Társadalmi Szemle, 1974. 5. sz. 54. old.

számottevő fejlődésen ment át a magyar mezőgazdaság. Az elmúlt 20–25 évben a szinte kizárólagosan emberi és állati energiát hasznosító kisárutermelő mezőgazdaság, ahol a munkamegosztás a cséplést és a gabonaőrlést leszámítva szinte teljesen csak szervezeti volt, fejlett, gépesített és kemizált, illetve kiterjedt munkamegosztást alkalmazó szocialista nagyüzemi mezőgazdasággá fejlődött.[17] A fejlődés jellemzésére az aratást lehet megemlíteni. Az aratás 15–20 évvel ezelőtt szinte az egész társadalmat igénybe vette. A falvak teljes munkára fogható felnőtt és gyermek népessége kiment a határba, csak a nagyon öregek és a kisgyermekek maradtak otthon. Általános gyakorlat volt az iparban, az építőiparban, a közlekedésben dolgozó és a katonai szolgálatot teljesítő falusiak aratási szabadsága is. Mindez már a múlté. Magyarországon mintegy 15 000 arató-cséplő, illetve traktorvontatású aratógép, mintegy 20 000 kombájnvezető, illetve traktoros, mintegy 10 000 gépkocsivezető, valamint további 20 000–25 000 szerelő, raktáros, raktári munkás és felvásárló bonyolítja le az aratás egészét. Ha a teljes láncot a raktározásig együttesen vesszük számba, akkor sem több az ezzel foglalkozók száma 150 000–180 000 főnél az egymilliónyi mezőgazdasági keresőn belül úgy, hogy a termelés volumene nagyobb. Az aratási tevékenység változásának talán legjellemzőbb mutatója, hogy 1973. július végén, az aratási csúcsidőszakban az egyik állami gazdaság igazgatóját keresve azt a választ kaptuk, hogy szabadságon van. A változások oka, hogy a gabonafélék géppel történő betakarítása mind az állami gazdaságokban, mind a szövetkezetekben már 1970-ben elérte a 100, illetve a 99%-ot. Az őszi betakarításnál a helyzet távolról sem ilyen kedvező. Igaz ugyan, hogy 1976-ban a gépesítés színvonala a cukorrépaszedésnél 94% volt, de a kukoricacső-betakarítás gépesítettsége már csak 67%-ot ért el. (Ezen belül azonban az állami gazdaságoknál 99,7, a termelőszövetkezeteknél 95,9% volt ez az arány.) Még ennél is alacsonyabb színvonalú a rakodás gépesítettsége. Nem megoldott az állattenyésztés szakosodása.

[17] 1950-ben a mezőgazdasági vonóerőnek csak 14,4%-a, 1970-ben már 97,3%-a volt gépi eredetű. Ugyanakkor 1000 hektár mezőgazdasági területre 1960 végén 257, 1974 végén pedig 1012 LE jutott. Ezt a fejlődést mutatja az is, hogy amíg 1939-ben egy hektár szántó, kert, gyümölcsös, szőlő területre – hatóanyagban kifejezve – 3 kg, addig 1975-ben már 270 kg műtrágya jutott. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975. KSH 1976. 118., 152. old. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1976. KSH 1976. 99. old.

Ez alól kivétel a broyler csirke- és tojástermelés, mivel két nagy gazdaságunk tojás- és csirketermelésre, más gazdaságok pedig a csirkék felnevelésére szakosodtak. Más területen is vannak a szakosodásnak biztató jelei. Megjelentek a gyümölcstermesztő, a kukoricatermelő gazdaságok. Az egyik már említett gazdaság a kukoricatermelést nemzetközileg is kiemelkedő szintre fejlesztette,[18] és e két termék iparszerű termelésének rendszergazdájaként számos hazai és külföldi üzem munkáját szervezi, irányítja.

A fejlődési tendencia a vázolt eredmények és hiányosságok ismeretében világos. Az első, hogy a munkamegosztás a mezőgazdaságban is magasabb fokot érjen el, majd a növénytermelési és állattenyésztési munka gépesítettsége, a termelés szakosodásának állandóan napirenden levő feladata lehetővé teszi a munkamegosztás ipari szintre való emelését. Ezt követi a szélsőségesen kifejlődött munkamegosztás csökkentésének előttünk álló – bár nem rövid időtartam alatt megvalósuló – fázisa, amelynek az eredménye a mezőgazdasági munkának az ipari munka egyik válfajává átalakítása lesz. Az iparszerű termelési rendszerek térhódítása és eredményei arra utalnak, hogy már beléptünk annak a folyamatnak az első szakaszába, ami valójában a tudományos-technikai forradalomnak a mezőgazdaságon belüli térhódítását jelzi. E folyamat kezdeti eredményei mutatkoznak meg a mezőgazdasági munka termelékenységének gyors ütemű növekedésében,[19] amit az egy mázsa termékre fordított munkaóra változása is szemléletesen mutat.

Látható, hogy a mezőgazdaság termelékenysége a vizsgált idő-

[18] Az említett mezőgazdasági kombinát Bábolnán 1975-ben, amikor 50 mázsás volt az országos kukoricatermés, 75 mázsás átlagtermést produkált, de voltak 100 mázsát termelő táblái is.

[19] A mezőgazdasági munka termelékenysége évszázados stagnálás után századunkban igen nagy mértékben fejlődött. A gabonabetakarítás eszköze évezredekig a sarló volt, amit mintegy 130–150 éve felváltott a kasza, majd a századfordulón megjelentek állati, később gépi vontatású aratógépek, és azt követték az arató-cséplő gépek. Ennek hatására „egy kiló csépelt gabona megszerzéséhez szükséges egyéni munkaórák száma, amely évezredekig gyakorlatilag változatlanul 2 óra körül mozgott, 150 év alatt 10 percre csökkent (beleértve az arató-cséplő gépek gyártására és szállítására fordított időt is). Ezek után érthető, hogy egy mázsa búza ára, amely 1800 előtt a legtermelékenyebb országokban is egy napszámos 20 napi keresetével volt egyenlő, napjainkban viszont már egy napi bérét kell ugyanezért adnia." *Jean Fourastié:* Le grand espeir de XXe siècle. Gallimard. Paris 1963.

40. táblázat

Egy mázsa termék előállítására fordított emberi munkaóra

Termék	Az Egyesült Államokban					Magyarországon	
	1935–1939	1955–1959	1961–1965	1965–1969	1970–1974	1961—65	1966—70
Búza*	2,3	0,6	0,4	0,4	0,3	3,96	2,31
Kukorica*	3,6	0,7	—	0,2	0,2	7,38	3,27
Burgonya	2,2	0,7	0,55	0,4	0,4	8,05	5,97
Cukorrépa	—	—	—	...	...	3,36	1,77
Dohány	103,6	68,3	—	48,5	33,1	208,16	211,57
Lucerna (Egyesült Államok: széna)	1,0	0,4	0,3	0,2	0,2	2,76	1,70
Tej (Magyarország 100 l)	7,5	3,7	2,4	2,0	1,3	12,55	11,20
Hízómarha	9,3	7,1	5,1	4,6	3,7	55,11	43,11
Hízósertés	7,1	5,3	3,95	3,1	2,2	14,98	10,23

* A bushelban megadott egységről a búzát 79, a kukoricát 82 dkg/l fajsúllyal számoltuk át.

Forrás: Statistical Abstract of the US. 1971. Washington 1971. 587. old; Statistical Abstract of the US 1976. Washington 1976. 654. old., valamint Szederkényi Henrik: Az élő munka termelékenységének mérése a mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó 1974. 116. old.

szak alatt mindkét országban jelentősen emelkedett, de az 1966–1970. évi magyar adatok – a búza és a kukorica kivételével – minden esetben lényegesen rosszabbak, mint az Egyesült Államok 1935–1939. évi megfelelő adatai. Kirívóan rosszak az állattenyésztési – különösen a marhahús-termelési – mutatóink. Az eredmények azonban 1966–70 óta javultak. A különböző rendszerekben kukoricát termelő gazdaságok ráfordítási időben mért termelékenysége 1973–74. évben az országos átlag öt-tízszeresére emelkedett. Így például a Bábolnai Állami Gazdaságban 1965-ben 4,52, 1973-ban 0,21 órát fordítottak egy mázsa kukorica termelésére. A Mezőhegyesi Állami Gazdaságban 1964-ben 2,2 óra, 1972-ben pedig 0,24 óra ráfordítással termeltek egy mázsa cukorrépát. A Lábodi Állami Gazdaságban 1971-ben egy mázsa burgonyához 4,2, 1972-ben 2,9 óra ráfordítás kellett. Hasonló fejlődés más ágazatokban is megvalósult. Például a hatvanas években egy mázsa szőlő termelésére 30 órát fordítottunk, és ma jó termés esetén ez a mutató 10 órára csökken, sőt gépi szedés, helikopteres növényvédelem igénybevétele esetén ez 4–5 órára szorítható le. A vázolt adatok még csak kimagasló teljesítmények,

bár azok az átlagokban is jelentkeznek.[20] Ezekből az adatokból a gépesítés, a kemizálás, az iparszerű termelés nyújtotta, még megvalósításra váró lehetőségek és feladatok is jól érzékelhetők.

Az egyes részterületeken elért eredmények ellenére a munka termelékenysége terén az európai mezőgazdaságnak az utolsó harmadában helyezkedünk el, és a mezőgazdaság gépesítettségi színvonala is elmarad az ipar hasonló mutatója mögött. Ez ismételten mutatja, hogy nemcsak a feladataink, hanem a lehetőségeink is nagyok.

A vázoltak, valamint a magyar falvakban lezajlott (és a következőkben érintett) társadalmi, gazdasági és tudati változások alapján ma már – különösen, ha hosszabb perspektívát vizsgálunk – meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy a mezőgazdasági – nem mezőgazdasági dolgozók fő csoportjai a belátható jövőben egyre inkább csak a tulajdonviszonyok eltérő volta miatt különböznek egymástól. Ugyanakkor semmi sem indokolja annak a feltételezését, hogy a szocialista tulajdonviszonyok nem változnak, különösen, ha e fejlődést elősegítjük, ösztönözzük és támogatjuk. Ezt célozza a Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kogresszusán elfogadott programnyilatkozata is: „... el kell érni, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek használatában levő minden föld fokozatosan oszthatatlan szövetkezeti tulajdonná alakuljon ..." Kijelöli a tulajdonviszonyok további fejlődésének útját is azzal, hogy megállapítja: „Fejlődésünk későbbi szakaszában a két szocialista tulajdonforma fejlesztésének

[20] A kukorica termésátlaga az 1966–1970. években 32,3, 1971–1975-ben 41,7, ezen belül 1975-ben 50,2 mázsa, 1977-ben 46,8 mázsa volt. Az 1975. évi rekord már Európa, sőt a világ legjobb eredményei közé tartozik, mivel 50 mázsán felüli átlageredményt csak néhány ország és az sem minden évben ér el. (Ausztria: 1966–70: 53,5, 1971–75: 60,8, 1976: 54,5; Franciaország: 1970: 51,1, 1971: 54,5; Német Szövetségi Köztársaság: 1970: 50,9, 1971–75: 51,3, 1976: 47,4; Olaszország: 1971–75: 55,1, 1976: 55,9; Egyesült Államok: 1971–75: 54,5, 1976: 54,9; Kanada: 1966–70: 51,7, 1970: 53,0, 1971: 51,6.) A búza termésátlaga 1966–70 között 24,7 mázsa volt, 1970–75-ben 33,2 mázsa, 1977-ben pedig 40,5 mázsa. Ezen igen nagy mértékű fejlődés ellenére itt viszonylag nagyobb a lemaradásunk, mivel a hetvenes években Európának hét fejlett országa ért el 40–46 mázsás átlagtermést, Hollandia pedig meghaladta az 50 mázsát is. Az 1971–75-ös évek átlagában a Német Demokratikus Köztársaság is elérte a 40,7 mázsát. Ezek az eredmények egyben világrekordok is, mivel búzában az Egyesült Államoknak és Kanadának 21 mázsán aluli az eredménye. Nemzetközi Statisztikai Évkönyv 1974. KSH 1974. 171. és 186. old., KSH 1977. évi tervjelentése. Népszabadság, 1978. február 5., valamint Statisztikai Évkönyv 1976. KSH 1977. 475–476. old.

útján fog kialakulni a termelési eszközök és egyéb közjavak magasabb szintű össznépi, kommunista tulajdona."[21]

Mindezek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy a munkások és a termelőszövetkezetek fizikai dolgozói közötti, nem antagonisztikus, de létező osztály- és egyéb jellegű, tartalmi és formai különbségek a fejlődés adott szakaszában fokozatosan megszűnnek vagy legalábbis jelentéktelenné válnak, a munkájukban fellelhető különbségek rendszeres csökkenésével együtt.

5. A VÁROS ÉS A FALU KÖZÖTTI MUNKAMEGOSZTÁS TARTALMA ÉS VÁLTOZÁSA

A munkamegosztás jövője megismerésének egyik fő kérdése a város és a falu közötti munkamegosztás, illetve az erre épülő ellentét alakulásának megértése. A város és a falu közötti ellentét – legalábbis a szocialista társadalomban élők számára – nem olyan egyértelmű, nem olyan nyilvánvaló, mint például a fizikai és a szellemi munka vagy a tőkés és a munkás közötti ellentét.

A megoldásra váró kérdés nehézsége egyrészt abban rejlik, hogy mit nevezünk falunak és városnak, és főként abban, hogy mit kell érteni ezen az ellentéten, miben nyilvánul meg ez az ellentét.

A város és a falu fogalmát nagyon sokféleképpen próbálták meghatározni, de egyiket sem lehet általánosan elfogadottnak tekinteni, mivel vagy nagyon általánosak, vagy csak a település egy funkcióját emelik ki. A lexikon szerint a „város: nagyobb lélekszámú, többnyire iparral, kereskedelemmel, kulturális és szociális intézményekkel rendelkező települési forma; valamely tájon belül a lakosság társadalmi, gazdasági, kulturális életét illetően központi szerepet tölt be; az állami szervezeten belül helyi egység".[22] Egy másik, és a témánkhoz jobban kapcsolódó meghatározás szerint: „... város a területi munkamegosztás központi tevékenységekre specializálódott jellegzetes településformája, amely a településhálózatban környezetének központi helye, és amely – az ország termelőerőinek fejlettségi fokához képest – magas színvonalú ellátást nyújt népessége számá-

[21] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975. 502–503. old.

[22] Új Magyar Lexikon. 6. köt. Akadémiai Kiadó 1962. 611. old.

ra."[23] A falu meghatározásánál pedig valójában csak az biztos, hogy nem város. Ezt Kulcsár Viktor ki is mondja: „... leegyszerűsítve és eltekintve a tanyáktól, külterületi lakott helyektől – azt mondhatjuk, hogy falu az a település, amelynek nincs városi funkciója."[24] A lexikon pedig egyfunkciójú meghatározást közöl, eszerint a falu „... általában mezőgazdasági jellegű csoportos település."[25]

Anélkül, hogy a város, illetve a falu fogalmi meghatározását megkísérelnénk, három lényeges jellemzőt kell megemlítenünk:

Az első a falunak és a városnak az a közös jellegzetessége, hogy lakó- és munkahelyek, de egyes személy esetében ez az egység szétválhat és gyakran szét is válik. Ez azt jelenti, hogy a település e formái egyben különböző mértékben egységes közösségek is, amelyeken belül igen nagy társadalmi-gazdasági ellentétek lehetnek. Talán éppen a településen *belüli* ellentét az oka, hogy a falu és a város *közötti* ellentét lényegét nem érthetjük meg, ha a mai falut és várost tekintjük kiindulási alapnak.

A másik jellemző, hogy a város és a falu közti különbség lényeges, de nem kizárólagos része, hogy milyen mérvű az emberek koncentrálódása. Közhely, hogy a városok lakosainak átlagos száma nagyobb, mint a falvaké, de nagy a szóródás és az átfedés is, mivel Magyarországon éppúgy város a kétmillió lakosú Budapest, mint a 6000 fős Százhalombatta, ugyanakkor a 31 000 lakosú Érd – falu. Külföldön még több lélekszámú falvak, illetve kevesebb lakossal rendelkező városok is vannak.

A harmadik jellemző a két településforma történelmileg kialakult eltérő ágazati és foglalkozási struktúrája. A város és a falu közötti ellentét éppen e harmadik jellemzőben gyökeredzik. Ebből a látszólag technikai különbségből a társadalmi különbségek, sőt az ellentétek egész sora származott. A középkori városra a munkamegosztás és az árutermelés, a középkori falura a naturálgazdálkodó mezőgazdaság volt a jellemző. Mivel falun mezőgazdasággal foglalkoztak, ott szinte kizárólag csak parasztok laktak. Ezzel szemben a városok gazdaságának ágazati szerkezete már távolról sem ilyen egységes. A városokban a mezőgazdaság termékskálájánál jóval széle-

[23] *Kovács Tibor:* A statisztikai település- és városfogalom. Területi Statisztika, 1969. 5. sz. 486. old.

[24] *Dr. Kulcsár Viktor:* A város és a falu. „A változó falu". Gondolat Könyvkiadó 1976. 12. old.

[25] Új Magyar Lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó 1961. 283. old.

sebb termékskálát hoztak létre, illetve forgalomba. E tevékenységnek nemcsak az ipar, hanem a kereskedelem is szerves része volt. E településtípusba elsődlegesen a polgárság koncentrálódott, de a városokba tömörültek a hatalommal bírók is (az államigazgatás, gyakran a földesúr is). Ezt követte – alapjaiban a gazdaságkoncentrálódás biztosította szükséglet és a megélhetés miatt – az oktatás, a tudomány és a művészet. Ezzel a város és a falu ellentéte nemcsak a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági munka ellentétének területi megjelenésévé, hanem a fizikai és a szellemi munka területi elkülönülésévé vált. „Az anyagi és a szellemi munka legnagyobb megosztása a város és falu különválása."[26]

A falu és a város ellentétében tehát ötvöződve jelenik meg a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági és a fizikai–szellemi munka ellentéte. Így a városnak és a falunak nemcsak a gazdasági szerkezete, hanem a tulajdonviszonya, az osztály- és a rétegstruktúrája is más. Ebből következőleg a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók kölcsönös viszonya az, ami alapjaiban meghatározza a falu és a város közti kapcsolat társadalmi jellegét, azaz, hogy a város valójában kizsákmányolja a falut.

Ez a kizsákmányolás nyilvánvalóan nem szakad el az osztályhelyzettől. Nem a munkás vagy a céhlegény zsákmányolja ki a parasztot, hanem a földesúr, a tőkés, a kereskedő és a bankár. Ugyanakkor a kizsákmányolás jellege más, mint a városon belülié. Itt nem a tőkés–bérmunkás viszony, hanem a (mezőgazdasági) kisárutermelő-kereskedelmi tőkés, illetve kisárutermelő-ipari, illetve pénztőkés viszony a meghatározó. Itt a paraszttól a szükséges termékének egy részét sajátítják el, részben a „hagyományos" kizsákmányolás, részben az uzsora és az egyenlőtlen csere (az agrárolló) segítségével, gyakran egyszerű becsapással. Ennek ellenére a kizsákmányolt falu és a kizsákmányoló város kategóriák nem értelmezhetőek szó szerint. E kapcsolat részben úgy értelmezhető, hogy a kizsákmányolók többsége a városban lakott, részben pedig úgy, hogy ténylegesen itt határozták meg mind a város, mind a falu társadalmi és gazdasági helyzetét. Ezért, bár a kizsákmányolók köre távolról sem azonos a városokban lakók körével, de mindenképpen szélesebb a tényleges földbirtokosok, a nagy- és kistőkések osztályánál, mivel az állami, a hatalmi és az ideológiai elnyomás vezető képviselői

[26] *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1976. 50. old.

és kivételezett végrehajtói is ennek tartozékát alkotják. Az előbbi módon – tehát bizonyos mértékben áttételezetten – értelmezett kizsákmányolók–kizsákmányoltak földrajzi megoszlásából következően az egyik oldalon a felhalmozás, a jólét (de ott is csak az uralkodó osztály és a közvetlen segítői részére), a másik oldalon a nyomor, az egyszerű vagy alig bővített újratermelés. Ez az ellentétpárhuzam változatlanul fennmarad a kizsákmányoló társadalmakban. Az ipari és a mezőgazdasági fejlődés eltérő lehetőségei, illetve üteme miatt, továbbá (vagy elsődlegesen) a mezőgazdaság feudális kötöttsége következtében a falvakra a stagnálás, a lassú fejlődés volt a jellemző, míg az ipar ilyen kötöttségének hiánya miatt a városok polgárosodtak, gazdagodtak. E folyamathoz kapcsolódtak a népesség koncentrációjából adódó előnyök, illetve hátrányok is. Mindezek következtében elsősorban a városban fejlődtek ki az ipar, a kereskedelem, a bankhálózat, az oktatás, a kultúra különböző szintű eredményei, majd később – nem utolsósorban a városi élet hátrányai, a zsúfoltság, az uralkodó osztályt is veszélyeztető járványveszély állandósultsága miatt – az egészségügyi ellátás, a szervezett köztisztaság, a csatornázás, a vízvezeték, a tűzvédelem, a helyi közlekedés, a villanyvilágítás stb.

Az eltérő arányú és ütemű fejlődés következtében a város és a falu nemcsak iparosodottsági szintben, gazdaságuk ágazati szerkezetében, hanem anyagi helyzetükben, közművesítésben, intézményekkel való ellátottságban, építészeti formákban és megoldásokban, valamint sok minden másban is polarizálódott. Így a város és a falu ellentéte kifejezést nyert többek között lakóinak életmódjában, eltérő iskolázottsági és képzettségi szintjében, kulturáltságában, a felvilágosodás, illetve a vakbuzgóság, a megmerevedett szellemi színvonal területi elkülönültségében is. *A város és a falu ellentéte tehát részben a település formai és tartalmi jegyeként, részben a lakói személyi jellegeként* (életmódjaként, foglalkozásaként, iskolázottságaként stb.) *nyilvánul meg.* Az ellentétnek e két oldala ugyan szorosan kapcsolódik egymáshoz, mégis a gyakorlatban a település formai-tartalmi jegyei alapvetőbbnek tűnnek, mint a személyi jellegűek. Hogy ez mennyire így van, legjobban az bizonyítja, hogy számos országban, így Magyarországon is egy falut akkor nyilvánítanak várossá, ha a kommunális ellátottsága, szolgáltatási hálózata elér egy meghatározott szintet.

Valójában mind a formai-tartalmi, mind a személyi jegyekben

való polarizálódás olyan nagy, hogy *a kizsákmányolás felszámolásával – ami megszüntette a falu és a város közötti ellentét alapvető okát – nem szűnhetett meg egyben a falu és a város közötti alapvető különbség.*

Ismert, hogy a falu és a város között a középkorban, illetve esetenként az ókorban kialakult, és a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban évszázadokig fennmaradó különbség az elmúlt évtizedekben a gazdaságilag közepesen fejlett és a fejlett országokban rohamosan csökkenni kezdett. A villanyvilágítás, a víz- és gázellátás,

41. táblázat

A lakások felszereltsége településtípusok szerint

A lakás felszereltsége	A településtípus	1960	1970	1973	Eltérés az országos átlagtól	
		a megfelelő helyen levő összes lakás %-ában			1960-ban	1973-ban
					százalékpontban	
Villanyvezetékkel	Budapest	98,9	99,6	99,8	24,9	5,5
	Városok	84,1	93,5	95,9	10,1	1,6
	Községek	61,3	86,2	91,3	—12,7	— 3,0
	Összesen	*74,0*	*90,8*	*94,3*	—	—
Vízvezetékkel	Budapest	73,3	84,5	88,4	45,9	44,4
	Városok	27,4	49,2	59,8	4,9	15,8
	Községek	3,1	10,6	18,8	—19,4	—25,2
	Összesen	*22,5*	*35,6*	*44,0*	—	—
Gázzal	Budapest	48,5	62,7	64,9	35,0	6,1
	Városok	13,5	60,7	68,9	0,0	10,1
	Községek	1,6	40,3	51,1	—11,9	— 7,7
	Összesen	*13,5*	*50,2*	*58,8*	—	—
Vízöblítéses WC-vel	Budapest	51,3	63,3	69,5	35,3	35,4
	Városok	19,6	39,3	49,9	3,6	15,8
	Községek	2,4	7,1	12,9	—13,6	—21,2
	Összesen	*16,0*	*27,0*	*34,1*	—	—
Köz- és házi csatornával	Budapest	.	86,7	89,8	49,2*	44,8
	Városok	.	52,7	61,4	15,2*	16,4
	Községek	.	11,6	19,3	—25,9*	—25,7
	Összesen	.	*37,5*	*45,0*	—	—

* = 1970-ben.

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH 1974. 59. old.

a helyi közlekedés még a XX. század első felében is egyaránt a városok előjoga volt. Ma már a villamosítás az európai országok többségében általánossá vált, és növekszik a vezetékes vízhálózattal, a gázellátással, a helyi közlekedéssel, a megfelelő kereskedelmi hálózattal rendelkező falvak száma is. Ez a fejlődés a második világháborút követően, ezen belül 1960–1973 között hazánkban is jelentős volt.

Természetesen a vázolt fejlődési tendencia – mint azt az eltérések mértéke is jól mutatja – még távolról sem szüntette meg a város és a falu közti különbséget. Hosszasan lehetne sorolni azokat a szolgáltatásokat, amelyek a városokban megvannak és a falvakban hiányoznak. Így különösen nagy még a lemaradás a szakorvosi – helyenként az általános orvosi – ellátásban, a különféle szolgáltatásokban, a vízellátásban és különösen a csatornázásban. A lényeg azonban az, hogy a lemaradás csökken és ez a javuló tendencia tartós, ezáltal a falu rendszeresen és állandóan közeledik a városhoz, illetve mindkét települési formában folyamatosan növekszik az ellátottság szintje.

A település formai és tartalmi jegyei mellett a személyi vetületben is fellelhető a közeledés. Így az alsó szintű oktatás – az egészen kis létszámú településektől eltekintve – mindenütt a lakóhelyen valósul meg, és a mindhárom szinten általánosan javuló iskolázottságon belül a falun élők *iskolázottsága* is gyorsabb ütemben javul, mint a városlakóké, de a különbség még mindig jelentős.

42. táblázat

A népesség iskolai végzettsége területenként a megfelelő korúak százalékában

A népszámlálás éve	15 éves és idősebb népességből legalább az általános iskola 8 osztályát elvégezte			18 éves és idősebb népességből legalább érettségizett			25 éves és idősebb felsőfokú tanintézeti oklevelet szerzett népesség		
	Budapesten	városokban	községekben	Budapesten	városokban	községekben	Budapesten	városokban	községekben
1960	53,8	40,2	22,5	19,6	11,9	3,8	6,8	3,4	1,0
1970	68,1	59,3	41,1	28,6	21,1	7,7	9,3	5,5	1,6

Forrás: 1970. évi népszámlálás 23. Demográfiai adatok. I. köt. KSH 1973. 21. old.

Közeledés tapasztalható a kulturális ellátottság szintjében is. Ezt mutatja, hogy míg 1970-ben 1000 lakosra a városokban 272 rádió és 206 televízió-előfizető jutott, addig a falvak hasonló adata 229 és 141 volt, a moziférőhelyek fajlagos mutatója a falvakban a városi 35-tel szemben 80 volt, a 100 lakosra jutó kölcsönzött könyvek száma pedig csak 61-gyel volt alacsonyabb a falvakban (563 és 502).

Még inkább alapvető változást idézett elő, hogy a falu ma már távolról sem egyenlő a mezőgazdasággal. A tudatos és célirányos fejlesztési politika következtében a hazai falvak jelentős részében van kisebb-nagyobb ipari létesítmény, kereskedelmi, szolgáltató és egészségügyi hálózat, iskola és óvoda. Ennek eredményeként jelentősen módosult a községek foglalkoztatottsági struktúrája. A felszabadulás periódusában a községek lakosainak túlnyomó többsége – több mint háromnegyede – a mezőgazdasági ágazatokban tevékenykedett. A parasztgazdaságok árukibocsátó képessége minimális volt, így a falu és város közötti termelési kapcsolat is szükségszerűen alacsony színvonalon mozgott. A technikai elmaradottság a termelési kultúra, az infrastruktúra és ehhez kapcsolódóan az általános kulturális szint nagymértékű és permanens lemaradásával párosult.

A szocialista iparosítás megszüntette a rejtett munkanélküliséget falun is. A mezőgazdaság átszervezése a korszerű technológiák átvételével, a termékstruktúra és a munkaszervezet módosításával és az egyéb ágazatok fejlesztésével a foglalkoztatottság szerkezetének változását is eredményezte. Hazánkban 1973-ban a falusi lakosság több mint 60%-ának fő foglalkozása nem a mezőgazdasági tevékenység volt, azaz nem mezőgazdasági jellegű vállalatnál, intézménynél volt munka- vagy tagsági viszonyban. A mezőgazdasági ágazatban dolgozók számottevő része is ipari, építőipari vagy más nem mezőgazdasági jellegű munkát végzett.

A keresők 24 év alatt megvalósuló egymillió főnyi növekedése teljesen a városokban, sőt ennek kétharmada a vidéki városokban valósult meg. Ezek az adatok azonban a naponta ingázó dolgozók számát is tartalmazzák, és így némileg más a népesség és a település ágazati szerkezete.

Mivel az ingázók 86%-a a nem mezőgazdasági ágakban dolgozik (ezen belül 60% az iparban és az építőiparban), a községekben lakók foglalkozási szerkezetét jelentős mértékben javította a városok

43. táblázat

A keresők ágazati szerkezete településtípus szerint

Időpont (jan. 1.)	Településtípus megnevezése	Az iparban és építőiparban	A mezőgazdaságban	A harmadlagos ágazatban	Együtt	
		dolgozók aránya az összes keresők %-ában			1000 főben	%-ban
1949	Budapest	46,1	1,9	52,0	766,1	18,8
	Városok	30,6	34,0	35,4	811,8	19,8
	Községek	11,9	76,1	12,0	2507,0	61,4
	Összesen	*22,0*	*53,9*	*24,1*	*4084,9*	*100,0*
1960	Budapest	55,0	1,8	43,2	983,9	20,7
	Városok	41,6	21,3	37,1	1110,6	23,3
	Községek	23,8	59,6	16,6	2665,1	56,0
	Összesen	*34,4*	*38,7*	*26,9*	*4759,6*	*100,0*
1970	Budapest	53,9	2,7	43,4	1073,4	21,5
	Városok	51,4	12,8	35,8	1369,4	27,5
	Községek	35,6	42,3	22,1	2545,9	51,0
	Összesen	*43,8*	*25,7*	*30,5*	*4988,7*	*100,0*
1973	Budapest	52,5	2,7	44,8	1119,2	22,0
	Városok	51,3	11,5	37,2	1482,1	29,2
	Községek	36,7	39,6	23,7	2484,2	48,8
	Összesen	*44,4*	*23,3*	*32,3*	*5085,5*	*100,0*
Eltérés 1949—1973 között	Budapest	6,4	0,8	—7,2	353,1	35,3
	Városok	20,7	—22,5	1,8	670,3	67,0
	Községek	24,8	—36,5	11,7	—22,8	—2,3
	Összesen	*22,4*	*—30,6*	*8,2*	*1000,6*	*100,0*

Forrás: Az 1973. évi mikrocenzus adatai. KSH 1974. 92. old.

iparosodottságának fejlődése, és ennek az egyéb nem mezőgazdasági ágazatokban bekövetkező létszámigénye. Így részben az ingázás, részben a községeken belül lezajló változás következtében nem egészen negyedszázad alatt a községekben az ipari keresők száma és aránya háromszorosára emelkedett, és megkétszereződött a harmadlagos ágazatban dolgozók hasonló mutatója is. Mindez a foglalkoztatottsági struktúra nagyfokú területi kiegyenlítődését eredményezte, amit jól mutat, hogy a mezőgazdasági keresők aránya a községek-

44. táblázat

Az ingázó dolgozók megoszlása településtípus szerint 1970-ben

A település	A bejárók	Az eljárók	Ingázási különbözet	
	ezer főben			a helyben dolgozó keresők %-ában
Budapest	204,3	20,8	183,5	14,2
Vidéki városok	419,1	86,5	332,6	19,6
Községek	370,1	886,2	—516,1	—26,0
Összesen	*993,5*	*993,5*	—	*19,0*

Forrás: 1970. évi népszámlálás 30. Az aktív keresők munkahelye és lakóhelye. A napi ingázók adatai. KSH 1977. 11. és 25. old.

ben az országos átlagnál nagyobb mértékben csökkent, így az iparban és építőiparban, valamint a harmadlagos ágazatban dolgozók aránya ennek megfelelő mértékben emelkedett.

A foglalkoztatottak ágazati struktúrájának változásával, valamint a termelőerők és a termelési viszonyok e periódusban végbement fejlődésével összhangban jelentősen módosult a keresők osztály- és rétegtagozódásának területi képe is. A falu és a város közötti közeledés egyik fontos mutatója, hogy 1973-ban a munkásosztály 47,3%-a falvakban élt, és ugyancsak itt élt a szellemi dolgozók 26,8%-a is. Igen lényeges, hogy megváltozott a falusi értelmiség állományának összetétele is. A pap, a tanító és – esetleg – az orvos mellett megjelent a műszaki és az agrármérnök, a közgazdász és a jogász is.

A városok, illetve a községek osztály- és rétegstruktúrája is jelentősen közeledik egymáshoz. A munkások viszonylagos súlya mindegyik településtípusban nagyságrendileg azonos. Az egyes településtípusok osztálystruktúrájában számottevő eltérés csakis a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, illetve a szellemi dolgozók arányában található. Azonban meg kell említenünk, hogy a községeinkben lakó 100 kereső között 13 a szellemi kereső (sőt ez a mutató a helyben dolgozók között eléri a 16%-ot).

Figyelemre méltó jelenség, hogy – ha lassan is – csökken a falvak száma, illetve ennél gyorsabb ütemben a községekben lakók száma. Fokozott mértékben igaz ez a kisebb községekre, mivel ki-

45. táblázat

A keresők osztály- és rétegtagozódása településtípus szerint, %-ban (1973. jan. 1.)

Osztály—réteg	Budapest	Városok	Községek	Összesen
Munkás	21,8	30,9	47,3	100,0
Szövetkezeti paraszt	1,5	10,6	87,9	100,0
Értelmiség és egyéb szellemi	36,3	36,9	26,8	100,0
Kisárutermelő	13,9	23,8	62,3	100,0
Együtt:	*22,0*	*29,1*	*48,9*	*100,0*
Munkás	57,3	61,5	56,2	58,0
Szövetkezeti paraszt	1,0	5,3	26,3	14,6
Értelmiség és egyéb szellemi	39,5	30,4	13,2	24,0
Kisárutermelő	2,2	2,8	4,3	3,4
Összesen:	*100,0*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

Forrás: A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 1975. 40. old.

mutathatóan gyorsabban csökken az alacsony népességszámú községek, mint a közepes vagy nagyobb községek lakosainak száma.[27]

Ha nem a közigazgatási egységeket (községeket) tekintjük viszonyítási alapnak, hanem a településeket, akkor a kis létszámú települések csökkenése még érzékletesebben jelenik meg. Magyarországon a lakott települések száma az 1960-as évek elején 20 212 volt, ami az 1970-es évekre 16 542-re, azaz 3707-tel csökkent. Ezen belül 3088-cal csökkent azoknak a településeknek a száma, ahol

[27] „Nagyon jól ismert, hogy az utóbbi évtizedekben kibontakozó urbanizációs folyamat következtében az európai államok településhálózata átalakulóban van. Az elmúlt 10 évben csaknem valamennyi országban csökkent a települések száma; az NSZK-ban több mint 2 ezerrel, Csehszlovákiában 1355-tel, Lengyelországban 574-gyel, Magyarországon 1960–1974 között 34-gyel. Ez zömmel közigazgatási összevonás eredménye, de nem ritka a fizikai értelemben vett csökkenés sem. Nálunk a 34-ből csupán egy település vált életképtelenné. Nincs olyan ország, ahol a 2 ezernél kevesebb lakosú településekben élők aránya ne csökkent volna az össznépességhez viszonyítva. Nagyjából ugyanez a tendencia jellemzi a 2–5 ezer lakosú településkategóriát is. A 10–20 ezer közötti lakosszámú településekben élők aránya egyes országokban növekszik, máshol csökken. A 20–50 ezer lakosú településekben élők aránya kivétel nélkül növekszik, ugyanakkor a 100 ezernél nagyobb lakosszámú településben élők aránya erőteljesen emelkedik." (*Dr. Pongrácz Pál:* Az urbanisztika jelenlegi helyzete, problémái és feladatai. Városépítés, 1975. 5. sz. 8–9. old.)

100 főnél kevesebben laktak, és minden olyan településcsoport mennyisége kisebb lett, ahol a lakosok száma nem érte el a 4000 főt. Az ennél népesebb települések száma viszont 36-tal emelkedett.[28]

A hazai és a nemzetközi folyamatok figyelembevételével egyértelműen megállapítható és általánosítható, hogy fokozódik a városiasodás, emelkedik a városi népesség száma és aránya.[29] Ez a tendencia egyelőre megállíthatatlannak tűnik.

Amennyiben hosszabb távlatban akarunk válaszolni a falvak és városok jövőjének kérdésére, ezen belül kapcsolataik várható alakulására, akkor a válasz nem adható meg a munkamegosztás jövőjének ismerete nélkül, és ezért e kérdésre a VIII. fejezetben visszatérünk.

[28] *Dr. Bihaly Tamás:* Kettős koncentrációs folyamat a magyar településhálózatban. Kandidátusi értekezés 1976. (Sokszorosítás.) 106–115. old.

[29] „Különböző országok városodási folyamatának vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a városodottsági fok csúcsértéke 80% körül mozog. 50–60% arány esetén a korábbi gyors növekedés üteme lelassul, és nem haladja meg a teljes népesség növekedési ütemét. Nálunk ez az arány jelenleg 49% felett van. Dél- és Közép-Európában a gyors városodás miatt a városi lakosság száma kétszer-háromszor olyan gyorsan nő, mint a teljes népesség. Magyarországon a népesség 1960–1970 között 4%-kal, az összvárosi népesség 12%-kal növekedett." *Dr. Pongrácz Pál:* Az urbanisztika jelenlegi helyzete, problémái és feladatai. 9. old.

„... A fejlett szocialista társadalom olyan társadalom lesz, amely az egyenlőségnek új fogalmát fogja magával hozni, azaz minden embernek egyenlő feltételei lesznek a boldoguláshoz, amely majd az emberek tiszteletét és méltóságát hozza magával, ahol nyoma sem lesz az emberek megaláztatásának. Olyan társadalom lesz, amely meg fogja hozni az osztályok közeledését, a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetését és az egyéniség szabad kibontakozását is."

(Kádár János)

VII. Az épülő fejlett szocialista társadalom munkamegosztása

A jövő munkamegosztása mértékének, formájának és tendenciájának keresésekor igen nagy a veszélye annak, hogy a jövő jellemzőinek vázolása során a képzelet elszakad a valóságtól, hogy a jövőt bemutató gondolatok valójában nem reálisak, inkább csak a vágyak, mint a lehetőségek szülöttei. Ugyanakkor legalább annyira hiba lenne, ha a ma ellentmondásai, nehézségei gúzsba kötnék a gondolkodásunkat és nem készülnénk a jövőre. A jövő munkamegosztása nem jön önmagától létre, kialakulásának számos társadalmi és gazdasági feltétele van. E feltételek túlnyomó többsége – pl. a dolgozók képzettségének növelése, a termelőberendezések színvonalának emelése – viszonylag lassan és fokozatosan valósítható meg, ezért a jövő körvonalát már most ismernünk kell, hogy a ma és a holnap feladatait ezek tudatában, a távlati célokkal összehangoltan határozhassuk meg. Az új típusú munkamegosztás kialakulásának elősegítése érdekében sokirányú feladatokat kell megvalósítanunk, amelyeket távolról sem lehet teljeskörűen felsorolni.

A jövő munkamegosztásának megismeréséhez vezető úton – történelmileg nézve – a közeli és a távoli jövőt kell megkülönböztetni. A történelmi értelemben vett közeli jövőnek lényegében a fejlett szocialista társadalom megteremtése tekinthető, mivel – amint azt a Magyar Szocialista Munkáspárt programnyilatkozata megállapította –: „A következő 15–20 évben az a feladat áll előttünk, hogy

tovább haladjunk a szocializmus építésének útján, fejlett szocialista társadalmat teremtsünk hazánkban, s így közelebb jussunk történelmi célunkhoz, a kommunizmushoz."[1]

1. A FOGLALKOZTATOTTSÁG SZERKEZETÉNEK ALAKULÁSA A SZÁZAD VÉGÉIG

A munkamegosztás változásának fő iránya eddig a szélesedés és a bővülés volt. Ugyanakkor a szocialista társadalomban számottevőek az ezzel ellentétes tendenciák is. Különösen csökkentek az osztályjellegű különbségek. A megoldásra váró számottevő feladat ellenére adatszerű csökkenés észlelhető a férfi és a női dolgozók foglalkoztatottsági, ágazati és képzettségi szerkezetében fellelhető eltérésekben. Csökkentek a rétegek, az osztályok jövedelmi, szociális ellátásbeli különbségei. Az ipari típusú munkához való közeledés figyelhető meg a mezőgazdasági munkáknál, és a fizikai-szellemi munka közeledésének is vannak jelei. E jelenségek folytatására bizton számíthatunk, mivel az előttünk álló 20–25 évre a foglalkoztatottsággal kapcsolatos összefüggések jelentős része prognosztizálható.

Megkönnyíti az előrejelzést, hogy mind a demográfiai, mind a gazdasági fejlődésnek vannak olyan törvényszerűségei, amelyek még ilyen hosszú időtartamban is viszonylag megbízható támaszt adnak a keresők számának, a foglalkoztatottság szintjének, ezen belül elsődlegesen ágazati szerkezetének, illetve a keresők nemek és szakképzettség szerinti megoszlásának megismeréséhez. Egy ilyen jellegű előrejelzés érthetően lényeges támpontot jelent a munkamegosztás hosszú távú (15–25 éves) alakulásának megismeréséhez, még akkor is, ha e jelenségek csak részei a munkamegosztás egészének.

A század – sőt, ha tetszik, az ezred – végéig előttünk álló közel negyedszázad hazai foglalkoztatottsági struktúrájának fejlődése jól leírható a ma használt ágazati, képzettségi mutatók segítségével. Ez arra utal, hogy a munkamegosztás terén ebben a szakaszban – legalábbis jelenleg – nem érzékelhető olyan változás, amely a keresők ágazati, képzettségi és más ismérvek alapján megfigyelt szerkezetét a maitól teljesen eltérően alakítaná. Ugyanakkor e struktú-

[1] A Magyar Szocialista Munkáspart XI. kongresszusának jegyzőkönyve. 499. old.

rában szinte minden területen jelentős változásokra számíthatunk. Így a következő negyedszázadban várhatóan mintegy 100 000 fővel csökken az ipari keresők száma és mérséklődik az építőipari keresők számának és arányának növekedése. Állandósul a köz-

46. táblázat

A keresők összevont ágazati szerkezete és változása 1949—2001 között

Nem és ágazat	A keresők létszáma			Létszámeltérés		A keresők megoszlása		
	1949	1976	2001	1949–1976	1976–2001	1949	1976	2001
	január 1-én (1000 főben)			között (1000 főben)		január 1-én (%-ban)		
Férfi								
Ipari ágak*	834	1649	1740	815	91	30,3	57,5	56,9
ebből: szállítás és hírközlés	150	307	329	157	22	5,4	10,7	10,8
Szolgáltatási ágak**	466	524	900	58	376	16,9	18,3	29,4
Mezőgazdaság	1456	694	420	—762	—274	52,8	24,2	13,7
Együtt:	*2756*	*2867*	*3060*	*111*	*193*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
Nő								
Ipari ágak*	190	971	920	781	—51	15,8	43,6	39,5
ebből: szállítás és hírközlés	18	96	101	78	5	1,5	4,3	4,3
Szolgáltatási ágak**	358	813	1140	455	327	29,9	36,5	48,9
Mezőgazdaság	652	443	270	—209	—173	54,3	19,9	11,6
Együtt:	*1200*	*2227*	*2330*	*1027*	*103*	*100,0*	*100,0*	*100,0*
Férfi és nő								
Ipari ágak*	1024	2620	2660	1596	40	25,9	51,4	49,4
ebből: szállítás és hírközlés	168	403	430	235	27	4,2	7,9	8,0
Szolgáltatási ágak**	824	1337	2040	513	703	20,8	26,3	37,8
Mezőgazdaság	2108	1137	690	—971	—447	53,3	22,3	12,8
Együtt:	*3956*	*5094*	*5390*	*1138*	*296*	*100,0*	*100,0*	*100,0*

* Ipar, építőipar, szállítás és hírközlés

** A harmadlagos ágazat szállítás és hírközlés nélkül

lekedésben és a hírközlésben dolgozók aránya.[2] Az eddigi tendencia folytatásaként tovább csökken a mező-, az erdő- és vízgazdálkodási ágazat keresőinek együttes aránya és – mintegy 450 000 fővel – a száma is. Ezzel szemben a század végéig mintegy 50%-kal, 700 000 fővel többen fognak dolgozni a kereskedelemben, az egészségügyi, a kulturális és más szolgáltató területeken, mint napjainkban. Mindezek eredményeként a keresők száma az 1949–1976 közötti több mint 1,1 millió fős emelkedésével szemben – alapjában a munkaerőforrás összeszűkülése következtében –, a következő negyedszázadban legfeljebb 300 000 fővel emelkedhet.

A fejlődés az elmúlt és a következő negyedszázad között folyamatos. Az ágazati struktúra és más jellemzők minőségi módosulása mellett a keresők létszámának emelésére minden ötéves szakaszban lesz bizonyos lehetőség. A fél évszázados fejlődés e két szakaszának minőségileg különböző voltában azonban kétségtelenül elsődleges szerep jut a létszámváltozás ágazatonként differenciált ütemcsökkenésének és iránymódosulásának, ezáltal az ágazati struktúra minőségi átalakulásának. A munka jellegének változása azonban feltétlenül jelentősebb annál, amit a foglalkoztatottak számszerű adatai jeleznek. Így az ipari keresők számának közel 100 000 fős csökkenése ellenére az ipari jellegű munkát végzők aránya emelkedik mind az építőipar területén (növekszik az ágazat szerelőipari jellege), mind a mezőgazdaságon belül a gépesítés, a kemizálás, a termelési rendszerek további térhódításának eredményeként. A szocialista mezőgazdaságban (az erdő- és vízgazdálkodás nélkül) 1974-ben a dolgozók 51%-a végzett mezőgazdasági, 19%-a szállítási, rakodási és anyagmozgatási, 18%-a ipari, építőipari és más fizikai munkát, illetve 12%-a szellemi munkát. Ezek az adatok a század végére jelentősen módosulnak. Így számottevően csökken (36, illetve 13%-ra) a mezőgazdasági és a szállítási jellegű munkát végzők és 31, illetve 20%-ra emelkedik az egyéb nem mezőgazdasági, valamint a szellemi jellegű munkát végzők várható aránya, az ágazat összes keresőinek mintegy 40%-os csökkenése mellett. Ha az említetteket adatszerűen is nézzük, akkor megállapítható, hogy 1974-ben az előbbi módon értelmezett szocialista mezőgazdaság

[2] Mivel a szállítás-hírközlés területén dolgozók létszámalakulása az ipari dolgozók létszámalakulásához hasonlóan viselkedik, indokoltnak tűnik, hogy a keresők e csoportját ne a „hagyományos" helyén, a harmadlagos ágazat keresői között szerepeltessük.

775 000 főnyi keresője közül közel 400 000 dolgozó végzett kifejezetten mezőgazdasági jellegű fizikai munkát. Ez a két adat egy negyedszázaddal később várhatóan 460 000–470 000, illetve 160 000–170 000 fő lesz. Azaz a mezőgazdasági ágban mezőgazdasági és nem mezőgazdasági fizikai munkát végzők aránya 1:1-ről 1:2-re módosul. A mezőgazdasági szellemi keresők arányának jelentős növekedése ellenére e létszám állandósulása várható.

Figyelemre méltó a nemek arányának ágazati szerkezet szerinti változása is, ami természetszerűleg szintén része a munkamegosztás módosulásának. A keresőkön belül – alapjában demográfiai okok miatt – az előző negyedszázad rohamos ütemű emelkedésével ellentétben gyakorlatilag nem változik a női keresők aránya, sőt néhány ezreléknyi csökkenés várható. Némileg másképpen alakul ez a kép, ha az ágazati szerkezetet is figyelembe vesszük, mivel a szállítás és hírközlés, illetve a mezőgazdaság kivételével minden más ágazatban számottevően visszaesik a vizsgált mutató. Az ipari és építőipari, valamint a mezőgazdasági ágak női keresőinek számában pedig abszolút mértékű csökkenés várható.

E mozgások következtében, amíg a kereskedelem és az ún. egyéb nem mezőgazdasági ágak keresőinek női többlete várhatóan mérséklődik, addig az ipar, az építőipar és a közlekedés női keresőinek aránya a század végén várhatóan némileg távolabb lesz a természetesnek tekinthető 50%-nyi aránytól, mint ma. Ez alapvetően kedvezőtlen, de a munkaképes korú népesség várható létszámalakulása ezt a változást elkerülhetetlenné teszi.

A keresők képzettségi szerkezete is fejlődik. Így 1975–2000 között a szocialista szektor keresői között várhatóan az 1974. évi 27-ről[3] mintegy 28%-ra emelkedik a szakmunkások aránya. Főként a mezőgazdaság létszámcsökkenése és a különböző ágazatokban dolgozók képzettségének emelkedése miatt lényegesen (31-ről 22%-ra) csökken a betanított munkások és nagy arányban (14-ről 8%-ra) a segédmunkások és hasonló munkakörben dolgozók aránya. Ez egyben azt is jelenti, hogy a fizikai–szellemi dolgozók aránya az 1974. évi 72:28-ról az ezredfordulóra 58:42-re módosul. A szellemi dolgozókon belül nő mind a felső-, mind a középfokú végzettséggel rendelkezők hányada. Ezek minőségi változások, de alapjaiban nem borítják fel a munkamegosztás mai rendjét, bár minő-

[3] A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. Adattár. KSH 1976.

47. táblázat

A női keresők aránya az összes keresőkön belül 1949—2001 között

Ágazat	1949	1976	2001	Eltérés az 50%-tól		
				1949	1976	2001
	január 1. (%-ban)			január 1-én		
Ipar	21,6	44,7	43,6	—28,4	— 5,3	— 6,4
Építőipar	4,1	17,3	13,5	—45,9	—32,7	—36,5
Szállítás és hírközlés	10,7	23,8	23,5	—39,3	—26,2	—26,5
Ipari ágak együtt:	*18,6*	*37,1*	*34,6*	*—31,4*	*—12,9*	*—15,4*
Kereskedelem	36,0	63,8	58,7	—14,0	13,8	8,7
Egyéb nem mezőgazdasági ágak	46,1	59,2	54,5	— 3,9	9,2	4,5
Szolgáltatási ágazatok együtt	*43,4*	*60,8*	*55,9*	*— 6,6*	*10,8*	*5,9*
Mezőgazdaság	30,9	39,0	39,1	—19,1	—11,0	—10,9
Összesen:	*30,3*	*43,7*	*43,2*	*—19,7*	*— 6,3*	*— 6,8*

ségileg módosítják azt. Más szavakkal: a jelentős változások ellenére *a század végén még mindig számottevő eltérés lesz az egyes dolgozó csoportok képzettségi szintjében, munkájának jellegében.*

A munkamegosztás terén várható változással kapcsolatban az eddigiekben főként a gazdasági fejlődés és a demográfia által közvetlenül meghatározott tényezőkről volt szó. Ezek jelentősége azonban nem vonhatja el a figyelmünket az elsődlegesen társadalmi tényezőkkel meghatározott jelenségekről.

A munkamegosztás változásának – a számottevő fejlődés ellenére – korlátozott üteme arra figyelmeztet, hogy az új típusú munkamegosztás kialakulásának már a kezdete is csak tudatos társadalmi erőfeszítésektől, a megszokott gyökeres módosításától várható. Ezzel összefüggésben, ha azt akarjuk megállapítani, hogy mi a régi típusú munkamegosztás megváltoztatása szükségességének legfontosabb oka, akkor erre a kérdésre a választ nyilvánvalóan nem a termelt használati értékek sokféleségében, hanem részben a munkák, de különösképpen az emberek helyzetének eltérő voltában, az ismétlődő tevékenység egyoldalúvá tevő hatásában találjuk meg.

A munkamegosztásnak az embert elnyomorító, egyoldalúvá tevő hatása megszüntetésének lehetőségeit bizonyítja, hogy a termelőerők fejlődési tendenciája – így pl. az automatizálás, illetve általá-

ban a tudományos-technikai fejlődés és forradalom térhódítása – kedvez e törekvéseknek. Ugyanakkor nem elég abban reménykedni, hogy korunkban és közelebbi-távolabbi jövőben a szocialista, majd a kommunista társadalom által alkalmazott termelési eszközök lehetetlenné teszik az emberek közötti rögződött és tartóssá vált munkamegosztást. A valóságban az objektív lehetőségeken belül a szocialista társadalomban tudatosan is a megosztás csökkentése érdekében kell erőfeszítéseket tenni. Az ilyen erőfeszítések közé sorolható a munkaszervezés új útjainak feltárása is.

2. A SZOCIALISTA MUNKASZERVEZÉS SPECIFIKUMAI

A mai munkamegosztás a szocialista társadalomban is a gépi nagyiparra jellemzően nagymértékben felaprózódott. A munkamegosztásnak ez a szintje azonban – mint láttuk – már a tőkés társadalomban is ellentmondást okoz. Még fokozottabb e téren az ellentmondás a szocialista társadalomban, ahol az emberek e nagyfokú megkülönböztetése a társadalom jellegével is ellentétes.[4] A munkamegosztás személyiségtorzító hatása a III. fejezetben vázolt módszerekkel való korlátozásának tagadhatatlan a jelentősége, és a bevált módszereket nálunk is alkalmazni kell. Ez esetenként meg is történik, sőt olyan módszerek alkalmazására is van példa, amelyek a tőkésvállalatokra nem jellemzők (pl. a második és további szakma elsajátításának ösztönzése). Ennek ellenére, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a munkaszervezési elméletünk még eléggé kidolgozatlan és az ehhez kapcsolódó gyakorlatunk sem rendelkezik önálló arculattal, akkor látható, hogy a szocialista munkaszervezés ma még nem nyúl tudatosan más módon e kérdéshez, mint a tőkés munkaszervezés. Figyelembe véve, hogy a munkamegosztás mértéke, módja és szintje társadalmilag meghatározott, a két típusú munkaszervezésnek is szükségszerűen eltérő célokból kell kiindulni és eltérő feladatokat kell meghatározni, sőt az alkalmazott módszerek sem lehetnek teljesen azonosak.

Az adott munkamegosztás és a szocializmus közötti ellentmondás

[4] Itt ismételten célszerű emlékeztetni arra, hogy a specializáltság nem egyenlő a munka szétdarabolásával, a túlzott mérvű felaprózódásával.

felismerésének és főként az ellentét feloldásának egyik fő nehézsége abban rejlik, hogy a létező, a tényleges munkamegosztást a mindenkori termelési eszközök színvonala nagymértékben behatárolja, és az így kialakult munkaszervezés, a dolgozókkal szemben felállított követelményrendszer ma még nincs megfelelően összehangolva, esetenként ellentmondásba is kerülhet a társadalom humánus, a társadalmi egyenlőséget ösztönző jellegével, a munka önkifejlesztő hatásának kívánalmával. Ez az ellentmondás részben a termelőerők elégtelen szintjéből, részben a tőkés környezet okozta kényszerhelyzetből (gazdasági, katonai verseny) következik. Ugyanennek az ellentmondásnak egyik megnyilvánulása az is, hogy – a legfontosabb társadalmi összefüggések hangsúlyozása ellenére – sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem kerestük, nem tártuk fel, és így nem is tudtuk következetesen alkalmazni a munkaszervezési célokban és módszerekben a szocializmus sajátosságait, hogy általában minden olyan szervezési módot megfelelőnek tartunk, amely növeli a munka termelékenységét. (A munka intenzitásával már nem ez a helyzet.)

A felszínen jelentkező technikai összefüggésekből következik, hogy a tőkés munkaszervezés gyakorlata nem eleve alkalmatlan a szocialista vállalat számára. Ezt legjobban az jellemzi, hogy az egyik ruhagyárunk – úttörő módon – tőkés céggel dolgoztatta ki a számára legcélszerűbb üzem- és munkaszervezési eljárást, és ez a munka igen eredményes volt,[5] ami azt is mutatja, hogy a tőkés munkaszervezők szocialista üzemben minden valóságos akadály nélkül tudtak használható javaslatokat tenni és azok nem különböztek attól, amit e szervezők egy hasonló tőkésvállalat számára tettek volna. (Így javasolták, hogy minimalizálják a gyártmányfejlesztés során az egyes modellek közti különbséget; az átállási veszteség csökkentése érdekében a technológiánál korlátozzák a változó műveletek számát; a gyártásnál a felesleges mozdulatok kiküszöbölésének termelékenységnövelő hatására hívták fel a figyelmet; a műveletek egyszerűsítése érdekében a gépi munkánál kiegészítő eszközök használatát indítványozták; meg kellett változtatni a munkaasztalok hosszát és formáját; az anyagmozgatás és az ellenőrzés módját stb.) Nyilvánvaló, hogy a javaslatok hasznosak és szükségesek voltak. Hasonló jellegű munkát végeztek már nálunk csehszlovák és finn szakembe-

[5] 1973. IV. negyedévében az 1972. II. félév százalékában a zakó termelékenysége 10, a nadrágé 34 és a kabáté 31%-kal emelkedett. *Basa Ferenc:* A Zalaegerszegi Ruhagyár üzem- és munkaszervezési tapasztalatai. Munkaügyi Szemle, 1974. május.

rek. Magyar eredményre is van példa, és a javasolt módszerekben nem lehetett olyan részeket találni, amelyek ellentétesek lettek volna a nálunk megszokott eljárásokkal. Azaz tartalmilag a munkaszervezésnek ez a gyakorlata csak elmélyítette, alaposabbá, illetve tudatosabbá tette az eddigi munka- és üzemszervezési gyakorlatunkat, de annak sem a jellegén, sem a tendenciáján nem változtatott. A szocialista és a tőkés társadalom azonban nemcsak abban különbözik, hogy a magasabb termelékenység, illetve intenzitás gazdasági eredménye a tőkésé, illetve a dolgozók összességéé, hanem a különbségnek – az előbbiek mellett – a részletekben is meg kell mutatkoznia.

Gazdasági-műszaki fejlettségünket, a munka termelékenységének szintjét, az élesedő nemzetközi kereskedelmi harcot, az adott gazdaságfejlesztési, jövedelempolitikai és más társadalmi jelentőségű célkitűzéseket valósnak tekintve, nyilvánvaló, hogy a vázolt ellentmondást nem lehet olyan módon megszüntetni, hogy ne tanulnánk a tőkés munkaszervezéstől. Ugyanakkor számunkra ez csak kiindulóalap lehet, amit megtanulni és a szocialista céloknak megfelelően meghaladni,[6] illetve alapjaiban módosítani kell.

Miben jelentkezik a meghaladás igénye?

Először a munkaszervezés céljában. Számunkra semmiképpen sem az üzemi szinten mért haszon (a profit, a jövedelmezőség) a meghatározó, hanem a társadalmi méretekben elért hatékonyság, a munkaerővel, az anyaggal való takarékosság.[7] Ez azt is jelenti, hogy a

[6] Azt, hogy mit kell tanulni a tőkés munkaszervezéstől, legalább olyan nehéz megfogalmazni, mint azt, hogy mit kell másképpen csinálni. Mindenképpen meg kell tanulni a szakmai jártasságot, mélységet és konkrétságot, ami lehetővé teszi, hogy a felesleges munkát, műveletet, illetve mozdulatot ki lehessen küszöbölni. Meg kell tanulni a célok és eszközök világos és egyértelmű megfeleltetését, a célhoz vezető legmegfelelőbb eszközök és módszerek alkalmazását, a munkahelyek, a munkakörülmények racionális kialakítását, az embernek mint pszichológiai lénynek kezelését. Meg kell tanulni mindazokat a részmegoldást jelentő módszereket is, amelyek segítségével csökkenthető a munkamegosztás társadalmunk jellegével ellentétes hatása. Ezek alkalmazását a továbbiakban feltételezzük.

[7] A munkaerővel való széles értelemben vett takarékosság a szocialista foglalkoztatáspolitika egyik fő feladata, és az adott feladat minél kevesebb dolgozóval (tehát termelékenyebben) való megoldását foglalja magába, valamint azt, hogy a társadalom rendelkezésére álló munkaerőt a lehető legnagyobb mértékben foglalkoztassuk. (Tehát ne legyenek se munkanélküliek, se olyan munkaképes nem keresők, akik nem tanulnak, vagy más társadalmilag szükséges tevékenységet – pl. gyermeknevelés – nem végeznek.)

munkaszervezés nem lehet társadalmi mértékben megfelelően hatékony, ha az nem tervszerű, ha nem a társadalmi célok egészének ismeretében tűzi ki a céljait, illetve ha az adott helyen megvalósuló termelékenységnövekedés más helyen annak romlását okozza. *Azaz, amíg a tőkésországokban a munkaszervezés üzemi, vállalati kategória, addig a szocialista társadalomban egyben népgazdasági tartalma is van.*[8]

Másodszor a szocialista munkaszervezésnek a hasonló tőkés tevékenységtől mindenképpen eltérő követelményt kell a munkaerővel szemben is felállítania, mivel e tevékenység célja a használati értékek termelésének maximalizálása, a dolgozók fizikai, pszichikai terhelésének minimalizálása[9] és a munka szerinti elosztás elvének érvényesítése mellett. (Anélkül, hogy a munka szerinti elosztás tartalmát és követelményeit részleteznénk, megállapítható, hogy e kategória feltételezi a jövedelemnek a teljesítmény növelésével együtt történő emelését is, méghozzá mind a közvetlen, mind a közvetett jövedelmek esetében. Ez utóbbi miatt a közvetlen jövedelem emelkedése nem lehet azonos mértékű a teljesítményemelkedéssel, de nem is szakadhat el attól olyan mértékben, hogy eltűnjön a két tényező közötti nyilvánvaló és számottevő kapcsolat.)

E követelményektől a tőkés munkaszervezés szükségszerűen eltér, mivel számára a profittermelés a cél és így a másik oldalként nem a fizikai, pszichikai terhelés, hanem a munkabér minimalizálását tekinti feladatának, még akkor is, ha figyelembe veszi a fizikai, pszichikai terhelés határait. Ennek megfelelően a *tőkés munkaszervező az adott időben és adott helyen a munka maximális intenzitásának elérésére törekszik*, ennek a célnak megfelelően alakítja ki a munkahelyet, a gépesítést, a világítást, a munka feldarabolását, a szalag sebességét stb. Ennek hatására válik általánossá a 40–50 éves munkások munkából való kiöregedése, idegi, pszichikai, fizikai elfáradá-

[8] Így például nem mindegy, hogy a munkaerőt felszabadító gépesítést melyik iparágban, ágazatban milyen munkafolyamatban, illetve milyen sorrendben tűzzük célul, mivel ez, amíg a szállítás-rakodásban általában megoldható 200 000–300 000 Ft-nyi beruházással, addig más feladatnál (pl. a textiliparban) ez 1,5–2 millió Ft-ot is igényelhet. Ugyanakkor a sorrendiséget más tényezők is befolyásolhatják (pl. a munkaerőpótlással kapcsolatban észlelhető eltérések). Hasonlóképpen sorrendiséget kell megállapítani a területi igények között is stb.

[9] Ez egyáltalán nem jelent szükségszerűen lassú munkatempót, hanem egy optimális munkaritmust, mivel az egyenetlen munka különösen fárasztó, illetve kimerítő.

sa. Helyettük a tőkés új dolgozókat alkalmaz. Az idő előtt kiöregedett dolgozókat részben a dolgozó csoportok (az általuk fizetett munkanélküli segély- és társadalombiztosítási alapból), részben az egyes dolgozók (családi alapon) tartják el. A tőkés – jó esetben és az utóbbi évtizedekben – csak hozzájárul ehhez.

A szocialista társadalomban a munkás munkaképességére viszont nem tíz-húsz évig van szükség, hanem minél hosszabb ideig. A kiöregedett, a megbetegedett, a munkaképtelenné váló dolgozóval – mivel idő előtt válik termelőből csak fogyasztóvá – az egész társadalom lesz szegényebb. *Tehát a szocializmusban a munkaerővel való takarékosságnak nem csupán napi, hanem hosszú távú értelme van.*[10] *Más szóval a szocialista munkaszervezésnek – szemben a tőkés munkaszervezéssel – az emberi munkaképesség egésze alatti, és nem a rövid, illetve középtávú teljesítmény maximalizálásából kell kiindulnia.* Ezért a szocialista társadalomnak még a leggyakorlatiasabb értelemben sem érdeke a munka intenzitásának egy bizonyos ponton túli hajszolása, illetve – sokszor a látszattal ellentétben – a napi gazdaságosságnál nagyobb mértékben érdekelt a nehéz és igen nehéz, valamint az egészségre ártalmas munkakörülmények gépesítésében vagy más módon való megszüntetésében.

A harmadik különbség a kétféle munkaszervezési mód között az, hogy *a szocialista társadalom munkaszervezése nem indulhat ki* (legalábbis nem kizárólagosan) *a munkakövetelményből, hanem szem előtt kell tartania az adott szakasz emberének élet- és munkakörülményeit is, szoros összefüggésben a társadalom jellegével.* A társadalom egészének jellegéből sem általában, hanem az adott időben és körülmények között érvényesülő követelményekből kell kiindulnia, amikor meghatározza a munkaerő (valójában az ember) általános és szakképzettségével, valamint a teljesítményével szembeni igényeket. Ez legalább két dolgot jelent:

a) Egyrészt azt, hogy a szocialista társadalomnak nem egyszerűen termelőkre van szüksége (mert a kapitalizmusnak – még ha nem is lehet ezt teljes egészében megvalósítani – valójában csak az ember termelő- és fogyasztóképességére van szüksége), hanem tár-

[10] Jól mutatja ennek a jelentőségét, hogy éppen ebben az évtizedben szaporodnak gyors ütemben a munkaképes korú nyugdíjasok, részben a tőkés időkből származó, részben az eddigi munkakörülmények egy része miatti idő előtti munkaképesség-csökkenés következtében. Ez a nem kívánatos jelenség nyilvánvalóan csökkenti a társadalom munkaerő-kapacitását, és növeli a nyugdíjterhet.

sadalmi lényekre, akik termelésük és fogyasztásuk mellett (vagy elsősorban) a társadalom aktív és tudatos tagjai, alakítói mind a munkahelyükön, mind azon túl. Ennek megfelelően az ember idejéből fizikai, pszichikai képességéből az egyre inkább létszükségletté váló munkának is csak olyan részt szabad igénybe venni, hogy az ne akadályozza a dolgozó embernek sem a társadalmi, sem az egyéni életben való aktivitását, kiteljesedését. Különösen fontos (és a szocializmusra jellemző) az említett arányosság, ha hozzátesszük, hogy e társadalmi tevékenység jelentős része éppen a munkahelyen valósul meg. Az általános és szakképzettségnek pedig egyaránt el kell érni azt a szintet, amely – a munka megfelelő elvégzése mellett – lehetővé teszi, hogy a dolgozó ember megfeleljen ennek az összetett feladatnak.

b) Másrészt azt, hogy a szocialista munkaszervezésnek túl kell látnia a szűk értelemben vett munkakövetelményen (az üzemen) azért is, mert a szervező adott szintű, gazdasági fejlettségű, hagyománnyal rendelkező társadalomban fejti ki a tevékenységét. Ezért – mind mennyiségileg, mind minőségileg – más teljesítmény várható el a háztartásból munkába álló, a mezőgazdaságból eláramló tízezrektől, mint a hosszú munkáshagyományokkal rendelkező, az ipari viszonyokat már megszokott dolgozóktól. A szervezési tevékenység megvalósítása során figyelembe kell venni a munkaidő és a szabad idő viszonylagos egységét, a munkaidőben és a szabad időben végzett tevékenység eltérő vagy azonos voltát, és más, a munkára ható, de attól valójában független külső tényezőket is. Nyilvánvaló, hogy ha nehéz és fáradságos a lakóhelytől a munkahelyre eljutni, ha a szabad időben nem pihen, hanem fárasztó, kimerítő munkát végez a dolgozó (gyermeket nevel, a háztartásban tevékenykedik, különmunkát végez stb.), akkor valójában e dolgozótól alacsonyabb teljesítményt lehet csak elvárni, mint optimálisabb esetben. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem lehet más országban, más körülmények között elért teljesítményt, illetve feltételezett körülményeket mechanikusan kiinduló alapnak venni, hanem azokat az adott viszonyokra, feltételekre kell értelmezni. A szocializmusban a teljesítménynövelés fő útja nem az intenzitásnak, hanem a dolgozó általános termelékenységének az emelése lehet. Ez az oka annak, hogy a dolgozóval és elsősorban az életkörülményeivel társadalmunkban a munkahelyen kívül is foglalkozni kell, ezért társadalmi feladat a dolgozó (így különösen a nődolgozó) munka- és munkán kívüli terhelésének csökkentése.

A negyedik eltérés abból következik, hogy más kell hogy legyen, illetve részben már ma is más a munka célja a dolgozó számára a kétféle rendszerben. A tőkés társadalomban a munka alapjában véve kényszer, a megélhetés eszköze. Ezzel szemben a szocializmusban a munka már nemcsak a létfenntartás eszköze, ugyanakkor a munkának ezt az új szerepét fokozatosan és tudatosan bővíteni kell a munkaszükséglet, a munkában való öröm, az önmegvalósítás irányában.[11] Ez nem évek, hanem évtizedek feladata, de a szocialista munkaszervezésnek már ma szem előtt kell tartania, már ma mind több és több olyan elemet kell a munkába bevinnie, melyek nemhogy akadályoznák, hanem segítik, ösztönzik e fontos társadalmi cél kibontakozását. Mindezekért a megfelelő, illetve a jó munkakörülmények, munkafeltételek biztosítását, az egészségre káros körülmények kiiktatását, a törekvést az értelmes és különösen az alkotó munka közelítésére, a szocialista munkaszervezés fontos alkotórészének kell tekinteni.

Végül mindenképpen más módon kell megvalósulnia a munkaszervezésnek a szocializmus körülményei között, mint a kapitalizmusban. Ez a más alapjában a dolgozó részvételét és egyetértését kell hogy jelentse, ami a tőkés viszonyok között elképzelhetetlen.[12] A szocialista társadalom jellege megkívánja, hogy a dolgozók megértsék a munkaszervezés célját, összefüggéseit, hogy – a lehetséges mértékben – tevékeny résztvevői legyenek az új munkamódszerek kialakításának, elsajátításának, általánossá tételének. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az előzőekben már ismertetett sajátosságok megvalósulását, érvényesülését feltételezi.

Természetesen a vázolt – és feltehetően nem teljeskörűen felsorolt – eltéréseket, illetve szervezési sajátosságokat, valamint a tőkés szervezéstől átvehető módszereket a szocialista munkaszervezés tu-

[11] A szocialista társadalomban a munkával szembeni elvárásnak már ma is legalább két mércéje van. Az egyik a kereseti lehetőség, amely esetenként a pótlólagos elosztásban (hiánymunka, borravaló, hálapénz) való részesedést is biztosít; a másik a munka tartalma, társadalmi haszna, társadalmi megbecsültsége. E két mérce ma még gyakran egymás ellen fejti ki hatását, de ez nem szükségszerű és főként nem kívánatos.

[12] „A normák miatt, amelyeket éppen akkor állapítottam meg, azt mondotta nekem (egy munkás): az ön szíve is éppen olyan, mint a fagyasztott hús. Akkor jöttem rá, hogy sikeres üzemszervező vagyok." *R. A. Webber:* Innovation and conflict in industrial engineering. The Journal of Industrial Engineering, 1967. 5. sz.

dományának közelebbről kell meghatároznia. Egyrészt ki kell dolgoznia a munkaszervezési feladatok népgazdasági, minisztériumi és vállalati céljait, illetve ezt megelőzően a megvalósítás módszerét, tartalmát és formáját. Másrészt a tudománynak részletes és konkrét segítséget kell adnia a munkaszervezőnek ahhoz, hogy mit és hogyan csináljon, és mit ne csináljon; hol a határ a munka intenzitásának szükséges és elégséges szintjében; mikor lehet, illetve kell azt növelni, vagy csökkenteni stb. E feladatok valójában még megoldásra várnak, ezért felvetődhet a kérdés, hogy addig is mi legyen a munkaszervezéssel. Kiáltsunk megálljt e feladatnak, vagy más út is járható? A válasz csak az utóbbi lehet. A munkaszervezés szocialista tudománya csak a szocialista gyakorlatból nőhet ki. Ha nincs munkaszervezési gyakorlat a szocializmusban, akkor nem fejlődik a szocialista munkaszervezés tudománya sem. A két tevékenység csak egymás (és a szocializmus építése általános elméletének) segítségével és tudatos ösztönzéssel, támogatással fejlődhet. De fejlődnie, önállósodnia kell, *mert addig törvényszerűen hatnak a társadalmunktól idegen célkitűzések és gyakorlatok is.*

E távlati és csak fokozatosan megvalósítható célok eléréséig a munkaszervezési szakembereknek a munka hatékonysága fokozódásának olyan módjait és formáit kell feltárniuk, melyek legalább nem ellentétesek a hosszú távú törekvésekkel. Így célul kell kitűzni, hogy az ilyen értelemben vett átmeneti időben is csak annyiban alkalmazzák a munkamegosztás fokozásának, különösen a munka szétdarabolásának módját, amennyiben az társadalmi és emberi szempontból elfogadható, illetve amennyiben más módszerekkel nem helyettesíthető. Ugyanezen okból mind a központi szerveknek, mind a vállalatoknak már ma és a közeljövőben is maximális figyelmet kell fordítaniuk a fizikailag nehéz és igen nehéz munka gépesítésére, a piszkos, a zajos és az egészségtelen munkakörülmények felszámolására vagy legalábbis csökkentésére. Az ilyen irányú erőfeszítések mind a ma munkaerőgondjainak enyhítését, mind a munkához való új viszony kialakulását és megszilárdítását segítik. A megfelelő munkakörülmények megléte vagy hiánya már ma is számos esetben nagyobb mértékben hat a munkaerő-vándorlás nagyságára, mint a jövedelmi eltérések. Mindezek miatt a munkakörülmények tervszerű és hatékony javítására, a nehéz fizikai és általában a hátrányos körülmények között végzett munka korlátozására irányuló, jól átgondolt, szervezett és hatékony központi és vállalati intézkedések sorozata elengedhetetlen követelmény.

Ugyanakkor azt is világosan kell látnunk, hogy a szóba jöhető módszerek – bár a tőkés társadalomban alkalmazott módszereknél jóval átfogóbban és hatékonyabban – csak korlátozzák, de nem szüntetik meg a munkamegosztás nemkívánatos hatását. A nemkívánatos jelenségek csökkentése például nem oldja meg azt a lényeges ellentmondást, hogy a dolgozók egy része még jelentős ideig képzetlen vagy betanított munkás marad. Márpedig nyilvánvaló, hogy a kommunista társadalom számára nem elfogadható megoldás, ha az egyik ember egész életében alacsony szakképzettségű vagy szakképzetlen, a másik magas képzettséget igénylő, az ember kiteljesedését biztosító munkát végez. Azaz nekünk – még ha viszonylag hosszú távlatban is – a munkamegosztás egészének a jövőjét kell boncolókés alá vennünk.

3. A MUNKAMEGOSZTÁS OKOZTA ELLENTÉT CSÖKKENTÉSÉNEK TOVÁBBI LEHETŐSÉGEI

A fejlett szocialista társadalom építése során mind az osztály, mind az ettől eltérő típusú munkamegosztás okozta ellentét csökkentését a gyakorlati politika szintjére kell emelni. Az ilyen típusú feladatok számottevő része már a megvalósítás szakaszában van és ezekről már az eddigiekben is szó volt. Más feladatok azonban még megoldásra várnak. A következőkben e kétféle feladat néhány fontosabb részét foglaljuk össze.

A munkamegosztás nem kívánt hatásainak felszámolásában kiemelt jelentősége van az osztályjellegű különbségek megszüntetésének. Ez a szocializmusban a társadalmi fejlődéssel együtt járó, de távolról sem spontán, automatikus folyamat. Szocialista építésünk elmúlt évtizedeinek egyik leglényegesebb eredménye – mint arról a VI. fejezetben már szó volt –, hogy a még mindig meglevő és számottevő különbségek, megoldatlan feladatok ellenére a különböző osztályok társadalmi helyzetében, iskolázottságában, jövedelmének szintjében, a dolgozó és gyermeke mobilizációs lehetőségében számottevő közeledés valósult meg. Nyilvánvaló azonban, hogy e folyamat még nem fejeződött be. A kedvező jelenségek továbbvitele, az ellentmondások csökkentése, illetve, ahol lehet, felszámolása azonban a jövőben is csak céltudatos erőfeszítések eredménye lehet. Ezzel párhuzamosan nagy erőfeszítést igényel a társadalmi viszonyok olyan irányú fejlesz-

tése, melynek során el kell érni, hogy ne csak természetessé, hanem „előítéletté" váljon az emberek közötti tényleges társadalmi egyenlőség, illetve amely során arra kell törekedni, hogy a munkafeladatok közötti különbség egyre inkább csak technikai jellegű legyen. Az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztésére irányuló – de még csak részleges eredményt elérő – erőfeszítések ebbe az irányba mutatnak.

A munkamegosztás társadalmat megosztó hatása megszüntetésének lényeges része a falu és a város közötti különbség csökkentése, ennek fő útja – mint arról a VIII. fejezetben még szó lesz – nyilvánvalóan nem a nagyságrendjükben levő eltérések megszűnése lesz,[13] hanem a kulturális, egészségügyi, kommunális, kereskedelmi. közlekedési és egyéb szolgáltatással való ellátottságukban fellelhető különbségek – eltérő módon (alközpontok kialakításával, a helyi ellátás fejlesztésével stb.) történő – tervszerű mérséklése. Az ilyen típusú közeledési tendenciát elsődlegesen hosszú távra megtervezett tudatos intézkedésekkel lehet, sőt kell gyorsítani. Ugyanezen tendenciákat erősíti a kis és közepes nagyságú városok javára kialakuló koncentrálódási folyamat is (különösen, ha a legnagyobb városok ilyen jellegű hatását tudatosan korlátozzuk). Ebbe az irányba hat a falu és a város képzettségi és foglalkoztatottsági struktúrájának növekvő hasonlósága is (bár az egyes ágak, ágazatok arányában feltehetően maradnak területi eltérések). A közeledési tendencia – mint arról a VI. fejezetben szó volt – a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági munka közti különbség csökkenésével ér el egy új minőségi fokot.

A falu és a város közötti társadalmi hatású különbségek csökkenésében, illetve majdani megszűnésében meghatározó szerepe van a dolgozók műveltségi struktúrájának is. A mezőgazdasági munka is egyre magasabb szintű általános és szakismeretet igényel, falun gyarapszik a nem mezőgazdasági fizikai és a szellemi munkát végzők száma. Ez egyrészt ismételten aláhúzza az ilyen típusú munkameg-

[13] A fentiek érvényessége mellett megjegyezhető, hogy a legkisebb települések és falvak megszűnése, a kis- és közepes városok népességének a népesség természetes növekedési üteménél erőteljesebb gyarapodása, illetve a legnagyobb városok (nálunk a főváros) lakosságszáma növekedési ütemének mérséklése szükségszerűen a települések nagyságrendjét is közelíti egymáshoz.

osztás tartós jellegét, és egyben a fizikai és a szellemi, illetve a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági munka közötti különbség csökkenésének útjára és módjára is utal.

A fizikai-szellemi munka közeledésének is vannak jelei. Anélkül, hogy e kérdést túlzottan részletesen vizsgálnánk, megállapítható, hogy a munka jellegének módosulása, az ismétlődő, a gépies jellegű részének gépekkel, automatákkal végeztetése elkerülhetetlenül visszahat mind a fizikai, mind a szellemi munkához szükséges általános és szakképzettség jellegére és szintjére. Nagyrészt ez az oka annak, hogy a vizsgált folyamat fő útja az, hogy a műszaki-tudományos és a társadalmi fejlődés fokozatosan megszünteti a szakképzetlen és alacsony képzettséget igénylő fizikai, valamint szellemi jellegű munkát, illetve munkaköröket és így – a magasabb általános képzettségre építve – a dolgozók mind nagyobb hányada közepes és magas fokú szakismerettel fog rendelkezni. A szélesebb általános ismeret megszerzése és az erre épített szakképzés egyben elősegíti a munka egyoldalúságot kiváltó hatásának csökkentését, az egy munkakörhöz való rögződés feloldását. A munkamegosztás szűk tagozódása megszüntetésének további fontos útja az alapszakma-képzési rendszer, mivel ily módon lehetővé, illetve könnyebbé válik több rokon szakma elsajátítása. A több szakma ismerete, a konvertálható szakismeret megszerzése (aminek természetesen az említetten kívül más módja is lehet) egyrészt hatékonyabbá teszi a munkavégzést, másrészt megkönnyíti a munkák, munkahelyek szükséges és ésszerű változtatását, cseréjét. Ily módon, ha – akár az egyén elhatározásából, akár társadalmi szükségletből – változtatni kell a dolgozó munkáját vagy munkahelyét, ez könnyebben és számottevő konfliktus nélkül valósítható meg.

A régi típusú munkamegosztás nemkívánatos hatásának felszámolásához azonban nem elegendő a szakképzettség fejlesztése, minden dolgozónak, vagy legalábbis a dolgozók többségének közép- és magas fokú szakismeret biztosítása. A munkamegosztás nem igazodik önműködően a szakismerethez, azzal ellentétbe is kerülhet, és gyakran ellentétbe is kerül. A gyakorlatban találunk pszichológus tanári képzettséggel rendelkező légikísérőt, benzinkútkezelő közlekedési mérnököt, pincérkedő közgazdászt és segédmunkát végző szakmunkást. A statisztikai adatok is bizonyítják, hogy mind a fizikai, mind a szellemi dolgozók között sokan nem a képzettségüknek

megfelelő munkakörben dolgoznak.[14] Az ilyen ellentmondásoknak objektív és szubjektív oka is lehet, s ezek létezését a jövőben sem lehet kizárni. A pályaválasztás már maga is a választó objektív adottságai és szubjektív elvárásai, valamint a társadalom objektív munkaerő-szükséglete egyeztetésének eredménye. Valójában e három tényező bármelyikének felismerésében jelentős a hibahatár. Ehhez párosul még, hogy időben mindhárom tényező módosulhat, illetve gyakran módosul.

A megoldás a szakemberszükséglet jobb megismerése, az erre épülő tervek és beiskolázás jobb összehangolása és a pályaalkalmassági ismeretek fejlesztése mellett az, hogy a mai meglehetősen merev képzettség–pályaválasztás kapcsolatban lehetővé kell tenni, esetenként pedig ösztönözni kell a pályamódosításokat. A pályamódosítás azonban szinte minden esetben átképzést vagy legalábbis továbbképzést feltételez.

A szükséges át- és továbbképzés természetesen számottevő idő- és költségráfordítást igényel. Megvalósítása során újabb ellentmondások fellépésével is számolni kell, így például – főként a középkorúak és idősebbek esetében – konfliktust okozhat a régi szakismeret feleslegessé válása és az új elsajátításának nehézsége, esetleg éppen a hiányzó általános ismeretek miatt. Ellentmondást okozhat a kialakult szervezeti struktúra is, amennyiben az (egyre inkább) azonos általános és szakismerettel rendelkező dolgozók és vezetők között a vezető–beosztott szerep végleges (igen hosszú időre) rögzítése konfliktusokat hozhat létre.

Mindezekért a fizikai-szellemi munka közti különbség csökkentésére irányuló erőfeszítésekkel egyidejűleg határozottabb lépést kell tenni a vezető–beosztott viszony minőségi változtatására. A szocialista társadalmi viszonyok sajátosságainak megfelelő vezetési gyakorlat feltárásában a munkaszervezésre még igen jelentős feladatok várnak. A vezető ismerete tagadhatatlanul része a társadalom tudásának, de ez nem jelenti azt, hogy e tudásnak csak meghatározott

[14] Egy KSH vizsgálat szerint 1971-ben a felső- és középfokú végzettségű alkalmazottak képzettsége és munkaköre 84%-ban teljesen, 10%-ban részben egyezett, és 6%-nál nem egyezett. Képzettség és kereset. 1971. II. köt. KSH 1973. Az állami iparban foglalkoztatott szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező dolgozók 88,4%-a gyakorolja, 11,6%-a nem gyakorolja szakmáját. Ezek egy része elavult szakmával rendelkezik (kádár, bognár), más része pedig annak ellenére elhagyta a szakmáját, hogy arra ma is szükség van (pl. textilipar).

személyek lehetnek a birtokában. A fokozódó általános és szakképzettség következtében mind a vezető, mind a beosztott egyben szakembere is az adott területnek, és így a lényegi döntésekben mindketten érdemi módon részt kívánnak venni. Ezért egyre kevésbé járható út a döntés és a végrehajtás merev szétválasztása. A vezető–beosztott típusú feladatok közötti mobilitás elősegítése érdekében – többek között – fokozottabb mértékben tanulmányozni kell a véglegesen és meghatározott időtartamra kinevezett személyek magatartásában, a környezetükhöz való viszonyban, vezetési stílusukban és munkájuk eredményességében fellelhető eltéréseket, illetve az ezen tényezők közötti kapcsolatot. A legmegfelelőbb módszerek kialakítása érdekében természetesen még igen beható pszichológiai, szociológiai, szervezési kutatások szükségesek. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy – más módszerek mellett – a határozott időre történő kinevezés gyakorlatának folytatásától, illetve szélesítésétől, valamint a vezetők és a beosztottak időszakonkénti rendszeres és szervezett váltásától jelentős előrelépés várható az ilyen típusú munkamegosztás nemkívánatos hatásának mérséklésében.

A régi típusú munkamegosztás felszámolásának folyamatában megoldásra vár a társadalom fizikai munkával kapcsolatos igénye és az ilyen típusú munkát vállalók számának csökkenő tendenciája közötti (várhatóan hosszú ideig fennmaradó) ellentét. E csökkenő megbecsültségű munkák többsége képzettséget nem igénylő, nehéz, piszkos és kellemetlen munka. Bizonyos mértékig ide tartozik a több műszakos elfoglaltság is. Általános tendencia, hogy az ilyen jellegű munkát vállalók száma gyorsabb ütemben csökken, mint az ilyen típusú munka iránti igény.

Eléggé általános, hogy a fiatalok szívesebben tanulnak tovább, nem utolsósorban azért, hogy ne kelljen fizikai munkát végezniük. Még megfelelő végzettség nélkül is szívesebben választanak rutinjellegű, rosszul fizetett hivatali munkát fizikai munka helyett. Ebben szerepet játszik, hogy ma már a fiatalok elkerülhetőnek érzik, hogy egész életükben az átlagosnál valamilyen szempontból nehezebb, egészségükre ártalmas, számukra kevésbé megfelelő munkát végezzenek. A fizikai munkától való idegenkedés valójában a kétféle jellegű munka közti ellentét egyik megnyilvánulása, és így elsődlegesen a kellemetlen és (vagy) a hátrányos munkával szembeni ellenérzésben éri el a csúcspontját.

Ezeket a nehézségeket nem lehet kizárólag az anyagi ösztönzéssel

megoldani, mivel a magasabb jövedelem csak átmenetileg növeli az ilyen típusú munkát vállalók számát. Az ellentmondás tartósságának oka, hogy a gépesítés és a munkafeltételek javulása ellenére egy átmeneti ideig gyorsabban emelkedik a munkával szembeni elvárás, mint amilyen ütemben javulnak a munkakörülmények. Az ilyen jellegű ellentét leküzdésében nem sokkal jutunk előbbre azzal sem, ha a fizikai munka nagyobb megbecsülését a propagandánk központi feladatává tesszük. Kétségtelenül itt is van tennivalónk, de végleges megoldást csakis a nehéz, a piszkos, az egészségre ártalmas munkák gépesítéssel, kemizálással, automatizálással való fokozatos megszüntetésétől, a fizikai és – ahol szükséges – a szellemi dolgozók munkakörülményeinek átfogó javításától lehet remélni. A megoldásnak ez az útja viszont igen jelentős anyagi és szellemi erőfeszítést igényel, csak hosszú idő alatt oldható meg, gyakran nem is teljes egészében.[15]

Az osztályok, a falu és a város, illetve a fizikai, szellemi munka közötti közeledési folyamatok a társadalom egészére is kedvezően hatnak, nem utolsósorban azzal, hogy egyben kedvező hatást fejtenek ki az osztályok, rétegek, csoportok életmódjában meglevő különbségek csökkenése irányába is.

Fokozott figyelmet kell fordítani a különböző munkakörök okozta pszichikai terhelés megfelelő csökkentésére. Az ilyen irányú kutatási munka és gyakorlati tevékenység szükségességét nagyon sok tényező támasztja alá. A pszichikai károsodás sok oka között a legismertebbek egyike az egyhangúság. Más jelenségek – pl. a szív- és gyomorpanaszok – meghatározott fizikai és szellemi munkakö-

[15] A vázolt jellegű ellentmondás tipikus példája a takarítási tevékenység. E munkára mind a vállalatoknál, mind a lakosságnál nagy a kereslet (magába foglal a lakástakarítástól az utcaseprésen keresztül az üzemek, hivatalok, raktárak, kórházak, gyógyszertárak, iskolák takarításáig mindent). A feszültségre jellemző, hogy a bérből és fizetésből élők mintegy 17 Ft-os átlagórabérével szemben nem ritka, hogy a lakosság takarítási munkáért 40–50 Ft-os bért fizet. Nyugdíjasok számára hivatalosan lehetővé tették, hogy egészségügyi intézményeknél – a teljes nyugdíjuk folyósítása mellett – vállalhatnak takarítási munkát stb. Mindezek ellenére kevesen vállalják ezt a tevékenységet. A rövid távú megoldást az élet kényszeríti ki, és úgy tűnik, hogy előbb-utóbb e munka meghatározott részét olyanoknak is vállalni kell, akiknek ez nem munkakörük, de a környezetük tisztántartása más módon nem biztosítható. Ezáltal – ha nem is a legkívánatosabb formában – a munkamegosztásban fellelhető eltérések szükségszerűen csökkennek. Ez azonban nem jelenti a kérdés végleges megoldását.

rökre jellemzőek, olyannyira, hogy esetenként foglalkozási ártalommá válhatnak. A szívinfarktust például egyesek már vezetői betegségnek nyilvánítják; de érthető, hogy elsősorban a láb túlzott megterhelését okozza az állva vagy állva-járkálva végzett munka, a gerincre és más testrészre ható ülőmunkával ellentétben. Gyomorpanaszokat okoz bizonyos típusú traktorok rázása stb. Azaz meghatározott munkakörök jellegzetes egészségi ártalma eléggé körülhatárolhatónak tűnik. Az ilyen jellegű ártalmak csökkentésével sem lehet várni addig, amíg az automatizálás vagy más módszer megoldja ezt az ellentmondást. Az ártalmak csökkentése érdekében fel kell használni a munkaváltást, a munkakör-gazdagítást és más használható eszközöket. Más esetekben viszont a körülmények változtatásával lehet segíteni. Így például a tervszerű és tudatos munkakör- vagy munkahely-változtatástól, esetleg szakmamódosítástól remélhető a megoldás. Ezekhez – megfelelő segítség biztosítása mellett – gyakran át vagy tovább kell képezni a dolgozókat, más szóval a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyükön kell változtatni. Ez pedig csak megfelelő, a mainál magasabb általános ismeretekre építve valósítható meg nagyobb zökkenők nélkül.

A régi típusú munkamegosztás korlátozása, majd megszüntetése azonban távolról sem a munkaszervezés kizárólagos feladata. Ez a társadalom egészének az ügye, és ezen belül fontos, ma még nem eléggé érzékelhető feladat vár a műszaki szakemberekre. Tudatosan abba az irányba kell terelni a termelési eszközök tervezőit, konstruktőreit, hogy a megtervezett és létrehozott berendezések ne váltsák ki, ne követeljék meg a szakadatlanul ismétlődő, rutinjellegű feladatok állandósulását. Előreláthatólag ennek általános lehetőségét az automatizálás teremti meg, de részleges eredmények addig is elérhetők.

Az, hogy a gépek szerkesztése távolról sem „csak műszaki" kérdés, nem új gondolat. Az ergonómia létrejötte is ezt igazolja. Ez az oka annak is, hogy a munkaszervezés követelményt támaszt a gépek konstrukciójával szemben. Biztosítani kell azt, hogy viszonylag kényelmes testhelyzetben lehessen kiszolgálni azokat, hogy a műszerek a szem előtt, a szabályozók kézzel könnyen elérhetők legyenek, ne igényeljenek egyetlen testrésztől (pl. a kéztől) se túlzott erőfeszítést stb. Mint említettük, az ilyen típusú követelmények ismertek, de most új típusúakról, a technikai munkamegosztás módosításának szükségességéről van szó. A konstrukciók ilyen módosításának töb-

bet kell jelentenie annál, hogy a gép melletti munka ne legyen egészségtelen, fárasztó, illetve balesetveszélyes. Fontos cél az is, hogy a gép fokozatosan szabadítsa fel az embert a részmunkák, az egyhangú, ismétlődő tevékenységek alól. Ez azt is jelenti, hogy a gépi munka mellett megmaradó (sőt talán bizonyos területeken kiszélesedő) gondolkodást, alkotást igénylő kézi munka végzését is lehetővé kell tennie a technikának. E módosítás esetleg egyes termékek esetében az alkatrészek, a félgyártmányok nagy sorozatban való – részben vagy teljesen automatizált – termelését igényli, amiből általában a munkás, esetenként a vásárló állítja elő – megfelelő tervrajzok, útmutatók stb. segítségével – a kívánt terméket, valahogy úgy, ahogyan az elemekből különböző variációban lehet bútort összeállítani. Ez a fejlődési vonal (amelynek jelei már ma is tapasztalhatók) természetesen nem jelentheti az egyetlen, a kizárólagos módszert a régi típusú munkamegosztás gyűrűjéből való kitörésre, de ez is része lehet a cél eléréséhez vezető útnak. Ez az út mindenképpen ma is elkezdhető és feltehetően azonnal számottevő előnnyel jár. (Lehetővé teszi a termelés gépesítésének a fokozását. A szerelő típusú munkák egy részének a felhasználóval végeztetése az emberi alkotóképességek kibontakoztatását, a munkaerőhiány és az ipari termékek egyhangúságának csökkentését eredményezheti.)

Minőségileg kell változnia a nemek szerinti munkamegosztásnak is. A termelés területén megvalósuló műszaki-technikai és technológiai fejlődés segítségével, jobb munkaszervezéssel és gépesítéssel, a szakképzett nők számának rendszeres növelésével, a nők munkájával kapcsolatos előítéletek elleni harc segítségével, a gyermekintézmények fejlesztésével, a háztartási munka könnyítésével már eddig is szélesedett – és az eddiginél erőteljesebb intézkedések nyomán a jövőben is szélesedni fog – a nők számára alkalmas foglalkozások, munkakörök választéka és mennyisége. Ezt nemcsak a nők tényleges egyenlősége követeli meg, hanem a népgazdaság jelenlegi és várható munkaerőhelyzete is.

A kor szerinti munkamegosztás alakulását is tudatosan kell irányítani. Az eléggé egyértelmű, hogy – pl. a munkaköri ártalmakhoz képest – jóval kevesebbet foglalkozunk a *korhoz* fűződő ártalmakkal, illetve alkalmassággal. Addig természetesen a mindennapi tapasztalat alapján is el lehet jutni, hogy a fizikai terhelési lehetőség és a kor között elég szoros a kapcsolat. Az is ismert, hogy a jó szemet, biztos kezet és nem utolsósorban jó idegzetet kívánó miniatűr

híradástechnikai szerkezetek szerelése és sok más hasonló munka elsősorban fiatalokat igényel. Ezzel szemben már jóval kevesebbet foglalkozunk azzal, hogy a különböző tudományterületeken hány éves korig tart az alkotó, és mikor kezdődik a tudást átadó, az oktató periódus. (Pedig ez közismerten eltérő pl. egyrészt a fizikusoknál és a matematikusoknál, másrészt a közgazdászoknál és a történészeknél.)

Hasonlóképpen nem ismerjük annak optimumát, hogy az emberi életnek melyik időtartama legalkalmasabb a vezetéshez. A gyakorlat általában a ranglétra, a fokozatosság elvén áll, és így a vezetők (mind az állami, mind a gazdasági, sőt még a katonai területen is) inkább az 50 év felett vannak, mint alatta. Ez azonban nem minden esetben biztosít optimális lehetőségeket, mivel a tapasztalat nem pótolja mindig a dinamizmust.

Amennyiben a vázolt problémakör beható elemzése azzal az eredménnyel járna, hogy az alkotói, a vezetői, illetve más meghatározott munkakör korspecifikus, és ez a kor már az emberi aktivitás befejezése előtt lezárul, akkor felmerül a kérdés, hogy mi legyen a vezető periódusán túljutott igazgatóval, főosztályvezetővel, a „kiöregedett" balett-táncosnővel, betanított munkásnővel, az oktatásban elfásult tanárral stb.;

– maradjanak továbbra is régi állásukban, mint ahogy ez a szellemi munkakörökben gyakran előfordul;

– küldjék őket nyugdíjba, mivel az adott területről kiöregedtek, illetve mert még mindig jobb, ha a fizetésük egy részéért semmit sem csinálnak, mint ha a teljes fizetésért hibát hibára halmoznak;

– helyezzék őket képzettségüknél, régebbi ismereteiknél lényegesen alacsonyabb megbecsültségű munkakörbe, mint az a – különösen a képzetlen és alacsony képzettséget igénylő – fizikai munkából kiöregedettekkel gyakran megtörténik;

– vagy tételezzük fel, hogy az ilyen helyzetbe jutott emberek nem mindenféle munkára való alkalmasságukat vesztették el, hanem csak az adott munkakörre való megfelelést.

A szocialista társadalom számára csak a negyedik út látszik megfelelő alternatívának. Óhatatlanul felvetődik azonban a kérdés, hogy mi az a tevékenység, amely az emberi munkaképesség utolsó szakaszán kivirágzik. Ennek megtalálásához – részben általában, részben egyes személyekre vonatkoztatva – beható vizsgálatokra van szükség, de feltehetően elsősorban a felhalmozott ismeretek

hasznosítását igénylő területek ilyenek. Így például a napirendre kerülő kérdés sokoldalúságának felismerését igénylő gazdasági elemzőmunka, a különböző ítéletalkotó – pl. bírói stb. – munka, de legfőképpen ilyennek tételezhető fel az oktató-nevelő munka mind az általános, mind a szakképzés területén.

A fizikai munka területén kialakult egy olyan gyakorlat, hogy az idősebb szakmunkásokból meósok, karbantartók, művezetők lesznek, illetve órabérben végeznek általában magasan kvalifikált munkát, amíg a fiatalabbak többsége teljesítménybérben dolgozik.[16] A szellemi munkakörökben azonban – úgy tűnik – kevésbé alakult ki egy hasonló mozgás (kivéve a vezető–beosztott munkaköröket). A fiatal jogásznak valójában a végzést követően el kell döntenie, hogy bíró, ügyvéd, vállalati vagy igazgatási területen fog-e dolgozni, a tanár és nem tanár bölcsészeknél is az első döntés, hogy pedagógusi vagy más pályára kerül-e. A mérnököknél is igen gyakran a végzést követően dől el, hogy tervező, kutató vagy kivitelező (a termelésben dolgozó), esetleg oktató lesz-e.

A munkahelyek, munkakörök – sőt bizonyos határok között a szakmák – változtatását egyre inkább szükségesnek és természetesnek, a munkamegosztás egyoldalúvá tevő hatása kivédési eszközének kell tekinteni. Pszichológusok, munka-egészségvédelemmel foglalkozó orvosok és más szakemberek bevonásával ki kell dolgozni azokat a pályaválasztási utakat, amelyek meghatározott típusú munkakörökben dolgozók (pl. táncosok, fúvós zenészek, finommechanikai szerelők, pedagógusok, kutatók), illetve meghatározott korúak (például nyugdíjjogosultak) számára ajánlottak. Ezen ajánlások nemcsak a pszichikai és más egészségügyi károsodás megakadályozására, hanem adott foglalkozás, munkakör személyiségtorzító hatásának kivédésére, illetve az ún. szakmai öregedés nemkívánatos hatásának feloldására, valamint a más okokból szükségessé váló szakmai rehabilitáció biztosítására irányulnának. A szakmai, a munkaköri áramlás iránya a jövőben nyilván nemcsak egyirányú lehet. Nem tételezhető fel, hogy a jövőben mindenki egy szigorúan a korától vagy munkakörétől meghatározott munkakör-cirkuláció alapján kapja meg

[16] Az ilyen átcsoportosítás azonban gyakran alacsonyabb státusba kerülést és jövedelemcsökkenést jelent (pl. amikor a „kiöregedett" szövőnőből takarítónő lesz). Az ilyen jellegű társadalmi ellentmondást mindeddig csak a korkedvezményes nyugdíjazással tudtuk csökkenteni. Ez azonban általában sem az egyén, sem a társadalom számára nem eléggé hatékony módszer.

a beosztását, hogy mindenki végigmegy egy, a tudományos kutatás által megállapított munkakörpályán (pl. hogy átmegy a tanuló, az alkotó, a vezető és a tanító szakasznak megfelelő munkakörökön). Az viszont joggal feltételezhető, hogy a mai merev és viszonylag hamar véglegesen körülhatárolt életutak gyakorlata helyébe fokozatosan az egyéni jellemzőkhöz jobban igazodó életutak kerülnek. Ugyanakkor e folyamatokat már a közeljövőben rendszeresebbé, sőt tervszerűbbé lehetne tenni és összekötni az időszakonként szükségessé váló át- és továbbképzéssel. Ezáltal a szakmai elfogultságtól felszabadult, alkotóképes dolgozók sokasága végezné mindenütt azt a munkát, amely képességüknek és igényüknek leginkább megfelel. A munkamegosztás tudatos irányításának alapvető feltétele egyrészt a szakmai, a munkaköri, az életkor szerinti alkalmasság sajátosságainak a mainál lényegesen alaposabb ismerete mind általában, mind egyénileg; másrészt a társadalmi vagy egyéni szempontból szükséges munkahely-, munkakör-, illetve szakmaváltás intézményesítése is. Ha e téren sikerül számottevő előrelépést megvalósítani, akkor a munkával való azonosulás, az örömmel végzett munka az emberi életnek a mainál jóval szélesebb időtartamát foghatja át, ami nélkül elképzelhetetlen az új típusú munkamegosztás kialakítása.

*

Megvizsgáltuk a munkamegosztás okozta társadalmi jellegű különbségek alakulását a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában. A még fellelhető ellentmondások, hiányosságok, megoldásra váró feladatok jelentős mennyisége ellenére valamennyi területen a társadalmi jellegű különbségek csökkenésének tendenciája rajzolódott ki. Ugyanakkor e periódusban a munkamegosztás – ideértve annak társadalmi és technikai vetületét is – nemhogy megszűnőben lenne, hanem inkább növekszik, szélesedik. Ez a megállapítás is szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk a munkamegosztás távolabbi jövőjét, méghozzá nem általában, hanem a kommunista társadalomban.

„Pártunk végső célja a kommunista társadalom létrehozása."

(A Magyar Szocialista Munkáspárt programnyilatkozatából)

VIII. Munkamegosztás a kommunista társadalomban

1. NÉZETEK A MUNKAMEGOSZTÁS JÖVŐJÉRŐL

A munkamegosztás – legalábbis ez ideig – az emberiség társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésének elkerülhetetlen kísérőjelensége volt. Ez azonban nem határozza meg egyértelműen a jövőjét. E kategória fontos jellemzője, hogy mind kiváltója, mind eredménye történeti. Ebből következőleg jogosan feltételezhető, hogy történeti az emberre kifejtett hatása is. Éppen ez az oka annak, hogy a marxizmus–leninizmus klasszikusai a munkamegosztás társadalmi szükségességének elismerése mellett hangot adtak annak a véleményüknek, hogy a munkamegosztás eddigi alakulása az emberiség deformáltságának lényeges kiindulópontja. „Azáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is. Az egyetlenegy tevékenység kiképzésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek."[1]

E megközelítés indokolttá tette, hogy a marxizmus klasszikusai a munkamegosztás alapvető módosulását várták a kommunista társadalomtól. Ilyen véleményüknek nemcsak a fiatalkori, hanem későbbi munkáikban is hangot adtak. Így a „Tőke" első kötetében olvasható: „... kevéssé fér kétség ahhoz, hogy a termelés tőkés formá-

[1] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 287. old.

ja és a munkások ennek megfelelő gazdasági viszonyai a legszögesebb ellentmondásban állnak a forradalmasodás . . . céljával, *a munka régi megosztásának megszüntetésével.*"[2] (Kiemelés tőlem. – *P. Gy.*)

Ugyanezt a véleményt *Marx* „A gothai program kritikájában" szinte költői módon fejti ki: „A kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, *amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt,* amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog –. . .csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!"[3] (Kiemelés tőlem – *P. Gy.*)

Ezzel teljesen összhangban ír *Engels* e kérdésben az „Anti-Dühring"-ben: „Amikor a társadalom az összes termelési eszközök urává teszi magát, hogy társadalmilag tervszerűen használja fel őket, megsemmisíti az emberek eddigi leigázottságát saját termelési eszközeik alá . . . A régi termelési módot tehát alapjából forradalmasítani kell, és nevezetesen *el kell tűnnie a munka régi megosztásának.* Helyébe a termelés olyan megszervezettségének kell lépnie, amelyben egyfelől senki egyes ember nem háríthatja másokra a termelő munkában, az emberi létezés e természeti feltételében való részvételét; amelyben másfelől *a termelő munka* a leigázás eszköze helyett az emberek felszabadításának eszközévé válik, mivel *minden egyes embernek alkalmat ad arra, hogy valamennyi – testi és szellemi – képességét minden irányban kiképezze és működtesse,* s amelyben így a termelő munka ürömből örömmé válik."[4] (Kiemelés tőlem – *P. Gy.*)

Marx és *Engels* első munkáiban azonban lehet olyan megfogalmazást is találni, ahol a „munkamegosztás megszüntetése" kifejezést a „régi" jelző nélkül használják, de valójában itt is az ellentétek feloldásán – melyek között talán a legfontosabb a fizikai és a szellemi munka közti ellentét felszámolása –, illetve a vizsgált kategória embernyomorító hatásának megszüntetésén van a hangsúly. „. . . a ter-

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 456. old.

[3] *Marx:* A gothai program kritikája. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. 19. old.

[4] *Engels:* Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. 289. old.

melőerő, a társadalmi állapot és a tudat egymással ellentmondásba kerülhet és kell kerülnie, mert a *munka megosztásával* adva van annak lehetősége, sőt valósága, hogy a szellemi és anyagi tevékenység – hogy az élvezet és a munka, termelés és fogyasztás más-más egyéneknek jusson, az pedig, hogy ne kerüljenek ellentmondásba, csak úgy lehetséges, ha a munka megosztását ismét megszüntetik."[5] Teljesen egybeesik ezzel egy, a kérdésnek talán még mélyebb rétegét feltáró, másik megállapítás: „Azt, hogy a személyi hatalmak (viszonyok) a munka megosztása révén dologi hatalmakká változtak át, nem lehet azáltal ismét megszüntetni, hogy az erről alkotott általános képzetet kiverjük a fejünkből, hanem csak azáltal, hogy az egyének ezeket a dologi hatalmakat megint besorolják maguk alá és a munka megosztását megszüntetik."[6]

Marx és *Engels* szerint a munka (régi) megosztása akkor tűnik el, ha többek között:

– eltűnik a fizikai és a szellemi munka ellentéte, és minden ember termelő munkát végez (tehát értelemszerűen nincs kizsákmányolás és osztálykülönbség);

– a termelőerők fejlődése lehetővé teszi a képességek minden oldalú kibontakozását, a kollektív gazdagság bőségét és a munka létszükségletté való válását;

– a társadalom a termelőerők urává lesz, és a termelés magas szinten szervezetté és tervszerűvé válik. Ezáltal a személyi hatalmi viszonyok megszűnnek dologi hatalomként működni, és így az ember már nem a termelés eszköze.

Marx és *Engels* tehát okozatilag kapcsolta össze a magas társadalmi-gazdasági fejlettséget az új típusú munkamegosztás kialakulásával, lényegében az embert elnyomorító, egyoldalúvá tevő munkamegosztás megszüntetésével.

Lenin – aki egyébként e kérdést csak néhány esetben vizsgálta – a forradalom győzelmét követően „A »baloldaliság« a kommunizmus gyermekbetegsége" című nagy jelentőségű munkájában megállapítja: „A kapitalizmus ... elkerülhetetlenül örökül hagyja a szocializmusra a munkások között évszázadok során kialakult, régi szakmai és mesterségbeli különbségeket."[7] Ezt követően hangsúlyozza, hogy

[5] *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels Művei.* 3. köt. 4. és 35. old.

[6] Ugyanott, 65. old.

[7] *Lenin:* A „baloldaliság" a kommunizmus gyermekbetegsége. *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 31. old.

egész termelési ágakat és nemcsak egyes szakmákat, mesterségeket, illetve foglalkozási ágakat felölelő ipari szövetségeken keresztül fognak áttérni „az emberek közötti munkamegosztás megszüntetésére, arra, hogy *minden irányban fejlett és minden irányban* iskolázott embereket, olyan embereket neveljenek, tanítsanak és képezzenek ki, akik *mindenhez értenek.* A kommunizmus e felé halad, e felé kell haladnia, és *el is fogja érni,* de csak hosszú évek múltán."[8] Azt, hogy *Lenin* a „hosszú évek" alatt valójában egy történelmi korszakot értett, e művét néhány évvel megelőző „Állam és forradalom" című munkájában érzékelteti, ahol *Marxnak* „A gothai program"-ból az előzőekben idézett álláspontját egyetértőleg magyarázva kijelentette: „De azt, hogy milyen gyorsan halad majd ez a fejlődés előre, milyen gyorsan fog eljutni a munkamegosztás megszűnéséhez, a szellemi és fizikai munka közti ellentét megszűnéséhez, ahhoz, hogy a munka a »legfőbb szükségletté« váljék, ezt nem tudjuk és nem *tudhatjuk.*"[9]

Némileg közvetve ugyanezzel a témával foglalkozik, amikor nyilvánvalóan nem véletlenül az osztályok megszüntetésének feltételei közé sorolta – más tényezők mellett – a falu és a város, illetve a fizikai és a szellemi munka közti különbségek felszámolását. „Világos, hogy az osztályok teljes megszüntetéséhez nemcsak a kizsákmányolókat, a földbirtokosokat és tőkéseket kell megdönteni, nemcsak *az ő* tulajdonukat kell megszüntetni, hanem meg kell szüntetni a termelési eszközök *mindenféle* magántulajdonát is, meg kell szüntetni mind a város és a falu közötti különbséget, mind pedig a fizikai munkát végző emberek és a szellemi munkát végző emberek közötti különbséget."[10]

Tehát az osztályok megszüntetésének előfeltételei között – a tulajdonviszonyok elsődleges jelentősége mellett – alapvető feladat jut a munkamegosztás meghatározó formái megszüntetésének. Ha a klasszikusok felfogását egységében nézzük, akkor észre kell vennünk, hogy a „megszűnés" kitételt csak az osztályviszonyok, a fizikai–szellemi munka és a falu–város viszonylatban használják. Amikor pedig általában van szó a munkamegosztásról, akkor csak a régi, a leigázó munkamegosztás megszüntetéséről szólnak *(Engels), Marx*

[8] Ugyanott.

[9] *Lenin:* Állam és forradalom. *Lenin Összes* Művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 87. old.

[10] *Lenin:* A nagy kezdeményezés. *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 15. old.

hasonlóan a munkamegosztás leigázó hatásának megszűnését hangsúlyozta. Azaz valójában itt a munkamegosztás két minőségileg különböző formájáról van szó, de ez a különbség nem a társadalmi és a technikai munkamegosztás határán húzódik, mivel az általában vett „régi típusú" munkamegosztás szintén a társadalmi és a technikai munkamegosztás egysége.

Annak ellenére, hogy *Marx* és *Engels* egyre árnyaltabban foglalkoztak a munkamegosztás jövőjével és *Lenin* csak utalásszerűen vizsgálta ezt, egyesek ezen megfogalmazások egyikét vagy másikát, illetve ezen utalásokat – sőt gyakran azok nem mindenben pontos értelmezését – abszolutizálták. *Sztrumilin* például kijelentette: „A marxizmus–leninizmus megalapítói meggyőződéses hívei voltak annak a nézetnek, mely szerint a kommunizmus győzelme a munkamegosztás *felszámolását* eredményezi."[11] Ezt a kategorikus véleményét azonban nem tudta megfelelően alátámasztani. Mások ugyan elutasították az álláspontját, de csak nagy általánosságban fejtették ki, hogy mi a megszűnő és mi a megmaradó a munkamegosztásban. Előfordul az is, hogy a téma kutatói a munkamegosztás fennmaradásának tételét abszolutizálják, és részben vagy egészében szem elől tévesztik a vizsgált kategória történelmileg változó elemeit.[12]

Az adott keretek még a vélemények vázlatos áttekintésére sem adnak lehetőséget. Ugyanakkor, ha feltesszük a kérdést, hogy a jövőben csökken vagy nő a munkamegosztás, akkor – szemben az e kérdéssel foglalkozók általános gyakorlatával – fel kell tenni azt a

[11] *Sz. G. Sztrumilin:* Kommunizm i razgyelenyije truda. Voproszi Filoszofii, 1963. 3. sz. 37. old.

[12] A Voproszi Filoszofii 10. számában 1962-ben több szerző (*A. Krilov, V. Jemeljev, P. Maszlov, J. Manyevics* és mások) kifejtették a véleményüket a munkamegosztás jövőjéről és az emberre kifejtett hatásáról. Erre válaszolt *Sz. G. Sztrumilin* az előzőekben már idézett cikkében. A vitába később a Voproszi Ekonomiki is bekapcsolódott. (*Sz. G. Sztrumilin:* O razgyelenyii truda pri kommunyizme. Voproszi Ekonomiki, 1963. 11. sz.) Majd *A. Kudrjavcev; I. Szud; D. Melnyik; I. Szigov* és mások álláspontját a folyóirat szemlejellegűen foglalta össze. (O razgyelenyii truda pri szocializme i kommunyizme. Voproszi Ekonomiki, 1965. 7. sz.) E vitához magyar szerzők is csatlakoztak. Így *Ágh Attila:* Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához. (Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 1. sz.) *Fukász György:* A munkamegosztás és az elidegenedés a marxista filozófiában és a mai polgári ideológiában. (Valóság, 1964. 11. sz.) Később foglalkozott e kérdéssel *L. Logvinov, I. Csangli* és más szerző is.

kérdést is, hogy hogyan mérhető, hogyan állapítható meg a munkamegosztás színvonala és annak változása, tehát minek a változását vizsgáljuk.

2. A MUNKAMEGOSZTÁS VÁLTOZÁSÁNAK TENDENCIÁI

A munkamegosztás fogalmának tárgyalásakor arra a következtetésre jutottunk, hogy e kategórián különböző dolgokat értünk. Így egyrészt a munkamegosztás mint szakmák, foglalkozások közötti munkamegosztás jelenik meg, de munkamegosztás – méghozzá a társadalmi munkamegosztás – jele a társadalom által termelt termékfajták száma, a termelőhelyek országon belüli és országok közötti elkülönültsége. Ugyanúgy az egy-egy meghatározott termék előállításában közvetve és közvetlenül részt vevő termelőegységek, illetve dolgozók volumene és képzettség szerinti összetétele, a termelés technológiáján alapuló ágazati elkülönültség mértéke, az országon belüli és a nemzetközi áruforgalom alakulása, illetve ennek a termelés alakulásához viszonyított mértéke stb. A munkamegosztás társadalmi jellege nyíltan jelenik meg az osztályok közötti munkamegosztásban, a fizikai-szellemi munka, a falu és a város közötti kapcsolatok alakulásában. Teljesen egyértelmű, hogy a munkamegosztás ezen részmutatói, illetve ezek egyes vonatkozásai általában számszerűsíthetők, és ily módon a munkamegosztás tendenciája adatszerűen jellemezhető. A tanulmány előző részeiben több ilyen mutató számszerű alakulását részleteztük és általában azt lehetett megállapítani, hogy az *osztálytípusú* (társadalmi különbségeket tartalmazó) *mutatóktól eltekintve ezek mindeddig* – a szocializmus építésének szakaszát is beleértve – *növekvő jellegűek voltak, de már korlátozó tendenciák is megjelentek, illetve a társadalom, valamint a technika, a termelési eszközök várható fejlődésével összefüggésben a korlátozó tendenciák erősödése várható.*

A munkamegosztás összetett jellege és a tényezőinek esetenkénti ellentétes mozgási iránya következtében a kategória távoli jövőjére csak úgy kaphatunk tendenciájában megfelelő választ, ha egyrészt a munkamegosztás lényeges formáit külön-külön (tehát a kategóriát nem egészében) vizsgáljuk, másrészt, ha a munkamegosztásra

ható társadalmi tényezőket is elemezzük, mindig maximális mértékben szem előtt tartva, hogy a jövőre csak a már ma is megjelenő, a mai ismeretek alapján feltételezhető változásokat vetítsük ki.

A nem osztálytípusú munkamegosztás két formájának változása

A munkamegosztás eddigi fejlődése arra utal, hogy amíg a szocialista társadalomban az osztálytípusú munkamegosztási formák csökkenése figyelhető meg – illetve az ipari munka felaprózódásának mértéke esetenként már a tőkés gazdaság feltételei szerint is meghaladta az optimális szintet és így a műveleti munkamegosztás görbéje az iparilag legfejlettebb országokban a gazdasági élet legtöbb területén már nem, vagy csak esetenként emelkedhet tovább – addig a munkamegosztás még újabb és újabb munkaterületeken (pl. a mezőgazdaságban, egyes szolgáltatói vagy szellemi területen, illetve a gazdaságilag fejletlen és közepesen fejlett vidékeken, országokban) éri el a gazdaságilag fejlett országok iparára jellemző szintet. A fejlődésnek ez a tendenciája a fejlett szocializmus építésének szakaszában is meghatározó. Ugyanakkor, ha a munkamegosztás változásában is törekszünk a tudatosság érvényesítésére, akkor a munkamegosztás szélesedésének szakaszában is elérhető, hogy a technikai, de különösen a társadalmi fejlődés lehetőségére építve a mezőgazdaságban és a munkamegosztás által kevésbé meghódított más ágakban kialakuló munkamegosztás ne hozza létre – illetve ne szilárdítsa meg – a munkamegosztásnak az iparhoz hasonló szélsőséges formáit.

A munkamegosztás várható tendenciájára döntő hatással lesz a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági munka közötti különbség elmosódása. Ennek már ma is jelentkező formája – a mezőgazdaságon belüli munkamegosztás nagyarányú fejlődésén túl – az, hogy a technikai-gazdasági fejlődés már ma is kezdi szétrepeszteni a hagyományos ágazati struktúrát, és a mezőgazdaság helyét egy szélesebb vertikum veszi át. Jól mutatja ezt a fejlődést, hogy hazánkban egyre gyakrabban használják az „élelmiszergazdaság" fogalmát (ide sorolják az élelmiszertermelést és -feldolgozást, tehát az élelmiszeripart is). A Szovjetunióban és más szocialista országokban az „agráripari komplexum" fogalom honosodott meg. Ennek egyik értelmezése közel áll az élelmiszergazdaság fogalmához: „Országunk hatalmas agráripari komplexumát a mezőgazdaság, valamint az élelmiszert és

más mezőgazdasági eredetű fogyasztási cikkeket termelő iparágak alkotják."[13] Valójában azonban e fogalom jóval többet tartalmaz, mint ami e meghatározásból következik. Az agráripari komplexum mezőgazdasági eredetű nyersanyagok termelésének és feldolgozásának egy – méreteiben hatalmas – vállalaton, illetve trösztön belüli megvalósítását, illetve e különböző ágazatokhoz tartozó üzemek e célból történő kooperálását jelenti.

Az Egyesült Államokban és ennek nyomán mintegy 15–20 éve a nyugat-európai közgazdasági szakirodalomban megjelent az „agrobusiness" fogalma, amely annyiban bővebb a Magyarországon meghonosodott „élelmiszergazdaság" kategóriánál, hogy magába foglalja a mezőgazdaság részére történő termelési eszközök gyártását (tehát a gépek, vegyi anyagok stb. termelését is). *Benet Iván* e nem túl szerencsés fogalom hazai meghonosítását javasolva azt mondja, hogy az agrár-business egy olyan új népgazdasági ág, *„amely a modern élelmiszertermelés minden egyes vertikumát magában foglalja"*[14]. A szerző ezt az új ágazatot igen szélesen értelmezi, mivel ide sorolja az ágazat számára szükséges termelési eszközök és az élelmiszer termelését és forgalmazását is. Ugyanakkor a szerző a mezőgazdasági termelés egy részét – a mezőgazdaság által a nem élelmiszeripar számára történő nyersanyagtermelést (len, kender, gyapjú, gyógynövény stb.) – kizárja ezen ágazatból. Hasonlóképpen nem sorolja az agrobusiness kategóriához az ágazat termelése és a kereskedelem szférája között elhelyezkedő szállítási tevékenységnek még azt a részét sem, amelyet nem specializált, hanem zömében mezőgazdasági vállalatok látnak el.

Ennek a megjegyzésnek nem az a célja, hogy a szerző koncepcióját helyeselje vagy elvesse, hanem csak azt kívánta bemutatni, hogy a népgazdaság összefüggő rendszeréből nem lehet úgy kiragadni egy területet, hogy az önmagában teljes, zárt egység legyen. Ezért az ágazat fogalma szükségszerű változásának és hasznosságának tudatában a kérdés lényegét nem az ágazatok közti határvonal minél pontosabb meghúzásában, hanem annak felismerésében kell látni, hogy a fejlődés tendenciája a mezőgazdaság és a többi népgazdasági ág közötti – eddig is létező – kölcsönös kapcsolat elmélyülése, meg-

[13] *P. A. Ignatovszkij:* A fejlett szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1975. 232. old.

[14] *Benet Iván:* Az élelmiszertermelés és a mezőgazdaság. Akadémiai Kiadó 1973. 12. old.

sokszorozódása, aminek eredményeként a mezőgazdasági termelés a komplex ágazati tevékenység irányába tart, miközben a termelés formája egyre inkább az iparszerű termelés lesz.

Az, hogy a mezőgazdaság jövőjének egyben meghatározó szerepe van a falu és a város közeledésében, abból is jól látszik, hogy a mai településszerkezet már ellentétbe került a mezőgazdaság üzemi-szervezési struktúrájával. Termelőszövetkezeteink és állami gazdaságaink egy része már ma is több közigazgatási egység területén fekszik. Vannak olyan termelőszövetkezeteink, amelyek 8–10 község határában gazdálkodnak. Átlagosan egy mezőgazdasági nagyüzemre közel két közigazgatási egység jut. Teljesen nyilvánvaló, hogy a gazdasági és a települési struktúra összhangjának biztosítására hosszú távú tervet szükséges készíteni, mivel ennek hiányában ösztönösen és így jelentős társadalmi és gazdasági hátrányok mellett alakulnak ki a jövő gazdaságával is összhangban levő településközpontok.

Az joggal feltételezhető, hogy a falu mint a gazdasági, a kulturális, az egészségügyi és általában a szolgáltatói elmaradottság területi koncentrálódása megszűnik. Részben a társadalmi-gazdasági előrehaladás, részben a mezőgazdasági termelékenység növekedése és a termelés módjának változása következtében a jövőben várhatóan jelentős mértékben csökken a különböző településtípusok gazdasági szerkezete között meglevő lényeges eltérés is. A mai falvaknak – ezen belül különösen a kis lélekszámú településeknek – azonban csak egy része fog fejlődni, jelentős részük valójában el fog sorvadni. Se 15 000 települést, de még 3100 községet sem lehet szakorvosi intézettel, korszerű és nagy választékot biztosító üzlethálózattal, általános, sőt középfokú iskolákkal stb. ellátni. Megoldást csakis a körzetesítés tudatos kiépítésétől lehet remélni, ahol a körzet központja biztosítja a középfokú ellátási és egyéb funkciókat. Az ilyen módon kialakuló körzetek központjában – meghatározott idő után – már városi szinten lehet biztosítani az oktatást, a kultúrát, az egészségügyi és más szolgáltatást.

Mindezek következtében, ha a város fogalmát elég rugalmasan – adott esetben az egész körzetre – értelmezzük, valójában csak különböző nagyságú és szerkezetű városok lesznek. Ezzel azonban még nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy mi lesz a sorsa a nagy és a még nagyobb városoknak. A kérdés az, hogy a jövőben is folytatódik-e az a ma törvényszerűnek tűnő folyamat, vagyis a nagyvárosok, a metropolisok, sőt a megapolisok növekedése. Azt, hogy itt

igen lényeges kérdésről, bizonyos mértékben az emberiség jövőjéről van szó, jól mutatja, hogy ma már nem egymilliós, hanem 8–10, sőt 15–20 milliós városokról beszélhetünk. Egyes borúlátó városkutatók 60–80 milliós városok rémét tárják a gyanútlan olvasók elé.

A városok elburjánzásának veszélyétől a szocialista országok sem mentesek. Bár a tervgazdálkodás, a tervszerű ipartelepítés és területfejlesztés, a városok és települések fejlődésének hosszú távú tervezése igen jelentős eszközöket ad a kezünkbe, hogy városaink ne nőjenek olyan méretűvé, ami már akadályozza a sokoldalú, egészséges emberi életet, ami már kiváltja a környezetrongálást, az elmagányosodást, a közömbösséget, az elembertelenedést, tehát azokat a jelenségeket, amelyeket a nyugati világ metropolisainak életével foglalkozó szociológusok olyan gyakran említenek.

A városok jövőjével kapcsolatos kérdésre ma még nem lehet egyértelmű feleletet adni, de néhány lényeges tényező alakulása már előre látható. Az egyik ilyen tendencia, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan (pontosabban: annál némileg gyorsabb ütemben) csökken a falvak formai-tartalmi és a lakóinak személyi jegyekben megjelenő elmaradása a városoktól. A másik meghatározó tényező, hogy az ipari termelés technológiája a mainál jóval kisebb tömegű dolgozó koncentrálását igényli. A városokban az ipari forradalom és a gépi nagyipar adta azt a lendületet, amely a mai féktelen városnövekedéshez vezetett. A termelés ezen extenzív válfaja az embermilliók koncentrációját igényelte. A másik oldalon viszont a mezőgazdasági termelés a maga alapjában külterjes, óriási területigénnyel járó technológiája az emberek területi szétszórtságát okozta. Nyilvánvaló, hogy az automatizálás csökkenti az ipari termelésnek ezt a túlzott mérvű emberkoncentráló követelményét. A mezőgazdaságnak a ma ismertnél minőségileg nagyobb szintű iparosítása pedig nagymértékben csökkentheti a mezőgazdasági termelés területi igényét (pl. évente többszöri termelés egy területen, valamint a fajlagos hozamok növelése). Ezzel egyidejűleg a szállítási-közlekedési lehetőségek fejlődése kitágítja a mezőgazdasági üzemek hatókörét és így tovább csökken a túlzottan kis területtel rendelkező falvak technikai-gazdasági szükségessége. E tendenciák szükségtelenné teszik mind a túlzott, mind az alacsony mérvű lakosságkoncentrációt. Nyilvánvaló azonban, hogy a létrejött milliós és sokmilliós városok további szaporodását csak tudatos és tervszerű erőfeszítéssel

lehet megakadályozni, melyen belül elsődleges jelentősége van annak, hogy a munkahelyek számát a legnagyobb városokban és a kis településeken a kis- és közepes városok javára csökkentsék.

A munkaköri, a szakmai és a foglalkozási munkamegosztás perspektívája

Ha valaki végiggondolja az emberiség termelési és társadalmi tevékenységének sokoldalúságát és nagyságát, a tudomány, a technika fejlődését, és azokat a kérdéseket, amelyeket a tudománynak és a technikának meg kell oldania, akkor a tények figyelembevétele esetén nagyon nehéz más álláspontot elfoglalni, mint azt, hogy a munkamegosztás, a szakosodás, a specializáció megmaradása szükségszerű, hogy az egyes szakmák, foglalkozások ugyan megszűnhetnek, de helyettük újak keletkeznek. Ezért azt nem lehet biztosan tudni, hogy 50–100 év múlva lesz-e a mai értelemben vett bányász, jogász vagy orvos, de az előre látható, hogy lesznek olyan emberek, akik valamilyen módon az energiatermelést biztosítják, és olyanok is lesznek, akik az emberi együttélés szabályozásával, illetve az emberi egészséggel foglalkoznak.

E „logikus" álláspont ellenére is nagyon sok a kérdőjel a munkamegosztás távlatai körül, nem utolsósorban azért, mert korunkban alapjában még a gépi nagyipar technikája a meghatározó, de részben társadalmi okok, részben a fejlődő technika miatt, már új tendenciák és új elvárások is megjelentek.

Meg lehet állapítani, hogy hazánkban – de más országokban is – a dolgozók egy részének szakképzettsége magasabb, többségének pedig az általános képzettsége alacsonyabb annál, amit társadalmunk és gazdaságunk megkíván.

Ez az ellentmondás és megoldása – az általános képzettség növelése – viszont arra tendál, hogy szűkül a szakképzetlen munkára jelentkező munkaerőforrás. Megoldást perspektívában is csak az automatizálástól remélhetünk, mivel a teljes automatizálás során elsőként a képzetlen, majd az alacsony képzettségű fizikai munkakörök szűnnek meg. Az ilyen típusú munkakörök egy részére már a *műveletek,* illetve a *funkciók* automatizálása során sem lesz szükség.

A vázoltakból az is következik, hogy a segéd- és betanított munkás munkakörök – ha nem is egyik napról a másikra – a fejlődés adott szakaszában megszűnnek.

A segédmunkás munkakörök, pontosabban az ilyen munkakörökben foglalkoztatottak száma már századunkban is rendszeresen és jelentősen csökken. Ez a fejlődés a kiszolgáló jellegű munkák gépesítésével, majd automatizálásával fog betetőződni. Az alacsony szakképzettségű (a betanított) munkások létszámának alakulása eltér az előbb említettektől. E csoportnak eddig mind a száma, mind az összes munkásokon belüli aránya növekvő jellegű, és jelentősen bővült a munkaköri specializáltságuk is. Ez a gépi nagyipar, a részekre szabdalt technológia szerves következménye. A fejlődés itt kétirányú. Egyrészt az automatizálástól a munka szétdarabolását alkalmazó munkaszervezési mód megszűnése várható. Ebből következőleg, ahogy a technika felmenti az embert e túlzottan felaprózott feladatok alól, úgy szűnik meg a munkaköröknek ez a túlspecializáltsága. Márpedig a munkaköri specializáltság döntő része (több mint 50%-a) betanított munkás munkakört jelent. Azaz, ez a fejlődés önmagában is nagymértékben csökkenteni fogja a munkakörök szerinti munkamegosztást. Ugyanezen tendenciának más oldaláról való megközelítését jelenti annak a felismerése, hogy az automatikus gépek elterjedésével párhuzamosan emelkedni fog a növekvő és többféle szakképzettséget igénylő beállító-, ellenőrző-, felügyelő- és karbantartó munkát végzők száma és – a gyorsan csökkenő létszámú fizikai munkát végzőkön belüli – aránya. Az ilyen jellegű munkák szakosodását, illetve az ezekhez szükséges szakismeretet elsősorban nem a termelt használati értékek sokfélesége, hanem a gépek műszerezettsége, működési és vezérlési technikája határozza meg, és ez alapjában mindenféle automatizált termelési folyamatnál azonos jellegű (általában és többségében elektromechanikai, elektronikai, hidraulikai és pneumatikai) szakismeretet igényel. Hasonló sors vár az automatizálható tevékenységet végző szakmunkás munkakörök jelentős részére is (pl. az öntők, a pékek stb.). Vannak olyan szakmák, illetve munkakörök is, amelyeket előreláthatólag nem lehet vagy nem célszerű automatizálni – pl. a szobafestők, az ácsok –, mégis megszűnnek. Ilyen esetben a termelés technológiáját változtatják automatizálható technológiává. A tudományos-technikai forradalom munkamegosztást csökkentő hatására talán legjobb példa a számítógépeknek az elmúlt fél évszázad alatt befutott fejlődése. Az egész a mechanikus számológépekkel kezdődött. Ezt követték az elektromechanikus, majd az elektronikus gépek. Ezek a gépek egyre bonyolultabbakká váltak. A mechanikus gépek termeléséhez műszerészek

és betanított munkások tömegei kellettek. Az első (1946-ban elkészült) elektronikus számítógépbe 18 000 elektroncsövet és 1500 jelfogót építettek be. Az elektroncsöveket azonban felváltották a félvezetők. A fejlődés eredményeként az elektronikus gépek fajlagos szak- és egyéb munkás igénye csökkent, ugyanakkor e típusokhoz tucatnyi nyomtatott áramkörre[15] és tranzisztorok ezreire volt szükség. Ezeket szintén betanított munkásoknak kellett összeszerelni, forrasztani. Az integrált áramkörrel működő zsebszámítógépek megjelenésével[16] ez a tevékenység szinte teljesen feleslegessé vált, a munkát magas fokon gépesíteni lehetett illetve kellett. Megvalósították a tömegtermelést, és így az elektronikus számítógépek milliói a katonai, a tudományos és az üzleti élet meghódítása után bevonultak a hétköznapi életbe, és egyben igen nagy mértékben megváltoztatták a számítógépek termeléséhez szükséges szakismeretet és a munka jellegét.

A műanyagipar fejlődése is nagymértékben hat a munkamegosztásra, különösen amikor automatizált vagy magas fokon gépesített módszerekkel előállított műanyagipari termék bonyolult, több részből összeszerelt fémből gyártott terméket szorít ki.[17] Hasonló hatása van annak is, ha a fémiparban forgácsolás helyett a préselés vagy a precíziós öntés technológiáját alkalmazzák. A tudományos-technikai fejlődés munkamegosztást csökkentő hatása a gyártmányfejlesztés útján is megjelenhet, így elsődlegesen oly módon, hogy az új termék több elavult terméket szorít ki. Amikor például a Mosonmagyaróvári Fémszerelvénygyárban elkezdték gyártani a svéd golyóscsaptípust, ezzel 30–40-féle régi csaptípus gyártása vált feleslegessé. Az ilyen jellegű licencvásárlás, valamint a nemzetközi ko-

[15] A nyomtatott áramkör megjelenése más területeken is – pl. a televízió- és rádiógyártásban – lehetővé tette a bonyolult, sok forrasztást igénylő huzalozási technika elhagyását.

[16] Az integrálás eredményeként lapos rágógumi nagyságú tokban tízezernél több tranzisztort tudtak elhelyezni. Ez a mikroprocesszornak nevezett tok végzi a tényleges számítást és továbbítja azt a kijelző résznek. De kifejlesztették már a programvezérlésű varrógépet is. A köröm méretű mikroprocesszor mintegy 25-féle öltésmód programozására képes és ily módon ez a hagyományos varrógép mintegy 350 mechanikus alkatrészét pótolja.

[17] A Budapesti Rádiótechnikai Gyár első kazettás magnetofonjának a doboza 20 alkatrészből állt, az MK 25 jelű készülék dobozát már háromból szerelik össze. A fejlesztés során elérték, hogy egy műanyaglemezen préseléssel 100 alkatrészt egyesítettek.

operáció eredményeként a vállalat által előállított 640-féle termék 400-ra csökkent. Egy-egy jelentősebb találmány – különösen hosszú távon – meghatározott terület termelési technológiáját gyökeresen módosíthatja. Az ilyen forradalmi jelentőségű technológiamódosításra jó példa, hogy egy új magyar találmány segítségével bármely nem mérgező zöld növényből közvetlenül (állatok közbeiktatása nélkül) emberi fogyasztásra alkalmas fehérjesűrítményt lehet ipari méretekben előállítani. Ez a találmány nemcsak ma, az éhező, a fehérjehiánnyal küszködő emberiség számára felbecsülhetetlen jelentőségű, de magában hordja az állattenyésztés céljának és módjának alapvető módosulási lehetőségét is.

A karbantartás jellege is gyökeresen megváltozik, így például – mint arra már ma is van példa – a hibajavítás többsége önálló blokkok, vagy esetenként az egész termék cseréjére csökken. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a termelőerők fejlődése (az automatizálásnak, a kemizálásnak, a számítógépeknek a termelésben és az irányításban való tömeges alkalmazása) a hagyományos értelemben vett fizikai munka megszüntetésének és a munkásosztály munkájában a szellemi tevékenység túlsúlyra jutásának irányába halad. A termelőmunkát végzők mind nagyobb része technikusi, mérnöki[18] szinten fog dolgozni. Tehát a fizikai és a szellemi munka közti különbség megszűnése lényegében csak úgy képzelhető el, hogy a mai értelemben vett fizikai és egyben a kellemetlen, hátrányos munka megszüntetésével a munka kényszer voltának egy igen lényeges oldalát is felszámoljuk, miközben a munkamegosztás nyilvánvalóan erőteljesen leszűkül.

A szellemi tevékenység mai rendszere sem marad változatlan. Egyrészt közeledik a termeléshez, mivel annak irányítása, ellenőrzése a mainál fokozottabb módon szellemi tevékenység lesz. Változik továbbá abban az értelemben, hogy a különböző szellemi tevékenységek közötti, ma már szinte szakadék jellegű munkamegosztást – lásd a két kultúráról szóló hetvenes évek elején lezajlott vitát – integrálódási tendenciák fogják enyhíteni.

[18] Már ma is több, mint egy tucat azon szakmák száma, ahol a szakmunkások fele érettségivel és szakmunkás-képesítéssel rendelkezik. Ha pedig a fiatalabb évjáratú szakmunkásokat figyeljük meg, akkor mind az említett arány, mind az ilyen jellegű szakmák száma növekszik. Már arra is van példa, hogy felsőfokú végzettségű műszakiak közvetlen termelőmunkát végeznek (Dunai Vasmű, Videoton Számítástechnikai Gyár).

Természetesen arra a kérdésre, hogy a perspektívában megmaradó szellemi tevékenységek ellátásához szükséges ismeretek között milyen közeledési tendenciák lépnek fel, és milyen eltérések maradnak meg, nyilvánvalóan még abban az értelemben sem lehet válaszolni, hogy csak meghatározott foglalkozások, illetve munkakörök között megmaradó eltérésekre hívjuk fel a figyelmet. Arra a kérdésre például, hogy az orvosi munka mennyiben fog különbözni a mérnöki munkától, a jövő fogja megadni a választ, de hogy a találkozó pontok száma növekszik, az már ma is látható. A röntgen például ma már nemcsak a gyógyászatnak, hanem az anyagszerkezet ellenőrzésének is az eszköze és hasonló a helyzet a mikroszkóppal. A számítógépek tervezésekor a kibernetikai kutatásokat – így részben az orvostudomány eredményeit – is hasznosítják és a jövőben valószínűleg még fokozottabban fogják hasznosítani. Ugyanakkor az elektromos és elektronikus gépek és berendezések alkalmazása és használata ma már az orvostudomány és a gyógyítási gyakorlat szerves része.

A tudományoknak a szakosodás elmélyülése mellett fellépő integrálódási hajlamáról érdemes egy természettudós – *Berényi Dénes* akadémiai levelező tag – véleményére felfigyelni: „Meggyőződésem, hogy több évszázados differenciálódási folyamat után a természettudományban bizonyos integrálódási tendenciák jelentkeznek. Ez vonatkozik az alaptudományokra éppen úgy, mint a társadalom szempontjából fontos alkalmazott tudományos problémák megoldására ... Egyre többször kell rájönnünk egy-egy természeti folyamat vizsgálatánál, hogy nem válnak be nemcsak atomfizikai, szilárdtestfizikai vagy atommagfizikai kategóriák, de még a kémia, fizika vagy biológia merev elkülönülése sem."[19]

A munkamegosztás jövőjének vizsgálata során – amikor egyértelműen a felépült kommunista társadalmat tartjuk szem előtt –, adott időben az állam elnyomó funkciójának léte is megkérdőjelezhető. Ez pedig tőkés környezet hiánya esetén a katonai pályát, az össznépi állam kifejlődését, majd elhalását[20], illetve a társadalmi együttélés kulturáltságának magas fokra való emelkedését követően

[19] *Berényi Dénes* nyilatkozata. Magyar Tudomány, 1973. II. sz. 735. old.

[20] „Az állam teljes elhalásának gazdasági alapja a kommunizmus olyan magas fejlettsége, amelynél eltűnik a szellemi és fizikai munka közötti ellentét, ennélfogva eltűnik a mai *társadalmi* egyenlőtlenség egyik fő forrása ..." *Lenin:* Állam és forradalom. *Lenin* Összes Művei. 33. köt. 87. old.

a tanácsi és minisztériumi ügyvitelt, valamint a rendőri, az ügyvédi, a bírói, az ügyészi, a fegyőri foglalkozásokat teszi nagyrészt, vagy teljes mértékben túlhaladottá. Az említett foglalkozású személyek az általuk ellátott feladat megszűnése, illetve gyökeres módosulása miatt természetesen igazgatási, emberi együttélést szabályozó, vagy más hasonló jellegű feladatot elláthatnak, amelyek tartalmukat tekintve megmaradnak. Az is feltételezhető, hogy ezek egy részét (pl. a társadalom együttélési szabályainak kimunkálását, érvényesülésének biztosítását) a kisebb-nagyobb kollektívák és azok megbízottai laikus (tehát nem hivatásos) módon fogják ellátni, illetve ezek egy részére már nem is lesz szükség.

Hasonló helyzetet kell feltételeznünk a pénzforgalommal kapcsolatban is. Ez pedig feleslegessé teszi nemcsak a bolti és jegypénztárosok tízezreit, hanem a vállalatoknál, bankoknál és postánál dolgozó kollégáik nagy számát, sőt még a különböző bérszámfejtő és hasonló munkakörökben dolgozókat is. Ha valaki ezeket túlzottan utópikusnak véli, akkor célszerű a városi közlekedés szemünk előtt lezajló ilyen jellegű kezdeti átalakulásának tanulságait figyelembe venni.[21]

A szakmai, munkaköri és foglalkozási munkamegosztás azonban esetenként abszolút értelemben akkor is csökkenni fog, ha maga a tevékenység megmarad. Meg vagyok győződve arról, hogy egyes, ma önálló, másoktól elkülönült foglalkozások szinte minden ember tevékenységének szerves részévé válnak, és ezáltal értelemszerűen megszűnik a foglalkozásként való elkülönültségük. Feltételezhetően ilyen lesz például a hivatásos sportolói tevékenység is.

Az alkotó, illetve örömet és kielégülést biztosító munka mellett – ami nem játék lesz, és nem heti egy napot vagy napi 2–3 órát, hanem ennél többet fog igényelni – a kommunista társadalom embere kifejlesztheti a sportolás iránti hajlamait is, de csak kivételes esetben fognak egyes emberek erre szakosodni. A sport az emberek mindennapi cselekedetévé válik, méghozzá nem vagy-vagy, hanem is-is alapon. Feltehető ugyan, hogy nem lesznek a sportnak „specialistái", nem lesznek 12–14 éves „úszógépek" és „aranylábú fiúk", talán még a világrekordokat sem tartják számon, de gyakorlatilag minden ember – méghozzá többféle módon – sportol. Ezért nagy bizton-

[21] Budapesten az autóbusz- és a villamoskalauzi munkakör megszüntetésével 7000 embert lehetett más területre átirányítani.

sággal feltételezhetjük, hogy a munkamegosztás abban az értelemben is csökken, hogy nem lesznek hivatásos labdarúgók, ökölvívók, autóversenyzők és más sportspecialisták, hanem a társadalomnak a testkultúrával kapcsolatos szükségleteit a kommunista társadalom tagjai elégítik ki a maguk és embertársaik szórakoztatása, nevelése, fejlesztése, életük sokoldalúbbá, tartalmasabbá tétele érdekében.

Feltételezhetően a tudomány művelése sem fog olyan mértékben elszakadni a jelentősen bővülő oktatástól, a termelői-szolgáltatói folyamat irányításától, mint azt ma tapasztaljuk. Várhatóan az ember életében nőni fog a tanulásra, a felkészülésre fordított időtartam, de ez nem válik el a maihoz hasonló éles módon a munkavégző periódustól, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a két időszak – legalábbis egy bizonyos életkor után – szükségszerűen váltja egymást és ez a váltás – a szakmai elmélyülésen túl – nyilván kapcsolódik a foglalkozások, munkakörök közti mobilitáshoz is. A munka végzésének és a tudomány, a művészet és a sport művelésének kapcsolatát valahogy úgy képzelhetjük el, mint ahogy azt egy fél évezrede írták: „A munka, étkezés és alvás közti órákat mindenki kedve szerint töltheti, de nem dőzsöléssel vagy henyéléssel, . . . hanem megszokott munkájától fölszabadulva, valami kedvére való, más, hasznos tanulmánnyal."[22]

Gondolatok az osztálytagozódás megszűnésének folyamatáról

A marxisták között abban nincs vita, hogy hosszú távon a mai osztálystruktúra gyökeresen meg fog változni, és létrejön az egységes dolgozó osztály, illetve ami ezzel azonos, az osztály nélküli társadalom.

Az osztályok jövőjének alakulása elsődlegesen a tulajdonviszonyok fejlődésétől függ. Az osztályjellegű különbségek megszűnésének fontos része, hogy megszűnjön a tulajdonhoz való eltérő viszony, illetve, hogy ez a viszony ne okozhasson eltérést az egyes dolgozók között sem jogokban, sem kötelezettségekben, illetve anyagi lehetőségekben. Az egységes össznépi tulajdon kialakulása – ez ma már világosan érzékelhető – csak hosszú folyamat, több emberöltő alatt valósulhat meg, de ez az út már határozottan kirajzolódott.

[22] *Morus:* Utópia. 51. old.

Az osztályjellegű különbség azonban nem csupán a tulajdon eltérő jellegében gyökeredzik. Meghatározó a társadalmi termelésben elfoglalt hely is, ezen belül elsősorban a fizikai és a szellemi, illetve a vezetői–beosztott munka közötti különbség. Ez az oka, hogy az osztályok perspektívájára nem lehet elfogadható választ adni, ha nem tudjuk megválaszolni a munkamegosztás jövőjének a kérdését. (Ugyanakkor a munkamegosztás jövőjére adott válasz önmagában nem ad teljes értékű feleletet az osztályok jövőjére, mivel ezen társadalmi csoportok megszűnése a tulajdonviszonyok gyökeres módosulását is feltételezi.)

A társadalmi termelésben elfoglalt hely határozza meg a különbségek felszámolásának kulcskérdését, a fizikai munka jövőjét. Az ilyen típusú munka megbecsültségének változásáról, alakulásáról már szóltunk. Az is érzékelhető, hogy a nehéz, a káros, az egészségtelen fizikai munka túlnyomó része már a ma ismert (ami távolról sem azonos a megvalósítottal) gépesítési, automatizálási módszerekkel, kémiai eljárásokkal, munkaszervezéssel, megfelelő óvórendszabályokkal – pl. a zaj csökkentésével – is megszüntethető vagy jelentősen korlátozható lenne. A végső megoldás azonban az, hogy megfelelő társadalmi és gazdasági feltételek fennállása esetén – mint arról már szó volt – meghatározott időben várhatóan folyamatosan megszűnnek azok a szakmák, foglalkozások és munkakörök, amelyek során az embernek kellemetlen vagy hátrányos munkát kell végezni. Ez a ma még csak halványan kirajzolódó tendencia egyben jelentős lépés abban a folyamatban, hogy a munka az ember számára létszükségletté váljon.

Már szóltunk arról is, hogy a mai értelemben vett fizikai munka megszűnése nem jelenti sem általában, sem a munkával kapcsolatosan a fizikai tevékenység megszűnését. Az ember számára fizikai erejének hasznosítása elengedhetetlen testi és lelki egészségének fenntartásához. A jelentéktelen mértékű fizikai jellegű tevékenység hasonlóképpen torzító hatást fejt ki az emberi egészségre, mint a szellemi képesség parlagon hevertetése. Ez ma már széles körben ismert. Jól mutatja ezt a barkácsolás, a kedvtelésből végzett fúrás-faragás fokozódó elterjedése általában és különösen a szellemi munkát végzők között. A tudományos-technikai fejlődés kibontakozását követően a fizikai munka jövője nemcsak a kellemetlen munka megszűnése miatt módosul, hanem azért is, mivel fokozatosan meg fog szűnni a közvetlen termelőtevékenység is, oly módon, hogy az át-

alakul a termelési folyamatot irányító, ellenőrző és felügyelő tevékenységgé.

Amikor a munkamegosztáson belül a fizikai és a szellemi munka elkülönülésének jövőjét kutatjuk, soha nem szabad elfelejtenünk, hogy a szellemi munkára alkalmassá tevő (pontosabban szellemi munkára predesztináló) képzés meghatározott része nagyon gyakran felesleges képzés, amely az elvégzendő munkához nem, vagy csak részben ad közvetlen segítséget. Más szóval, ha a mai egyetemeken oktatott elméleti és gyakorlati tananyagot és az azokból hasznosított ismereteket összevetnénk, nyilvánvalóan igen jelentős lenne az a rész, amely éppen a fizikai és a szellemi munka elkülönültségének indokát szolgálja anélkül, hogy azon ismeretekre valójában szükség lenne. E mechanizmus legtisztább formájában a régi Kínában létezett, ahol a különböző szintű tisztviselői (közigazgatási vezetői) poszt elérése érdekében a klasszikus irodalmi és filozófiai ismeretekből kellett vizsgázni, de céljában és hatásában nem áll messze ettől az elvtől a megmerevedett angol közép- és felsőfokú képzés hagyományos rendszere sem.

Az osztálytársadalmakban kialakuló elkülönülés mértékét indokolja és egyben segíti az a tény is, hogy a tőkés társadalomban a szellemi munkát végezni óhajtók (pontosabban a szüleik) jelentős befektetéseket eszközölnek. A középiskola, az egyetem elvégzése meghatározott és jelentős összegű dollárba, fontba, frankba stb. kerül. A diplomás ezt az összeget vissza akarja kapni, és vissza is kapja, méghozzá kamatostul. A diploma tehát olyan befektetés, amelynek meg kell térülnie. Ugyanígy a szocialista országokban is magasabb a diplomások jövedelme, mint a munkásoké. E többletjövedelem egy része – a képzési idő alatt elmaradt jövedelem miatt – indokolt, de az e feletti többletjövedelem – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a képzési költség túlnyomó többségét a szocialista állam fedezi – már jogosan megkérdőjelezhető, és hosszú távon nem is tartható fenn. Nyilvánvaló, hogy a jövedelmi különbségek csökkenése, majd megszűnése része a kéttípusú munka közötti különbség megszűnési folyamatának.

A munkamegosztás jövőjének egy további lényeges kérdése, hogy egyáltalán lesz-e vezető és beosztott. Egy modern társadalom bonyolult és így szükségszerűen szervezett. Ez azt jelenti, hogy az emberi cselekedeteket egyeztetni kell, és ez óhatatlanul több szintű. Így például, ha a közlekedést – ez nyilvánvalóan része lesz a jövő társa-

dalom szervezetének – vesszük modellnek, akkor várható, hogy egyes emberek közvetve vagy közvetlenül a járműveket irányítják, mások pedig adott közlekedési (szárazföldi, vízi, légi, kozmikus stb.) ág vagy ágak járműveinek mozgását koordinálják. Ez a koordináció részben kisebb-nagyobb területi egységen belül, részben ezen egységek között fog megvalósulni. Ezért az is nyilvánvaló, hogy e szervezeten belül lesznek olyanok, akik utasítást adnak, és olyanok is, akik utasítást kapnak. E rendszerben levők száma függ a közlekedés automatizálásától, de az embernek – ha máshol nem is, de a programok készítésénél – saját kezébe kell vennie a közlekedési eszközök irányítását, és ez feltételezhetően a jövőben is csak több szinten valósítható meg.

Az előbbieket általánosítva megállapíthatjuk, hogy az emberek közötti technikai munkamegosztás és hierarchikus kapcsolat a jövőben is feltételezhető. Mi az azonban, ami a vezető–beosztott személyek kapcsolatában változik? Feltételezhetően az, hogy e kapcsolat nem lesz végleges, hogy az irányítás és a végrehajtás funkciója nem válik véglegesen szét, hogy az irányító és végrehajtó munka jellege nem különböző, hanem azonos – szellemi – jellegű és egyben azonos értékű, azonos megbecsültségű munka lesz.

A fizikai és a szellemi munka közötti különbség alakulása szempontjából tehát meghatározó, hogy a felépült kommunista társadalom – többek között – a műszaki-tudományos fejlődésnek azt a fokát feltételezi, amelyre már nem a gépi nagyipar, hanem igen magas általános és szakmai műveltséggel rendelkező dolgozókat igénylő, a mainál jóval fejlettebb technikájú – feltehetően magas fokon, sőt esetleg teljesen – automatizált termelés lesz a jellemző. Ez a megállapítás teljesen összhangban van azzal a már tárgyalt jelenséggel, hogy a munkásosztály által végzett munkában fellelhető fizikai-szellemi tevékenység arányának a szellemi munka felé való eltolódása állandó és törvényszerű folyamat, hogy a jövő dolgozója (egyre inkább) szellemi munkát végez majd.

E folyamattal párhuzamosan, illetve nagyrészt e folyamat következtében erre a periódusra már megszűnik – vagy legalábbis a mainak elenyésző töredékére szűkül – a fizikai és a szellemi munka közötti különbség a társadalom értékítéletében is. Ily módon ez az eltérés – az alapvető módosulással egyidejűleg – abban az értelemben is változik, hogy mindkét munkajelleg-forma elveszti specifikum voltát és ezáltal elveszti a társadalmi különbséget kiváltó szerepét

is. A várható változásnak ezek a tendenciái megmutatják, hogy a társadalmi munkamegosztásban (a társadalmi termelésben elfoglalt helyre vonatkozóan) fellelhető két kiemelkedő fontosságú ismérv (a fizikai–szellemi, illetve a vezető–beosztott munka) közül melyik az, amelynek megszűnésével az osztálykülönbség utolsó meghatározója is megszűnik és ezáltal megmutatja, hogy melyik az az ismérv, amely megszűnéséig része az osztályképző ismérveknek. *Ez a létező-megszűnő ismérv nem a vezető–beosztott viszony, hanem a fizikai–szellemi munka.*

A társadalmi munkamegosztás jövője

A munkamegosztás jövőjének vizsgálata során – mint arra e fejezet 1. pontjában utaltunk – többen arra az álláspontra jutottak, hogy a kommunista társadalomban megszűnik a társadalmi munkamegosztás, mások viszont a fennmaradását, sőt erősödését hangoztatták. Nyilvánvaló, hogy részben a „társadalmi munkamegosztás" kategória eltérő értelmezése az oka a megállapítások különbözőségének.

Ha a társadalmi munkamegosztást marxi módon értelmezzük, akkor e kategória megszűnésének hirdetése egyenlő a társadalom megszűnésének hirdetésével, mivel *Marx* szavai szerint: „A különböző fajta használati értékek, illetve árutestek összességében éppoly sokféle, egymástól nem, faj, család, alfaj, változat szerint különböző hasznos munkák összessége jelenik meg – a munka társadalmi megosztása."[23] Egy kevésbé ismert marxi megfogalmazás szerint: „*A munka megosztása,* mint valamennyi különös termelő foglalatossági mód totalitása, nem egyéb, mint az anyagi oldaláról, használati értékeket termelő munkaként tekintett társadalmi munkának összalakja."[24] A használati értékeknek ez a sokfélesége, illetve összessége nyilvánvalóan létezik minden fejlett társadalomban.

Egyesek a használati értékek sokféleségében is kifejeződő társadalmi munkamegosztás tagadhatatlan volta és a kategória megszűnéséről vallott nézeteik közötti ellentmondást azzal igyekeztek megkerülni, hogy feltételezték az emberek közti munkamegosztás

[23] *Marx:* A tőke. I. köt. 47. old.

[24] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. 32. old.

átalakulását gépek közti munkamegosztássá. Erről az 1960-as évek elején lefolyt szovjetunióbeli vitán is sok szó esett, amikor az e nézetek hangoztatói az emberek közti munkamegosztásnak gépek közötti munkamegosztássá való átalakulását abszolút értelemben jelentették ki. „... a régi munkamegosztás és kooperáció még az emberek között valósult meg, a termelési funkciók új szakosítása és kooperációja alapvetően már az automatikus gépsorokká szervezett gépek és géprendszerek között valósul meg."[25] A munkamegosztás minden esetben (közvetve vagy közvetlenül) emberek közötti munkamegosztás, mivel a gépek közötti munkamegosztás, a gépek működése, irányítása valamilyen szinten és módon mindig feltételezi az emberi munkát. Az állításból így két kérdés adódik. Az első az, hogy a különböző feladatú gépek, illetve géprendszerek irányításához, működtetéséhez kell-e valamilyen, a többitől különböző sajátos ismeret. A másik, az osztályviszonyok alakulásának vizsgálatánál már megválaszolt kérdés, hogy az eltérő ismeretszükséglet okoz-e társadalmi különbséget. Az elsőre válaszolva, ha figyelembe vesszük a megtermelendő használati értékek és szolgáltatások sokféleségét, továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy a munkák meghatározott részét – pl. az alkotó szellemi munkát[26] – soha nem lehet és kell gépesíteni, akkor már megszűnik a lehetősége annak, hogy – az automatizált termelés minden hasonlósága ellenére – a munkák között ne legyen specifikus eltérés, hogy a különböző munkák elvégzéséhez ne legyen sajátos ismeretre szükség. De ha a különböző munkákhoz nem is kellene sajátos ismeret, a munkák még akkor is elkülönülnének (időben, mennyiségben) egymástól. Ezért a termelési eszközök fejlődése nem küszöbölheti ki a munkamegosztást, csupán meghatározza annak formáját, módját és mértékét, de nem a jellegét, mivel ez alapjában társadalmi okokkal meghatározott. Ha el is fogadjuk azt a feltételezést, hogy minden ember mindenféle használati érték előállítására képes lenne (ami távolról sem bizonyított), valójában a munka társadalmi megosztása még ebben az esetben sem szűnne meg, sőt ez a jelenség még az emberek közötti munkamegosztást sem szüntetné meg szükségszerűen, mivel, ha valaki tud is ruhát

[25] *Sz. G. Sztrumilin:* Kommunyizm i razgyelenyije truda. Voproszi Filoszofii 1963. 3. sz. 43. old.

[26] A szellemi munka alkotó tartalma azonban időnként változik és a fejlődés során e munkával is egyre több részét – de sohasem az egészét – lehet gépek segítségével elvégezni.

varrni, cipőt készíteni, újságot írni és kéményt tisztítani, még nem biztos, hogy mindezt csinálja is, illetve nem biztos, hogy az ideje, egy vagy több irányban meghatározott érdeklődése lehetővé is teszi e feladatok ellátását.

Az egyes munkafázisok egymásmellettisége is kizárja, hogy azokat egy ember egyidőben végezze el. Ez a lehetetlenség azonban nem jelenti a „régi" munkamegosztás tendenciájának folytatását. Új típusú munkamegosztás jön létre, amely – legalábbis az emberre kifejtett hatásában – a régi tagadása. Ez a tagadás elsődlegesen abban nyilvánul meg, hogy a jövő emberére a *sokoldalúság* lesz a jellemző, de az ember csak társadalmon belül lehet sokoldalú. A sokoldalúság formailag azt jelenti, hogy az egyes ember időben különböző tevékenységet végez: termel (méghozzá különböző dolgokat), szórakozik, pihen, tanul, és mindezeket különböző formában és céllal. Ha viszont ez igaz, akkor *legalább az időbeni munkamegosztás fennmarad.* Ha viszont *fennmaradhat az időbeni munkamegosztás,* akkor – mivel az bármikor átalakítható, illetve szükségszerűen átalakul személyek közötti munkamegosztássá – nyilvánvalóan *fennmarad a tevékenységbeli munkamegosztás is.*

A sokoldalúság tartalmi jelentése, hogy az embernek van életcélja. A valódi életcélnak pedig elengedhetetlen része az önmegvalósító, az alkotó, a kisebb-nagyobb közösség, a társadalom számára végzett hasznos munka. Az ember társadalmi lény, ami – többek között – azt jelenti, hogy a társadalomra van utalva, és a társadalomnak is szüksége van őrá. Ez a kölcsönös egymásrautaltság nyilvánvalóvá teszi, hogy egy valamennyire fejlett társadalom nem lehet embermilliárdok elszigetelt egyedeinek összessége. A munkamegosztás megszűnésének mechanikus értelmezése valójában az elszigetelt ember történelem előtti, még inkább spekulatív állapotát vetíti a jövőbe. A „Robinsonok" azonban soha nem alkottak és nem is fognak társadalmat alkotni.

Azaz arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jövő társadalmában nem a munkamegosztás fog megszűnni, hanem az egyes személyek egy vagy két foglalkozáshoz, munkakörhöz való végleges rögződése. *Marx* és *Engels* egyik első közös munkájukban írták: „. . . a kommunista társadalomban viszont, ahol mindenkinek nemcsak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést és éppen ezáltal lehetővé teszi szá-

momra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadásszam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék."[27] Ennek a gyakran mechanikusan, illetve tévesen értelmezett megállapításnak egyik mondanivalója az, hogy a kommunista társadalomban is lesznek különböző munkaféleségek, a másik – és talán a legfontosabb megállapítása –, hogy erre a periódusra *az ember megszabadul az egy tevékenységhez való kötődéstől*, váltogathatja azt, méghozzá oly módon, hogy hol fizikai, hol szellemi tevékenységet fejt ki. Ebben az idézetben közvetve valójában az is benne van, hogy a munkamegosztás megszüntetése nem azt jelenti, hogy minden ember minden munkát el tud végezni, illetve, hogy minden emberi munka teljesen egyformává válik, mivel az előbbi lehetetlen, az utóbbi pedig a munkát még a *mainál* is egyhangúbbá tenné. Az idézet ilyen értelmezésének helytálló voltát az is bizonyítja, hogy *Marx* és *Engels* „tetszőleges" és nem „mindenféle" tevékenységi ágakban való kiképezhetőségről beszélt. Tehát ismételten érzékelhető, hogy a munkamegosztás megszűnése a klasszikusoknál valójában a tőkés (és ezt megelőző) társadalmakban kialakult munkamegosztás embernyomorító, egyoldalúvá tevő hatásának, a természetadta munkamegosztásnak megszűnését jelenti. A mai, a végsőkig kiélezett munkamegosztásban a fizikailag terhes, a hátrányos, az egészségtelen munka, illetve a munkának a végeredménytől való elszakítása a megszüntetendő, a felszámolandó. Ezáltal megvalósulhat az a cél, hogy minden ember képes legyen érzékelni munkája eredményét, hasznosságát, lássa az értelmét és annak beilleszkedését a társadalom tevékenységének egészébe. Ezért a távlati célt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy minden munka sokoldalú, örömöt szerző, felelősségteljes, illetve alkotó munka legyen. Olyan munka, amely minden ember számára biztosítja a harmóniát, a kiegyensúlyozottságot és a szükségesség érzését, azt, hogy a munkájának értelme van.

Nyilvánvaló az is, hogy a társadalmi munkamegosztás a megmaradása ellenére sem marad változatlan. Tartalmilag nézve a leglényegesebb változás – mint arról már szó volt – az, hogy *megszűnik* az osztályjellegű, valamint a mezőgazdasági – nem mezőgazdasági és a fizikai–szellemi munkák közötti különbség. E változások feltétele

[27] *Marx–Engels:* A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. 34. old.

a mai értelemben vett fizikai munka megszűnése, illetve meghatározott részének az átalakulása szellemi munkává. Ugyanezen okokból csökkenni fog a falu és a város közötti ellentmondás is.

De nemcsak az emberek közötti munkamegosztás változik. Csökkenni fog a megtermelt használati értékfajták száma is. Többek között a hadiipari termékek igen nagy és bőséges választékának megszűnését kell a tőkés környezet megszűnését követően feltételeznünk (hogy ez mit jelent a gazdasági és a tudományos kapacitás felszabadítása szempontjából, azt még ma el sem tudjuk képzelni). Szűkülni fog a felesleges, a párhuzamos és a presztízs szempontból termelt termékfajták száma is. Ezt anélkül feltételezhetjük, hogy valami aszketikus társadalmat képzelnénk magunk elé. Ezekkel egyidejűleg természetesen a műszaki és a tudományos fejlődés továbbra is hatni fog, ami új termékek, anyagok, szolgáltatások megjelenésével és az elavultak termelésének megszűnésével jár. Mindezek egyenlegét ma még nem lehet megvonni, de a termelt termékfajták számának, sőt a mennyiségének *szűkülő tendenciája* – legalábbis egy meghatározott időszakban – alapvető biztonsággal feltételezhető.

A társadalmi munkamegosztás alakulásának az eddig kifejtett jellemzői távolról sem mutatják annak teljességét, mivel *a kommunista társadalomban a társadalmi munkamegosztás szűkülésének meghatározója* – s úgy tűnik, ez elkerülte az e kérdéssel foglalkozók figyelmét – *magának az árutermelésnek a megszűnése* „egy közösségi termelés, a közösségiség mint a termelés alapzata van előfeltételezve. Az egyesnek a munkája eleve mint társadalmi munka van tételezve... A munka egy megosztása helyett, amely a csereértékek cseréjében szükségszerűen létrehozza magát, a munka olyan megszervezése megy végbe, melynek következménye az egyesnek a közösségi fogyasztásban való részesedése... *a termelés társadalmi jellege* előfeltételezve van..."[28] Tehát a munkamegosztás társadalmi jellege magasabb szintre lép, megszűnik a társadalmi jelleg piacon való utólagos elismertetése, a munka (és így annak megvalósítása) közvetlenül és előre feltételezetten társadalmivá válik, ezáltal a munka „egy megosztása helyett" egy más (magasabb szintű) megosztása lép. Ez igaz az egyes ember esetében is, mivel ezáltal az

[28] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/I. köt. 87. old.

egyes ember munkája közvetlenül társadalmi munka, amely valóban szervezett munka, a közösség által végzett munka szerves része. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kommunista társadalomban megszűnik a termékek értékre és használati értékre való megkettőződése, és az értéknek az általános egyenértékes formájában való elkülönülése. Ez pedig egyidejűleg utal a társadalmi munkamegosztás fennmaradására és szűkülésére.

Azt, hogy a vázolt gondolat nem idegen Marxtól, jól mutatja a következő megállapítás is: *„A pénzzel adva van a munka abszolút megosztásának lehetősége,* mert adva van a munka függetlensége a maga sajátos termékétől, termékének az ő számára való közvetlen használati értékétől."[29] Nyilvánvaló, hogy ez a kategória (a pénz) megszűnése a munkamegosztás technikai és társadalmi oldalára egyaránt hatással van. Egyrészt feleslegessé teszi mindazokat a tevékenységeket, amelyek a használati érték árujellegéhez kapcsolódnak, másrészt – és ez a lényeg – megszünteti az árutermelésből következő társadalmi viszonyok objektív alapját.

3. MUNKAMEGOSZTÁS, MUNKAVÁLTÁS, MUNKAELOSZTÁS

A munkamegosztás megmaradása vagy megszüntetése kérdésében a mai marxista szerzők egy része – *N. Sz. Novoszelov, J. L. Manyevics* – a munkaváltás és munkamegosztás egyidejű fennmaradása mellett foglal állást, bár az utóbbi szerző egy magyarul is megjelent munkájában a munkaváltást a munkamegosztás fennmaradása mellett csak szakmák, termelési ágak keretein belül látja reálisnak. „A kommunista társadalom építésekor olyan folyamatok fognak végbemenni, amelyek gyökeresen megváltoztatják a kapitalizmusból ránk maradt munkamegosztást. A magasan képzett és technikailag felkészült munkások bevonása a gépesített és automatizált termelésbe lehetővé teszi, hogy megszűnjék az az önmagát túlélt rendszer, amelyben a munkás a szűk specializáció következtében »örökre« valamely részművelet végzésére van kárhoztatva. Lehetővé válik a munkások rendszeres áthelyezése egyik munkáról a másikra (az il-

[29] Ugyanott, 112. old.

lető szakma, termelési ág keretei között)."[30] Néhány szerző – így *Sz. G. Sztrumilin* – viszont úgy véli, hogy a munkamegosztás törvényét a kommunizmusban a „munka elosztása", mások szerint viszont a „munkaváltás" törvénye váltja fel, és ezen belül egyesek szó szerint értelmezhetőnek vélik *Marx*nak és *Engels*nek azt a jóslatát, hogy az emberek „egyik nap ezt, a másik nap azt a munkát végzik."[31] E szerzők a „munkaváltás" törvényét szembeállítják a „munkamegosztás" törvényével, és az előbbit úgy értelmezik, mint a kommunista társadalom jellemzőjét. A már említett *I. I. Csangli* e téren több lépcsős fejlődést tételez fel. „A munkamegosztás történelmi küldetése a végéhez közeledik, e törvény biztosította lehetőségek még nincsenek teljesen kimerítve. Csak akkor adja át helyét végérvényesen a személyiség minden oldalú fejlődésének és teljességének, amikor befejeződik a kommunizmus anyagi-technikai bázisának építése, amikor a saját alapján megkezdődik a kommunizmus határtalan fejlődésének folyamata. *De már a fejlett szocialista társadalom feltételei között végbemegy a munkamegosztás és munkaváltás törvényei működésének harmonizálása.*"[32] (Kiemelés tőlem. – *P. Gy.*) Úgy véli, hogy: „A munkamegosztás és a munkaváltás optimális egyeztetése a mozgás dialektikája a felé, hogy a munkamegosztás végérvényesen a kommunista közösség mindenoldalúan fejlett tagjai közötti munkaelosztássá váljon."[33] Ez a munkaelosztás a munka váltásával egységben töltené be a hivatását, mivel: „Az érett kommunizmusban ... a munka ágazatok közötti tervszerű elosztása a társadalom sokoldalúan és harmonikusan fejlett tagjainak munkaváltásával ötvöződik. Ez társadalmi munkaelosztás lesz, amely teljes mértékben az ember elé állítja a szabad, tudatos választást, elosztást, amely megszabadult a munkamegosztás vonásaitól."[34] Az itt vázlatosan kifejtett álláspont azonban nem ad választ arra, hogy miért nem lesz munkamegosztás a kommunizmusban. *Ezt a termelési viszonyban és a termelési eszközökben, a technikában egyaránt*

[30] *J. L. Manyevics:* A szocialista gazdaság időszerű munkaügyi problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 246. old.

[31] Ezt az idézetet e fejezet 27. jegyzeteként közöltük, és abból teljesen egyértelműen kitűnik a mondanivaló lényege, hogy a kommunista társadalomban az ember nem válik azzá, amit csinál.

[32] *I. I. Csangli:* Trud. Nauka. Moszkva 1973. 211. old.

[33] Ugyanott, 213. old.

[34] Ugyanott, 129. old.

gyökeredző, az emberi szubjektumot alapjaiban érintő kategória megszűnését nem lehet kizárólagosan a termelési viszonyban bekövetkező változással indokolni. Az adott magyarázat azért sem fogadható el, mivel a munkaelosztás és a munkaváltás távolról sem csak a kommunista társadalom kizárólagos jellemzője, és nem is alternatívája a munkamegosztásnak. Ezek együtt létező kategóriák. Így már Marx rámutatott, hogy a munkaváltás – ha más okból és más formában is – jellemző a tőkés termelési módra is, ahol nyilvánvalóan létezik munkamegosztás. „... a gépi üzemben végbemenő minőségi változás állandóan eltávolít munkásokat a gyárból, vagy bezárja a gyár kapuját az új regruta-áradat előtt, ezzel szemben a gyárak pusztán mennyiségi terjeszkedése a kidobottak mellett friss kontingenseket nyel el. A munkásokat így folytonosan taszítják és vonzzák, ide-oda dobálják, és mindez a toborzottak nemében, korában és tanultságában való állandó változás közepette történik."[35] Egy másik helyen még egyértelműbb a megfogalmazás. A tőkés nagyiparról szólva kijelenti, hogy az „szakadatlanul tőketömegeket és munkástömegeket dob egyik termelési ágból a másikba. A nagyipar természete ezért feltételezi a munka váltakozását, a funkció folyékonyságát, a munkás mindenoldalú mozgékonyságát"[36].

A munkaváltás tehát nem új és nem ismeretlen jelenség. A tőkés társadalomban nagyon gyakori, hogy a munkás, a dolgozó elveszti a munkáját és az új munkahelyen más munkát kénytelen végezni. (Ez azonban bekövetkezhet a régi munkahelyén is.) De a munkaváltás előfordul a dolgozó akaratából is, amikor egészségi, családi okokból, jobb lehetőségek stb. miatt új munkahelyet, illetve új munkát keres. Ezért a tőkés társadalom munkása számára a munkamegosztás és a munkaváltás nem egymást kizáró, hanem együtt létező jelenségek. Hangsúlyozni kell, hogy a munkaváltásnak semmiféle pozitív, semmiféle kiteljesítő hatása nincs, ha az kényszerhelyzetben – pl. munkanélküliség hatására – jön létre, illetve a régi és az új munka egyaránt, vagy hasonló mértékben kellemetlen vagy káros, illetőleg túlzott mérvű fizikai vagy pszichikai megterhelést okoz.

A szocialista társadalomban is napról napra tanúi vagyunk a munkaváltásnak. Ilyen például a mezőgazdasági dolgozóknak a nem mezőgazdasági ágakba való áramlása vagy a bezárt szénbányák

[35] *Marx:* A tőke. I. köt. 424. old.
[36] Ugyanott, 455. old.

munkásainak az építőiparba való átirányítása. Gyakori a dolgozóknak különböző okokból bekövetkező, ágazaton belüli vagy ágazatok közötti munkahely-változtatása is. Természetesen a dolgozók a munkahely-változtatás után nem mindig a régivel egyező munkakörben helyezkednek el, de kétséges az is, hogy ha egy esztergályos, még ha ismét esztergályosként áll is munkába, ugyanolyan munkán dolgozik-e az új munkahelyén, mint a régin, sőt az adott helyen is megszokott, hogy a dolgozó időnként más és más munkát végez. Kérdés tehát az is, hogy mikor lehet munkaváltásról beszélni? Csak az ágazat, a szakma vagy akár a munkakör változása esetén is? A tények az utóbbi elfogadását támasztják alá, úgy azonban, hogy esetenként azonos munkakörön belül is bekövetkezhet munkaváltás.

Amennyiben arra keresünk választ, hogy melyik társadalmi formában, a szocializmusban vagy a kapitalizmusban jelentősebb, illetve nagyobb arányú a munkaváltás, akkor abból kell kiindulni, hogy amíg a munkanélküliség csak a tőkés társadalmakra jellemző, addig a munkaváltás egyéb kiváltó okai mindkét típusú társadalomban lényegében hasonlóak, bár mennyiségi különbségek lehetnek (pl. szervezetlenség miatti munkaváltás nálunk feltehetően gyakoribb, mint a fejlett tőkésországokban). Ugyanakkor törvényszerű összefüggés van az adott közösség társadalmi-gazdasági fejlődési üteme és a munkaváltás egyes formái között. A nemzedéki mobilizáció hiánya a stagnáló, az egy helyben maradó társadalmak jellemzője. A fejlődő, a dinamikus társadalomban ez nincs így. De a dinamikus társadalmak között is van különbség, főként az egy nemzedéken belüli mobilizációban. Éppen ez az oka, hogy a társadalmi mobilitás – mégpedig az előremutató társadalmi mobilitás, amely nyilvánvalóan munkaváltással is jár – a tőkés társadalom munkásainál csak ritka kivétel, a szocializmusra azonban jellemző. Ezért nem lehet a két társadalomban törvényszerű összefüggést látni a munkaváltás általános nagyságrendje és a társadalmi fejlettség között.

A munkaváltás jellege függ e jelenség okától is. A munkaváltást gyakran különböző formában fellépő gazdasági kényszer váltja ki. A XX. század második felében, illetve utolsó negyedében, ha szakmát nem is, de munkakört és munkahelyet szinte mindenki kénytelen vagy akar változtatni. A tudományos-technikai fejlődés, illetve forradalom számos foglalkozást és szakmát tett elavulttá, és ugyanakkor nagy számban hozott létre újakat. Hasonlóképpen új, gyorsan fejlődő iparágak alakultak és alakulnak ki, miközben egyes ré-

gebbi ágak stagnálnak vagy visszafejlődnek. A jelenség mellett a tőkés társadalomban válságokra, gazdasági visszaesésekre is sor kerül. De a szocialista országok gazdasági fejlődése is feltételezi mind az ágazati, mind a termékstruktúra tervszerű, tudatos fejlesztését. Mindezek elkerülhetetlenné teszik, hogy a dolgozók jelentős része időnként ne csak új munkahelyre vagy munkakörbe kerüljön, hanem azt is, hogy új szakmát tanuljon.

A munkaváltást – bizonyos határon túl – gátolja a dolgozó szakismerete, elsődlegesen akkor, ha az csak viszonylag szűk területen hasznosítható. A szakismeret túlspecializáltsága az oka annak, hogy minél képzettebb valaki, annál nehezebben tud, illetve akar új munkahelyre menni. Ez is közrejátszik abban, hogy a képzetlenebb dolgozók munkahely-változtatása – akár jónak, akár rossznak tekintjük azt – sokkal magasabb arányú, mint a képzettebb dolgozóké. Ezért a pályaválasztás, a szakmatanulás, illetve nem tanulás egy életre vagy legalábbis igen hosszú időre megszabja a fiatal jövőbeli útját, lehetőségeit, munkája jellegét esetenként kedvező, esetenként azonban kedvezőtlen irányban.

Ha azonban a képzés eltolódik a szakmairól az általános képzésre, tehát a szakmai specializációra fordított idő lerövidül, és az alapismereteket hosszabb időn át oktatják, akkor megszűnik a szakismerethez való láncoltság, és ezzel együtt csökken a munkamegosztás embert leigázó, korlátozó szerepe. Ahogy a közelmúltban az írás, olvasás, számolás szinte mindenféle munka elvégzésének elengedhetetlen feltételévé vált, úgy válik egyre elengedhetetlenebb feltétellé, hogy a kibernetikát, a matematikát, a fizikát, a kémiát – meghatározott szinten – minden dolgozó ismerje. Ezért egyáltalán nem tekinthető utópikusnak az az elképzelés, hogy a jövőben bizonyos időnként mindenkinek ismételt lehetősége nyílik nemcsak egyszerűen munkaváltásra, hanem gyakran még pályamódosításra is, hogy a társadalom munkaidőalapjának elosztásánál folyamatosan figyelembe tudják venni például X Y automatikabeállítónak és koordinátornak azt a kívánságát, hogy a termelés irányításából az automaták szereléséhez, esetleg tervezéséhez szeretne átkerülni, hogy a biológuskutató az oktatásban kíván tevékenykedni stb.

A társadalomnak az ilyen embertől nem szabad sajnálnia azt az újabb időt, amelyet tanulással kell eltöltenie annak érdekében, hogy az alapismeretét az új feladatnak megfelelő szintre és specializáltságra igazítsa. Mert *az ismeretek specializáltságának szükségessé-*

ge nem fog megszűnni, csak az emberek specializáltsága, abban az értelemben, hogy csakis egyetlen feladatra legyenek szorítva. Azaz, a fokozott gyakorlati és tudományos követelmények a jövőben is megkívánják, hogy a dolgozó, bár igen széles alapképzésre építve, de mégis részleteiben ismerje a feladatát és annak elméleti-gyakorlati meghatározóit. A társadalomnak a jövőben is meghatározott tevékenységek sorozatára van szüksége, várja annak elvégzését, de meglesz – az objektív és szubjektív – lehetősége annak is, hogy a dolgozó időnként új pályát válasszon, hogy az új tevékenységhez szükséges speciális ismereteket elsajátítsa.

Ezzel párhuzamosan azonban azt is meg lehet állapítani, hogy a munkaváltás jelensége csak olyan társadalomban lehetséges, ahol munkamegosztás van. Ha nincs munkamegosztás – sem technikai, sem társadalmi értelemben –, akkor a munkaváltásnak sincs lehetősége, mivel minden ember lényegében egyfajta – megosztás nélküli – társadalmi tevékenységet végez, ami valójában azt jelentené, hogy visszatérnénk a naturális gazdálkodáshoz, mivel ilyenformán még a tevékenységek cseréje is értelmét vesztené, még akkor is, ha ez a „naturális" gazdálkodás a mainál összehasonlíthatatlanul magasabb, automatizált szinten zajlana.

Mindezek alapján joggal feltételezhető, hogy a munkaváltás nemcsak megvalósítható, hanem a jövő társadalmának rendszeres gyakorlata lesz. Tehát feltételezhető, hogy lesznek olyan tevékenységek, amelyek között az ember – alapjában tetszése szerint, de a társadalom szükséglete által megszabott kereten belül – választhat. Mindez nyilvánvalóan nem szűkíti a munkamegosztást, hanem az embert újabb területen (illetve újabb módon) szabadítja ki a munkamegosztás börtönéből, mivel e mód is segítséget ad ahhoz, hogy ne legyen egész életében egy tevékenységhez láncolva.

A munkaváltás azonban éppúgy, mint az első munkába lépés, a társadalom szükségletei keretén belül valósulhat meg. Néhányan azonban úgy vélik, hogy a munkamegosztás igazi alternatívája a munka elosztása. A valóságban a munka elosztása – bár igen fontos törvényszerűség, mégis – jóval szűkebb kategória a munkamegosztásnál, lényegében a társadalom rendelkezésére álló munkaerőnek (munkaidő-kapacitásnak) valamilyen módon (a kapitalizmusban a piac segítségével, a kommunista formációban tervszerűen) ágak, ágazatok, területek, termelési és más feladatok közötti mennyiség és minőség (képzettség stb.) szerinti szétosztását jelenti.

Ez minden társadalmi formában vitathatatlanul létező feladat, és egyáltalán nem a kommunizmus sajátossága. A munka elosztásának ezt a jellemzőjét *Marx* nemcsak látta, hanem egyértelműen ki is mondta egy levelében: „Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* korántsem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módján* változtathat, az magától értetődik. . . . Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek."[37] Marx a munkaelosztást egyenesen természeti törvénynek nevezte, a munkamegosztás szükségessége – ha jelentősen módosult mértékben és tartalommal is – szintén objektív szükségesség valamennyi társadalmi formában. Ezért nyilvánvaló, hogy a munka elosztása az előbbiekhez hasonlóan nem alternatívája a munkamegosztásnak, mivel *a munka elosztása a munkaerő-kapacitásra vonatkozik, a munka megosztása a végzett munkára, annak eredményére és a munkavégzés közben kialakuló társadalmi összefüggésekre.* Azaz ismét együtt létező, egymást kölcsönösen feltételező kategóriákról van szó.

Az előzőekben tárgyaltakkal összefüggésben szólni kell még arról, hogy a konkrét munkával kapcsolatos egyéni igények és a társadalom munkaszükséglete között a jövőben sem lehet automatikus egyensúly, sőt konfliktusok is feltételezhetők. Ha például egy adott periódusban az emberi társadalomnak állandó szinten 250 000 közlekedésirányítóra lesz szüksége, és az irányítók – mondjuk – ötven évig lehetnek aktívak, akkor egy adott évben csak ötezer irányítót lehet munkába állítani, tehát egy adott évben hiába akar 50 000 fiatal e vonzó pályán dolgozni, nyilvánvalóan nem lesz rá lehetősége. De ez az ellentmondás – kevésbé vonzó pálya esetében – fordítva is bekövetkezhet. Más szóval a társadalomnak a jövőben is gondoskodnia kell a munkaerő kapacitásának nemcsak a tervszerű elosztásáról, hanem az azzal való takarékos gazdálkodásról is, mert egyetlen társadalom sem állhat csupa közlekedésirányítóból. A munkaerő (a munkaidő) társadalmi elosztása a kommunista típusú társadalomban is elengedhetetlen feladat. E téren konfliktusok létét ugyan nem lehet eleve kizárni, de azok mennyisége a mainál várhatóan kisebb arányú lesz, mivel a társadalom számára végezhető

[37] *Marx:* Levél Kugelmannhoz. *Marx–Engels* Művei. 32. köt. Budapest 1974. 541. old.

(a nem kedvtelésből végzett) munkafajták száma várhatóan jóval kisebb lesz, mint ma, és így az egy-egy konkrét területre pályázók lehetősége a maihoz képest növekszik. A konfliktusok csökkenésének irányában hat az is, hogy nem lesz számottevő eltérés az egyes munkafajtákhoz tartozó feladatok – kellemes-kellemetlen – arányában, továbbá az is, hogy nem lesznek jól és kevésbé jól fizetett munkák (már csak azért sem, mivel fizetés sem lesz a szó mai értelmében). Ugyanezen irányban hat a megnövekedett szabad idő alkotó eltöltéséből származó nagyarányú kiegyenlítődési lehetőség is, mivel a társadalom által elvárt munka a napi, az évi stb. időtartam viszonylag nem jelentős, bár számottevő hányadát teszi ki. Természetesen a munka – mint arra *Marx* rámutat – a kommunista társadalomban sem lesz játék. Az alkotás a jövőben is a régivel, az elavulttal szembeni küzdelem eredménye lehet, illetve lesz.

Más szóval ez azt jelenti, hogy bár a kommunizmus az osztálykülönbségek és a munkamegosztás által szétszabdalt emberi társadalomból egységes, osztálynélküli társadalommá, de nem ellentétek nélküli társadalommá fejlődik. A kommunizmus sem lesz olyan társadalom, ahol minden ember azt csinál, amit akar. Minden emberi társadalomnak alapvető szükségszerűsége, hogy a különböző tevékenységek aránya és összessége megfeleljen a társadalom szükséglete belső szerkezetének és volumenének. Ennek ellenére az feltételezhető, hogy az emberek többségénél a társadalom részére végzett és a szabad időben végzett tevékenység nem fog teljesen szétválni (oktatás, tudományos munka stb.). De e két jelenség bizonyos mérvű szétválása sem okoz eleve konfliktusokat. Az önmegvalósításra törekvő mai ember sem csak a főhivatású munkájában akarja, illetve tudja kifejezni önmagát. Az egyoldalú ember helyett – aki valójában akkor is elnyomorított ember, ha azt az egy tevékenységet igen magas szinten valósítja meg – egyre inkább a sokoldalú ember lesz nemcsak a példakép, hanem a valóságos társadalmi típus is.

A munkamegosztás szűkülése tehát nem mond ellent sem a munkamegosztás, sem a munkaváltás lehetőségének. Sőt, számos társadalmi konfliktus forrását – így különösen a vezető-vezetett konfliktusát – éppen az a tény fogja felszámolni, hogy e társadalmi feladatok nem rögződnek véglegesen vagy igen hosszú időre egy-egy személyhez. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a társadalom rendelkezésére álló munkaidőalap a kommunista társadalomban nem lesz egységes, szükség lesz annak tervszerű elosztására, az egyének

munkavégzési igénye és a társadalom munkaerő-szükséglete közötti egyensúly biztosítására. Ezért mind az ember fejlődése, mind a társadalom módosuló volumenű és szerkezetű munkaidő-szükséglete feltételezi, hogy a kommunista társadalom tagjai időnként a régi munkájukat abbahagyják, illetve új és más konkrét tevékenységbe kezdenek.

Összegezésül megállapítható, hogy belátható időn belül alaptalan a munkamegosztás kategóriáját megszűntnek nyilvánítani. Az is megállapítható ugyanakkor, hogy a munkamegosztás korunkban – legalábbis a fejlettebb országokban – elérte, vagy megközelítette a maximális mértéket, és a kommunista társadalomban ennek mértéke a mainak szükségszerűen a töredékére csökken. Elsőként – és talán legfontosabb eredményként – eltűnik az osztálytagozódás és az ezt létrehozó egyenlőtlenségi viszony. Hasonlóképpen várható a falu és a város közötti társadalmi hatású különbség csökkenése, majd megszűnése. Ehhez nagymértékben hozzájárul az életmód egységesülésén túl az, hogy jelentősen korlátozódik a munkák ágazati elkülönültségének mai mértéke – hosszabb távlatban ide értve a mezőgazdasági–nem mezőgazdasági munkák közötti különbség megszűnését is –, elsősorban az automatizálás, a kemizálás, a számítógépek, illetve általában az iparszerű termelési eljárások széles körű alkalmazása révén.

Várható az is, hogy a kommunista társadalomban számottevő és jelentős integrálódás fog a szakmák és foglalkozások között lezajlani, aminek hatására nagy számú foglalkozás, szakma és munkakör szűnik meg. E folyamatban jelentős szerep jut a munka szétdarabolását alkalmazó munkaszervezési mód megszűnésének és az automatizálás megkívánta sokoldalúan képzett és egyre inkább szellemi munkát végző dolgozók munkába állításának. A folyamattal szoros összefüggésben el fog tűnni a fizikai és a szellemi munka közti különbség, alapjában a mai értelemben vett fizikai munka túlnyomó többségének megszűnése révén, illetve úgy, hogy meghatározott részében a szellemi erőfeszítés jut túlsúlyba.

A szellemi foglalkozások, munkakörök száma is jelentős mértékben csökken, főként a tőkés környezet megszűnésének függvényében a katonai, valamint (az össznépi állam kifejlődését, majd elhalását követően) a belső elnyomó funkciókhoz, illetve az értékformákhoz kapcsolódó munkakörök megszűnése miatt. Várhatóan megszűnik a hivatásos sportolók kategóriája, mivel az ilyen jellegű te-

vékenység része lesz a kommunista ember mindennapi elfoglaltságának. Korlátozódik a munka és a tanulás mai elkülönültsége éppúgy, mint ahogy a munka végzésének időtartama a mainál jóval nagyobb mértékben fog egybeesni a munkaképesség időtartamával. Tehát a munkaképes ember nem fog nyugdíjba menni, hanem mindaddig dolgozni fog, amíg és amilyen mértékben azt fizikai és szellemi állapota lehetővé teszi. Ez már csak azért is így lesz, mivel egyrészt a munka életszükségletté válik, másrészt – az előbbi feltétel mellett – a szükségletek kielégítése független lesz a teljesítménytől, és ily módon az esetlegesen némileg csökkenő teljesítmény is teljes mértékben biztosítja a hasznosság, az eredményesség tudatát, megszünteti a feleslegesség-érzet objektív alapját, a munka nélkül való élést.

Anélkül, hogy további részletekbe bonyolódnánk – és ezáltal is növelnénk a tévedés lehetőségét –, megállapíthatjuk: ha a régi típusú munkamegosztás megszűnése alatt azt értjük, hogy lesz a társadalom fejlődésének egy olyan pontja, amikor a cipőgyártás irányítása nem fog különbözni egy vers megírásától, akkor feltételezhetően tévedünk, mint ahogy azt feltételezve is tévedünk, hogy minden egyes ember mindenféle munkát fog végezni. Ha viszont a régi típusú munkamegosztáson és annak egyént elnyomorító hatása megszűnésén azt értjük, hogy a cipők gyártását irányító ember képes lesz versírásra is és a verset író ember is képes lesz cipőt gyártó rendszert irányítani, vagy esetleg valamilyen más használati érték létrehozásában részt venni, akkor már nem járunk messze az igazságtól. És még közelebb járunk az igazsághoz, ha feltételezzük, hogy a cipőt gyártó rendszerek irányítója aktív részese lehet e rendszerek működése műszaki és társadalmi-gazdasági megtervezésének, létrehozásának és karbantartásának.

A munkamegosztás tehát nem szűnik meg, hanem minőségileg módosul. A régi (az árutermelő társadalmakra jellemző) típusú munkamegosztás az, ami megszűnik. Más szóval az emberek közötti, az intézményesülő, a megszilárduló egyenlőtlen társadalmi-gazdasági és képzettségi viszony szűnik meg. Azt világosan kell látni, hogy az eddigi társadalmi-technikai munkamegosztás lényege a megosztottság, a részekre szakadtság és a hierarchikus jelleg állandósítása volt. A társadalmi-technikai munkamegosztásnak ez a jellemzője szükségszerűen és gyökeresen módosul. Mindezekért a jövőben az egységes társadalmi tevékenység megvalósítása során fellépő tech-

nikai különbségek ellenére az emberek között csak olyan munkamegosztást lehet feltételezni, ahol az egy munkához való végleges vagy majdnem végleges kötöttség és a hierarchikus jelleg szűnik meg. Ezzel együtt a vizsgált kategória terjedelme is jelentős mértékben leszűkül, tartalmában lényegesen módosul.

Ebből következik az is, hogy a munkamegosztás megszűnése vagy megmaradása nem a társadalmi és a technikai munkamegosztásnak megfelelő vonalon válik szét, hanem – az egész csökkenő tendenciáján belül – *a kategória természetadta vagy nem természetadta jellegénél található meg a választóvonal.* Így annak a természetadta munkamegosztásnak a megszűnése várható, amely az embert véglegesen – *Marx* szavai szerint természettudományos törvényszerűséggel – besorolja az adott helyére, amely az embert a munka eszközévé fokozza le. A természetadta munkamegosztás megszűnésével az emberiségnek lehetősége nyílik arra, hogy a munkájában is átlépjen a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

Ebben az értelemben várható, hogy a jövő munkamegosztása nem korlátozza, nem köti gúzsba az embert, és így a munkamegosztás szabad lesz, szabad emberi kapcsolatokat biztosít. Ezzel párhuzamosan – mint leglényegesebb módosulás – meg fog változni a munkamegosztás társadalmi hatása. Az új típusú munkamegosztás már nem osztja ellentétes érdekű osztályokra, rétegekre, csoportokra a társadalmat, nem korlátozza az ember sokoldalú kibontakozását, az alkotó munkát, a munka örömét, a munka életszükségletté válását. Ezzel a munkamegosztás fejlődése egy új minőségű szakaszba érkezik, s ismét kialakul a sokoldalú, a teljes értékű ember. Egy magasabb fejlődési szakaszon ismét megjelennek a reneszánsz típusú emberek, akiket *Engels* mint a munkamegosztás által el nem torzított személyeket jellemzett.

Mindez arra utal, hogy az új típusú munkamegosztás létrejöttének nem csupán a termelőerők, hanem a társadalmi viszonyok fejlődése is feltétele. Ez a feltétel csak a kommunista társadalmi formáció fejlődésével együtt és folyamatosan jöhet létre, mivel sem a dolgozók általános képzettségének kívánatos szintű növelése, illetve a szakképzettségi szintek fokozódó egységesítése, sem az egyirányú függőségi kapcsolat módosítása, majd megszüntetése nem képzelhető el a tőkés termelési viszonyok között. Ezért függ a társadalmi formától a munkamegosztás jövője is, és – többek között – e fel-

adatok megvalósításának nehézsége miatt ölel fel a szocializmus egész történelmi korszakot. Ugyanakkor a megvalósuló változásoknak igen szerteágazó kedvező hatása tételezhető fel, mivel a termelőerő, ezen belül a munkaerő és a munkamegosztás fejlődése egyben megadja a munkához való viszony szükségszerű módosulásának azt a szintjét, amely az előzőekhez hasonlóan feltétele annak, hogy a kommunista formáció első szakaszából a társadalom továbbfejlődhessen annak felsőbb szakaszába.

Irodalomjegyzék

G. W. Allport: Az előítélet. Gondolat Könyvkiadó 1977.

A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó 1975.

J. Arnault: Munkások az Egyesült Államokban. Kossuth Könyvkiadó 1973.

A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. KSH 1975.

A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. KSH 1975.

Avtomatizácija i rabocsij klassz pri kapitalizme. Nauka, Moszkva 1975.

Ádám György: Új technika, új struktúra. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.

Ágh Attila: Újabb hozzászólások a munkamegosztásról és a személyiség mindenoldalú fejlődéséről szóló vitához. Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 1. sz.

L. Baritz: A hatalom szolgái. A társadalomtudományok az amerikai iparban. Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

G. A. Bartholomew Jr.–J. B. Birdsell: Az ökológia és a protohominidák. Munka és emberréválás. Kossuth Könyvkiadó 1972.

Basa Ferenc: A Zalaegerszegi Ruhagyár üzem- és munkaszervezési tapasztalatai. Munkaügyi Szemle, 1974. május.

Bálint István, dr.–Hódos Tibor: A futószalag és az automatizált termelés pszichológiája. Táncsics Kiadó 1967.

Benet Iván: Az élelmiszer-termelés és a mezőgazdaság. Akadémiai Kiadó 1973.

Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Társadalmi Szemle, 1970. 8–9. sz.

R. A. Brady: Tudományos forradalom a termelésben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.

Braun Róbert: A falu lélektana. Szociológiai Füzetek, 1971. 1. sz.

Buza Márton: A munkásosztály vezető szerepének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1966.

G. Clark: A világ őstörténete. Gondolat Könyvkiadó 1976.

G. D. H. Cole: Studies in Class Structure. Routledge and Kegan P. Ltd. London 1968.

I. I. Csangli: Trud. Nauka. Moszkva 1973.

D. Dobrovalska: A munka értéke a különböző társadalmi osztályok és foglalkozási csoportok szemében. Studia Socjologiczne 1972. 3. sz.

A. Dorba–V. Maszlov–V. Ovcsinnyikov: Razgyelenyije truda v uszlovijah naucsno-tyehnyicseszkovo progressza. Szocialisztycseszkij Trud. 1976. 4. sz.

J. N. Dubrovszkij (főszerkesztő): A tudományos munkaszervezés alapjai. Kossuth Könyvkiadó 1973.

Edelmann: Women on the Job. New Outlook Publishers. New York 1973.

R. F. Elliot: The growth of white collar employment in Great Britain 1951 to 1971. British Journal of Industrial Relations, 1977. 1. sz.

Endrei Walter: XVIII. századi posztómesterek munkarendje és termelékenysége. Kézművestörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai. Veszprém 1973.

Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx–Engels* Művei. 21. köt. Budapest, 1970.

Engels: Anti-Dühring. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest, 1963.

Engels: A természet dialektikája. *Marx–Engels* Művei. 20. köt. Budapest, 1963.

Fazekas Béla, dr.: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.

H. Ford: Életem és működésem. Légrády Nyomda és Könyvkiadó RT. 1926.

H. Ford: Ma és holnap. Légrády Nyomda és Könyvkiadó RT.

J. Fourastié: Le grand espoir de XX-e siècle. Gallimard. Párizs 1963.

G. Friedmann: A munka szétdarabolása. Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

Fukász György: A munkamegosztás és az elidegenedés a marxista filozófiában és a mai polgári ideológiában. Valóság, 1964. 11. sz.

Gazdag Miklós–Meitner Tamás: A vezetés emberi tényezői. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968.

Gerlóczy Gyula: A munkamegosztás társadalmi és közgazdasági jelentősége. Pest 1869.

V. Gorogyeckij: Razvityije form razgyelenyija i kooperacii truda na promislennih predprijatyijah. Szocialisztycseszkij Trud, 1970. 12. sz.

A. Gorz: Technical intelligence and the capitalist division of labour. Telos, 1972. 12. sz.

A. Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth Könyvkiadó 1970.

D. Mc. Gregor: X-elmélet: A vezetés és az ellenőrzés hagyományos szemlélete. *Robert A. Sutermeister:* Ember és termelékenység. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1966.

Gunst Péter: Az iparosodás hatása Nyugat- és Kelet-Európa mezőgazdaságára a XIX–XX. században. Valóság, 1976. 9. sz.

Harsányi István: A szervezés és a vezetés tudományos alapjairól. Akadémiai Kiadó 1974.

A. Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. I–II. Gondolat Könyvkiadó 1968.

F. J. Hertog–W. H. C. Kerkhoff: Von Fliessband zur selbständiger Gruppe. Industrielle Organisation, 1974. 1. sz.

Héthy Lajos–Makó Csaba: Az automatizáció és a munkástudat. MTA Szociológiai Kutató Intézet és SZOT Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet, 1975.

G. F. Hrusztov: Az anyagi termelés keletkezéséhez. Munka és emberréválás. Kossuth Könyvkiadó 1972.

P. A. Ignatovszkij: A fejlett szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Kardos István: Az értelmiség fogalma a tudományos és a köznapi gondolkodásban. Valóság, 1972. 7. sz.

Kiss Tibor: A nemzetközi munkamegosztás és Magyarország gazdasági növekedése. Kossuth Könyvkiadó 1969.

G. H. R. Von Koenigswald: Az ember története. Gondolat Könyvkiadó 1968.

V. E. Komarov: Ekonomicseszkie problemi podgatovki i iszpolzovanyija kadrov szpecialisztov. Ekonomika, Moszkva 1972.

Komló László: A mezőgazdaság iparosodása a tőkés gazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.

I. Sz. Kon: Az Én a társadalomban. Kossuth Könyvkiadó 1969.

M. Kosta: The European Economic Community and Labour Migration. Előadás a IV. Közgazdász Világkongresszuson. Budapest, 1974. (Kézirat.)

Kovács Ferenc: A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Kovács Gyula: A nemzetközi termelési és kereskedelmi együttműködés szerepe a gazdasági növekedésben. Gazdaság, 1976. szeptember.

Kozma Ferenc: A „két Európa" gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. Kossuth Könyvkiadó és Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

Kozma Ferenc: Gazdasági integráció és gazdasági stratégia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

Kulcsár Viktor: A város és a falu. A változó falu. Gondolat Könyvkiadó 1976.

J. B. Lancaster: A szerszámhasználó viselkedés fejlődéséről. Munka és emberréválás. Kossuth Könyvkiadó 1972.

Lenin Összes Művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.

Lenin Összes Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.

Lenin Összes Művei. 7. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.

Lenin Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969.

Lenin Összes Művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965.

Lenin Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973.

Lenin Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Licskó György: A marxi munkafelfogás. Akadémiai Kiadó 1969.

L. D. Logvinov: Vszjeobscsaja zanyatosztyi razgyelenyije truda pri szocializme. Miszl. Moszkva 1972.

Marx: A góthai program kritikája. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969. dasági és Jogi Könyvkiadó 1970.

S. A. Marglin: What do Bosses Do? The Origins and Functions of Hierarchy in Capitalist Production. Harvard University Press 1971.

Marx: A filozófia nyomorúsága. *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959.

Marx: A gothai program kritikája. *Marx–Engels* Művei. 19. köt. Budapest 1969.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx–Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965.

Marx: A tőke. I. köt. Budapest 1973.

Marx: A tőke. III. köt. Budapest 1973.

Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958.

Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970.

Marx: Levelek „A tőkéről". Szikra 1956.

Marx: Levél Annyenkovhoz. *Marx–Engels* Válogatott Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975.

Marx–Engels: A német ideológia. *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960.

Marx–Engels: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. *Marx–Engels* Művei. 46/I. köt. Budapest 1972.

Marx–Engels: A szent család. *Marx–Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958.

Marx–Engels: Levelek 1868–1870. *Marx–Engels* Művei. 32. köt. Budapest 1974.

Mádi Csaba, dr.: Licenc és know-how. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976.

Nádujfalvi József: A mezőgazdasági szociálpolitika. A Közgazdaság Évkönyve. Közgazdasági Lap- és Könyvkiadó RT. 1947.

Nemes Ferenc–Róth András: A gépipar termelésszakosításának néhány kérdése. Gazdaság, 1975. december.

Niederhauser Emil: A parasztság Európában. Lásd *Szabó István:* A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. köt. (Cikkgyűjtemény.) Akadémiai Kiadó 1972.

J. Novgorodszkij–N. Hajkin: Tyehnyicseszkij progressz i podgatovka rabocsih kadrov. Planovoje Hozjajsztvo, 1970. 1. sz.

M. F. Nyeszturh: Az ember származása. Gondolat Könyvkiadó 1960.

O razgyelenyii truda pri szocializme i kommunyizme. Voproszi Ekonomiki, 1965. 7. sz.

V. Packard: Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában. Gondolat Könyvkiadó 1971.

J. Panov: Organizacija oplati truda rabocsih na avtomatyicseszkih linyijah. Szocialisztyicseszkij Trud, 1972. 12. sz.

Papp Á.–Perczel T.–Völgyesy P.: Munkapszichológia. Tankönyvkiadó 1976.

Pogány György: Foglalkoztatáspolitika és munkaerő-gazdálkodás. Kossuth Könyvkiadó 1969.

Pogány György: A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949–1970. I–II. köt. Társadalomtudományi Intézet 1975.

Pogány György: A foglalkoztatottság várható alakulása Magyarországon a fejlett szocializmus építésének időszakában. Társadalomtudományi Intézet 1977. (Kézirat.)

Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó 1976.

Pongrácz Pál, dr.: Az urbanisztika jelenlegi helyzete, problémái és feladatai. Városépítés, 1975. 5. sz.

R. Richta és munkaközössége: Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó 1968.

Rónai–Horváth Jenő: A magyarság szociális tagozódása. Magyar Szemle, 1939. február.

O. I. Saffanova: Professzonalnij szosztav rabocsih promislennosztyi a SZSZSZR. Sztatyisztyika. Moszkva. 1972.

I. M. Saussois: Les realisations actuelles en matière d'enrichissement du travail. Hommes et Techniques, 1975. 374. sz.

Sipos Aladár: Az agrár-ipari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977. június.

L. Sirokorad: Diszkusszija 1925–1928 gg. o razgyelenyii truda. Ekonomicseszkije Nauki, 1970. 6. sz.

A. Smith: A nemzetek gazdagsága. Akadémiai Kiadó 1959.

Schweitzer Iván: A Szovjetunióból származó gépbehozatal néhány sajátossága. Gazdaság, 1977. június.

E. Sulleroth: A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó 1971.

Szabó István: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. köt. Akadémiai Kiadó 1972.

Szabó Katalin: A nagyvállalati kihívás. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Szádeczky Lajos, dr.: Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. I–II köt. Országos Iparegyesület 1913.

Szederkényi Henrik: Az élő munka termelékenységének mérése a mezőgazdaságban. Akadémiai Kiadó 1974.

Sz. Szemin: Szpecializácija i razvityije mezsotraszlevih proizvodsztv. Planovoje Hozjajsztvo, 1972. 3. sz.

Szita János: A szocialista gazdasági integráció útján. Közgazdasági Szemle, 1976. 9. sz.

Szita János: Az összeurópai gazdasági együttműködés kérdései. Kossuth Könyvkiadó 1977.

Ny. Ny. Szmeljakov: Az üzleti Amerika. Kossuth Könyvkiadó 1970. Szocialno-ekonomicseszkije problemi isztorii razvitovo szocializma v SZSZSZR. Nauka. Moszkva 1976.

A. Szpirkin: A tudat eredete. Gondolat Könyvkiadó 1963.

Sz. G. Sztrumilin: Kommunyizm i razgyelenyije truda. Voproszi Filozofii, 1963. 3. sz.

Sz. G. Sztrumilin: O razgyelenyii truda pri kommunyizme. Voproszi Ekonomiki, 1963. 11. sz.

H. Thielmann: Die Veränderung der Arbeitsfunktionen des Menschen durch den Einfluss der wissenschaftliche-technischen Revolution. Sozialistische Arbeitswissenschaft, Berlin 1972. 3. sz.

Varga Gyula: A parasztság munkaeszközei. *Szabó István:* A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. köt. Akadémiai Kiadó 1972.

Vértes László: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1965.

M. Vilenszkij: Tyehnyicseszkij progressz v gyeszjatoj pjatyiletke. Voproszi Ekonomiki, 1976. 11. sz.

L. A. White: A kultúra fejlődése. Szociológiai füzetek, 5. sz.

Wirth Ádám: Mi a társadalmi struktúra? Kossuth Könyvkiadó 1972.

E. N. Wolff: Occupational earnings behavior and the inequality of earnings by sex and race in the United States. The Review of Income and Wealth, 1976. 2. sz.

B. M. Zabelin: Az ipar koncentrációja és specializációja a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó 1973.

Zborovári Katalin: Az európai fejlett tőkésországok vendégmunkarendszerének néhány időszerű kérdése. Közgazdasági Szemle, 1976. 7–8. sz.

V. V. Zubcsanyinov: Naucsnaja gyejatyelnoszty i tyehnyicseszkij progressz v krupnyejsih kapitalisztyicseszkih sztranah. Nauka, Moszkva 1976.

Világtörténet. I–III. köt. Kossuth Könyvkiadó 1962.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Váradi László
A borító Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Szilvássy György
A szedést 1978. VIII. 24-én kezdték meg
Megjelent 1979. III. 10-én
Terjedelme 20,5 (A/5) ív
78.1518/1-2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

33,– Ft